

Diaetetica, az az a, jo egeszveg megtartasanak modjat,
fundamentumoson elöado könyv. (Diätetik oder Lehrbuch zur
Erhaltung einer guten Gesundheit.) (hung.)

Valdi

Kolozsvar 1762-1766

Signatur: 76.H.7.(Vol.1)

Barcode: +Z185444108

Zitierlink: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ185444108>

Umfang: Bild 1 - 582

Nutzungsbedingungen

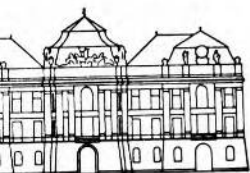
Bitte beachten Sie folgende Nutzungsbedingungen: Die Dateien werden Ihnen nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke zur Verfügung gestellt. Nehmen Sie keine automatisierten Abfragen vor. Nennen Sie die Österreichische Nationalbibliothek in Provenienzanangaben. Bei der Weiterverwendung sind Sie selbst für die Einhaltung von Rechten Dritter, z.B. Urheberrechten, verantwortlich.

Hinweis: Das Dokument enthält hinterlegte Textdaten, die eine Suche in der Datei ermöglichen. Diese Textdaten wurden mit einem automatisierten OCR-Verfahren ermittelt und weisen Fehler auf.

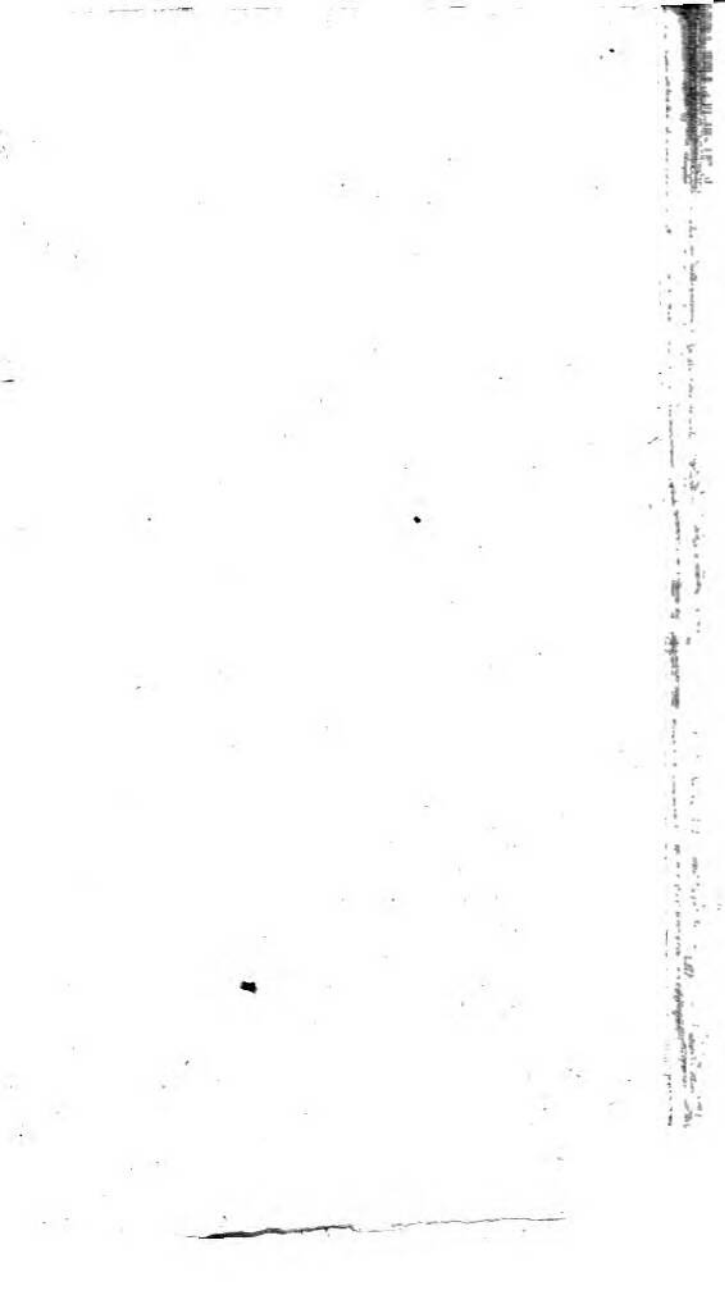
7

M ALIT ET EXCOLIT

OF BIBLIOTHEK
NATIONALBIBLIOTHEK

5.H.7.2 Vol.

DIAETETICA.

Az Az,

A' JÓ EGÉSZSÉG'

MEG-TARTÁSÁNAK MODJÁT,
FUNDAMENTUMOSON ELÖ-ADO

K Ö N Y V,

MELLYET.

Betegek körül való foglalatosságtól
üres óráin írt és készített, 's maga köl-
tségével közönségesse-is tett,

K. M Á T Y U S I S T V Á N:

MED. DOCT.

E L S Ö D A R A B.

*Nimsen olly Gazdagság melly jobb volna a' Test-
nek Egészségénél. Sirák. R. xxx. ψ. 16.*

K O L O S V Á R A T T

Nyomt. PÁLDI ISTVÁN által, 1762. Éft.

Imprimatur.

**E Regio Principatus
Transilvaniae Guber-
nio. Cibinii. Die 22.
Mensis Junii. Anno
1762.**

**Extradatum per
ALEXIIUM TSEREI,
SECRET. GUBER.
M. P.**

M É L.

MÉLTOSÁGOS GROF
BETHLENI
BETHLEN GÁBOR
URNAK:

A' TSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FELSE-
GEK' ARANY KOLTSOS KA-
MARAS HIVÉNEK:

*STATUS ACTUALIS INTIMUS CONSTI-
LIARIUSSÁNAK:*

ERDÉLY ORSZÁGI UDVARI
CANCELLARIUSSÁNAK;

KEGYELMES URAMNAK ÉS
PÁTRONUSOMNAK,

Ö EXCELLENTIÁJÁNAK.

MÉL-

MÉLTÓSÁGOS GROF UR,
KEGYELMES URAM!

ELeitől fogva bé-vett Szokásnak találom Kegyelmes Uram! hogy a' kik valami állandó Munkát akartak Világ szemé eleiben tenni, azt az Isteneknek, nagy Herosoknak, és magok különös Pátronuszaiknak szenteljék. Én-is e' tsekélly Munkátskámot, ez októl indítván, bátarkodtam az Excellentiád' Patrociniumában ajánlani. Sokan fogják ugyan kétség kívül tsudálni, hogy méréslettem én e' tsomó bitvány papirossal az Excellentiád' nagy Méltóságu tekintete eleiben menni. Én magam-is meg-találom, valabánykor elgondolom, vagy az Excellentiád' az Istené

's Királyi Felségektől, tökéletes biru szolgál-
latjáért sok és nagy Méltóságú Tifftségek-
kel és fényes Titulusokkal gazdagon meg-
tífstelt Személyét, vagy Régi Hertzegekről,
sok Ditsőséges Dolgok viseléseí közt, le-e-
refkedő Grófi nagy Familiáját, mindanyifor
el-pirulok, és vakmerőséggel kezdem ezen
tselekedetemért vádolni magamat.

De midőn ismét magamba álllok, u-
gyan ezen rettentő okok fívet és bátorsá-
got kezdenek nekem adni. Mert minél in-
kább és tovább szemlélem az Excellentiád
Grófi Familiájának Méltóságát és Régisé-
gét, annál többeket talállok az Excellentiád
b. e. Elei és Uri Attyafiai közt, a' kik
a' magok Méltóságoknak és ditsőségesen
viselt Dolgaiknak egy nevezetes réfkének
tartották az Isten Ditsóságére 's az Embe-
ri Nemzet, hafnára izéloző Tudományokat
mind tulajdon tudós Permájokkal, mind ke-
gyes

gyes Patrociniumokkal és Favorokkal Jegyíteni és gyámolgatni.

Önrön-maga Excellentiád-is melly különös kezetettel viseltetett feletésétől fogva minden Nemesebb Tudományokhoz, és azoknak igaz Követőhez, annak sok ezer többjelei közt, szabad legyen énnékem avagy tsak azon gondos foglalkoztatását Excellentiádnak itt meg említenem, mellyel fámtalan terhes foglalatosságai közt-is munkálódni meg nem félt, hogy ezután az Erdély Ország Magyar Ifjúsága-is, más Nemzetek példájára, a' Bétsi igen régi és mostan Di sűségesen Uralkodó KIRÁLYNÉ ASZSZONYUNK Ö FELSÉGE Kegyelme által gyönyörűségesen virágzó Univerfitásban tanulás kedvéért gyakrabban menne, és magát a' Király's Haza foglalatjára jobb móddal kétfitené. Közelebb én bozzám érdemellen igen alázatos fe-
gény

gény Szolgájához melly sok rendbéli különös-
Kegyelmezségeit méltóztatott mutatni Ex-
cellentiád, midőn ez előtt őt éftendőket
tanulásomat azon Bétsi tudós Akademiá-
ban folytatnám, annak ki-bejélésére, an-
nyival is inkább, illendő meg-közfönésére, sem
elmém, sem nyelvem nem elégséges.

Ístálok azért melly alázatossággal ke-
gyelmes Uram! Excellentiádnak, méltóztas-
sék füületett kegyessége ferint el-kenyved-
ni, hogy ezen tsekélly és darabos; de olly
Dologról beféllő írásomat, melly nélkül, még
a' Nagy Királyoknál is Jemmi kedves és
kellemetes nem lehet, az én örök báláda-
rosságomnak jeléül kentelbessém az Exce-
lentiád nagy méltóságu Nevének: méltózt-
assék nézni, nem az ajándéknak tsekélly-
ségét; hanem ajánló alázatos Szolgájának
báládatos hívségét, melly is Excellentiád
előtt az aranynál és eziüstnél mindenkor
betsesbbnek tartatott.

Ebben

Ebben meg-nyert Kegyelemességéért Ex-
cellentiádnak, en-is az Ur Isten, mint
minden Jótéteményeknek tsalhatatlan Meg-
jutalmaztatóját, buzgó szívvel kérni míg élek,
meg nem fejnöm; hogy az Excellentiád,
Életét maga Ditsőségére, a' Királyi Fel-
ségnek és Nemes Hazánknek hasznos fol-
gálatjára, nekünk Excellentiád kegyény Szol-
gainak vigasztaltatásunkra sok jómu Eften-
dökre terjefse: adjon továbbra-is erőt és
egékséget nagy Méltóságu terbes Hivatal-
jának folytatására; virágoztassa az Ex-
cellentiád Grófi Házát, mind a' két Rékre
tartozó áldásival meg-koronázva vég nél-
kül való idökig. Irtam Marus-Vasárbel-
lyen az 1762-dik Eftendöben, Szent Jakab
Havának 5 dik Napján.

MÉLTÓSÁGOS GROF UR,
EXCELLENTIÁD'

igen alázatos hív
Szolgája,
Mátyus István, Med. Dr.
m. t. k.

A Z O L V A S O H O Z.

ennyivel kebb, hasznosabb és ditsőségefebb dolog volna az Embernek egész Életében jó egészségben maradni, annnyival kén inkább forgalmatoskodni kinek kinek az Egészséget meg-tartó jó Diaetáról, vagy Életnek módjáról, mintsem a' Nyavallyák orvosolgatásáról. Tsuda dolog! e' Világnak nagy része, ki válva pedig e' mi Nemzetünk, még-is épen ellenkező módon tselekedik. Mikor jó egészségünk van, úgy élünk mintha Nyavallya sem volna e' Világon: ha le-betegsünk, sívunk-rivunk, fához fűhöz ragaszkodunk hogy meg-gyógyulhassunk: de ha meg-gyógyulhatunk, mihöl jött vólt reánk a' nyavallya, és hogy lehetne azt másképp elkerülni arról olly módon senki nem is

AZ OLVASÓHOZ.

gondolkodik. A' pénzesebb és jól rendelt Republicákban a' tehetősebb Familiák conventiós Doctorokat tartanak a' kik az ő Diaetijokra vagy Egézségekre vizsgálzanak: Diaeteticus Könyvek-is kületett nyelveken képek vannak, a' melyekben, ha kinek kedve tartja, maga is megtanulhatja, kinek? mi? mikor? miért? és mennyiben legyen egészséges vagy ellenben ártalmas. De nálunk nem hogy az Egészség megtartása iránt consulálnák a' Doctorokat, de a' Beteghez is csak akkor hívják mikor látják hogy veszedelembe forog már annak élete: Könyv is az Egészség megtartásáról, én tudomra, Magyar nyelven mind ez ideig nem láttatott. Élünk 's élünk úgy mint egymás hibás szokásából láttuk és tanítottuk.

Ezeknek eljemelelése vitt Engemet arra, hogy gondolkodnám valamelly Deák vagy Német nyelven kijött jó Diaeteticus Könyvnek Magyar nyelvre való fordításáról. De az Én szélommal meg-egyező Munkára nem találhatván, kényteleníttem egész új Könyvnek írásához fogni.

Mel-

AZ OLVASÓHOZ.

Mellyben mit szerettem, és minéműrendel jártam legyen? az értelmes Olvasó maga ítéllye-meg.

Igyekeztem az Egészségre tartozó dolgokat, a' Termékettel, a' Főzan okossággal, és a' régi, 's mostani nevezetesebb Tudósok' Elméjével meg-egyező módon, minél rövidebben 's világosabban lehetett, öfkve fedni és elő-adni. Ha mindenben tétomat el nem érhettem-is, azt a' ki e' Munkában elő-forduló Materiáknak nagy fálmát a' Könyv kitsínységébe képest elgondolja, reménytelen vétkül tulajdonítani nékem nem fogja. Másként-is, melly bajos legyen az efféle dolgokat e' mi fűk és Tudományokhoz még nem igen fokott Magyar nyelvünkön, röviden 's még-is világoson ki-befélni, a' ki nem próbálta, alig bihetné-el. Ez okból, sok helyeken Deák főkkel-is kellett élnem, a' melly fők közül az olyanokat mellyek még Magyarra nem lettek, initt amott, a' mint lehetet, Magyarul is ki tettem. Az Auctorok között is némellyeknek Neveiket, kiknek ítélet tételeket, vagy favaikat ide

AZ OLVASÓHOZ.

által írtam, azoknak kedvéért, a' kik a' dolognak igaz voltát minden elme fáraftás nélkül leg inkább szeretik abból határozni-meg, ha e', vagy ama' Tudós ember mondotta, néhol fel-jegyeztem. Föl-lehet, a' memyiben a' rövidség engedte, mondásom igazságát csak azoknak nevein olyan helyeken-is nem építettem. A' befédnek darabosságáról, mindenek felett pedig az én távol létem miatt a' nyomtatásban esett feles hibákról az Olvasót követem; és kérem hogy az el-hagyott vagy helytelenül tett virgulákat, accentusokat, punctumokat, betűket és egyéb könnyebb szerü hibákat, egyenes indulattal meg-igazítani méltóztassék. A' terhesebbek iránt pedig, úgy mint a' hol a' dolog értelmének el-romlásával egész fók vagy rendek hagyattattanak ki vagy rontattanak-el, míg tovább menne, a' Hibák Listáját meg-tekinteni ne terheltesék.

Ha Irásomnak ezen Első Darabját az Olvasóktól jó neven és egyenes indulattal tapasztalándom vétetni, a' Második Da-

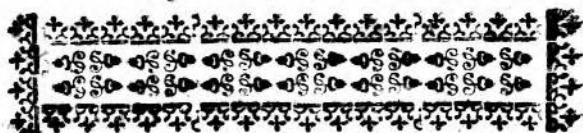
AZ OLVASÓHOZ.

rabját-is: (mellynek-is nagyobb része már kézen van) közleni, minel hamarébb lehet, el nem mulatom. Tégye a' Terméketnek Ura e' tsekélly Munkát a' Köz Jóra olly hasznossá, a' minémü tífia fi-vel igyekeztem én azt ez által elő-segíteni.

Irtam Marus.Vásárhellyen,
az 1762. Eftendőben.

Februariusnak 20. Napján.

E'

E' Könyvben elő - forduló nevezete-
sebb Dolgoknak

L A I S T R O M A.

B É - V E Z E T É S.

Az Életnek és Egészségnek meg-tartása iránt
való természet-i kötelességről. §. I. - V.
Az egész Könyvnek tételjáról és rendről. - VI.

E L S Ő R É S Z.

AZ ÉLETRŐL ÉS EGÉSZSÉGRŐL

Az Életről §. VI. Az Egészségről § - VIII.
Az állandó erős és hosszú Életet ígérő Egész-
ségnek jeleiről. - - - IX.

M Á S O D I K R É S Z.

**AZ EMBERI TESTNEK ALKOTMÁ-
NYAROL.**

A' Belső részeknek neveiről, helyeiről és kü-
lönös hasznaikról. - §. X. - XII.

AZ

E A I S T R O M A.

Az Első Utakról ú. m. a' Gyomorról, Be-	
lekről 's a' t.	XIII.
Az Étél eméztésnek módjáról.	XIV - XVII.
Az Éhségről és Éomjúságról.	XVIII.
Az Edényekről vagy a' vérnek útjairól.	XIX - XXV.
A' vér keringésének módjáról.	XXVI - XXX.
Az Inaknak alkotmányáról 's hasznairól.	XXXI.
A' Vérről és egyéb nedvességekről.	XXXII - XXXV.
Az Emberi Termézettről.	XXXVI - XXXVIII.

H A R M A D I K R É S Z.

A' TEMPERAMENTUMOKROL.

A' <i>Temperamentumok</i> ról közönségesen §.	XXXIX.
A' <i>Chol. Temp.</i> az az, fázaz es forró Termé-	
zettről.	XL - XLII.
A' <i>Phleg. Temp.</i> az az, hideg és nedves Ter-	
mézettről.	XLIII - XLVI.
A' <i>Sang. Temp.</i> az az, véres pisgás Termé-	
zettről.	XLVII - L.
A' <i>Melanc. Temp.</i> az az, feketé sáros Ter-	
mézettről.	LI - LIII.
A' különös Termézettről és Éokásról.	LV - LX.

N E G Y E D I K R É S Z.

AZ AÉR RÖL az az, ÉLTETŐ vagy LEVEGŐ ÉGRÖL.

Az <i>Aér</i> nek közönséges hasznairól az Életre	
§ 4	LXI.

LAISTROMA.

- - § LXI. - LXII

A' mértékletes melegnek hűznairól, és a' nagy
hűvségnek ártalmiról. - LXIII.

A' mértékletes hidegnek hűznairól, és rend-
kívül való nagynak ártalmiról. - LXI.

Az *Aër* hirtelen változásinak ártalmiról. LXV.

A' mértékletes nedves *Aër*nek hűznairól, az
igen nedvesnek ártalmiról. - LXVI.

A' meleg nedves *aër*nek veszedelmes voltá-
ról. - LXVII.

Az *Aër* vékonyságának és sűrűségének hűz-
nairól és ártalmiról. - LXVIII.

Az *Aër*nek fokféle tisztátalanságairól. - LXIX.

A' *Plánétáknak*, *Napnak*, *Hóldnak*, *influxus*.
sairól. - LXX.

A' ételeknek különböző Terméseteiről hű-
nairól és ártalmiról. - LXXI - LXXII.

Az Idők változással járó nyavallyákról. LXXIII.

A' leg egészségesebb *aër*ü helyekről. LXXIV LXXV.

A' rosz *aër* ártalmának el-fordításáról. §. LXXVI.

A' hidegben mit kell csinálni? LXXVII. LXXVIII.

A' nagy hűvséget hogy lehet hívesíteni. LXXIX.

A' nedves melegnek vagy Pestisnek mérgit
mikkel lehet óltani. - LXXX.

Az *Aër* változtatásnak hűznairól. - LXXXI.

Ö T Ö D I K R É S Z.

AZ ELEDELEKRŐL és ITALOKRÓL.

Az Eledeleknek szükséges voltáról. §. LXXXII.

A'

L A I S T R O M A.

- Miből kell azoknak állani? - LXXXIII.
- Régen miből állottak? - LXXXIV. LXXXV.
- A' Gabonákról, ú. m. a' Búzáról és Kenyerről. - LXXXVI. - XC.
- A' Ro'sról, Alakorról, Árpáról. XCII. XCIV.
- A' Zabról, Kölesről, Haritskáról. CXV. - CXVII.
- A' Riskásáról, Török-búzáról. CXVIII. CXIX.
- A' Hüvellyes Veteményekről közönségesen. - C.
- A' Lentséről, Babról, Fufulykáról. CII. CIV.
- A' Borsóról, Mákról, Kendermagról. CV. CVI.
- A' Kerti Veteményekről közönségesen. - CVII.
- A' Salátáról és egyéb Zöldségekről. - CVIII.
- A' Sósikáról, Spárga, Tsallyán, és Komló jövésekről. - CIX. CX.
- A' Káposztáról, Artitsókáról. - CXI. CXII.
- A' Répáról, Murokról, Tzékleről. - CXIII.
- A' Peter'sellyemről, és Tzelleről. - CXIV.
- A' Siseről, (mellyet Édes vagy Német Muroknak-is hívnak;) Barabolyról, Földi almáról. - CXV.
- A' Reteokról, és Tormáról. - CXVI.
- A' Fok, Pár, és Veres Hagymákról. CXVII.
- A' Gyümölcsekről közönségesen. - CXVIII. CXX.
- Az Eperről, Malnáról, Fáji eperrel, Szederről, Afonyáról. - CXXI. CXXII.
- Az apró Szőlőről, Egresről, Sóska, és Tsipke gyümölcsekről. - CXXIII.
- A' Tserefnyéről. Szilváról. CXXIV. CXXV.
- A' Baratzkról, Körtvéllyről, Almáról. - CXXVI. CXXVII.

L A I S T R O M A.

- A' Narantsról, Tzitromról, Pomagráná-
ról. - - - - CXXVIII.
- A' Figéről, Birs almáról. - CXXIX. CXXX.
- A' Szőlőről, és Malo'sa-szőlőkről. - CXXXI.
- A' Kapornyáról. - - - CXXXII.
- Az Ugorkáról, Tökről, Dinnyékről. -
- - - - CXXXIII. CXXXIV.
- A' Száraz béli Gyümölcsekről közönségesen. -
- - - - CXXXV.
- A' Mondoláról, Dióról, Magyaróról, -
- - - - CXXXVI - CXXXVIII.
- A' Gesztenyéről. - - - CXXXIX.
- A' Gombákról közönségesen. - - CXL.
- A' Húfos Eledelekről
- Mikor kezdettek az Emberek húst enni.
- - - - CXLI.
- A' Hús ételnek hasznairól és ártalmiról.
- - - - CXLII.
- Az Állatok húsfai közt való külömségről az
ő Nemek és Rézeik szerint. - CXLIII.
- A' meg-főzésnek és sütésnek hasznáról. -
- - - - CXLIV.
- A' négy lábú Állatokról vagy Marhákról.
- Az Ökör, Tehén, és Bial húsról. - §
- - - - CXLV. CXLVI.
- A' Házi és Vad Dífnó húsról. - CXLVII.
- A' Juh, Bárány, Házi és Vad Ketske
húsról. - - - - CXLVIII.
- A' Szarvas, és Öz húsról. - CXLIX. CL.
- A' Nyúl, és ürge húsról. - CLI.

A' fár-

L A I S T R O M A.

A' *Éárnyas Állatok* és *Marhák* húasai közt va-
ló külömbiségről. - - - CLII.

A' *Tsirke*, *Tyúk*, és *Pujka* húsról. -

- - - - - CLIII. - CLIV.

A' *Páva*, *Galamb*, és *Gerlitz*e húsról. -

- - - - - CLV. - CLVI.

A' *Veréb*, és *Fetske* húsról. - - - CLVII.

A' *Húros*, *Fogolly*, és *Tsáfár* madarak
húsáról. - - - - - CLVIII.

A' *Fátzánról* és annak húsról. - - - CLIX.

A' *Patsirta*, *Seregély*, *Rigo*, *Fűrj*, *Szajkó*
húsról. - - - - - CLX.

A' *Snef*, *Küllő*, és *Szalanka* húsról. - CLXI.

A' *Daru*, és *Túzok* húsról. - - - CLXII.

A' *Vizi Madarak* húsról *Közönségesen*. -

- - - - - CLXIII.

A' *Lúd*, és *Rétze* húsról. - - - CLXIV.

A' *Hattyú*, *Gém*, és *Szártsa* húsról. -

- - - - - CLXV.

A' *Halakról* *közönségesen*. - - - CLXVI. - CLXIX.

A' *Rákról*. - - - - - CLXX.

A' *Tsigáról*, és *Ostreákról*. - - - CLXXI.

A' *Tekenős* és *Ketske Békákról*. - - - CLXXII.

A' *Téjről* és *Téjnémuékről*. - CLXXIII. CLXXIX.

A' *Tojásról*. - - - - - CLXXX - CLXXXII.

A' *Mézzről*. - - - - - CLXXXIII. CLXXXIV.

A' *Néd-Mézzről*. - - - CLXXXV. CLXXXVII.

A' *Sórol*. - - - - - CLXXXVIII. - CXCII.

Az *Etzetről*. - - - - - CXCIII - CXCV.

A' *Fa Olajról*. - - - - - CXCVI - CXCVIII.

A'

L A I S T R O M A.

- A' *Fűfelfámokról* közönségesen. - - CXCIIX.
 A' Borsról és Cubebáról. . . . CC.
 A' Szegfűről, és Paraditsom magról. -
 - - - - CCI. CCI.
 A' Szeretsen dióról, és Szeretsen dió vi-
 rágról. - - - - CCIII.
 A' Fa-hajról. . . . CCIV. CCV.
 A' Gyömbérről, és Sáfrányról. CCVI. CVII.
 A' Bádiáuról, Áni's, és Kömény ma-
 gokról. - - - - CCIX.
 Az *IIALOKROL* közönségesen. - CCX - CCXIV.
 A' *Vizről*. - - - - CCXV. CCXVI.
 A' *Borról*. - - - - CCXVII. - CCXLV.
 Az *Égetborról*. - - - - CCXLVI - CCXLVIII.
 A' *Serről*. - - - - CCXLIX - CCLI.
 A' *Méh-ferről*. - - - - CCLII.
 A' *Theáról*, vagy *Herbathéről*. CCLIII. CCLIX.
 A' *Kávérol*. - - - - CCLX. - CCLXVI.
 A' *Tsokoládéről*. - - - - CCLXVII - CCLXX.
 A' *Tobákról*. - - - - CCLXXI - CCLXXV.
 Az *Étellel és Itallal való okoson élésről*.
 Mennyit egészséges egy ízre enni? - CCLXXVI.
 A' fok étel mit árt? - - - CCLXXVIII.
 A' kevés étel vagy éhezés mit árt? CCLXXVII.
 Sokféle ételt öltve enni jóé? - . CCLXXX.
 Hánykor kell napjában enni? - CCLXXXI.
 Vatsorán, Ebéden kellé többet enni? CCLXXXII.
 Levesen kezdeni az Ételt jóé? - CCLXXXIII.
 Etel előtt 's időközben innya jóé? CCLXXXIV.

A' Com-

L A I S T R O M A.

Szaporán enni jóé? - -

CCLXXXV

H A T O D I K R É S Z.

A' TESTNEK MOZGATÁSÁROL ÉS NYUGTATÁSÁROL.

A' rendes *Commotion*nak haénairól. §. CCLXXXVI.
- - - - - CCLXXXVII.

A' renekivül erős 's hozzás *Commotion*nak ár-
talmáiról. - - - CCLXXXVIII.

A' *Commotioban* meg-tartandó Regulák. -
- - - CCLXXXIX. - CCXCII.

A' Sétálásról, Hajókázásról, Szekerezésről,
Futásról, Szökésről. - - - CCXCIII.

A' Tántzolásról. - - - CCXCIV. - CCXCV.

A' Laptázásról, Tekézésről 's a' t. - - - CCXCVI.

A' Kártya, Kotzka, *Schack*, *Biliárd* játékok-
ról. - - - CCXCVII.

Az Éneklésről, és Beféllésről. - - - CCXCVIII. -
- - - CCXCIX.

A' Lovaglásról. - - - - - CCO

A' *Frictio*ról, vagy a' Test éínének dörgölé-
séről. - - - - - CCCI.

A' *Feredezésről* közönségesen. - - - CCCIV. - CCCV.

A' *minerás* viz feredökről. - - - CCCVI.

A' hideg viz feredökről. - - - CCCVII. CCCVIII.

A' meleg viz feredökről. - - - CCCVIII CCCXI.

A' Láb feredöknék haénairól. CCCXII. CCCXIII.

A' Nyugodalomnak fükséges vóltáról. - -
- - - - - CCCXIV.

A'

LAISTROMA.

A' fok ülének és Állának ártalmiról.

ccc xv. - ccc xvi

HETEDIK RÉSZ.

AZ ÁLOMROL ÉS VIGYÁZÁSROL.

Az Álomnak szükséges vóltáról. - §. - ccc xvi.

ccc xix.

Kiknek az, leg szükségesebb? - - ccc xx.

A' fok Álomnak ártalmiról. - - ccc xxi.

Az Álomnak rendes határaitól. - ccc xxii.

Az Álomot meg-háborító okokról. - ccc xxiii.

- - ccc xxviii.

Az Álomlátásról vagy Álmadozásról. ccc xxix.

Az Éljeli meg-nyo nattanásról vagy Lúdértz
gyötrésről. - - - ccc xxxi. ccc xxxii.

A' Deli Álomról. - - ccc xxxiii.

NYOLTZADIK RÉSZ.

A TESTNEK TISZTULÁSAIROL.

A' Tisztulásnak szükséges vóltáról - - §. -

- - - ccc xxxiv.

A' Hasnak tisztulásáról. - ccc xxxv - ccc xlii.

A' Szélről. - - ccc xlv. ccc xlii.

A' Vízelletről. - ccc xlvii - ccc xlix.

A' Perspirációról vagy Ki-öztölésről -

- - - cccl - ccclvi.

A' Verejtékről. - - ccclvii. ccclviii.

A.

L A I S T R O M A.

A' Nyálról	CCCLIX. CCCLX.
Az Orrbéli takonyról, és Por Tabákról.	CCCLXI. CCCLXII.
A' Prűfentésről.	CCCLXIII.
A' Fül sárról	CCCLXIV
A' jó Vérnek rendkívül meg-bővüléséről.	CCCLXV. CCCLXVI.
A' Nemző Magról, vagy Venusról.	CCCLXVII.
	CCCLXXI I.

K I L E N T Z E D I K R É S Z.

A Z E L M É N E K I N D U L A T A I R Ó L.

Az Indulatok által a' testben támadó változásokról.	§. CCCLXXIII. CCCLXXIV.
Az örömről Reménységről 's a' t.	CCCLXXIV. - CCCLXXVI.
A' Szomorúságról, Félelemről. 's a' a-	CCCLXXVII I.
A' Szégyenlésről, Haragról.	CCCLXXIX. - CCCLXXX.
A' Bűjja Szeretetről.	CCCLXXXI I I.
Az Erős képzelődésről.	CCCLXXXIV. CCCLXXXV.
A' hozzás méj Gondolkodásról.	CCCLXXXVI I I.
A' zabolátlan és káros Indulatoknak okairól és kútfejeiről.	CCCXC.
- - azoknak meg-orvoslásairól.	CCCXCI. - CCCXCIX.

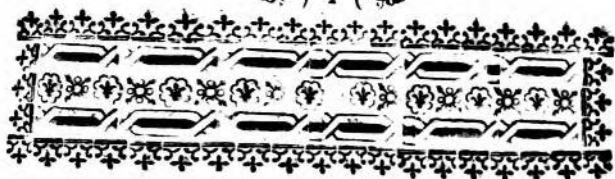
T O L.

LAISTROMA.

T O L D A L É K.

A' TESTnek külső tisztaságáról, és tsinos- ságáról.	- - - §.	cccc.
A' Kezeknek és Ortzáknak mosásáról.	- - -	cccci.
A' Főnek mosásáról, Hajnak Füsüléséről.	- - -	ccccii.
A' Hajporról.	- - -	cccciii.
A' Szájnak és Fogaknak tisztításáról.	- - -	cccciv. - ccccv.
A' Szájnak büdöségéről.	- - -	cccev.
A' Kőrmökről.	- - -	ccccvi.
A' Szeplőkről, Fokadékokról, Kopaszság- ról s a' t.	- - -	ccccvii.
Ezeknek Orvoslásáról.	- - -	ccccx.
- - -	- - -	ccccxiii.

B É - V E Z E T É S.

§. I.

HA ki a' Teremtetett Dolgoknak rendit egy-kevésse fel-nyitabb szemmel el-nézi, tsudálkozva szemlélheti, hogy a' leg-alább való férgetske-is a' maga életének fenn-tartására szükséges eledelt, melly forgalmatossággal keresi-fel és választja-ki az előtte lévő sokféle matériák közül; és hogy a' reá tzelozó vezedelem előtt mint fut, mint egybe-húzza magát, mint tekereg, mint fatsarog, és a' maga életét a' Terméketől néki adatott fegyverrel mindenik miként igyekezi óltalmazni. Ha azért a' leg-alább-való férgetskének a' maga életére illy nagy gondja vagyon, mennyivel inkább lenni kell az Embernek, a' kit *Cicero* igen szépen nevez, *Okosággal és Tanátsal*

nátsal tellyes Isteni Lelkes állatnak. Gondjának kell pedig minden Embernek a' maga életének megtartására lenni azért-is, hogy a' néki adott okos Lélekhez épen nem illik, hogy a' Teremtőnek olly remek munkáját a' minémű az ő teste, mellyet ugyan néki kézülvé formált, holott egyebeknek tsak állott, hogy légyenek, és azonnal lettenek, el-rontsa, vagy el-romolni engedje; de közelebb gondjának kell lenni az Életből önnön-magára következő hasonra és gyönyörűségre nézve-is. Késérü bizony mindnyájunk előtt a' Halálnak emlékezete-is; édes pedig az Égnek látása, bódogralannak és bódognak egyaránt, mint ékesen énekli ezt *Euripides* egy helyt *Stobaeus*nál:

*O! splendide aether et diei sacra lux:
Quam suavis est aspectus hic, felicibus
Juxta ac miseriis!*

§. II.

Ugy-is tapasztaljuk, hogy nem tsak megtartására a' mi Életünknek, hanem annak mind nagyobb nagyobb tökéletességre és bódogságra való emelésére-is magától a' minnen-magun természetitől-is föntelen ösztönöztetünk: hanem, mi légyen az a' valóságos tökéletesség és bódogság, mellyre ösztönöztetünk, nem mindnyájan egyaránt értvén, e' részben az ug-
rást,

rást fokban el-vétik. *Ishales*, egy ama' régi híres hét Görög Böltsék közül kérdeztvén, kit tartana ő ez életben leg-bóldogabbnak. Azt, úgy mond, *a' ki Testében egészséges, Elméjében bölts.* Amaz elmés Pogány Poëta, *Horatius*, bizony a' Jó-egészséget minden Királyi Gazdagságok felett helyhezterti:

*Si ventri bene, si lateri, pedibusque tuis, nil
Divitiae poterunt regales addere majus.*

Marialis, ugyan Pogány Poëta, a' betegséget Életnek sem tartja. Sőt maga a' Bölts Sirák-is R. XXX. 5. 15. 17. illy főkre foked: *Drágább a' Jó-egészség az aranyból, és az erős test véghe-
tetlen gazdagságoknál. Jobb a' Halál a' keferü
életnél, és a' hófkáson tartó betegeskedésnél.* Mások sem igen hozzák azt kétségben, hogy a' Jó-egészség ez életben igen drága kints ne legyen; de többire mindnyájan olly bóldogtalanok vagyunk, hogy a' birtokunkba lévő jót, míg el nem veszítjük, betsülni épen nem tudjuk. Így van a' dolog az Egészséggel-is: mit éri az, gyakrabban a' betegség fokozott reá meg-tanítani. Siratjuk oftán, de későn, vakmerő bolondságunkat; esküfünk, hogyha még egyszer fertz tehetnénk az el-veztett drága kintsre, valójában meg-betsülnök, és gondját visel-nök. Fához fűhöz ragaszkodunk, kapunk a' reménségnek még csak árnyékához-is; de őh melly hiában élnek gyakorta mind ezek! Kiál-
A 2 tozzuk,

rozzuk, jajgatjuk Áriádnéval el-veztett kedves Théséusunkat, régi drága jó egészségünket, de minden felől jajjal felel vízzá a kegyetlen *echo*. Érezzük innen nyavalyáinknak fámátlan fok és még ki-bezélni sem tudható okait; gondoljuk túl a' fok ízetlen orvosságoknak kevés és kétséges erejét: nézzük egy felől a' Jó Orvosoknak kevés fámát, és azoknak-is a' nyavalyák' fámátlan vóltához és mélységes titkos okaihoz képest tsekély tudományt; látjuk más felől a' fegény bódogtalan beteget az orvoslásnak fíne alatt pénzekkel együtt fokfor élerektől-is meg-fosztó tudatlan gonosz lelki embereknek végheterlen fámát; és így meg-gyógyulhatásunk, sőt életünk felől-is csak nem kétségben esünk: hogy vakmerő, bolondságunkal okozott nyavalyánk miatt Istenünkhöz, Hazánkhoz és Felebarátunkhoz való kötelefségünknek el-múlatásáért fivünket epeztő bánatunkat elő ne hozzam.

§. III.

Az *Elme' Böltseségét* a' mi illeti: nem lehet bizony azt annak a' ki nem kóstita még csak képzelni-is, mit teheszen a' böltseség az emberi életnek bódogságára. *Napoknak hofkü vóltát es fok ektendős életet hoz az békefességgel egyetemben.* Péld. III. 2. Az oktalan állatok közül az Istenek közti emeli az embert, és az Istenekkel egy társaságban helyhezteri. *Cicero de Offic. Horatius*, a' Bölts Embert csak az egy Jupiter

Jupiter Istennél tartja kisebbnek ; és szabadnak ,
betsületesnek , szépnek , gazdagnak , és Királyok'
Királyjának nevezi azt :

*Ad summum sapiens uno minor est Jove : dives ,
Liber honoratus , pulcher , rex denique regum .*

De ha ezen elmebéli bódogságnak-is *fundamentum*it vizsgálni kezdjük ; nem utolsónak találjuk ezek közt-is a' *Jó-egészséget*. Ugyan-is , a' mint böltsen meg-jegyzi *Hippocrates*. Nevekedik a' Böltseiség a' Jó egészségnak idején ; ha pedig a' test beteg , nints akkor az el-
nek-is semmi kedve a' jó dolgokról való gondolkodásra. *Cartésius*-is úgy gondolkodott , hogy-ha valami eszköz lehetne fel találni , mellyel az elme böltsebbnek tétettetnék , azt nem másutt , hanem az orvosi tudományba kellene keresni. De az orvosi tudomány nem egyéb , hanem a' jó egészség meg-tartásának és helyre állításának mestersege. Ezekből tehát utóljára a' kerekedik-ki , hogy a' *Jó-egészség* ez életbéli bódogságok' summája , 's következésképen olly drága kints , mellynek meg-ferzésére és meg-tartására minden okos Lélekkel fel-ruházott Ember a' Termézettől köteleztetik.

§. IV.

Alig-is forgott elcitol fogva egy kérdés az emberek Éájában gyakrabban , mint az , *Mimódon lehetne az egészséget állandóvá tenni ?* A' ré-

gi Pogányok ezt emberi erő felett való dolognak tartván, egyenesen az Istenektől kérik vala. Nevezetesen imádták e' végre amaz orvosi tudományáért Istennek tartatott *Aesculapius*nak *Hygeia* nevü Leányát, vagy mások szerint Feleségét. A' Rómaiak-is azt, *Salus* név alatt a' magok Isteneik közü fámlyálták vala, és fokképen kívánták magokhoz 's gyermekeikhez édesgetni. De *Democritus* elmésen neveti az embereket, hogy ők azt az Istenektől kérik, holott az az ő hatalmokban van, és mértékletlen életekkel ő-magok rontják azt el. Igaz ugyan-is a' mit a' Poëta mond:

Vivere naturae si convenienter amarent

Mortales, medica nil opus esset ope. az az:

Ha az Emberek a' Természettel meg-egyező módra kívánnának élni, Doktorra és orvosságra szükség nem volna. Példák a' természet' útján járó oktalan állatok, a' kik ez okból ritkán is betegeskednek. De az Embereknek eze-
lős kevélysége, e' természettől tanult egészséges életnek nemit együgyü könnyüségéért meg-útálván, és *virtust* kezdvén abba keresni, ha ezzel egészszen ellenkező életnek módját követhetne, a' jó *dieta*ának csak hamar annyira efit vezetette, hogy *a posteriori* a' hátul üto páltzáról, az az, a' rajta meg-esett kárról, vagy (: a' melly ritkábban történik :) hasonról kényszerített az egészség meg-tartására tzelozó regulá-

gúákat gyűjtogetni. Innen Cicero már régen az Egézség meg-tartásáról való tudományt a' nekünk használni és ártani szokott dolgok eszmé- sében helyhezette.

§. V.

Jóllehet ugyan ez az Egézség meg-tartásá- ra igen darabos és hosszú út, úgy hogy, a' Tiberius Császár *computussa* érint ennek el- végzésére leg-alább harmincz Ektendő kívántas- sák; de ugyan-tsak, sok példák mutatják, hogy az okos, émes Emberek a' terhelebb nyava- lyákat rövidebb idő alatt-is jó rendin ki-tanúl- ták mimódon leheffen el-kerülni. A' nyavalyák toboire a' rosz *dieta*ból úgy erednek, mint a' hamú alatt lappangó fűkrátskából a' nagy égé- sek; és valamint ezt eleintén könnyű lez vala ki-óltani, úgy a' nyavalyákat-is mikor kezdőd- nek csak a' *dieta*' változtatásával-is meg-orvo- solhatni. Sok gyenge testű és változó egé- séggel bíró Emberek, féltnvén életeket a' na- gyobb romlástól, a' minek egyfűr ártalmát ta- pafalták, hallották vagy olvasták, azt for- galmatoson el-kerülvén, és ha miben hibázni találtak-is, azt minden haladék nélkül meg- jobbitván, a' magok tántorgó egézségeket olly fokáig el-támogatják, hogy a' gyenge egézségnek hosszú életet ígérő haszna régen példabezéddé lett. Ellenben, sok erős, vas természetű és tökéletes egézségű Férjfiak, látván hogy nekik azok a' mitol mások annyira félnek, keveset árthának,

abban kezdvén hátországokat és vitézi erejeket másokkal tsudálatni, ha életeket a' Boltsektől fabott és követni szokott régulák ellen folytatják, a' fok erőfakkal, (jöllehet, ha jó *diaciat* tartottak volna, ha örökké vagy ezerekig nem is, mert ez természet szerint lehetetlen, de fáz 's több Eftendököt jó erőben el-élhettek volna,) életeket, förnyü kinok és fájdalmaik közt, még idejeknek közepe előtt el-rontják; söt másokat-is fok éretlen elméjü Ifjakat, a' magok példájának követésére hajtván, életeknek virágjában koporsóba fálítarak. Oh nagy böldogtalanság! és azokat kiknek agyok jobb sárból formáltatott, méltán nagyobb vigyázásra ferkentö fomorú példák! Nem fégyenlik fokban e' mi nemzetünkben a' magok dobzodó életeket fémtelenül Magyar Termézetnek nevezni; és e' fép fín alatt magoknak 's másfoknak-is nem fűnnek-meg gyalázatot, véfedelmet munkálódni. A' Magyar Termézet bizony a' rézegekedést és dobzódást magával nem hozza.

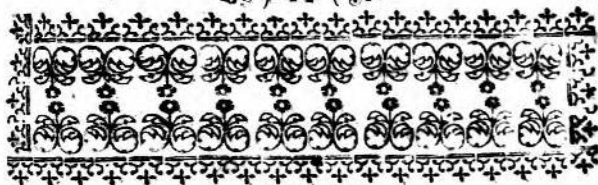
§. VI.

A' ki ezeket így el-gondolja, nem kétem hogy, kivált e' mi Nemzetünkben, ha valamiről e' Világon, az Egéfségnek jó móddal való meg-tartásáról egy kevésé gondolatban értekezödni, és bövebben tanulni igen fűkséges dolognak ne tartsa. Ez, és nem valami hafontalan nagyra vágyódás és tekintet kere-

kereses vitt engem-is arra, hogy zülerett Nyelvemen, nálam leg-először, ezen Materiáról Könyvet irjak. A' Könyvet pedig, mint-hogy a' Jó-egészségnek meg-tartásáról való tudomány, ha illendoképen elő-kellettik adni, élelőbbben ki-terjed, mintsem egy kézben torogni szokott Könyvetske magában foglalhatná, két darabokra osztottam. Az *Elő Darabban* főlok I. az Életről és Egészségről. De mint-hogy ezeket vólta képen csak azokkal lehet meg-értetni, a' kik előtt az Emberi Testnek alkotmánya előre avagy csak valami részről es-méretes vólt. II. Az Emberi Testnek alkotmányáról, munkáiról és természetéről tőzek valami jegyzéseket, reménlvén, hogy így osztán az Életnek 's Egészségnek meg-tartására rendeltetett eszközök' erejét-is világolabban ki-bezélhetem. Ugyan ez okból III. le-írom az élő Testnek Négy élelőbbben ki-terjedett *Temperamentumait*, szokáit, és különös természetit, melyet a' Görögök után a' Deakok-is *Idiosyncrasianak* neveznek. Így osztán IV. fogok a' Régiectől így nevezterett *Hat Nem-Természeti dolgoknak*, melyek által tudniüllik a' Jó-egészség fenn szokott tartattatni, 's el-is szokott szok-
 for rontattatni, meg-bezéléséhez. Illyen (1.) az Aër, az az, Levegő vagy Élterő Eg. (2.) Az Étel és az Ital. (3.) A' Mozgás és a' Nyugodalom. (4.) Az Álom és a' Vigyázás. (5.) A' Testből ki-tisztulni való materiák. (6.)

Az Elmének indulatai. Utóljára, tóldalékúl, a' Testnek külső tisztaságáról-is, a' mennyiben az Egészségre némünémű részben ez-is megkívántatik, befélgetek.

A' *Második Darabban*, ha ISTEN Életemnek kedvez, 's alkalmatosságot parantsol, éolni fogok külön külön a' Szüz Leányoknak, vífelős és gyermek-ágyat fekvő Afzonyoknak, Éoprató Dajkáknak, kis Gyermekeknek, Ifjú-Legényeknek, Katonáknak, Tanuló Embereknek, Véneknek, Betegeknek, és Betegeseknek *Diætájáról*; és a' Hőzzú Eletnek a' jó *Diæta* által lehető meg-nyeréséről: bé-rekeztvén Munkámat az iránt való Tanáts-adással, miképen lehetén az Egészség körül esett változásoknak, míg nagyobb nyavalyákká nem válnak, könnyen eleit venni.

AZ ÉLETNEK ÉS EGÉSZSÉG-
NEK MEG - TARTÁSÁROL
VALO TUDOMÁNYNAK
E L S Ö R É S Z E.

AZ ÉLETRÖL ÉS AZ EGÉSZ-
S É G R Ö L.

§. VII.

MI legyen az ÉLET, azt jól meg-határozni nem olly könnyü mint első tekintettel látszik. Ugyan-is fokban valósággal régen meg-hóltanak, kiket élni gondolt a' község; éltek ellenben fokban, kiket bizonyosan meg-hóltanak tartott. Példák erre fok *hysterica* Áéžonyok és *hypochondriacus* Féřfiak, a' kik erősen el-ájulván, a' rúdatlanok' ítélete řerint el-rejtezvén, élni alig láttatniak, sőt fokřor egéřžen meg-hóltnak terřvén, bontókés alá vagy koporsóban tétettek; de kevés idő múlva önként vagy valami külső eřközökkel segít.

fegitervén mindenek' tsudájára ímet meg-elevenedtenek. Ide valók azok a' vízben holt, felakasztatott, gutta ütött, és a' forró nyavalyákban mélyen el-ájult Emberek, kik azután fel-támasztattak. A' ki valósággal meg-holt, azt bizony az Egy élő Istenen kívül, a' ki Eletnek és Halálnak Ura, senki fel-nem támasztja. De maradt volt mind ezekbe az életnek még valami fikrátskája, mellyből azt újra fel lehetett gerjeszteni. Illyenek a' magok rejték helyeikben egész télen mintegy halva nyugovó madarak és egyéb állatok, mellyeket a' tavaszi meleg meg-ékött eleveníteni. Ez az oka, hogy ditsőségesen Urálkodó Felséges Királyné Afzonyunk, Bétsben, és más Német Tartományokban, egy halottat sem enged 48. óráig felbontatni, vagy el-temettetni.

Ellenben hafontalan babona, hogy az olyan valósággal meg-holt személyek, kiknek vérek azután iókáig higon és melegen találtatott, 's ortzájok-is piros p'sgás volt, tsak meg-holtaknak tettetnék magokat, de valósággal meg nem hóltak volna, hanem a' Föld alól a' f'rból Ejtzaka ki-járnának, és holmi járovány forró nyavalyákban haló Embereket 's Gyermkeket azok öldöklenék, és azoknak vérekkel élnének. Meg hóltak volt bizony azok; hanem hogy vérek higon 's melegen maradt, 's ortzájok-is piros p'sgás volt, oka az, hogy igen egészséges és véres állapotjokban olyan forró nyavalyában, melly a' vert egybe alunni nem enged,

gedi, hirtelen történvén halálok, 's hideg télbe holmi hives agyagos földben faporán elis temettetvén, addig el nem rothadhattanak 's meg sem változhattanak, míg tavazzal a' meleg a' rajtok fekvő földet által nem melegítette. 'S ez-is az oka, hogy se nyárba, se őzfel, efféle sírból ki járó, vagy mint a' Görögök nevezik *vampyrus* Emberek soha nem táláttatának. Ezekből meg-tetkik, hogy az Életnek és Halálnak nem olyan könnyű igaz le-írását adni mint némellyek gondolják. *Elni tartatják mind addig az Ember míg olyan állapotba van, hogy ő benne a' Test az Elmének, az Elmé viszont a' Testnek, avagy csak valami rejtől foglalatjára vagyon, vagy lebet.*

§. VIII.

Az EGÉSZSÉG-is hasonlóképen olyan dolog, melyet érezni jobban lehet, mint sem ki-bezél-ni. *Egészségesnek foktuk mi magunkat addig mondani, míg fokott munkáinkat könnyen és nagy únalom 's bágyadtság nélkül folytathatjuk.* De mik legyenek azok a' munkák, melyeket folytatnunk kell, hogy valósággal egészségeseknek mond-hatjuk magunkat; nem utolsó kérdés: 's nem-is lehet azt jól ki-magyarázni addig, míg a' Test alkotmányáról valamit nem tanulunk. De ugyan-tsak a' külső jelekből lehet most-is azokról valamit meg-határoznunk. Az Embernek munkái három félek: az Éltre, a' Termézetre, és a' Lélekre tartozók. Az Éltre tartozik a' tagoknak mozgathatása, a' termé-
zeti

zeti melegség, a' ki- 's bé-lehellés, az élő ereknek fel-verése, vagy a' *pulsus*: A' *Termé- fetre*, az ételnek és az italnak kívánása, és meg-emésztése, a' testnek tapláztatása, az emész- tésbe fenn-maradt seprőléknek, ganéjnak, húgy- nak 's több efféléknek ki-vettetése, az álom 's vigyázás. A' *Lélekre*, az íz-érzés, szaglás, hallás, látás, tapasztalás, értés, ítélés, gon- dolkodás, képzelődés, emlékezés, a' tagoknak maga akarata szerint való mozgatása, 's a' t. Valamíg azért ezeket könnyen és únalom nél- küül folytathatjuk, addig egészségeseknek tart- hatjuk mi magunkat; még pedig annál tökélete- sebb egészségeknek, minél tökéletesebben vég- hez-mennek mind ezek mi bennünk.

De jegyezd-meg, hogy az ilyen tökéle- tes egészséggel bíró Ember e' Világon igen rit- ka; és ha valaki egy két óráig e' boldog ál- lapotra fel-léphetett-is, 's abba, a' természetnek tsuda munkája szerint fokáig nem maradhat, hanem az a' jó Egészség maga el-kezdi magát rontani; úgy-hogy, az Egészséget bizonyos ha- tárokra kellefsék ki-terjesztenünk. Ha a' meg- nevezett munkák közül ezt, vagy amaszt nehe- zetskén viheted-is végben, nem mindjárt lehet betegnek mondani magadat; hanem-ha azok közül igen fokat, igen nehezen vagy tellyes- séggel véghez nem viheted, már *Beteg* vagy; még pedig annál betegebb minél többeket, 's minél inkább nem viheted azokat véghez; a' *Lélekre* tartozó munkákon el-kezdvén vizsgál- sam-

Émíálva az Eletnek munkáira. Ha ez utól-
sók-is meg-kezdenek benned éünni, már a' Ha-
lálhoz közelgeté; még pedig annál inkább kö-
zelgeté, minél inkább kezdenek benned meg-
éünni. Ezekből látjuk már azt-is, hogy va-
gyon kisebb 's nagyobb Elet, vagyon kisebb
's nagyobb Nyavalya-is, de vagyon kisebb 's
nagyobb Egézség-is. Sok Ember' egészsége a'
betegségtől csak egy lépésnire áll; a' másé
pedig attól igen távol vagyon: ennek azért
nagy nyavalyát okozhat az, a' mi másnak
olly módon változást sem tsinál.

§. IX.

Szorgalmatoskodtak eleitől fogva azon-is
az Emberek, hogy lehetne előre ki-tanúlni azt,
hogy ez, vagy amaz Embernek egészsége erős,
állandó fundamentumon áll-é? és ha jó *diae-*
tat tart, fokáig el-élhet-é? vagy pedig remén-
sége a' hozzú élethez épen nem lehet? Azt
írja *Boerhaave Inst. Med.* hogy Európában hozz-
zás és munkás *Observatiók* által úgy tapasztal-
tatott, hogy a' kikben e' következendő jelek
fel-találtatnak, azok mind erős egészségek, mind
hozzú életek iránt nagy bizodalommal lehet-
nek.

(1.) *A' Fogantatásban:* ha jó egészséges,
virgontz, erős, meg-állapódott idejü, 's nem-
is vén, a' *venust* ritkán, de egész kívánsággal
gyakorló Atyáktól és Anyáktól, hajnal felé
mikor a' gyomorbéli emektés már véghez-
ment vólt, egészséges időben, főként ha ta-
vással fogantatott.

(2.)

(2.) *A' Viseletében:* ha az Anyja az alatt mindenkor jó egészséges volt, munkában foglalatoskodott, józanon élt, tseudes vidám elméje volt, és méhében tsak egy magzatott nevelt.

(3.) *A' Születésben:* ha fogantattatása után kilentz egész hónapokra született; főként ha az Karátson, Bódog Afzony vagy Bőjt-clő Havában esett.

(4.) *A' Nevekedésben:* ha lassan, és minden tagjai mind erejekre mind nagyságokra nézve, egyaránt nevekednek 25. Éktendes koráig, 's tovább-is.

(5.) *A' Testnek külső formájában:* ha meije és vállalai félesek, hafa kartsú, karja, tzombjai, fái, erősek, húsfók, izmosók, főrösök és börzofók; feje nagy kivált hátul felöl, kitsinnek tetfven még-is ábrázatjáról; koponyája ép, erős; tagjai kemény hússal nem pedig kövérséggel rakodtak; bőre kemény, fehér piros vagy barna-fin, nem-is forró nem-is hideg. Ezekhez hozzá-tézi *Fr. Hoffmann*, az eleven fémeket; sok és erős fogakat; jól formált nagy kezeket, lábakat, füleket és orrat.

(6.) *A' Nedveségében:* ha vére piros, vastag, melly ha a' testből ki-foly, hamar erősen 's enyvesen egybe-alufik; a' több nedveségek-is bővek, enyvesek, egy kevésé de nem rendkívül meleg, nem tsipösök, 's nem-is igen kövérek.

(7.) *A' Tselekedetében:* ha a' ki- 's bélehel.

lehellés késő, nagy, könnyű, tellyes, egyenlő, nem fuogós; a' *pulsus* vagy élő érnek felverése hasonlóképen késő, nagy; tellyes, erős, egyenlő, egy formálag maradó, és minden kicsiny okból nem változó; székei minden alkalmatosság nélkül ritkák, és többire kemények; vizeletje nem sok 's jól megfőtt; ritkán 's nem könnyen izzad; álma mély, tsendes, egy forma, és meg-ujjító; nagy ehető, de még-is könnyen emézt; ereje nagy, és a' maga testinek terhét nem érzi; minden kicsiny okból egészsége meg nem bomlik; Elméje késő, durva, testinek hasonló késő és durva mozgásával; az indulatok nagyok, de későre forranak-fel.

Hogy ezen elő-fámlált jelek a' hozzú Életre és az Egészségre igen sokat tehesenek, fe-meinkel-is látjuk, de az okosság is eléggé tanítja: úgy-hogy ezek, ez vagy amaz kemélyben minél többek és nagyobb mértékbe vannak, a' hozzú Életre is az annál inkább el-ké-zíterett. Nem olyanok mindazáltal ezen jelek, hogy a' kikben ezek mind 's derekason fel nem találtnak-is, azok sokáig el ne élhetnének, 's éltek volna-is fáma nélkül sokfor. Tsudálhatni bizony e' részben-is az Isteni Böltseségnek mélységét, melly szerint az Egészséget-is olly külömb-külobm módon tsinálta, jegyzette-meg, és tartja fenn az Emberekben. Ebben egészséget jelent, a' mi amabban nyavalyát mutat; ennek szemlátomást használ, a' mi a' másnak egészséget bizonyoson el-rontja: úgy-

B

hogy,

hogy, sok Tudós Embereket az effélék' fém-
lélese arra-is vitt, hogy e' Világon minden Em-
bernek tulajdon, és különös forma egészséget tulaj-
donítsanak.

MÁSODIK RÉSZ.

AZ EMBERI TESTNEK ALKOT- MÁNYÁROL, ÉS TERMÉSZE- TIRŐL.

§. X.

VAlami a' mi Testünkben vagyon,
Külső és Belső részekre osztattatik. *Külső
részek*, valamit abban fêmeinkel láthatunk; *Bel-
ső részek*, melyek a' főben, melyben, hasban,
bé-zároltatva vagynak. A' *Főben* vagyon az
agy-velő, két rendbéli hártyával bé-borítottva,
mellyeket agy-kérgeinek vagy takaróinak hí-
vunk. A' *Melyben*, melly a' hastól egy jó
erős húsos hártyával záratik keresztül-el, a'
nyakunkon le-menő felelő gégeről függenek-le
két felől a' két *Tüdő*; melyeket egy-mástól
ismét egy hártya hozván le úgy el-zár, hogy
egyik tüdőnek kamarájából a' másba leg-kisfebb
út fintsen. Ezen mindjárt említett hártya két
rétü lévén, midőn a' keresztül fekvő hártyát
majd el-érné, két felé válik, és úgy ragad
ahoz. Ezen közbe maradt üregbe vagyon a'
Szív. A' *Hasban* mindjárt a' Mely alatt köz-
böl

ből vagyon a' *Gyomor*, jobb felől a' *Máj*, bal felől a' *Lép*, alól a' *Panareus*, vagy holmi nyelv forma hójagös hufotska. Ezen alól az ágyék-tsontokig az egész üreget a' belek töltik-meg: ezeket elől az *Omentum* vagy takaró-háj fedezi-bé. Két oldal-félt a' hol az oldal-tsontok el-kezdenek fogyni, a' háthöz ragadva fe-küfnek a' két *Vesék*. A' beleken alól az ágyék, tsipő és keréft-tsontok közt lévő üregben, külön rekeftetve tétettek elől a' *vizellő hójag*, hátul a' *vég bél*, közbe az *Afzönyokban* a' *Méh*, a' *Férjfiakban* a' nemző magot tartó két fodor hójagotskák, a' vizellő hójag' oldalához forva. Ezek az elő-éámlált belsö rézek a' magok haj-lékokat olly tökéletesen meg-töltik, hogy so-hol leg-kissebb üresség sem marad.

§. XI.

Minden külsö és belsö rézek ifmét ke-mény és folyó rézekre osztatnak. A' *Kemény rézek* közü éámláltatnak a' *Bör*, *Tsontok*, *Por-tzogók*, *Erek*, *Glandulák*, *Hártyák*, *Musculus-ok*, *Inak*, *Tendok* vagy *Háj-nevelők*, és *Kö-vérség*. A' *Folyó rézek*, *chylusból*, *vérből*, *vizből*, *takonyból*, *epéből*, és az *inakon folyó spiritusokból* állanak.

§. XII.

Hafnait rézeknek a' mi illeti: A' *Tsontok* a' lágyabb testeknek merön tartó öflopí és fun-damentomi: az életre kiváltképen éükséges ré-zeknek a' külsö erök ellen óltalmazó várai; és az elmének a' tagok mozgatásában mint-egy emelő

emelő rúdjai. A' *Portzogókat* olyan helyekre tette a' Természetnek Bölts Mestere, az hol a' tsontnál hajlóbb, a' húsnál pedig keményebb matéria kívántatik. A' *Musculusok*, vagy hússós részek a' testben lévő részeknek a' Természet' rendelése, és az Elme akaratja szerint minden-felé való mozgatására készítettek. Mellyre nézve úgy-is rakattattak-el majd mindenütt, hogy egyik a' másikkal ellenkezzék, az az, hogy ha egyik bé-horgázza, a' másik ki-egyenelítse, és merön tartsa a' tagokat; ha egyik jobbra, a' más balra húzza és tekerje azokat. Ugyan-is, olyan tsuda természetek vagyon a' *muscularis fibráknak*, hogy ha valami hozzájuk ér, mint a' gelezta, vagy a' tsigának farva, mindjárt erősen egybe-kutzorodnak. Innen, egyik végek valamelly meg-mozdúlhatatlan tsonthoz a' másik mozgúlható részhez lévén forva, midön az inakban folyó nedvesség önként, vagy az elme parantsolatjára, ebben vagy amabban, bővebben és nagyobb sebességgel rohan, az egész *musculus* hirtelen egybekutzorodván, a' mozgúlható részt nagy erővel maga felé húzza. De e' felett igen sokat segítenek a' vérnek az edényekben, kíváltképen pedig az erekben való sebesebb folyására, vékonyulására, kékülésére: a' mennyiben *i. i.* az ő köztök és benne menő edényeket, midön most fel-púffadnak, majd le-lohadnak, forongatják 's vatskolják. A' *Háj* és *Kövérség*, a' testet, mint valami ruházat, a' hidegtől óltalmazza;

mazza; a' vér' sólságát tsípőlségét óltja; a' bőrnek, *musculusoknak*, *fém-golyóbisának*, *ízeknek* mozgását légíti; a' féltöbb részeket a' furlódástól, torodéstól óltalmazza; a' testnek üres és gödrös helyeit meg töltvén, annak formáját és színét ékesíti; éhségnek idején ímét a' vér közti elegyedvén, a' testet táplálja. A' Bőr lépségén kívül az alatta lévő gyenge részeket egybe-zerítja, védelmezi; a' vérnek igen elvékonyodott és romlott részit ki-űri; a' tapasztalásbéli érzékenységnek eszköze. A' több részeknek háfnokat rész-zerint a' mi tzelunkra tudni nem annyira szükséges, rész-zerint a' következendőkből önként ki-kerekedik.

§. XIII.

Menjünk által azért a' Bolső Részeknek szemlélésére: az holott csak azokat illeszük, mellyekben, és a' mellyek által kiváltképen-való módon kékülnek a' *chylus*, a' vér, és az inakban folyó nedvesség. A' *chylust* kéfítő utak neveztetnek *Első útnak*, minthogy ezen mégyen előző által minden, valamivel élünk és tápláltatunk. Ez első útakról jegyezzük-meg: (1.) Jóllehet nevek egy néhány légyen, de maga ez egész út azon egy és egymásból folyó tsöböl ált. A' melly a' fájtol fogva míg a' *diaphragmát* által-hatja, (*oesophagus*) *Nyelő-gégének* vagy *Torolnak* mondatik; azután midön a' *diaphragma* alatt balról jobbra kereftül tér, bal és alsó oldala nagyon ki-öblösül, de megint csak hamar egybe-zerül, s

Gyomornak neveztetik. Ez, a' Férjfiakban rend-
 kerint valamivel nagyobb fokott lenni, mint
 az A'fényokban. Bal felől való vagy kezdő
 részét (*cardia*) *Gyomor felső részének*, a' jobb
 felől esőt, vagy bé-zárót (*pylorus*) *Gyomor al-
 ső részének* hívjuk. Ettől fogva a' mint le-fele
 indul, és mint egy 12. újnira vastag húsos, 's
 oldalai vagynak, (*intestinum duodenum*) *Tizen-
 két újni bélnek*, némellyektől *második Gyomor-
 nak* mondatik. Itt mind maga, mind oldalai
 hirtelen meg-vékonyulván hatod-fél ölni hoszú-
 ságra, *Vékony-bél* nevet öltözik magára. Ez,
 minekutánna alá 's fel, kerektül-kosul fokot
 keringett, a' jobb tsipő-tsonton belől egybe-
 húzódik, de megint hirtelen nagyon ki-öblosül,
 és *Vak-bélnek* vagy *Gömböztznek* neveztetik. In-
 nen, egy keveset ugyan szorulván, de ugyan-
 csak jó vastagon és tágason maradván, fel-mé-
 gyen jobb felől épen a' gyomor alá, az hol
 kerektül térvén a' bal oldal felé, ott hirtelen
 nagy hajlást tézen, és le indul az al-felekre, az
 honnan, midőn csak egy araszira volna, egy
 kevéssé meg-türődik, és ezen alól fok kövér-
 séggel meg-rakodva a' testből ki-megyén. Ez
 végső egy araszni része *Egyenes, vég* vagy *kö-
 vér-bélnek*, azontúl pedig mind a' vak-bélig
 (*intest. colon.*) *Vastag-bélnek*, vagy *májosnak*-va-
 jó *búrkának* hívattatik.

(2.) Ennek az egész tsőnek belső része,
 valami *mucos*sal, vagy enyves takonnyal van
 bé-borítatva; melly az utat rajta síkítja, és az
 étel-

ételnek 's italnak tsíposága 's darabosága ellen az alatta lévő igen érzékeny hárttyát óltalmazza. Ezen *mucus*ból kézült hárttya néha az erős has-menésekben darabonként eméztetvén-ki, a' tudatlanoktól a' bél darabjainak tartatik. Ezen *mucus* közt az alatta lévő hárttyából az elő-ereknek 's inaknak apró végetskái, mindenütt úgy jönnek-ki, mint a' bártsonyon a' felyem fálak; mellyek füntelen igen vékony viz forma nedvességet fivárognak, a' melly-is a' torokban (*Liquor aefophageus*) Torokbéli nedvességnek, a' gyomorban (*Liquor gastricus*) Gyomorbéli nedvességnek, a' belekben (*Liquor entericus*) Belekbéli nedvességnek mondatik.

(3.) Ez le-irt tső, öt rendbéli hárttyákból kézült: a' mellyek közzül egyik, *mascularis fibrák*ból, olly móddal alkodtattatott, hogy a' *fibrák* közzül némelleyek egyenesen hozzán menjenek-le, némelleyek pedig mintha kezdetitől fogva végig igen tömötten tzárnával tekerték volna körül ezen tsőt. Ezek a' *fibrák* igen érzékenyek, és mint a' gelekta mikor náéz, füntelen mozognak, hol alá, hol fel nyargalván rajtok, mint valamelly tsigán, a' mozgás: az honnan (*motus peristalticus*) körül forgó mozgásnak-is neveztetik.

(4.) A' Béleket, a' mint azok egybe vagynak rántzolódba és hajtogattatva, mindenütt egy kövér hárttya köti jó tágason a' hátgerintzeihez; a' melly (*Mefenterium*) Fodorháj nevet visel.

B 4

(5.) A'

(5.) A' Béleknek azon oldalából, melly a' fodor hájhoz van ragadva, mindenütt, de leg-tömörtebben a' vékony belekből igen igen vékony tsotskék mennek-ki, mellyek a' rajtok folyó tej éinü *chylusról* (*Vasa lactea*) Tejes edényetskéknek neveztetnek. Ezek a' fodor-hájnak réte közt fok felöl együvé-menvén, egy nagyobb, de egy tzérna-éálnál itt-is nem vastagabb tsövé válnak; a' melly tsö oztán *Ductus Thoracicus*, vagy arról, a' ki előzőről reá talált, *Ductus Pecquetianusnak* mondatik. Mert ez a' köldök tájáról a' hát-gerintzei' bal oldalhoz ragadva fel-mégyen a' melyjen egész a' bal vállig, holott a' bal karról a' vért a' szív-re vízfá-hozó érbe fakad, és önti a' gyomorba és belekbe az ételből és italból kézult *chylust*. A' Szájtól fogva eddig e' §-ban le-irt részeket hívjuk már *Első útnak*.

§. XIV.

Igy meg-értvén, mik legyenek az *Első utak*, látsuk miképen kézül ezekben és ezek által a' *chylus*. A' bé-vett éledeleket a' éájban lévő fogak, mint meg-annyi vágó-kések és *stom-pok*, meg-apritják és meg-törik: a' nyelv és a' pofák, minekutánna itt a' nyállal és aérrel jól egybe-zavarták 's elegyítették, hajtják a' totokba; hogy azon minden kéledelem nélkül álljanak alá a' Gyomorba. Holott, réz érint a' nyál, torok és gyomorbéli nedvességek félyel kezdik azokat áztatni; segítettvén a' termézet érint benne lévő, és a' éájban közikben

ben elegyedett, és most az itt való melegség miatt meg-rikult *aérnek* ki-fezülése által is a keményebben egybe-ragadt részeknek el-faggatásában; rész fzerint a' gyomor' oldalaiiban k' rös-körül füzntelen mozgó *Fibráknak* morfolása, 's a' lélekzeles közben alá 's fel-emelkedő *diaphragmának*, és ugyan akkor a' hason el-terjedt, 's a' belekkel együtt a' gyomrot-is fo-rongató *musculusoknak* vatskolása által; rész fzerint a' körül-sekvő részeknek, *u. m.* fellyül a' Szíynek és Tüdőnek, hátul a' le-menő nagy Élő-érnek, jobb felől a' Májnak, bal felől a' Lép-nek melege által; ezek által, mondom, *resol-válódván* a' gyomorba le-fállott eledetek, ha-mú-fín forma folyó nedveség válik belőlök, mellyet *chymusnak* neveznek. Ezen munkáját a' Gyomornak hívják már a' Deákok *Concoctio-nak*, *Digestionak*; a' Magyarok pedig *Meg-eméztésnek*.

§. XV.

Azonközben míg az eledeteknek fíjjasabb 's dúrvább része is meg-eméztődhetik, az a' melly már meg-eméztődött, füzntelen folydo-gal alá a' belekre. Az hol mint-egy négy új-nira a' Tizenkét újni bélbe a' gyomor' alsó fájától egy felől a' Májból egy kis tsötskén (*Ductus choledochus*) folydogaló epével, más felől a' *Pancreasból* igen bővön jövő vékony nyál forma nedveséggel öfve-elegyedik: hogy *i. i.* az epének olvaftó és rothaftó ereje által azon kövér és olajas rész is, mellyhez a' víz

nem férhet vala, fellyel özlattatván, a' vizzel tökéletesen egybe-elegyedheto vékony nedves-séggé változzék. Az *Epének* eredetiről, *materialjáról* és *hasznairól*, jegyezzük-meg ez alkal-matossággal: (1.) Hogy ezt képzíti és válašt-ja-ki a' Máj, a' belekben tápláló és vizes ré-
fít le-tett, és azon nagy Értőn, (*vena porta-
rum*) mellyen a' belekről réz érint egyene-
sen a' Májra, réz érint előzőr a' Lépre, 's
onnan a' Májra vízfá-foly, a' hozzás mulatás
és heverés miatt meg-peshedni és keseredni
kezdett vastag, fekete, kövér vérből. (2.)
Hogy ez, mikor a' vér közül ki-válaštattatik,
vékony, kövér, édes kedvű mint az olaj; és
nagy réze így-is áll-le a' *chymus* közé. De
egy réze az említett tsötskének fíntén köze-
péről vízfá-forduló ágatskán vízfá-foly az epe-
hólyagba; az hol sokáig hevervén meg-sűrű-
dik, keseredik, és sárgás zöld fínt öltözik ma-
gára. (3.) Hogy jöllehet az epe a' Régiektől
az *excrementumok*, ki-vetendő hasonlatlan rézek
közi fámláltatott; de ma mindenektől igen
fűkséges és nagy hasnú dolognak tartatik;
ugy-mint a' melly nélkül az eméztés tökéle-
tességre nem mehet. Az epe-hólyagban meg-
keseredett réz pedig az ételnek és italnak a' mi
termézetünkkel ellenkező savanyuságát óltja; a'
másnak nem engedelmeskedő köverséget el-ol-
vaštja; a' beleknek érzékeny belső rézeit öf-
tönözvén, erősebb morsálásra, a' nedvessége-
nek bővebb mértékben való öntésére, és így
a' fa-

a' szaporabb 's jobb emésztésre, a' fenn-maradt seprőléknek pedig idején-korán való ki-hajtására hatalmason segíti.

§. XVI.

Ez elő-adott mód szerint, és eszközök által tökéletességre menvén az emésztés, a' *chymus*-nak vékonyabb része a' tejes edényetskében lassan lassan által-érvődik és fürödik: a' melly itt a' szép tiszta tejhez hasonló, és *chylus*nak neveztetik. Méltó a' megtartásra az-is, hogy a' fodor-háj réte között sok apró *glandulátskák* vagynak, mellyeken a' tejes edényetskék által-menvén, holmi vizes nedvességgel szaporittatik 's higittatik a' *chylus*; de ha ez igen enyves és vastag talál lenni, könnyen és gyakran megdugul azokban: melly, sok belső nyavalyának, azok közt pedig ama' híres *Hypochondriac*nak leg-közönségesebb oka szokott lenni.

§. XVII.

Meg-folytatván e' szerint, míg a' vékony beleken végig megyen, vékonyabb és nemezebb részitől a' *chymus*, a' fenn-maradt sonkoly a' vak-bélben egy-kevésé még állapodik: az hol meg-kezd rothadni, bűdösülni, (mert eddig leg-kissebb szagja sem volt.) E' pedig kétség kívül arra való, hogy ha mi hasznos rész még abban fenn maradt volt, a' rothadás által *resolválódván*, a' vastag belekben az-is ki-szívatsék, és csak a' haszontalan durva *materia* vettesék ki a' vég-bélen az árnyék-székre.

§. XVIII.

§. XVIII.

Ekképen azért a' bé-vett eledelek megemésztődven és ki-takarodván a' gyomorból és az első belekből; a' gyomor' fenekén maradt nedvesség csak hamar meg-kezd cztetesülni, és annak belső érzékeny hártáját rágni kezdvén, a' gyomornak *fibrái* egyben-húzódznak, és így annak oldalai egymást súrolni, koptatni kezdik. Az ebből következő alkalmatlan érzékenységet nevezzük már *Éhségnek*: a' melly miatt való fzenvedést neveli az epének rágása, midőn csak magára kezd folyni a' ki-üresült beleken. Ha pedig a' nyál és egyéb nedvességei a' belső részeknek, a' izáraz eledeleknek el-áztatására nem elégségesek, úgy-hogy, azoknak éles-séget érzeni kezdi a' gyomor; vagy, ha a' vizellet, izadtság által a' vérnek vizes része annyira ki-takarodik, avagy más okból ez a' vér közűl ki nem válharik, és így, a' ki-gözőlgo edényeken ki-fivárgó vizes nedvesség a' fájnak, toroknak, gyomornak, beleknek belső részeit be-fedező, érzékeny inakból készült, hártáját nem kezdi nedvesen és hivesen tartani, *fomjáhozunk*, az az, a' nedvesítő és hivesítő italt kívánjuk.

§. XIX.

De a' mi tzelunk fzerint való rövidséghez képest, a' *Chylus* készítésnek Mójjáról és Efközéről elég lézen ezeket meg-jegyezni. Men-nyünk által azért már azoknak a' Részeknek vizsgálására, a' mellyekben, és a' mellyek által a' fejer

a' fejezt *Chylus*ból piros vér, a' piros verből pedig egynéhány féle viz-zintű nedvesség képzettetik, és ostromlik félyyel a' Testnek minden *punctumaira*. Ezen Rézeket közönségesen hívják (*Vasa*) *Edényeknek*. Erednek mint négy Élő-fák, azon egy törökből, u. m. a' Szívből. A' Szív az Emberekben-is olyan, mint egyéb Élő-állatokban, hanem hogy valamivel rövidebb és butább végű, 's nem-is hozzán nyúl-le a' Tüdők között, hanem hever oldal-félt a' *diaphragmán*, kivált a' nagy Emberekben, hegyivel a' bal-tsets alá nyúlva; Nagyobb hátorságnak okáért, és hogy a' Testnek akármű hajladozási közben-is jobban helyt álljon és szabadabban mozoghasson; zárattatott a' Szív egy jó kemény, belől igen sűk és nedves hárttyából kézült tokba, melly (*Pericardium*) *Szív-tokjának* mondatik. Maga a' Szív egészen egy igen érzékeny fibrákból kézüttetett *musculus*. Belől két üregei vagynak; mellyek *Szív-üregeinek*, *kamaráinak*, *gyomrainak*, egyik *jobb-nak*, a' *másik balnak* neveztetnek.

§. XX.

Ezen két gyomraiból a' Szívnek, erednek már az *Edények*, mindenikből kettő, kettő egyiken ki, a' másikon bé-foly a' vér; azt (*arteria*) *Elő*; vagy *fel-verő Érnek*, ezt pedig (*vena*) *Érnek* hívják. Az Érnek üregjei jóval tágalabbak, oldalai vékonyabbak, verésszebbek és lágyabbak, mint az *Elő-érnek*. A' Szívnek jobb gyomrából ki-menő *Elő-ér*, mihelyt ered a' Szív-

a' Szívből, mindjárt két nagy ágakra hasadván mégyen két-felé a' két Tüdökbe; a' hol sok ezernyi ezer apró és egy haj-fálnál tízszor vékonyabb ágatskákra oázolván, a' lélekző gége-nek ágatskáival tsudálatoson egybe fővődik, fonódik. Innen (*arteria pulmonalis*) Tüdőbéli-Élő-érnek-is neveztetik. De ezen Tüdőbéli-Élő-érnek apró ágatskái megint apránként együve kezdvén menni, a' Szív bal-gyomrának hája előtt, a' mint a' két Tüdökből ki-jönek, özve találkoznak, és egy jó tágas üreget tsinálnak, 's attól fogva eddig (*vena pulmonalis*). Tüdőbéli Ér nevet viselnek. Ez üregnek pedig egyik oldala ki-tsutsorodván olly formálag mint az Ember *férv-bal-fületszékeinek* mondatik. Így azért a' Szívnek jobb gyomrából vagy üregiből minden nedvesség, melly a' mi Testünkben kereng', mégyen a' Tüdőbéli Élet-érbe, és ebből a' Tüdőbéli-éren által kerül a' Szívnek bal-gyomrába.

§. XXI.

Ez alkalmatossággal a' Tüdöknek *hasznait-is* szépen éfzre vehetjük. Mert, hogy a' befédet, éneklést, kiáltást, mellyek az *aérnek* ki-'s bé-lehellése nélkül nem lehetnének, el-hallgassam, midön a' bé fívott *aér* azokat ottan ottan fel-fújja, a' §. XX. le-irt úton folyó nedvességek benne és általok annyira vatskoltatnak, rontsoltatnak, vékonyíttatnak, hogy a' Tüdök *ma a' vérnek és tápláló nedvességeknek műhellyéül méltán tartassanak*. Innen vagyon, hogy a' kiknek

kiknek Tüdőjök gyenge, vagy valami okból meg-romlott, soványok, éntelenek, erőtelenek és betegesek foztak lenni. Effelett, a' bé-
 élvott *aër*nek hivesége a' belső rézekben néki
 hevült vérnek forróságát itten enyhíti; és ha
 éinte maga az *aër*, a' vér közti itt által nem
 mehet-is, de holmi rothadás ellen való *spiritus*
 fog belöle által menni. De méltó még az-is
 a' meg-jegyzésre, hogy a' vérnek a' Tüdökön
 való folyhatására a' bé-lélekzeles által kéfítte-
 tik út, midön *t. i.* az *aër* fel-fúván a' lélekző
 gégenek ágatskáit és ágatskáinak végein lévő
 hójagatskáit, azókat ki-kéfiti. Mert midön a'
 ki-lehellés közben ezek egybe esnek, a' rajtok,
 és köztök menő edényetskék annyira egybe
 húzodnak, rántzosúlnak, hogy tsak egy tsep
 vér sem mehet a' tüdöbéli Elő-érből a' tüdö-
 béli érbe. Innen tsak fél-fertály óráig ne ve-
 hetnénk lélekzetet, meg-kellene hahnunk, meg-
 állván e' miatt a' vérnek keringése a' mi tes-
 tünkben.

§. XXII.

Látók azt az útat, mellyen a' Szívnek
 jobb-gyomrából által-kerül a' vér annak bal-
 gyomrába; lássuk már azt-is, mellyen ebből
 ki-mégyen, és el-terjed az egész testben. Lé-
 fzen ez, az innen eredő másik tsön, melly
Nagy Elő-érnek neveztetik. Ez a' tső a' mint
 a' Szívről fel-felé indul, mindjárt két ágatskát
 botsát vízfzáz a' Szívre: azon fellyül mintegy
 három újnira le-felé horgad, és indul a' Szív-
 nek

nek bal-oldala mellett az alsó részekre. De ott, az hol meg-kezd horgadni, néha négy, de gyakrabban három nagy ágakat vét; melyek közül a' középső nyakunknak bal-felöl való oldalán mégyen a' főre, a' bal-felöl való a' bal karra; a' jobb-felöl való megint két ágra hasad, egyik el-mégyen a' jobb karra, a' másik pedig a' nyaknak ezen oldalán fel-liet a' főre. A' főre menő két Élő-erek, mikor a' koponyát szinte érnék, ismét két-felé ágaznak, egyik a' főnek külső részén terjed-el, a' másik a' koponyát által-furván, az agy-velőben oszlik-el, és kettőseg kívül maga az agy-velő-is ennek véghetetlen apróra oszlott ágatskáiból formáltatik.

§. XXIII.

Az alsó részekre indúlo Élő-ér belől a' hátgerintzeihez forrva, mihelyt a' *diaphragmá* eri, abba egy néhány apró ágakat botsát, azon alól mindjárt egy nagyobbatska ágat vét, melly fok felé oszolván a' Gyomron, Májon, Lépen, *Pancreason*, 's a' t. terjed-el: alább egymás után a' fodor-hájjra, és onnan a' belekre kettőt. A' mint hátúl az oldal-tsontok fogyni kezdenek, a' Vesékre-is két-felé két nagy ágakat botsált, hogy *v. i.* a' Vesék az ezeken igen bővön reájok folyó vérből a' húgyot kiválasztanak, és az e' végre készítettett tsökön a' vizellő hulyagba alá-szállítanak. Ezeken alól mindjárt megint két vékony ágatskák erednek, mellyek a' Férjfiakban le-lietnek a' *testiculusok*-ra, az

ra, az Aëzoni-nemben az *ovariumokra*, hogy az említett helyeken *abban* a' nemzésre, *ebben* a' méhében való fogadásra rendelt nedvesség elkészítessék, és ki-választassék a' vér közül. Alább a' köldök táján maga a' nagy Élő-ér két nagy ágakra hasad, és indul a' két lábakra. De míg oda érkeznek, mindenik ág az ágyékban és ágyék körül való rézekre fok apró ágatskákat erezt.

§. XXIV.

Ezek az Élő-érnek nevezetesebb el-ágazási. Végződéseiről pedig jegyezzük-meg, hogy minemutánna annak ágatskái mindenféle fok ezer rézekre omlottak volna, négy-képen határozódnak. (1.) Vízfé-fordulván a' Szív felé, Erekké válnak. (2.) Inakká léfnek. (3.) A' testnek minden rézeiben el-terjedt hólyagos vagy háló forma hárttyáknak üregjeiben nyúlnak-ki, a' hová vízik és öntik ki a' vérből a' kövérebb nedvességeket, mellyek ott kevesébbé, vagy erősebben meg-sűrűdvén, 'sűrű, kövérséggé, hájjá, némelly állatokban fagyuvá léfnek. (4.) A' testnek minden belső rézeit, és edényeit be-fedő hárttyákon, és külső éinét beborító bőrön ki-mondhatatlan tömötten nyílnak-ki, mellyeken éüntelen holmi láthatatlan pára vagy gőz jö ki: az honnan ezek (*Vasa extrins vel perspirantia*) Ki-gőzölő edényetskéknek is neveztetnek.

§. XXV.

Valamiket eddig-elő az Élő vagy Fel-verő
C Erek-

Erekről mondtunk, mind azokat értsed az *Erekről*-is. Mert, ha kevés helyeket ki-véztünk, mindenütt párosfón mennek, ágaznak és határozódnak az *Élő-erekkel*. Hanem a' külömb-ség ebben vagyon: (1.) Hogy az *Élő-ér*, a' *Élvnek* bal gyomrából vízi a' vért és egyéb nedvességeket ferre féllyel a' testnek minden *punctumaira*; az *ÉR* pedig, a' testnek minden *punctumairól* a' fenn maradt részt, melly t. i. a' testnek tápláltatására nem fordítarott, vagy a' vizellet, nyál, takony, és láthatatlan gőz által a' testből ki nem takarodott, vízfá-vízi a' *Élvnek* jobb gyomrába: (2.) Hogy az *Élő-ereknek* §. XXIV. n. 4. nevezett végetskéi, a' testből az *aérbe*, és a' belső részek üregjeibe botsátják-ki a' gőzt; az *Ereknek* ezeknek megfelelő végetskéi pedig, kívülről *Élvják* azt be, és elegyítik a' vér közti: az honnan ezek amazoknak ellenében tétettetve, (*Vasa inbalantia, absorbentia,*) *Bé-Élvó edényetskének*-is hivattnak: (3.) Hogy az *ÉR* nem úgy ered a' *Élv*-ból, mint az *Élő-ér*, hanem a' melly feljülről jö a' föröl és karokról, epen a' *Élv* jobb-gyomrának *Éája* előtt találkozik azzal egybe, melly az alsó részekről mégyen; úgy-hogy e' nagy tsőnek tsak egyik oldala láttatik a' *Élv*hez forva lenni: Itt pedig, a' hol a' *Élv*hez forrott, a' felső oldala ki-öblösülvén, *Sziv-jobb-fületskéinek* mondatik.

§. XXVI.

Hogy a' vérnek e' le-irt útakon való keringé-

ringésének módját és okát jobban-is fel-vehes-
sük, jegyezzük-meg, hogy a' szívnek olyan
rúda természetű van, hogy mihelyt az Érekből
a' vér annak üregjeiben, vagy a' reá folgáló
inakon a' *spiritusok* annak oldaláiban rohannak,
azonnal minden-felől ifonyú erővel egybe-hú-
za magát, és így az ő két üregjeiben omlott
vért az utolsó tseppig ki-űzoritja, a' §. XX. és
§. XXII. meg-nevezett két Élő-erekbe. Ha pe-
dig valami okból mind ki nem hajthatja, ak-
kor sebessen dobogni, vagy, ha többször vért
maradt-meg benne, reszketni szokott. Ki-űz-
ván e' űzrint magából a' vért, azonnal önként
ismét ki-tágasul; ki-tágasulván, az ereken űnt-
telen jövő vérből, melly az alatt, míg magát
egybe-húzza vala a' Szív-fületskeiben egymás-
ra gyűlt vala, mindjárt újolag meg-telik:
meg-telvén mint előző, ismét egybe-húzza
magát. Az egybe-húzóást *Systolénak*, a' ki-
tágasulást *Diastolénak* hívják a' Görögökkel a'
Deákok. És ez űntelen így mégyn az Élet-
nek első pontjától fogva, a' Halálnak utolsó
pillanatjáig, minden óra alatt leg-alább 3600-
szor egybe-húzván a' Szív magát az egészséges
rsendes elméjű nagy Emberekben; a' Gyermek-
ekben pedig, és a' kik harag vagy forró nya-
valyától és hevítő ételtől, 's italtól, 's a' t,
fel-gyúladtak, sokkal többör.

§. XXVII.

Nagyobb lévén a' Szívnek ereje, mint az
Elő-ereké, valahányör új vért nyom magából

azokba, mind annyiszor ki kell fezülni ezeknek, minthogy vérről annak előtte-is tökéletesen teli voltanak. Tapasztalhatjuk azt kívülről is egy néhány helyt, a' hol t. i. ki-kerülnek az Élő-erek a' bőr alá: de leg-világosabban kezünk bokájába belől. Ezen fel-verése az Élő-ereknek már az, a' mit *Pulsus*nak nevezünk, és a' mellről a' Szívnek, mint Élet' Kút-féjének állapotját ottan ottan kívánjuk a' nehéz nyavalyákban ki-tanúlni. Mert a' Szívnek mozgása éppen olyan, mint az Élő-ereknek fel-verése. Ha az, erősen, fehéren, gyengén, lassan, 's a' t. húzza-egybe magát, a' *Pulsus*nak is hasonlónak kell lenni. Innen, minél inkább meg-változott a' *Pulsus*nak természetű rendes járása, annál nagyobb védelembé torog az Élet; és, minthogy az Élet a' vérnek a' mi testünkben való keringésében áll; a' *Halál* pedig a' vér keringésének meg-űnésében, igen fel-üünk, ha a' *Pulsus*t nem kezdjük érzni. Mert ez jelé, hogy a' Szív valami okból magát egybe nem húzhatja; ha pedig egybe nem húzhatja, a' vért sem szoríthatja-ki magából az Élő-erekbe, és így a' vér-keringésnek szükségesképen meg kell űnni.

§. XXVIII.

De nem kétlem, hogy sokaknak, midőn így képzelnék a' Szívnek űntelen való munkáját a' vérnek keringtetésében, ezen nehézség ne akadt volna elméjekre: *Mi lehet az oka, hogy midőn a' Szív egybe-húzza magát, annak gyomra-*

gyomraiból a' vér csak az Élő-erekbe megyen, az Érekbe pedig semmi sem, hólott azokból még távolabb út vagyon a' Szívnek mindenik üregiben? és midőn a' Szív ki-tágasúl, hogy az Élő-erekből vízfá nem omlik a' ki nyomot vér? Ezeknek el-távoztatására formált a' Bölts Teremtő a' Szívnek négy lyúkáira holmi levegő hárttyákat, a' rüdöbéli Erre kettőt, a' többire hármát hármát, olly mesterséggel, hogy az erekről ezek bé-felé nyiljanak, és így a' Szív-re fierő vérnek utat adjanak, a' ki menni akaró előtt pedig bé-zárják az utat: az Élő-erekről ki-felé, és így a' ki-menő vér előtt félre nyomuljanak; a' vízfá igyekezőtől pedig hátra nyomattatván, úgy el-fogják az utat, hogy csak egy tsep-is köztök vízfá ne folyhasson a' Szívbe.

§. XXIX.

E' már az oka, hogy az Élő-erekben erőszakoson bé-nyomattatott vér, midőn azoknak ki-fezült oldalaitól keményen forittatják, az ágakra ki-felé folyni kételenítettik, mind addig, míg egy része az erekbe által-kerülvén, a' más a' §. XXIV. n. 3. 4. nevezett úton féllyel-őzolván, annyira meg-apad, hogy semmi fe-űtést az Élő-erekben ne tégyen. De míg e' meg-lenne, az alatt megint új vért tojván a' Szív az Élő-erekbe, azok a' vért forítani és hajtani csak egy pillantásig-is meg nem tűn-hetnek; melly érint tüntelen nyomván magokból az erekbe által a' vért, fel kell ennek

az ereken-is egészben a' Szivre tojálni. Ezt nevezzük már Vér *circulatio*jának, vagy kerülésinek,

§. XXX.

Melly keményen foritsák, és fürnyü sebességgel hajtsák pedig az Elő-erek magokban a' vért, annak tsak egy jól ejtett ér-vágás közben való magos fel-fökésiből-is meg-ítélhetik azok, kik a' természeti tudományból megtanulták, mitsoda erő kívántsák arra, hogy tsak a' tizta víz-is, melly a' vértől sokkal higabb, 's könnyebb, olly magasságra fel-fökhessek; és el-gondolják, mennyit lassodott a' vérnek sebes folyása, mikor azokon az ifonyú foros tsötskéken, a' hol az Elő-ereknek végei erekké válnak, (mellyeket *Geofroy* tudós *Frantzia* Doktor *microscopiumon* szemlélvén, egy für-fálnál 14000 für vékonyabbnak tart) átférkezett; és hogy egyebbként-is az erekben mind tágasabb tágasabb helyre menvén, és azoknak vékonyabb 's gyengébb falaitól kevesebbé forítatván, mennyivel kell tsendesebben folynia; hogy a' sürübb és vastagabbság miatt való késlődését itten ne emlitem. *L. B. von Haller* Ur úgy itél, hogy a' tágasabb és Szivhez közelebb lévő Elő-ereken a' vér egy óra alatt 149. lábni utat 4800. für el-fűt. Az egész Testet pedig hányfür kerülje-meg egy óra alatt, nem lehet meg-határozni. *Fr. Hoffmann* ugyan 3. für, *Loeuerus* 13. für, *Harveus* 15. für, mások kik többször, kik kevesebbször gondolják.

De a' mint a' Nagy Boerhaave jól jegyzi-meg, a' vérnek némelly része 100-*fer*, sőt 1000-*fer*-is vízfá kerül a' éivbe, míg a' más része egy-*fer*, úgy-hogy, a' tsontokból egy hólnap alatt is alig gondolja, hogy egy*fer* vízfá kerülhet-ne. Minél távolabb van t. i. valamelly rész a' Szivtől; minél erősebbek tekervényesebbek benne az edények, annál későbbre folyhat vízfá belőlök a' vér. Ugy, a' vérnek veress része, mivel tágasabb úton jár, sebesebben foly és kerül vízfá a' Szivre, mint annak *seruma*, vagy sávos része, a' *serum*, ugyan ez okból, sebesebben, mint a' *Lympha* vagy vizes rész.

§. XXXI.

Utóljára, minelőtte a' folyó részek' vizsgálására által-lépnénk, az *Inakról* tart-suk-meg. (1.) Hogy azok kétség kívül az Éb-ereknek igen apróra oltott ágatskáiból léznek. (2.) Erednek rész-*kerint* az agyvelőből, rész-*kerint* a' hát-gerintzein az agyvelőből le-menő nagy velőből. Az *agy-velőből* ered 9. pár: mellyek közül négy a' szemre mégyen, hátrma a' szemnek mozgatása, egyik a' látás végett; egy a' fülekre, mellyen hallunk; kettő a' nyelvre, egyik, hogy a' nyelvet mozgassa, a' másik, hogy ízt érezzen; egy, az orr' belső részeire, hogy ott szagoljon; a' 9-*dik*, a' melyben, hasban zárt belső részekre, ú. m. a' tüdőkre, éiv-*re*, gyomor-ra, 's a' t. áll-le.

A' Hát-gerintzein le-menő nagy Velőből, 31. vagy 32. pár vézen eredetet, mellyek a' Fön-
alól

alól lévő tagokon, külső és belső részekben élelyednek-el. Nevezetesen a' bőrbe olly sűrűséggel fővödnék egybe, hogy sohol ne lehessen azt csak egy tövel-is úgy meg-fúrni, hogy ne fájjon, és ne érezzen: e' pedig mindenik az inak által léfzen. (3.) Az inak magok igen gyengék, és felettebb érzékenyek; hogy azért erősebbek légyenek, könnyen meg ne sértethetsenek, és el-ne szakadhasanak, holmi erős hárttyákból kézfített a' bölts Teremtő nélkül hüvellyet' (4.) Jóllehet nem meherett még az Emberi mesterség annyira, hogy a' femnek meg-tudja mutatni az inakban lévő lyukat, de a' józan okoskodás tsalhatatlanúl tanítja, hogy azok meg-meg annyi főrnü vékony tsötskék légyenek, egy látható nyalábban vagy hüvelyben fántalan fok ezerezen foglalva, mellyek közül mindeniken bizonyos nedvesség, mellyet *Spiritusnak*, Inbéli nedvességnek nevezünk, foly az agyvelőből élttyel az öt érzékenységekre, és minden *muskulusokra* fúntelen, de bővebben és sebesebben azokra, mellyek által az elme, ez vagy amaz tagot mozditani akarja. Az Érzés pedig ezek által kétség kívül léfzen, mikor kívülről az inakhoz hozzá érvén valami, az említett *Spiritusok* az agyvelőre faladnak, a' hol az Elme lakik. Innen vagyon, hogy ha az inat valahol meg-kötöd, vagy el-vágod, el-véé azon tagnak, mellyre az az in mégyen vala, mind érzése, mind mozgása. (5.) Az Inak is ugyan, mint az Élő-erek, fok része ágaznak,

ágaznak, de mindenütt csak az addig együtt-
menő fálak válnak-el egymástól, úgy-hogy,
egyik inból a' másba kezdetitől-fogva egész vé-
gig femmi út ne légyen.

§. XXXII.

Eddig a' Kemény Rézekről; lástunk már az
ezekben *folyó Nedvességekről* is. Nevezetes a-
zok közt *materiájára*, *finére*, *tokságára*, és
hasznaira nézve a' *Vér*, a' mennyiben t. i. a'
többi mind ebből készülnek, és válnak - ki. De
erről-is hozzás *traát* inditanunk, a' rövidség
nem engedi; hanem csak egynéhány *üksége*-
sebb dolgokat jegyezzünk-meg. (1.) Hogy ké-
fíti a' vért a' *Chylusból* csak az élő test, mint-
egy 20. órák alatt törvén, rontsolván, *fürö*-
getvén, *tisztogatván* azt önnön magában; de
femmi féle. Emberi mesterséggel vért tsinálni
nem lehet. (2. Ez, mihelyt az edényeken ki-
vül kerül, és meg-állapodik, azonnal egybe-
alúzik, és csak hamar három rézre válik, ve-
resre, *kotsonnya* formára, melly *Serum*nak
mondatik, és *tízta* vizre; ez, a' melegben el-
repül, amazok egybe-fáradnak. (3.) *Ez egyben*
alúvását a' vérnek segíti minden erős *savanyú*
és *fójtos materia*, meg-gyúlo *spiritus*: 's a' t.
meg-akadályoztatja, és piros *finét* neveli min-
den *alcalicus*, *ammoniacus*, és közép természetű
ló; a' viz, 's a' t. De ha már egyszer egy-
ben-alutt, csak a' rothadás változtathatja azt
folyó nedvességé, mint a' test kívül, úgy a'
testben-is. (4.) Ha jó féle *Microscopiumon* né-

melly állatoknak által-látzó részeit, mint a' de-
nevének fárnyát, ángolnának és más vékony
bőrü halaknak farkait gondosan nézzük, nem
csak a' vérnek az edényekben való sebes folyá-
sát láthatjuk, hanem hogy a' mi azokon foly,
holmi kristály-szerű nedveség legyen, melly-
ben, mint megannyi porotskák, holmi sárga
színi apró, és ezeknél nagyobb veres golyobi-
sorskák, mellyek az egész vérnek, ha kívülről
nézzük, veres színt-is adnak, úznak. (5.) A'
vérnek vize folyhat az edényeknek olly erőss-
ágatskái-is, a' hová a' *Serum* bé nem férkez-
hetik, úgy a' *Serum*-is folyhat olyanokon,
mellyeken a' veres rész nem folyhat: mint e-
zeket, ha testünköt kisebb vagy nagyobb mér-
tékben meg-sértjük, feneinkkel-is a' ki-éivárgó
materiában láthatjuk. Ha már akármű erő ál-
tal a' veres rész a' *Serum*-nak edényeiben, a' *Se-
rum* megint a' vizében hajtatik, ott meg-du-
gulnak, és *inflammation* vagy meg-tüzefedést tsi-
nálnak. (6.) A' jó vérnek ugyan sem íze sem
bűze nintsen, de ha tűz által *resolváltatik*, a'
közép szerű sűrű vérnek *hat* felé osztva, *öt* ré-
sze *víz*, a' mellytől van egyedül folytató hígsá-
ga-is. *Olaj*-is három-féle találhatik benne; egy-
gyik vékony, és mihelyt a' testből ki-kerül, el-
repül; a' más vastag, bűdös, fekete szín; a'
harmadik, ha a' fenn-maradt részt el-égetik,
lángba mégyen; de másként külön nem vála-
tathatik. *Sót*-is három-félét lehet ki-választani
abból: egyik vékony, és az első olajjal együtt
el-repül,

el-repül, (*spiritus rector*); a' más látható, *alcalinus* vagy húgy ízű; a' harmadik, az égetett vérnek hainvából válaftatik-ki, es nagyobb része a' konyha-sóhoz hasonlít. A' meg-maradt rész föld, melly a' vérnek 150-ned részit alig tézi. Ebből, ha *Magnest*el hozzá érünk, *vasat*-is válaftthatunk-ki. Ezen részei a' vérnek nem mindenekben egy mértékkel találtarnak, hanem kiben egyik, kiben a' másik bővölködik inkább: a' melly az Emberek' különböző *Temperamentum*ainak, és fok Nyavalyáinak egyik nevezetes oka.

§. XXXIII.

Kérdésben forog az-is: Mennyi Vér lehet egy egészséges közép termetű Emberben? Látván a' Tudósok, mennyi vér ki-folyhat egy Embertől, úgy hogy még-is meg nem hal; az oktan állatokból pedig, míg meg-halnak, az az, vérek az élő-erekben annyira apad, hogy azokat többé ne fejtse, és így azokon ne folyhasson; hozzá-vertén ehez azt, a' mennyi az edényeknek termézetű üregjekben minden forítás nélkül meg-maradhat, úgy ítélnék, hogy a' Testben forgó vér mind együtt lehet 50. fontni: mellynek ötöd része az Élő-erekben, a' más négy része pedig az Erekben lakik. *Keil* nevű Tudós Ánglus, ugyan egy 160. fontos Emberben 100-nál több font nedvességet gondol; de ennek fele alig foly az edényeken, a' több része pedig 'sír, és egyéb formába imitt amott a' hollyos hárták' üregeiben 's másutt vértég hever. §.

§. XXXIV.

Nehézségét pedig a' Vérnek a' mi illeti. Minél vastagabb 's feketébb színű, annál nehezebb. Másként akármi vékony vér-is a' víz-nél leg-alább egy húzad réffzel nehezebb,

§. XXXV.

Hazna közönségesen a' Vérnek az, hogy
 1.) az edényeknek üregjeit meg-töltvén, és így merőn-tartván azokat, az egész testnek tellyes-séget és erőt adjon. 2.) A' testet tápláló, nevelő, és mozgóató réffnek *materiája* legyen. 3.) Midőn a' fiv és az élő-erek rajta küffköd-nek, az edényeken foljon, és a' mi az alatt abból a' mindjárt említett végekre el-kéffült, a' hová fűkség, magával el-vigye, és ott le-tégye. Különösen pedig a' *veres réffnek*, hogy kemény, darabos, vastag golyóbissáival erőssen dörgölvén az edényeknek oldalait, a' testet me-legitse. Innen, minél sűrűbb a' vér, melly ezen réffnek bövségitől vagyon, és minél fe-hesebben foly, annál nagyobb a' forróság-is: ellenben minél hígabb, vízesebb a' vér, a' test-is annál hidegebb. A' *Serumnak* vagy kotso-nya forma 's színű réffnek, hogy a' testet ne-velje és táplálja; Ugyan-is, midőn ez a' vér-rel együtt az edényeken foly, ennek enyves réffetskői hozzán az edények' falai mellett el-nyulván, azoknak vastagságát nevelő új *fibrák*-ká könnyen lehetnek: midőn pedig a' fivtől az edények foros végei felé nagy erővel to-jattatik a' vér, az erős ki-nyulás és feszülés miatt

miatt fok *fibrák* el-fakadoznak, de ez mindjárt közben tévén magát, azokat egyben-forasztja; és így hozzúságára-is az edényeket nevezi: nem különben, midőn az edények belső oldalairól az erős furlódás miatt valami részke le-porlik, annak helyébe marad. A' *Lympha* vagy vizes rész, a' két elsőnek *Ékerek* gyanánt vagyon; a' külső 's belső részeket nedvesíti, nyersen, hajlón tartja; az eledeleknek meg-eméztetésit segiti; a' vérnek haizontalan és meg-vezett részit ki-mossa; és talám az inakban-is az érzésnek és mozgásnak eszköze. Egyezőval, a' vér olyan része a' testnek, mellytől függ annak élete, meg-maradása, egészsége. Az honnan, a' Szent Íráatokban fálló Lélek-is, az oktalán állatoknak vérit, az ő lelkeknek nevezi. 1 Mós. 1X: 4.

§. XXXVI.

A' ki az Emberi Testnek Alkotmányáról és Termézetiről ezen Részben meg-említett Dolgotskákat érti. miben álljon belső-képen-is az *Élet*? miben ísmét az *Egészség*, jó rendin fel-veheti. *Él* ugyan-is, még pedig Jó-Egészségben, az Ember, valamíg benne a' nedvességek a' magok edényein rendes bővséggel, sebességgel, és szabadsággal folyhatnak. Így folynak pedig, ha az *Edények* 1.) sem nem igen lágyak, könnyen nyúlók, torhák; és felettebb érzékenyek; sem nem igen kemények, szilárdok, és érzékenység nélkül valók. 2.) Ha mindenütt illendő ürességek vagyon. 3.) Ha épek,

épek, az az, sem meg nem szakadtak, sem meg nem dugultak sohol. 4.) Terméket érint mennek, ágaznak és határozódnak: magok a' Nedvességek-is sem igen fűkőn, sem igen bővön nintsenek; nem-is rendkívül enyvesek és fűrtiek, de ellenben nem-is felettebb vékonyok és higok, hogy t. i. minden kis nyíláson a' testből ki-rohanjanak, vagy fűvárogjanak; nem is édesek, lágyak és kövérek, de nem-is tsipösök és rágók. Ezek a' melly Testben így fel-talaltatnak, az *valósággal egyfészes*. A' Betegség pedig ezeknek valami részről való meg-bomlásából következik: és minél többek, 's nagyobb mértékben vagynak a' le-irt dolgokban a' változások, a' Nyavalya-is annál nagyobb.

§. XXXVII.

De továbbá, mi légyen az-is mi-bennünk, a' mi *Terméketnek* neveztetik, könnyen megérthetjük. Mert a' semmi nem egyéb, hanem a' Testnek eddig le-rajzolt állapota. És annak *erőssége* vagy *gyengesége* függ a' § XLIII. le-irt *Conditio*któl, a' mennyiben t. i. azok erősebben vagy gyengébben, bővebben vagy fűkebben, kisebb vagy nagyobb mértékben találtatnak ez vagy amaz Testben. *Bőlsnek* pedig ez a' *Terméket* annyiban mondatik, a' mennyiben a' leg-bőltsebb Teremtő mindeneket úgy formált, rakott, és rendelt-el a' mi sok ezer külömb külömb-féle részből álló Testünkben, hogy jöllehet azok mind külömb-kü-

lomb

lomb módon munkálódjanak, de még-is oztán mind azon egy végre, ú. m. az egész Testnek egyenlőképen való nevedezésére, táplálására, épségire, az Elme' munkáinak jól vegben-vitelére, és ennek boldogságának elő-mozdítására, önként rzeleozzanak és fiesseinek.

§. XXXVIII.

Itt fundáltatik ama' Terméketbéli nevezetes külömbség-is, melyet a' Régiek *Temperamentumnak*, *Habitusnak*, *Complexionnak*, *Constitutionnak*, 's a' t. neveztenek: melly kerint, Egézségekre, Betegségekre, sőt Elméjeknek tulajdonságira, és Erköltseikre nézve-is fokot különböznek egymástól az Emberek. Ugyan-is, olyan a' Testnek fine, nevedése; úgy áll vagy romlik annak Egézsége, a' mitsodások, és a' mint folynak 's készülnek az edényekben a' nedveségek; de ezek úgy folynak 's készülnek, a' mint vagynak az edények, (egyekben való hasonlatosságot előre fel-téven); és így a' vérnek-is olyyannak kell lenni, mint az edények, 's következésképen a' tápláló és inakban folyó nedveségeknek-is; követvén a' vérnek, mellyből készültenek, tulajdonságit. Minthogy pedig már az érzékenységek, és mozgások, az inakban folyó nedveségnek minémüsége szerént szoktak lenni; az Elme pedig úgy itélhet és munkálódhatik, mint a' külső érzékenységek néki a' dolgot fel-adják; de az erköltsök és szabad akarat szerint való mozgások az Elme' ítélete szerint vagynak; követke-

zik

zik, hogy nem csak a 'Test' külső belső munkáinak, hanem az Elme tulajdonságainak és erköltseinek is olyannak kell lenni, a' minémű a' kemény és folyó részeknek természeté, vagy *temperamentuma*. Így lévén a' dolog, szükség tehát, hogy most mindjárt értekezzünk holmit a' *Temperamentumokról*-is: hogy majd az Egészséget meg-tartható 's el-is rontható hat *Nem Terméketi dolgokkal*, az ebben való külömbséghez képest, annál okosabban és nagyobb háttal élhessünk.

HARMADIK RÉSZ.

A TEMPERAMENTUMOKROL, KÜLÖNÖS TERMÉSZETRŐL, ÉS SZOKÁSKOL.

§. XXXIX.

A' Régiek a' *Temperamentumok* külömbségét ama' Négy híres *Elementumok*ban, a' Tűzben, Vízben, Aërben, Földben keresvén, Négy *Classis*okra osztották azokat. Látván ugyan-is, hogy némellyek forró, meleg, sebess vérűek, fenn-héjjazók, haragosok, 's a' t. mások ellenben, hideg, lágy, taknyos húsúak, lomhák, ostobák, 's a' t. Azt a' tűznek, vagy tűz természetű vékony olajnak, a' minéműt az epében rapasztalunk; Ezt, a' nyers, hideg víz, rendkívül való bövségének tulajdonítván

nítván ö-bennek, Azokat *Cholericusoknak*, Ezeket *Phlegmaticusoknak* nevezik vala. A' kiknek vérek piros, híg, könnyű, sok, ezekben az *Aért*; a' kiknek pedig fekete, száraz, nehéz, hideg, 's a' t. ezekben a' földet gondolják vala bővölködni, és ezeket *Melancholicusoknak*, amazokat pedig *Sanguineusoknak* hívják vala. De a' múlt *Seculumnak* közepe táján *Helmontius* Tűz által *resolválván* a' vért, midőn abban más részeket talált volna, a' Régieknek Tudományát a' *Temperamentumokról* egészen megvetette: mellyben ötöt az újjabbak közül is sokan követték. De mások, jóllehet a' Régiek' Négy *Elementumit* ök-is meg-vetnék, találtak mindazáltal az Emberek' Termézetiben olly Négy nevezetes különbségeket, mellyeket e' Régiektől adatott Nevekké helyyesen lehet nevezni: és így a' *Temperamentumokról* való Tudományt újolag, de jobb *fundamentumon*, felállították.

§. XL.

Vagynak ugyan-is, kikben a' érvnek és az edényeknek *fibrái* igen szárazok, erősek, érzékenyek, és az utak az edényeken mindenfelé szabadok lévén, a' vérnek igen sebes keringése vagyon. Melly miatt a' vizes rész abból a' kigőzölgő edényetskéken felettébb bővön takarodik ki, a' meg-maradt rész pedig az erős sürködés, törődés, rontsolódás közben néki-melegülván, az olajak és sók benne meg-olvadnak, el-vékonyulnak, meg-tsipösülnek: öftönöztet-
D vén

vén ezen forró tsipös vértől a' szívnek és edényeknek érzékeny *fibrái*, még sebesebben és erősebben hajtják; törik, rontsolják azt magokba: melly érint a' vér' és minden abból kézülvő nedvességek' forróságának, tsipőségének; vékonyságának, szárazságának-is nevedni kell. Innen, az illetén testel bíró Embereket, száraz, meleg természetűeknek, vagy *Cholericum*, *Temperamentum*uaknak nevezzük.

§. XLI.

Illyen állapotjából a' Testnek, önként következnek azok a' külső jelek-is, mellyekről ezen *Temperamentumot* a' más háromtól könnyen megkülönböztethetjük. Minéműek, a' fekete vagy veres, tömött, kemény és kondor bőr; barna, kemény bőr; meleg, száraz hús; vérmes szemek; erős, sebes, zápor *pulsus*; gyakori éomjuzás, és ételbeli kevés kívánság; láng éinu, kevés, ritka, tsipös, zápos vizellet; gyakori, de többire kemény székek; az izzadásra, szem fájdókra, nehéz vér-folyásokra, vér pökésre, száraz betegségre, harmadnap és mindenféle forró hideg-lelélekre, hagymázra, fő, torok, oldal fájásra; minden külső belső *inflammatio*kra, hólyagos orbántzra, *pestisre* 's a' t. való nagy hajlandóság; rövid termet, jóllehet Gyermekek-korokban igen záporán éoktak nőni; járásban, dolog és ítélet tételben való záporaság; kevés erő, és a' munkában való hamar el-fáradás; mert a' vékony vér és *spiritusok* sebessen rohannak ugyan benne a'

muscu-

musculusokra; de vékonyságok miatt azokból
 szaporán-is ééllyel oázolván, azoknak egyéb-
 iránt-is a' nagy szárazság miatt erőtlen fibráit
 fokáig merön nem tartják. Illyen továbbá, a'
*Venus*ra való forró indulat; midön többire még-
 is vagy magtalanok, vagy Leányokat nemze-
 nek. Mert mint egyéb nedvességek, úgy a'
 nemző mag-is ö-bennek szaporán kékül, és for-
 ró tsipőtségével az a' végre rendeltetett eszkö-
 zöket éüntelen öztönözi; de a' gyakor *Venus*-
 nak gyümöltse, mint az új házalok' példája-is
 bizonyítja, gyakran magtalanság vagy Leány
 éokott lenni. Innen vagyon az-is, a' mit ír
Fr. Hoffmann, *Diss. de Temperam.* §. 2 2. a' Dé-
 li meleg Tartományokat lakó Áfrikai Nemze-
 tekről, a' Spanyolokról, Olofokról, 's a' t.
 hogy jóllehet ö köztök a' Legények 16, a'
 Leányok 14. éztendő korokban többire meg-
 házafodjanak, és egyébként-is a' törvénytelen
 bújaság felettébb úralkodjék ö köztök, még-is
 ritka Aázony, a' kinek tsak három Gyermeke-
 is éülettesék; 's azok közt-is a' *Bodinus* meg-
 jegyzése szerint, *Theatr. Nat.* négyzer több a'
 Leány, mint a' Férfi. Elméjekre nézve az
 illyetén *Cholericusok*, hirtelen haragúak, nem
 tünök, boázú-állók, mérézék, vakmerők, ve-
 éekedők, pártosok, éöréál-hafogatók, mind a'
 éeretésben, mind a' gyüölésben felettébb va-
 lók, könnyen változók, kevélyek, nagyra vá-
 gyók, kérkedékenyek, mástól fügni nem aka-
 rók, tökéletlen tsalárdok, a' hol hetsületek
 vagy hafnök forog, bövön költök; a' dolgo-
 kat

kat hirtelen fel-vévők 's meg-is határozók. Innen, köz-katonaságra, folgaságra rofzák; de hadi és városi tiútségekre, követségekre, tanításra, *disputálásra*, meg-tzáfolásra, kérdés támaftásra 's *a' t.* mások felett alkalmasok. Mert a' vékony, forró, tsipös vérnek és *spiritusoknak* az agyvelön való szabad és sebess folyása, az inaknak száraz érzékeny vóltával együtt, őket minden hirtelen való gondolkodásokra, tselékedetekre rendeli; bátrokká, kevélyekké tézi: melly kút-fejeből oztán a' több elő-zámlált *Virtusok* és vétkek önként következnek.

§. XLII.

Okozzák ezen forró, száraz Termézetet, az hasonló természetű fülék, erős bor, éget-bor, fü-ferfámos melegítő étel és ital; száraz meleg *aër*, kivált a' tér és fővenyes földön; fok álmatlanság, haragoskodás. Oltják, a' mik ezekkel ellenkeznek.

§. XLIII.

De találatnak fokban olyanok-is, kikben e' §. XLVII. XLVIII. elő-zámlált dolgokkal mindenek egészen ellenkező módon vagynak. Lágys, valtagok, nedvesek, érzékenytelenek a' éivnek és az edényeknek *fibrái*; és így a' benne keringő nedveségeket illendő erővel mozgatni, és tökéletességre vinni nem elégségesek. Innen, a' vér és minden abból kézült nedveségek, vizes, hideg, nyúlós, valtag, avagy taknyos természetűek. Melly miatt ezek
Gyermekek-

Gyermek-korokban igen lassan-is nöhetnek; de midőn oztán a' *fibrák* időre meg-kezdenek erősödni, növések fokáig el-tart, és hozzú nagy fal Emberekké léznek: mint a' hideg havalók közt, és az Éjféki Tartományokban lakók' példája tanítja. Ezek *phlegmaticus*, hideg, nedves, puha *temperamentumu*aknak hivattatnak.

§. XLIV.

A' Testnek illetén belső állapotját kívülről jelentik: a' feje, vagy sárga, lágy, sima haj, és bőr: puha, nedves, hideg, kövér hús; mert azon vizes, vastag olajt, melly a' kövérségnek *materiája*, az ő-bennek lévő kevés meleg, mint a' *Cholericus*okról látók, el-nem olvaéthatja, annyival-is inkább gőz formában a' bőrön által, a' éjvnek és edényeknek erőtlén lágysága miatt, ki nem hajthatja: a' nyálnak, takonynak, vizelletnek gyakor és bőv folyása, és ez utolsónak víz éjvü tisztasága; kevés ital, lafsú gyenge *pulsus*; ritka és többire golyóbis formára egyben-verődött kemény székek; nehéz eméztés; minden-féle náthára, hideg *fluxus*okra, fél kolikára, viz-kórságra, mindennapi hideg-lelésre, gelesztára, ájulásra, tagoknak el-esésire, taknyos gutta-ütésre, *glándulák* meg-dagadására vagy gelyvákra, belső és külső részeiknek kivált szemérem testeknek senyvedésére, feje folyásokra való hajlandóság; mert az első utak erőtlenségek miatt az étek nem igaz vékony *chylussá*, hanem csak holmi meg-peshedt taknyos *materiává* válván, a' ha-

fonló erőtlén edények sem tudják azt meg-jobbitani, és eléggé *resolválni*, melly miá a' nedvességek hol itt, hol amott meg-dugulnak, egymásra gyűlnek és meg-rothadnak; mellyből oztán az említett nyavalyák önként következenek. Minthogy az illetén hideg taknyos vérből lehetetlen jó és bőv *spiritusoknak*-is kézülni, hanem épen olyan vastag, taknyos, hideg természetűeknek, mint volt maga a' vér: innen, igen fűkőn és lassan-is fűktak azok folydogalni az agyvelőn, és az abból eredő inakon. Ez okból, álmasok, tunyák, erőtlének, ostobák, semmi tiszteletes dolgot nem kívannak, félénkek, gyanakodók, a' hol módjok van benne, kegyetlenek, sem valami nevezetes *virtus*, sem nagy vétek benne helyet nem lel. Mellyből meg-tetűzik az-is, hogy a' *Phlegmaticusok* csak alá-való paraűt munkára, fűlga-ságra, köz-katonaságra valók.

§. XLV.

Ezen taknyos hideg *Temperamentum*at tsinálják és nevelik, az Atyáknak és Anyáknak hasonló természetek; a' Gyermekei idő; hideg, nedves, vastag *aër*, fok álom; heverés, vizes, hivesítő, keletlen téűrás ételek, hal, tsiga, 's egyéb efféle hideg, taknyos eledelek. Változtatják, a' mik ezekkel ellenkeznek.

§. XLVI.

De meg-tartásra méltó dolog, hogy ha a' *Phlegmaticusoknak* testeket a' hideg, de egyszerűsmind fűraz *aër*; fűraz, durva ételek, erős és gyakor

és gyakor *commotiók* meg-keményíthetik; lafát, de munkát és fanyarúságot jól győző, erős és hozzú életű Emberekké lesznek. És, ha fente véek' hidegsége miatt, későn kézülhethet-is a' nemző mag benne, de annak édesége és az inaknak kevés érzékenysége miatt ritkán kívánván és gyakorolván a' *venust*, sokáig benn-tartatik: és így egész tökéletességre vitettetvén, nem tsak az Emberi Nemzetnek faporítására, hanem fiak' nemzésére-is mások felett alkalmas-fok. Példák erre Észak felé a' *Polus* emelkedésének 50. és 75. *gradus*-ai közt lakó *Svecusok*, *Noruegusok*, *Dánusok*, *Litvánusok*, *Muszkák*, *Prussusok*, *Scythák*, *Scotusok*, 's a' t. (mert a' kik ezeken túl vagynak, a' hidegnek felettébb-való ereje miatt, gyengék és tehetetlenek), a' kik dúrva ostoba elméjük ugyan, de erős, munkás, hajós és hadi Emberek: és eleitől fogva nagy hadakat viseltek, és sok Dél-felé lakó Nemzeteknek földöket magoknak lakásra el-foglalták. Az honnan, ezek közt a' Férjfiaknak sokságát-is könnyen meg-ítélheted, ha az Országoknak mostani népes voltát a' sok hadakozásokban el-hullott, és az egész Világon el-éledett Férjfiakkal egyben-veded. Itt keresi, 's nem-is ok nélkül, ama' 1580. Éktendő tájban élt híres Frantzia *ICtus* és nagy *Historicus*, *Bodinus*, *fundamentumát* annak, hogy a' Birodalom mindenkor Északról Délre harapoztanak. Az *Afsyriusok*, a' *Chaldaeusokat*; a' *Medusok*, az *Afsyriusokat*; a' Görögök, a' Periak,

kat; a' Parthusok, a' Görögöket; a' Romaiak, a' Poenusokat; a' Gottusok, a' Romaiakat; a' Scythák vagy Magyarok, e' mi Hazánknak régi Lakóit földökből ki-nyomták, és meg-hódoltatták: úgy a' Dánusok és Scotusok, az Anglusokat; az Anglusok, a' Frantziákat, 's a' e. fok izben meg-rontották. De közelebb, például lehet mi köztünk-is, a' hideg havalok és hegyek közt lakó Székelység, a' melly tsaknem az egész Világon el-terjedett, még-is otthon-is a' fokság miatt alig férhet; és többire nagy-fál, lafsú, és munkát jól győző Emberek. Vezetjük ezekből okát annak-is észre: Miért szeretik még ma-is a' Fejedelmek a' magok Testének őrzését Scythákra, Scotusokra, Helvetusokra bízni: és régen az Erdélyi Fejedelmek-is miért állították magok körül inkább a' Székelységet, mint más Embereket? mert ezek nagyok, erősek, hívek, együgyűek, foglalatot nem fégyenlök, és jól győzők.

§. XLVII.

Továbbá, kikben a' szívnek és edényeknek fibrái középfertü lágyságuak, nedvességük és erejük; egyfőrsmind pedig jó érzékenyek: az edényeknek ágazási fokak, az utak benne minden-felé szabadofok, hogy így mind a' ebylus az első útakon, mind a' vér az edényeken kaporán, bőven kényülhessen, és az egész testen mindenütt vigon, szabadon keringhessen; azok *Sanguineum Temperamentumu*aknak, az az, Véres Termézetűeknek neveztetnek. Ezekben il-

lendő

lendő sebességgel mozgattatván a' nedvességek, sem meg nem tsipösülnek, mint a' *Cholericus*okban; sem taknyoson, vastagon nem maradhatnak, mint a' *Phlegmaticus*okban; hanem higok, édesek, *spiritus*okkal gazdagok: innen az agyvelőn, és az inakon-is mindenféle böven, szabadon, szaporán vitettetnek; és sohol leg-kisb alkalmatlan érzékenységet sem okozhatnak az Elmének.

§. XLVIII.

Igy lévén belől a' Testnek dolga, nem lehet, hogy a' külső Jelek-is mind a' Testben, mind az Elmében evel meg-egyező-képen ne legyenek. A' minthogy az efféle Véres Termézetűekben rendszerint a' bőr gesztenye színű, lágy, sima; a' bőr nyers, sima, piros, pisgás; a' hús bőv, púha; az erek vastagok, kékek, ki-állók; a' *pulsus* tsendes, tellyes, lágy, egygyenlő; Testek kívül tapasztva melegebb, mint magok belől érzik; ételbéli kívánságok nagy, és ha igen dúrva kemény eledelt nem e'nek, könnyen 's szaporán-is eméjtenek; az éhséget, álmatlanságot nem szenvedhetik; a' jól lakást, vendégeskedést kedvelik; szerények, de hamar el-fáradnak; innen a' nehéz és hosszas munkát kerülük; ábrázatjuk vidám, eleven, hízelkedő, vigok, tréfások, bátrak, nyájjasok, gondoktól üressék, hebehurgyák; mindent, valami az érzékenységeket kívülről tsiklándoztatja, minéműek, a' *venus*, komédia, játék, musika, tántz, tzifra köntös, édes ital, jó bor, 's a' z.

kedvellők; barátságosok, tékozlók, felidek, haragot nem tartók; álhatatlanok, tsintalanok, új híreken kapók; titkot tartani nem tudók; jó *memoriájúak*; világos, de nem mély gondolatúak; innen külömb külömb-féle Nyelveknek, *Historiáknak*, *Genealogiáknak*, *Geografiának*, *Poésisnak* tanulására és tanítására, és az Udvari és Világi Életre igen alkalmatosok.

§. XLIX.

Ezek azok, kiket a' nagy joságú Terméket méltóztatott az Egészségnek leg-felsőbb póltzára állítani. De a' mint böltsen megjegyzette, amaz Idvezítők' Születése táján virágzott Tudós *Celsus*: *Mikor leg-kebb és virágzóbb állapotban érzik magokat, fiútség, hogy akkor hozzák kétségben jó Egészségeket; mert, mivel fellyebb nem léphetnek, azon állapotban pedig sokáig nem maradhatnak, fiúkséges-képen hirtelen hátra kelletik esniük.* Ugyan-is, nem kezdvén birni a' gyenge edények a' felettébb való kifezülés miatt a' benne meg-gyült sok vérrel, annak rendes folyása meg-kezd lassodni; melly miá, nem csak az újjonnan lejendő vér jól elnem kézülheth, hanem a' már el-kézült jó vér is egybe kezd állani, meg kezd nyulósúlni, magában veszni, ferte-féllyel meg-dugúlni, egybe-súlni, rothadni: vagy pedig, midőn az edények az őket feztő vért vízfönt keményen foritják, és nagy erővel hajtják az ágaknak foróságaiba, azokban meg-reked, egymásra gyűl, és *spasmusokat*, nyilallásokat, fájdalmas tüzes-gyúla-

gyúladások, kelevényeket, rothadásokat, érfakadásokat, és abból következő veszedelmes vér-folyásokat, gutta ütést, nehéz lélekzelést, 's a' t. okoz. Innen, ful, szem, torok, oldal, 's fő fájásra; forró hideg-lelésekre, 's több efféle hirtelen való mérges nyavalyákra igen hajlandók. Jól mondotta hát régen Hippocrates, hogy, *ha vagy magunkban, vagy másban, tökéletes Egészséget tapasztalunk, szükség azt mindjárt meg-bontani, az az, viz ital, kevés, fővány étel, gyakor commotio, izzadás, vagy, ha ezek nyakunkra nem férnének, ér vágatás, és gyakor purgatiók által a' vérnek sokságát apasztani.*

§. L.

Tsinálja és neveli a' vérnek illetén bővését, az Atyáknak és Anyáknak hasonló véres *Temperamentuma*; az ifjúi idő; könnyü, kevés munkával és gondal való élés, vigasztág, a' könnyü emészthető, bőven rápláló eledel-ekkel, édes borral, jó ferrel való bőven lakozás; mértékletes, tiszta, egy kevésbé hives és nedves *aër*, melly Tavasszal majd minden állatot meg-frissít, és mintegy *Sanguineusokká* té-ten. Ez az oka, hogy az *Aequatoron* fellyül 40. és 50. *Gradusok* közt, (melly a' bornak is hazája) úgy mi köztünk is a' hegyes, völgyes, erdős helyeket lakó Nemzetek, többire *Sanguineusok*.

§. LI.

Ezen felljebb le-irt *Temperamentummal*, egye-

egyenefesen ellenkező Termézetűek, kiket *Melancholicus*oknak, vagy *Fekete sárral bővölködőknek* hívunk; meg-tartván a' Régiectől adatott nevet, ha fínte az ö-rölök ki-gondolt fekete-sárt ennek okául nem tévők-is. Ezekben a' *fibrák* fázazok, erőtlenek, érzékenytelenek: az élő-erek főröfsak, és sok helyeken meg-dugultak; az erek tágafok; melly miatt egymásra gyűlvén a' vér az erekben, a' fív és az élő-erek nehezen tojhatják a' fívnek jobb-gyomráig: innen, igen lassú folyása van benne a' vérnek, és magában önként meg-kezd enyvesülni, sűrűdni; nem lévén az előtt-is a' *fibrák* erőtlen fázazsága miatt jól el-vékonyittatva. De neveli ezekben a' vérnek enyves sűrűségét az is, hogy annak vékonyabb és vízezebb része, a' nyálnak és vizelletnek útján rendinél bővebben fokott ki-takarodni, melly miá az enyves sűrűség mellé nem sokára a' fázazság, nehézség, és rút fekete fín-is hozzá-adatik; csak nem magára maradván a' dúrva vastag föld, és enyves olaj, az erekben. Továbbá, minthogy a' tápláló, és inakbéli *spiritusok* a' vérből foktak kézülni és válni-ki, hihető; hogy ezek-is, az illetén testben, igen fűkön kézülnhetnek, vastagok, enyvesek, nehezek, és így sok helyeken, vagy éppen nem, vagy igen későre és nehezen folyhatnak.

§. LII.

Ezekből jó rendin meg-érthetjük, ezen *Temperamentum'* külső meg-esmértető jeleinek okait-

okait-is. *p. o.* Miért száraz, és mint-egy mósokkal meg-rakodott ebben a' bőr; a' hús kemény, és nedvesség nélkül való; a' *pulsus* késő, erőtelen; az erek vastagok, ki-dagadtak; az ételbéli kívánság rendeletlen, az az, hol igen nagy, hol semmi sem; a' éomjuzás ritka; a' gyomorbéli eméztés nehéz, késő; az eméztet kevés, enyves, kemény; a' vizellet gyakor, sok, viz finü; a' Test kívül hideg, mellyet mindazáltal belőlök erős télben sem igen érzenek; a' járásban és dolog-tételben lassuk; ábrázatjok többire komor, szemek száraz, fennyes, lassan mozduló, és a' külső dolgokra nem igen ügyelő; elméjük mélyjen és mélyre gondolkodó; az honnan *Aristoteles* ezen *Temperamentum*at Böltsek *Temperamentum*ának-is nevezi. A' minthogy az olyan Tudományokra, mellyekben hozzás okoskodás által kelletik az Igazságot ki-keresni, minémü a' *Matheſis*, *Metaphysica*, *Physica*, *Jus Naturae*, *Theologia*, 's a' t. úgy a' Törvény szabásra 's Tanáts-adásra a' *Melancholicum Temperamentum*mal bíró Emberek elcitol-fogva leg-alkalmasabbaknak-is tapasztaltattak; a' mint ezt csak a' régi Görögök és Olozok példája-is eléggé bizonyítja: kiknek az ő földökön lévő, meleg, nedves, vastag *aër*, fekete, vastag erős bor miatt sürü enyves vérek lévén, majd minden nemesebb Tudományoknak és Törvényeknek találói vóltanak. De továbbá, ékre vehetjük még azt-is, miért olly hallgatók, benn

ülni és egyedül lenni kívánók, félénkek, hihetetlenek, gyanúsok, kétségesek, fösvények, ritkosok, vakmerők, irigyek, és mind azoknak a' külső érzékenységeket tsiklándoztató dolgoknak, melyekben a' *Sanguineusok* annyira gyönyörködnek, utálói! Utoljára, meg-tetűzik azon fok-fele hozzás nyavalyáknak-is *fundamentuma*, melyekkel többire küzködnek a' *Melancholicusok*, mint a' Lépnék, Májnak, *Glanduláknak* meg-dugulása, 's keményedése; has forulás; *Hypochondriaca* nyavalya; fekete sárgaság; *Scorbutus* vagy vérnek meg-vevése; vak süly; száraz rüh; fekélyes kelevények; rút folyó sebek; közhvény; vese és hólyagbéli kö; 's a' t. Ellenben, nem lézen nehéz meg-magyaráznunk azt-is, miért hogy a' Pestistől és egyéb Forró-nyavalyáktól ezek ritkán bántatnak?

§. LIII.

Szerző okai és nevelői ezen *Temperamentumnak*, az Atyáknak és Anyáknak hasonló *Temperamentuma*; a' fok erős erzetes, fűzfamos, vastag, dúrva, föld természetű, fűjjas, nehéz emészthető ételekkel; száraz, fűstös hússal, és hallal; vastag, zavaros, erős borral való hozzás élés; meleg, nedves *aër*, minémű fokzor az Őzi; fok benn-ülés; fomorúság; nehéz gondok; kedvetlen nehéz *materiáról* való hozzás erős gondolkodás; fok izzadás, pökdő-sés, vizelés; kevés ital; hónap-zámnak, arany-érnek, folyó sebnek meg-rekedése, a' vénség; 's a' t.

§. LIV.

§. LIV.

Igy meg-értvén valóságos *fundamentumát*, jeleit, és okait a' Négy *Temperamentum*oknak, utóllýára még illő lézen azt-is meg-empliteni, hogy, 1.) Azon egy *Temperamentum*-is egyben nagyobb mértékben úralkodik, mint a' másban. 2.) Hogy légyenek fokban olyanok, kik mint-egy középben állanak, úgy-hogy, ha a' Jeleket benne el-nézed, alig határozhatod-meg, mellyik *Classis*ba kellesek őket vámlálni. Innen, az ilyeneket két egyben-foglalt nével-is szoktuk nevezni, mindenkor elől-tévén azt, a' mellynek jelei bővebben láttatnak. Vagynak *Cholerico-Sanguineusok*; *Sanguineo-Cholericusok*; *Sanguineo-Phlegmaticusok*; *Phlegmatico-Sanguineusok*, 's a' t. tsak épen *Cholerico-Phlegmaticus* nem lehet. 3.) Hogy azon-egy Személyben-is az idő és az életnek neme a' *Temperamentumot* változtatni szokta. Így, a' Gyermekek rend-zerint *Phlegmaticusok*; az Ifjak *Sanguineusok*; a' Meg-állapodott idejük *Cholericusok*; a' Vének *Melancholicusok*; de mindeniket az ellenkező *Diaeta* változtathatja; leg-alább annak mértékét apafthhatja, vagy nevelheri: kivált, a' *Sanguineumról* a' más háromra könnyű az által-menetel.

A' KÜLÖNÖS TERMÉSZET.

R Ö L.

§. LV.

Jóllehet, légyenek minden Emberben olyan Jelek, mellyek ötöt ez vagy amaz *Temperamentum-*

mentummal bírni eléggé bizonyítják; de ezek felett, találunk mindenikben felesen ollyakat-is, mellyek, mint Személyekben, úgy Termézetekben-is őket egy-mástól egészen megkülömböztetik, ha fínte azon egy Apától, egy méhben egyfeszmind fogantattak, egyaránt neveltettek, 's tanítottak-is. Ki látott, ki hallott valaha tsak Femélyekre 's favokra nézve-is két egy-máshoz mindenben hasonló Embereket? úgy hízem, senki sem. De hogy ezen külömbség a' Testeknek Termézetiben-is meg-légyen, észre-vehetjük, tsak azon láthatatlan gőznek vagy *spiritusnak*, mellyet mindenünknek teste fíntelen botsátani fokott, különös fagjáról is; melly fírint a' jó kutya a' maga úrát nyomán fel-keresni, és ezer Ember közül ki-választani tudja. Ugyan-is, ezen gőznek ollyannak kell lenni, mint a' miből készült, a' vérnek ísmét ollyannak, mint az edények, mellyek által kékíttetik. Külömbözvén azért minden Emberben ezen gőz, a' vérnek, edényeknek, és így az egész Termézetnek külömbözni kell: még pedig nem tsak a' Testre, hanem az Elmére nézve-is. *Lásd §. XXXVIII.*

§. LVI.

Itt kerefik sok Tudósok, 's talám nem-is ok nélkül, *fundamentumát*, midőn sokak mások' tsudájára, a' fízet, földet, fát, 's egyéb rofz *materiákat* olly nagy kívánsággal ékik; mások a' sajtnak, bornak, 's több efféle magában ártatlan, vagy mások előtt nagy bétben lévő

lévő dolgoknak még vagját sem szenvedhetik, sőt csak látásától-is fel-háborodnak. Igaz ugyan, hogy efféle tsuda Termézet gyakran a' rosz oktatástól-is vagyon, mint majd alább világosabban meg fog tetfeni; de hogy ez sokkal vélek-is föülelések, tagadni épen nem lehet: akár a' viselő Anyáknak az efféle dolgoknak kívánásában, vagy meg-útálásában való erős képzelődések öntötte legyen ezt az ő méhekben lévő Magzatoknak gyenge testek, kéjekben; akár magában a' *flamen*bén lett legyen ezen különös Termézetnek eredete.

§. LVII.

Illy különös Termézte lévén minden Embernek, nem lehet hogy Egészsége-is különös forma ne legyen, §. XV. mellyhez képest tulajdon *Diaetá*jának és orvosoltatása' módjának-is kellene lenni. De ennek végben-vitelére nem Emberi véges Elme, hanem Isteni Böltsétség kívántatnék. Mi pedig, csak négy felé-is a' *Temperamentumok* szerint alig vagyunk elégségesek az Életnek nemire, és a' gyógyításra tartozó *regulákat* jól el-rendelni.

A' SZOKÁSROL.

§. LVIII.

Lárván a' Régiek, hogy a' hosszú Szokás által, mennyire hozzá-édesedjék a' mi Termézetünk, még a' véle egyenesen ellenkező dolgokhoz-is, hogy t. i. azokat nem csak felettebb kívánja, és minden ártalom nélkül élhet

E

vélek,

vélek, hanem az azokból való éleést maga nyilvánságos romlása nélkül végtére félben tellyességgel nem hagyhatja; a' Szokást, második Terméketnek nevezni, méltónak tartották. A' Persák, és sok egyéb Nemzetek Nap-keleten, nem élhetnek, ha mindennap *Opium*at nem véznek, még pedig olly bővön, hogy az Europai Ember annyitól föornyü halált halna. Egy Lengyel napjában két három ejtel égett bort ártalom nélkül meg-ihatik, holott másnak attól a' torka-is ki-gyúlna. A' ki a' pipázást meg-fokta, beteg belé, ha néha el-kellettik múlatni; midőn a' fokatlanok, mint valami méreg-től, attól mindgyárást okádnak, el-féduľnek és bolondúľnak. Ugy, a' por-rabák-is a' fokatlanoknak majd agyok-velejét-is ki-ptűzkölte-ti; de a' kik hozzá foktak, ha záfpával elegyítik, és minden *minutában* verik-is azt fel orrokba, még csak fagját-is alig érezhetik. A' bor italhoz nem foktakon, csak egy pohárni bor-is meg-tetűik; holott ama' jó bor-tsizárokon, két, három ejtel-is alig latűik. Tsúdálva szemlélűk, melly erős hideget el-fenved-hessen, egy eleitől fogva úgy fokott gyenge Leánykának meztelen ábrázatja, nyaka, mejje, karjai, lábai. A' ki a' deli álomra, bizonyos órában való ételre, ér-vágatásra, 's a' t. reá fokott, alig múlathatja csak kevés ideig-is azokat el-fenvedés nélkül. Ha az erős, paraft munkához fokott Embert, Udvari kényes életre, az Udvarit vizont erős paraft munkára fog-

ra fogná, rövid idő alatt mind a' kettő le-
betegednék. Sokak olly tsúda eledelekben gyö-
nyörködnek, hogy ha más egyézer falna belőle,
halálra tsömörlenék. A' kötélen tántzoló Ko-
médiások, úgy foktatván gyenge koroktól fog-
va testeket, olly főrnnyü hajladozókat, teker-
géseket, főkéseket, 's a' t. téznek, hogy első
tekintettel ördögi mesterségnek gondolnád. Ez
a' meleghez, amaz a' hideghez, Ez, a' Vá-
rasi minden rof gözőkkel tellyes vastag Aér-
hez; amaz, a' mezei tífta híves vékony ég-
hez annyira hozzá főkott, hogy mindenik tsú-
dálja, miképpen lehessen a' másnak egész-
ben meg-maradni. Szokik az Ember az Or-
vosságokhoz-is, hogy végtére mint az Ételnek
úgy nem érzi annak erejét. *Natura pharmacis
adsueta, enim vires contemnit*; Aristoteles' Éa-
va: mellyre nézve, az okos Doctörök a' ho-
fás Nyavalyákban a' leg-jobb Orvosságokat-is
változtatni szükségesnek tartják. Szokik a' nya-
valyákhoz és nyomorúságokhoz-is. Innen, *Se-
neca* azt mondja *Thiestestől*: *Jam tempus illi fe-
cit aerumnas leves*: már az idő néki a' nyo-
morúságokat könnyökké tette: És *Ovidius-is*
azt tanátsolja: *Quod male fers, adfvesce, et
feres bene*: a' mit nehezen szenvedheté, fők-
jál hozzá, 's könnyen fogod szenvedni. A'
Mólnár, malma' zörgésit nem hallja: a' Musi-
kást, musikája' nótája nem vidítja: a' gyakran
haragoskodó, és fők bútt látott Személyeket,
közelt sem rontják úgy ezen indulatok, mint
a' tsendes elméjü víg Embereket. E 2 De

De a' melly mindezeknél nagyobb tsúda :
 fok Példák tanítják, hogy a' valóságos méreg-
 hez-is apránként úgy hozzá szoktanak az Embe-
 rek, hogy végtére nékiek semmit nem ártha-
 tott. *Theophrastus* írja egy *Tarstas* nevű Pati-
 káriusról, hogy egész marok fekete zátpát meg-
 ehetett: mellyet fokban a' Görög Pástorok köz-
 zül-is tselekedtének. *Galenus*-is becéll egy
Ashenás-béli Szület, a' ki azon mérges bürok-
 nek levét, mellyel régen ölni szoktak vala az
 Embereket, fürtyölgetvén, végtére nagy mér-
 tékkel-is ártalom nélkül meg-ihatta. *Krüger*,
Hálai Prof. emlitt egy oda való *Medicus* Deá-
 kat, a' ki az egér-követ apránként kezdvén
 venni valami 'siros lével, utóllýára abból két
 három lötöt-is ártalom nélkül meg-ehe-
 tetett. *Mitridates Eupatorról*, *Pontusnak* Királyjáról-is
 azt jegyzette-fel *Plinius*, *Hist. Nat.* hogy mi-
 dőn *Pompejustól* Országától meg-foztatván, a'
 maga fia *Pharnaces* meg-akarná őtet ölni, mér-
 get ivutt-hé, de attól semmi baja nem lett,
 mert annak elötte már apránként annak italá-
 hoz szoktatta vala magát. Nagy Sándorról-is
 azt írják némellyek, hogy néki küldött volna
 az Indusok' Királyja egy igen ékes tekintetű
 Leányt ajándékba, kinek kígyó módra tsillám-
 ló femeit midőn látta az ő *Praeceptora* *Aristo-
 teles*, így állott: Vigyázz magadra, óh Sán-
 dor, mert ezen Leányzóval néked vezédelmet
 munkálódnak! Ugy-is vólt, mert azt *Napellus*
 nevű mérges fünek gyökerével nevelték vala;
 melly

melly miá valahány Személynek köze vólt véle, testének mérges gözivel többire mind megölte. *Nicuhovius*-is, *Leg. Bat.* majd hasonló tsúda, de bizonyosabb dolgot becéll, egy *Chinai Brachmanes*nek, vagy Pogány Papnak, hét Éftendős Fiáról, hogy t. i. az minden mérges kigvóknak, scorpióknak, pókoknak, fagját még távolról meg-érezvén, azokat nagy forgalmatossággal fel-kereste, és azon elevenen, mint valami kedves tsemegét, nagy mohón meg-ette, minden ártalom nélkül.

§. LIX.

Hogy képes-légyen pedig a' Szokásnak az illetén Terméket ellen való dolgoknak ártalmát így el-fordítani; annak okát és módját nehéz meg-érteni. *Fr. Hoffmann* keresi ezt az inaknak és a' *muscularis fibráknak* bizonyos mozgásra való szokásában. Az újjabbak helyhez-tetik az említett részeknek érzékeny, és ha valami szokatlan dologtól érdekeltetik, magát hirtelen nagy erővel egyben-kutzorító Termézetiben, így okoskodván: hogy midőn a' méregnek éles és hegyes rézetskéi sértegetni, vagdálni kezdik a' gyomornak és beleknek feletteb érzékeny fibráit, azok erősen egybe-fugorodván, a' vérnek folyását a' rajtok el-terjedett ereken meg-akasztják; mellyből *inflammatio*, és oftán, a' fibrák' gyengesége miatt, *sphacelus*, vagy egész el-rothadás, és így, hirtelen való halál következik: mint ezeket azoknak, kik a' fájokon vett méregtől hirtelen el-veészenek,

fel-bontott belső részeik álhatatosan bizonyítják. A' kikben pedig a' méreg a' vér közti által-hatott, a' szívvel és az élő-ereknek gyenge ágatskáival, a' tüdőben, főben, és ferté-lyel a' testnek külső belső részeiben hasonló-képen bánik. De a' kik az efféle mérget apránként kezdik venni, és így lépnek annak mértékében fellyebb-fellyebb, a' föntelen való egy forma érdekléshez, mint talpunk a' vakargatáshoz, és egyéb testünk a' tsiklándozáshoz, végtére úgy hozzá-foknak az inak és *muscularis fibrák*, hogy oétán azt nem-is kezdik érzeni, annyival inkább egybe nem kutyorodnak, és így a' méreg többé nekik nem árthat.

§. LX.

Jollehet a' Meg-fokott Dolgok láttasának majd Termézet szerint valokká válni; de fok Példák vagynak, hogy végtére még-is nagy védelmeket húztanak magok után; midőn t. i. a' környül-állo dolgok azokat vagy el-mulatni, vagy hirtelen meg-változtatni kényszerítették. Erre-nézve *Boerhaave*, és más Böls *Doctorok*, nagyon ditsérik *Celsus*nak tanácsát, hogy az egészséges és maga szabadságában élő Ember, semmi fölös *Diaetához* magát ne kösse, hanem tanuljon hideget, meleget, dolgozást, heverést, jól-lakást, koplalást, 's a' t. egyaránt szenvedni, és a' köz-mondás szerint; *Legyet, bogarat egybe-enni*. Így bizony, sokkal állandobb Egészséget ígérhet magának. Hogy ha pedig, vagy a' éükség, vagy az oktalan képző vélekedés

kedés, e' hasznos útról el-térítette; még a' rossz szokást sem lézen bátorságos hirtelen változtatni, hanem igen lassan és részenként légyen az: nem-is beteges, hanem jó egészséges korában; mert egyébként az efféle szokás-változtatásból mindenkor következni szokott nagyobb vagy kisebb változás, az el-gyengült Termézetet könnyen meg-ronthatná. *Sem az egészséges helyről, az egészségtelenre; sem az egészségtelenről, az egészségesre hirtelen által-menni; sem a' jól-lakás után hirtelen éhezni; sem az éhezés után hirtelen jól lakni nem tanácsos. Meg-bomlik Egészségek mind azoknak, a' kik szokások ellen napjában egyfőre éfnek, mint a' kik kétkez. Sem a' beverés után hirtelen erős munkához fogni, sem az erős munka után hirtelen beverni, ártalom nélkül nintsen: Így ír Celsus.*

NEGYEDIK RÉSZ.

AZ AERRÖL, az az, ÉLTETŐ
vagy LEVEGŐ ÉGRÖL.

§. LXI.

AZ Aernek létiről, természetiről, 's közönséges hasznairól itt beszélni tzelemlre nem tartózwán, szollok annak tsak az Életre és az Egészségre különösen meg-kivántató hasznairól, és ártalmiról. Aer nélkül semmi-féle Élő-állatok, de kivált a' nemesebbek, tsak egy pillantatig-is életben nem maradhatnak.

E 4

Ugyan-

Ugyan-is 1.) Ha ez kívül a' Testet körös-körül förnýt nagy erővel nem nyomná, 's nem foritaná, a' belső melegség annyira meg-ritkítaná, 's ki-terjesztené az erekben keringő nedvességeket, hogy egy pillantatban féllyel kén a' Testnek azok miatt hasadozni, mint-ha puska porral vetettek volna azt féllyel. 2.) Ha a' ki-'s bé-lehellés közben ez a' tüdőkon a' szívnek egyik gyomrából a' másba a' vérnek útát nem kézné, a' vér által nem mehetne, és így a' Testben-is az többé nem keringhetne, 's következés képen mindjárást meg-fúladvánk. 3.) Ugyan ez alkalmatossággal, midőn a' tüdöket ottan ottan keményen fel-fúvja, az azokon folyó vért-is törí, rontsolja, kézní 's vékonyítja. Sőt, 4.) valami éleztő vagy elevenítő *spiritus*-is fog a' közí erekténí: mert ha az élő-állatokat olly helyre rekeztjük, a' hová sokáig új *Aër* nem mehet, ha éinte régi *Aër* elég vólt-is ott, hamar időn bizonyoson meg-halnak; mellynek egyéb okát alig lehet adni, hanem hogy az említett éleztő *spiritus*, a' körülöttök lévő *Aërből* ki-fogyott. De, 5.) az ételnek meg-eméztését-is a' gyomorban és belekben nagyon segíti az *Aër*, mint mind ezeket fellyebb bővebben meg-mútogattuk.

A' Régiek úgy-is gondolkodtak, hogy az *Aër* a' tüdőkbe maga-is által-menne a' vér közí, 's a' veresség, hígság, 's ki-terjedő erő abban ettől vólna. Ma-is a' Testben féllyel-nyargaló fájdalmokat sokan a' féllnek tulajdonítják.

nitják. De, hogy valóságos *Aër*, annyival-is inkább *Éél*, a' vérbe ne légyen, meg-tetűzik onnan, hogy ha-kivül az éret meg-vágván, tson *Aért* fűvű a' vér közü, mihelyt a' vérrel együtt a' tüdökre kerül, az ott bizonynyal meg-reked, és majd a' melegben ki-terjesztvén magát, a' tüdöket ki-hafoztatja, és így ellene ~~át~~hatatlan halált okoz. Mennek ugyan a' belekből a' *chylus*sal a' vér közü az *Aérnek* holmi *elementumi*, vagy első rezsztékéi: de azok magokban *Aért*, annyival-is inkább *Éélet*, míg így *Ééllyel* öölva maradnak, mint a' Termézetet gondofabban vizsgálók azt nyilvánágoosá tet-ték, nem tsinálnak; hanem, minekutánna a' vérrel együtt az erekből ki-kerülnek, a' Testen kívül öölve-menvén, úgy válnak *Aérre*.

§. LXII.

Láthatjuk ezekből az *Aérnek* az Életre el-múlhatatlan hafnát: láthatjuk annak-is elégsé-ges-okát, miért nevezték a' Régiek azt, *Élet' abra*kjának; *Élet' titkos éledelének*; *Éájunkon hör-pölt léleknek*; 's a' t.? úgy közelebb a' mi nyelvünkön-is, miért nevezték az *Eltető Ég-nek*; és annak ki-'s bé-lehellése *Lélekelésnek*? Láfsuk már továbbá azt-is, mit tézen az *Aër* az Egézségre. *Hippocrates* úgy tartotta, hogy a' Nyavalyákat többire az időknek vagy *Aér-nek* változási fűlik: erre nézve igen fűksé-gesnek-is tartja mindeneknek, de kivált az Or-vosoknak, hogy azon Tartományba a' hol lak-nak, az *Aérnek* minémüségait jól ki nyomoz-

zák. Illyen minémisége pedig az Aërnek, a mennyiben t. i. az hideg, meleg, száraz, nedves, könnyű, nehéz, tűzta, tűztátalan, tsendes, feles, hirtelen változó, 's a' t. Ezeket azért rendel fel-vévén, lálsuk, mi kárt 's mi háznót okozott az Aër ezek által tenni az Egézségnek.

§. LXIII.

Mértékletes melegsége az Aërnek, igen nagy segítségére vagyon minden Természeti munkáknak a' mi Testünkben, kivált az inasabb és érzékenyebb részek a' meleget igen szeretik. *De ha rendinél inkább meg-hevül az Aër*, annyi-val is inkább, ha a' hévség egy végtlben sokkáig uralkodik, a' fennnek, orrnak, száznak, toroknak, tüdőknek nedvességeit el-szárazítja; azoknak vékony edényetskéit meg-afalja; a' tüdőkben a' vért egybe-süti; a' bőrnek *porus-fait* vagy ki-gözőlgő lyukatskáit felettébb kitágasítván, fiúntelen való izzadást okoz, és ez által a' vért, vizes részitől meg-foktván, megsüriti, meg-vastagítja, és a' erősebb utakon nem folyhatókká teszi, e' mellett meg-is tsipösíti, és, a' melly leg-vefedelmesebb, rothadásra készíti. Mind ezek pedig annál hamarébb meg-esnek, az egy rothadáson kívül, minél szárazabb a' melegséggel együtt az Aër. Innen vagyon, hogy a' Déli heves fővenyes Tartományokban, kivált *Egyptusban*, igen rövid életűek az Emberek, és sokan még ifjúkorokban meg-vakúlnak: és hogy a' közvény, negyed-

negyed-napi hideg-lelés, *hypochondriaca affectio*, és más hőzús nyavalyák, Nyáiban úgy elhallgatnak, a' forró-nyavalyák pedig annyira kegyetlenkednek: mert azok a' Terméketnek elhülésétől, és a' ki-gözőlgeni fokott nedves-ségeknek benni-rekedéséből, ezek pedig a' vérnek sűrűségétől és sebess folyásától vagynak. Azt a' meleg el-hárítja, ezt okozza.

§. LXIV.

A' mértékletes hideg-is a' Testnek fibráit erősíti; és így a' *chylus*nak, vérnek el-képzésében sokat segiti; a' bőrt egy kevésbé tömöttebbé tévén, a' *spiritus*okat rendinél bővebben ki-gözőlögni azon nem engedi. Innen vagyon, hogy Télben a' dűrvább ételeket-is könnyebben meg-eméltjük: és midőn a' hidegre ki-megyünk, sokkal virgontzabbak, serényebbek, és erősebbek vagyunk. De, ha rendinél nagyobb léken a' hideg, és fokáig kell benne mulatnunk, a' bőrön való ki-gözőlgést tellyességgel bé-zárja; a' tüdököt egybe-forítja, és midőn abban, meg-melegedvén, igen ki-terjed, fok-for meg-is szakadtja: az honnan, a' nehéz lélekzelés, köhögés, vér pökés, télben igen közönségesek. De a' vért-is, midőn azzal a' tüdökben csak-nem egybe-elegyedik, igen meg-hűti, meg-sűriti, és csak-nem össze-alutja: melly miatt az, maga-is az agyvelőn nem folyhatván, a' *spiritus*ok-is belőle ki nem válhatván, kevés idő múlva olly kedves és mély álomba meríti az Embert, hogy azt, jóllehet tudja,

tudja, hogy ha néki erefűti magát, bizonyosan halál követi, de félbe-éakasztani még-is alig kívánhatja. Különösen pedig, leg-inkább és leg-hamarább árt az erős hideg azon részeknek: 1.) mellyekben kevés vér vagyon, (mivel a' Testnek melegsége a' piros vérnek az edények oldalához való kemény súrlódástól vagyon,) minéműek az inak, hártyák, gyomor, belek, méh, 's a' t. 2.) Mellyek a' fivtől távolabb esnek, kivált ha az Aër egyébként-is egészen körül-veheti azokat, mint a' fül, orr, ortza, kéz, és láb újjak; 's a' t. Ezekben *spasmusok*at, nyilalló fájdalmakat, *inflammatio*kat támaszt: sőt a' nedvességeket gyakran egészen jéggé változtatja. A' víznek pedig, a' miből áll nagyobbára a' vér-is, olly természetű van, hogy ha az erősen meg-fagy, a' kemény puska-tsöt-is félllyel hasítja, annyival-is inkább a' gyenge eretskéket. De ha így ki nem hűsö-gatná-is az ereket, lántsa módjára fagyott részeivel, ha minekelötte magában meg nem olvadt, akár külső akár belső erő által meg-mozdittatik, félllyel vagdalja, éaggatja, hűsö-gatja azokat: az honnan előzőr, erős fájdalmat, azután az így meg-fagyott részek, végképen-való el-rothadását és el-éakadását-is okozza. Ki-találhatjuk ezekből okát annak-is, miért olly közönségesek a' vérnek tisztátalan vastag nyulóságából, és meg-poshadásából fár-mazó nyavalyák, nevezeten a' *Scorbutus*, az Éjféki hideg tartományokban? 's köztünk-is a' rúnya,

rúnya, rest Embereket miért tartja téiben ez inkább, mint a' kik gyakor *commotio* által a' véreket meg-hűlni, és a' *perspiratiót* benn rekedni nem engedik?

§. LXV.

Jóllehet, a' mint látók, az Aërnek mind felettébb való melegsége, mind rendkívül való hidegsége, a' mi Termézetünkkel igen ellenkezzék; de még-is mindeniknél védelemesebb annak *hirtelen hidegről, megre*; kiváltképen pedig, *melegről hidegre való változása*. Sydenham, a' múlt *Seculum*ban élt Angliai híres Orvos, úgy tartotta, hogy e' miatt eleitől fogva több Emberek veztének-el, mint a' fegyver's dög-halál miatt. Az Őzi's Tavaízi idő, bizony a' fok mérges nyavalyák's halálozások miatt, ugyan iktóztatja az Embereket; már pedig mind azok, az időnek efféle hirtelen változástól vagynak, minden Böltsebb *Doctorok* meg-egyező ítélete szerint. A' meleg meg-tsipositi ugyan egy felől a' nedvességeket, de más felől a' bőrnek *porusait* ki-is nyitja, hogy azon a' mi meg-vezett vólt, ki-gözőlögheessen; meg-ritkitja's ki-terjeszti ugyan erősen a' vért, de az edényeket-is ki-tágasítja, hogy azokan a' vér magának szabad utat találhasson. A' hideg akkor hirtelen a' bőrt-is egybe-huzza, az ereket-is meg-szorítja, és így, a' melegben meg-vezett, rothadt, tsipös gözt benn-rekezdti, melly ha a' bőrben akadt-meg, ott vízketegséget, fokadékokat, kelevényeket, tüzes-orbántzokat

tzokat érez: ha az inakra áll, náthát, köhögést, *spasmusokat*, nyilallásokat, közhényt, 's a' t. tsinál: ha a' vérbe marad, azt jobban is fel-gyúlaftja, és azzal együtt majd az agy-velőre kerülván, forró hideg-lelést, és hagemázt okoz. De a' mi ezeknél-is védelemsebb; a' melegben ki-terjedett vért, a' hirtelen következő hideg, mint egy szempillantatlan a' belső rézekre vízfá-hajtja, és azok az erős fekülés miatt, vagy ki-hasadnak, vagy *inflammalódnak*; a' melly mindenik könnyen halált okozhat. Melly oktalanúl tselekeznék tehát, a' kik Testeknek akármí okból támadt erős fel-melegedését, hideg, jeges italokkal, ruhájok' le-verésével, hives földön való heveréssel, hideg-vizbe való úgrással, hideg pintzékben való állással, éokták hirtelen ki-óltani! Hogy Magyar, Olof, és más meleg Országokban, az hol rendszerint, a' heves napokat hideg Éjtzakák éokták követni, a' bolond hagemáz, és más különös természetü mérges forró hideg-lelés, mellyet *Febris Hungaricának*-is hív-nak, a' Páftorokon, munkás Paraftokon, és mezőn táborozó Katonákon, minden Nyáron annyira kegyetlenkedik, nem egyéb annak-is az oka; hanem hogy a' nappal erősen fel-melegedett testtel, a' hideg éjtzakákon künn az Ég alatt a' hideg földön fekülnek, még pedig gyakrabban minden takarodzó nélkül, nem fenvedhetvén estve, míg el-aluznak, annak melegségét, és így, minden éjtzaka erősen meghülnek.

§. LXVI.

Szárazságát 's nedveségét az Aërnek a' mi illeti; arról jegyezzük-meg, hogy jóllehet az Aër maga természetiben fázaz, de a' földről fel-emelkedő vizes gőzökkel fűntelen meg-van elegyedve; és fázaznak 's nedvesnek mi reánk nézve csak annyiban mondatik, a' mennyiben ezen vizes gőzök abban hol bővebben, hol fűkebben vagynak. Leg-nedvesebb fokott azért az Aër lenni az olyan helyeken, a' hol nagy folyó-vizek, tók, fok patakok, források, nagy zöld erdők, berkek, nedves kövér rétek, agyagos föld, és fok éjfékos árnyékos helyek vagynak. Mert ezen helyekről, nem csak fok vizes gőzök kelnek-fel, hanem azok a' hűvesség miatt, mekké nem-is emelkedhetnek-fel. Másutt-is, a' mikor fok ködök és esőzések járnak, nedvesebb az Aër, mint mikor fűp tiszta idő van, vagy a' felhők igen fenn hűjazznak.

§. LXVII.

A' nedveség az Aërben a' mi Egészségünk' fenn-tartására-is igen fűkséges; mert ez a' mi Testünket kívül belől nyirkason, lágyan tartja. De ha rendkívül fázaz az Aër, mint a' spongia ki-fűván, 's magához húzván a' mi Testünkbelől még a' Természeti nedveségeket-is, el-fázasztja, el-afalja azt. A' felettébb-való nedveség ellenben, időre el-áztatja, el-lomhitja, el-erőtleníti, és takonnyal meg-tölti az egész testet. Ha a' nedveséggel együtt hideg-is az Aër,
ezzel

ezzel a' hidegnek ártalmait fokot nevedeknek. De leg-vehetősebb az, ha a' nedveség a' meleggel van együtt, mert ez által mindenek rothadásra viteinek; mellynél nem csak az Egészséggel, hanem az Elettél-is semmi inkább nem ellenkezik. Sok ezerfer tapasztalt dolog, hogy a' hol fok álló vizek vagynak, vagy a' folyó-vizek gyakran ki-vetnek, 's egyfer'smind pedig nagy hévségek járnak, úgy másutt-is, midőn a' hófzás elsőzéseket erős melegnek követik, a' *pestis*, tsuda természetű, forró és rothasztó hideg-lelések, vehetőmes has-menések, himlözések, hólyagos orbántzok, geleszták, és más ragadó mérges nyavalyák, fokkal gyakrabban és nagyobb mértékben úralkodnak; ugyan-is, az efféle ragadó mérges nyavalyáknak követke, minden értelmes *Doctörök*' ítélete szerint, a' rothadt mérges gőzökben vagyon. Ide valók a' bölts *Verulamius*nak-is ezen fávai: *Egésztelen Ektendők*, úgy-mond, és *pestissel* fenyegetnek, mellyekben a' békák, legyek, sáskák, férgek, igen meg szaporodnak; mert ezek az állatok rothadságból léfnek, (segítvén a' rothasztó meleg, ezeknek el-szaporodását és tojásaiknak ki-keletését,) a' melegség és nedveség pedig anyja a' rothadságnak. Mindenek-felett pedig felhetnek az említett nyavalyáktól az olyan helységek, a' hol a' meg nevezett állatoknak sokasága hirtelen meg döglük, és el rothad: mert azoknak göze igen mérges, hathatós, és hirtelen rothasztó. Szomorúan tapasztalta vala egész Országunk

Országunk, az efféle nedves, meleg Aérnek munkáját, az 1757-dik Éktendő nyarán, midőn az Embereknek majd harmad részit, igen mérges hányással és has-menéssel járó forró hideg-leléssel elborította vala, és fokakat e mulandóságból az örökké-valóságban-is költöztetett; e' mellett, a' szőlőt, gyümölcsöt, gabonát-is férgekkel megtöltötte vala; jóllehet, a' melly az Istennek megjegyzésre méltó különös jósa volt, az ekkor termett nyüves fölöből lett borok és férges gabonák, azután semmiféle nevezetes nyavalyákat nem tapasztaltattak okozni.

§. LXVIII.

Nehézségétől 's könnyűségétől, vagy, a' mellyt együtt téken, sűrű vastagságától és vékonyságától-is az Aérnek, sok függ az Egészség dolgában. Mert az igen könnyű vékony Aer, sem a' mi testünket kívül eléggé forittani, sem a' tüdöket illendöképen fel-fúvni, nem elégséges. Közönségesen ugyan az Emberek az Aer' nehézségét és sűrűségét szokták akkor vádolni, midőn testek neheznek tetőzik, és nehezen lélekzelhetnek. De hogy az annak épen ellenkező tulajdonságiból legyen, tapasztalhatják tsak azok-is eléggé, a' kik mély völgyekből magas hegyekre hágnak; mert minél fellyebb mennek, annál inkább nehezednek, és nagyobb erővel lélekzelnek, nevededvén t. i. a' magassággal fellyebb fellyebb az Aérnek vékonysága 's könnyűsége: úgy-hogy, a' mint az Olympus' hegyéről

gyéről írja *Scottus*, *Ácosta* pedig *Peruviának* *Periaccæ* nevű hegyén utazván, maga tapasztalta, azon ifonyú magas hegyeknek teteje-felé az *Aër'* vékonysága miatt éppen nem elégséges a' lélekzelésre. Ellenben, a' leg-méllyebb kútakban és bányákban dolgozó Emberek, sőt azok is, kik a' tenger' fenekére le-erezkedtenek, a' hol sokkal sűrűbb 's nehezebb az *Aër*, mint akár hol-is a' föld' éjén, attól semmi változást nem érzik. Sőt, hogy telben éjesebbek, erősebbek, és virgontzabbak vagyunk, egyik nevezetes oka az akkori hideg *Aër*nek sűrűsége, és nehézsége. Egy főval, a' vékony könnyű *Aër*nél, a' sűrű nehéz *Aer* mindenkor egészségesebb: és ha valaha ártott a' nehéz *Aer*, azt nem a' nehézségnek, hanem a' nehézséggel sokszor együtt lévő rof' gőzöknek, vagy feleknek kell tulajdonítani.

§. LXIX.

Nevezetesebb meg-gondolást érdemel az *Aer*nek tisztasága, és tisztátalansága. Mert jól lehet, minthogy láthatatlan, az mindenkor igen tisztának tetsék-is; de valójában a' hol 's a' mikor leg-tisztább-is, mindenféle porokkal, pilyhekkal, gőzökkel, férgekkel, 's a' t. elegyes zürzavar az. Gondolod ugyan egy felől a' fők kedves fágú virágoknak, füveknek, fáknek, és egyéb testeknek kiesén illatozó gőzeit; de tekintsd más felől a' fők álló rothadt vizeknek, fázazon, vízben lakó állatok' ganéjjának, húgyának, élő és meg-döglött testeiknek (mel-

lyek

lyek a' nap' melegétől csak - nem egészen gőz-be-mennek), el-rothadt fáknak, füveknek, az Aert vég nélkül undokító páráit; a' tüztől mindennap meg-eméztetett végheterlen dolgoknak füstit, a' bányákból és *minerás* helyekből jövő mérges gőzöket, a' fok apró porokat, pilyhéket, férgéket, bogarakat, 's azoknak fámtalan tozásait, mellyek főként nyárban, itt alatt az Aërben uékálnak; bizony alig lehet képzelned-is, hogy nem halunk mind meg az Aértől, midőn azt föntelen be-éivjuk, és az étellel 's itallal gyomrunkban-is le-nyéljük! De úgy formálta a' bölts Termézet a' mi tüdőinknek, gyomrunknak belső rézeit, hogy azok holmi takonnyal föntelen be-kenve légyenek, és ezzel, az Aërrel ide ment gazoknak ártalmát, el-hárítsák: De bizony sokszor úgy meg-gyűlnek, úgy meg-mérgesülnek az ilyen tisztatlanságok az Aërben, hogy alig vagy tellyességgel nem-is lehet azoknak ártalmait el fordítani. E' pedig leggyakrabban meg-esik a' temető-helyekben, és Templomokban; és a' nagy Népes Városokban, főként ha álló, sáros vizek veszik azokat körül; és az épületek' nagysága 's tömörsége miatt, a' fél bennek szabadon nem járhat; annyival-is inkább, ha mindenféle femeter, mosadékat az útfára hánynak; jó pervátákat nem tartanak, vagy azokat nem tisztítják; semmi viz rajtok, melly a' gazságot ki-moshatja, kereféltül nem foly; a' gánéjt, és meg-döglött állatoknak testeit a' Vá-

roshoz közel, kivált Dél-felől, hordják, 's a' t. Innen, a' jól rendelt Városokan a' Vargákat, Timárokat, Szösöket, Mosókat, és más-féle büföhödt mühvel bánó Mester-embereket-is, mindenütt a' Városan kívül folyó vizek és partakok mellé fökták tsapni. Vezetjük ezekből okát annak-is észre, honnan légyen, hogy a' nagy Népes füstös Városokan minden Éztendőben többen halnak-meg, mint Éületnek: a' Falúkon ellenben többen Éületnek, mint-sem meg-halnak? E' felett, vagynak fok helyeken magokban-is, a' mi Termézetünkkel egyenesen ellenkező és fokaknak hirtelen halált-is okozó mérges gözők-is az Aerben. Mint p. o. az eleven Éénnel kementze nélkül melegített Éobákban, vagy pintzékben; az újjonnan épült, mezfelterett, tapasztatott házakban, míg jól meg nem fáradtanak, kivált ha a' Éél-is Éabadon azokat nem járta; a' bányás és *minerás* helyeken. SokÉor bizony olyan helyeket bontanak-fel a' Bányázók, hogy az abból ki-ütö göz, egészségeket, söt életeket-is egy pillantatban elrontja. Vagynak e' mi Hazánkban, 's másütt-is olyan kútak és barlangok, hogy a' magok gözőkkel még a' felettek el-repülő madarakot-is meg-ölik. Ki hinné, hogy ez ilyen helyeknek még ÉomÉédsági-is egészségesek lehetnének! Az olyan pintzékben-is, a' hol fok új borok kezdenek forrani, főként ha az alatt bé-zárva tartattak; úgy a' fokáig bé-zárva tartott kútakban, vermekben, kriptákban, rem-plomok-

plomokban, bányákban-is, a' kik hirtelen bémentenek, éámptalanúl egy pillantatban megfúladtanak: Melly onnan vagyon, hogy ilyen helyt, nem élelkeztetvén-el a' fél a' gőzöket, azok magokban úgy meg-vefznek, tsipösülnek, és mérgesülnek, hogy mihelyt az Aérrel a' tüdökre rohannak, a' lélekző gégeének eretskéit, vagy egészen öfve-fugorítják, hogy a' vér köztök a' fivnek egyik feliből a' másba ne folyhasson, vagy, mint a' válaftó viz, egy pillantatban el-rágnak és semmivé téfnek azokat; vagy pedig maga az Aér meg-rothadván, és így minden ki-terjedő erejét el-vefztvén, a' tüdőknek fel-fúvására nem elégséges. Az ilyen helyeket azért igen éükség előre jó darabig nyitva tartani, és éellöztetni; vagy ha hamar kell beléjek menni, egy néhány lángoló falma'súpot vagy egyebet vetni egymás után beléjek; hogy így, az említett rof gőzök féllyel ofoljanak. A' Dió, Tziprus, Tífa, Tamariskus fáknak árnyékait-is igen ártalmasnak tartották a' Régiek. A' virágzó bab közt aluvó Emberek-is lokan meg-tébolýodtanak. Vagynak atra-is példák, hogy a' kik a' matskákka' gyakran nyáaskodtanak és fekütnenek, azoknak gőzöktől éaráz-betegségben estenek.; sőt, hogy a' fok matskák miatt egéf Ház-nép el-vefzett. A' tífátalan, éennyes, motskos házakban, és házi-porrékák közt-is, a' Lakosok éántelenek, betegesek, és fokkor még elevenen rothadni kezdenek. Egy főval, minden kedvetlen éa-

gok, de mindenek felett a' rothadt büzhőrségek, romlására vagynak a' mi Termézetünknek.

§. LXX.

A' Régiek, nem vehetvén-fel a' dolgoknak valóságos okait, e' Világon majd minden változókat az idők' járásiban, az egészségben és betegségben, a' jó és rossz szerentsében, sőt az életben és halálban-is, a' Tsillagok', kivált a' *Planeták' influxussaiból*, vagy azokból e' mi földünkre jövő nem tudom mitsoda láthatatlan erőből magyaráztanak: az honnan ma-is gyakran forog az Emberek' fejében: *Bóldog, vagy bóldogtalan Tsillag alatt feülettetni*. De ma más közelebb való és nyilvánóságosabb okait találván-fel a' 'Termézet' munkáit forgalmatosabbban vizsgálók, mindazoknak mellyeket a' Régiek a' *Planeták' influxussának* tulajdonítottak; és egykez'st mind észre-vévén azon *influxusnak* lehetetlenségét-is, a' Régieknek ez iránt való Tudománnyát, mint babonás háfontalan következményt, egészen meg-vetettek: és így, Kalandáriomból-is, ezen háfontalan *fundamentum*-on bizonyos Napokhoz köttetett; Jó, jobb érvágást, köppölyözést, gabona vetést, italos purgátziót, haj nyírést, tsetstől válaftást, pilulát, idő változást, szerentsés, szerentsetlen napokat; mind a' Kerec'tyén Vallásnak, mind a' józan *Philosophiának* igen nagy tisztességére, a' jól rendelt *Respublicákban* ki-törlöttek.

Hogy

Hogy a' Nap és Hóld, mind az idő' járásában, mind az egészség' dolgában nagy változásokat tégyenek, azt nyilvánban tapasztalhatjuk. De azt-is nem afféle képzelt *influxus*-sal tselekkéik, hanem tsupán tsak a' rajtunk fekvő *Aér*nek meg-könnyítése, és meg-nehezítése által, midőn t. i. azt bizonyos időben, bizonyos helyeken nyomják, vagy magokhoz húzzák. Innen, minden Délben, minden Ujságra, és *Aequinoctium*okra különös fellök-is éoktak gerjedni. Az új Hóld, a' ráknak, tsigának húsát, és az állatok' tsontjainak velejét meg-lágyítja, és apasztja; a' teli Hóld ellenben, meg-tölti és keményíti. Az Affonyinemen a' havi-tisztulás; a' Férjfiak közül-is sokakon az arany-ér többire az új Hóldat tartja. Vagynak, kik minden Ujságon vagy *Aequinoctium*kor vért pöknek, vagy testeknek egyéb részein vér-folyást fenvednek: vagynak, kiken a' nyavalya-törés, bolondság, fúladozás, fő-fájás, vesék' fájdalma, feplök, fokadékok, 's a' t. minden Ujságra, vagy Hóld' töltire tsalharatlanúl meg-újulnak. Találtattak a' mostani Tudósok közül olyanok, kik a' *Planeták*-nak-is illetén *Aert* nyomó és vonó, és így, nehezítő és könnyítő erőt tulajdonítván, a' Régiek' Tudományát ebből igyekeztek újra lábra-állítani: De az én tudtomra, még igen kevésre mehettek.

§. LXXI.

Minthogy a' *Szeleknek*-is a' mi Egészségünk

körül igen nagy ereje tapasztaltatott eleitől fogva, látsunk már egy két fővel azokról-is. A' Szelek semmi egyéb nem lévén az *Aërnek* egy helyről a' más helyre való omlásánál, természetekre nézve-is azon helységekben lévő *Aërnek*, az honnan felénk indulnak, és a' mellyeken által-jönek, természetivel igen meg-egyeznek. Az *Éjszakai Szél*, minthogy igen hideg, nedves Tartományokról nagy havafokon jö mi-hozzánk; egyéb iránt-is, a' Napnak az *Aequatoron* túl menése miatt, *Őszel* és *Télben* fokott uralkodni, igen hideg és nedves. A' *Déli Szél* az *Aequator* alatt, első, meleg, és fövenyes Áfrikáról a' *Mediterraneum*, *Hadriaticum*, vagy *Velentzei Tenger*eken által-jö mi-reánk, és a' Napnak az *Aequatoron* innen való járása miatt, gyakrabban nyárbán-is fűv, ez okból meleg és nedves: erre nézve, mindenkor igen ártalmasnak-is tartatott. Jóllehet mi nálunk, a' Szebeni és Fagarasi Havafoknak hidegsége mérsekelvén annak melegséget, ártalmában-is fokot el-vézen. A' *Napkeleti Szelek*, mi-hozzánk *Tavasszal* a' nagy *Éaráz Ásiából* jönek. Innen, ha az *Euxinum* vagy *Fekete-tenger* őket valamennyire nem nedvesitené, igen *Éarázok*, és *fél-ferint melegek* volnának; de így-is femlátomást *Éaráztanak*. Az *Éjszakai* és *Napkeleti közül jövő Szelek*, a' nagy *Éaráz*, fövenyes, hideg *Tatár-Országokról* mind eddig *Éaráz helyeken* utazván, erőssen *Éarázok*, és egy kevésbé hidegek. Az *Éjszakai* és *Nap-nyugati közül*

közl támadók, mint-hogy a' Német-Ország nagy Tengerről nem régen állottak-le, igen nedvesek, és gyakorta esőt-is hoznak. A' Nap-nyugoti Szelek-is a' nagy Oceanum Tengerről kelnek-fel; a' honnan ha Frantzia, Német, és Magyar Országokon kerektül-jötokben nedveségekből valamit el-nem hagynának, hasonló nedvesek és fél-érint melegek vólnának. E' felett, azok a' tisztátalanságok-is, mellyek az Aert undokitják, a' szelekben meg-lehetnek. Tapasztaltattak bizony néha olly mérges szelek, hogy valahol el-mentenek, a' fáknak, füveknek virágjait hirtelen el-hervasztották, és az Emberek 's harmok közt ifonyú veszedelmes nyavalyákat hagytanak. Ezekből, mellyik fél mennyire legyen az Egészségnek hafnos, vagy ártalmas, a' ki az Aernek fellyebb le-irt mi-némüségait meg-értette, maga-is jó rendin meg-ítélheti. Meg-határozott és bizonyos dolog, így ír Fr. Hoffmann, a' Terméketi és az Orvosi Tudományban jártas költés Emberek előtt, hogy a' Nap-keleti szelek leg-egészségesebbek; a' Déliek és Nap-nyugotiak pedig, igen egészségtelenek. Bizonyítják ennek igazságát Gellusnak is ezen szavai: A' Déli Szél a' testet el-lombítja, el-áztatja és erőteleníti. Az Éjszaki-Szélről pedig ugyan-ő azt mondja: hogy az köhögést, bé-rekedést, has-forulást, vizelet fel-akadást csinál; a' testet fel-borzasztja; ismét, oldal-fájást és mejj-fájást okoz. De az egészséges testet könnyebbé teszi, és meg-erősíti. Tapasztalták azt mások-is, hogy a'

Déli-Éél az ételbéli kívánságot el-vézi, az Éj-faki-Éél pedig azt neveli.

§. LXXII.

Közönséges hafnait és ártalmait a' Szeleknek, a' mi Életünkre és Egészségünkre nézve a' mi illeti, azok igen fokak, és fok-félék; de mi rövidségnek okáért, tsak a' következőket jegyezzük-meg. A' Szelek verik-egybe a' Tengerről és más helyekről fel-kelő ködöket, azok vízik azokat által a' fázaz és víz nélkül való helyekre, hogy ott első legyen belőlök, és így az *Aer* a' benne úzó gázságtól ottan-ottan meg-mofatrafsék, a' föld meg-nedvesítesék, és termékeny legyen; az élő-állatok' italára források, patakok, folyó-yizek, és tók legyenek. A' Szelek oflatják-el a' földről fok helyeken igen bővön fel-emelkedő rothadt és mérges gözöket, hogy azon helyek-is felet-rebb egészségtelenek ne legyenek. Ezek mér-séklík az *Aer*nek hidegségét és melegségét, által-vivén a' meleg Tartományokból a' meg-he-vült *Aert* a' hidegebb Országokra, a' hideg Országokból ismét a' hideget a' meleg Tartományokra. Ezek mozgatják a' Tengereknek és tóknak vizeit, hogy el-ne rothadjanak. Ezek vízik-el, hogy többet ne említsek, a' mi testünk-ből fűntelen ki-jövő meleg nedves gözöket-is, hogy a' körülöttünk lévő *Aert* meg-ne vefztegethesék. Melly jól esik az crös fel-melegedésben, ha valamivel tsak egy kis fűlöt-is tsaphatunk-is mi-magunkra, mindnyájan fok-
for

for tapasztaltuk. Ártalma pedig a' félnek , mint félnek , kiváltképen-való módon az erős és sebes fúvástól vagyon , a' mennyiben t. i. tör, ront, zavar, porral, fövennyel, hóval , 's a' t. mindent el-tölt: a' mi testünknek-is azon oldalát mellyet tsap, inkább nyomván és hivesítvén, mint az ellenben-tétetett oldalát; a' nedvességeknek egyenlő keringésit nagyon el-bontja, és meg-zavarja mi-bennünk; mellyből náthák, nyilaldozások, tsontok' fájdalma, pleuritis, vér-pökés, 's a' t. köztak támadni.

§. LXXIII.

Mind az Aernek, mind a' Szeleknek haznait, ártalmait, és különböző termékeiteit így meg-értvén, észre-vehetjük már azt-is, mitsoda fundamentumon jövendölt így Hippocrates: Ha a' fázaz, és Éjfaki feles Telet, esős és Déli feles Tavasz követi, Nyárban forró és mindenféle hideg-lelések, kem-fájások, tsipázások, has-menések uralkodnak; kivált az Afkanyokon, és puhább testű Férfiakon. Ha a' Déli feles, esős, lágy Telet, fázaz és Éjfaki feles Tavasz követi, a' viselős Afkanyok akár mi kicsiny okból könnyen ideiltent félnek, vagy igen erőtlen és beteges Magzatokat hoznak e' világra; mások has-menéssel, kem fájással; a' Vének pedig veszedelmes náthákkal bántatnak. Ha a' Nyár fázaz, és Éjfaki feles, az Öf pedig esős, és Déli-feles léken; Télben fő-fájások, köbögések, bé-rekedések, náthák uralkodnak; némellyek fázaz betegségben-is esnek.

is esnek. Ha az Ők fázaz, és Éjszaki-feles lé-
 fzen, azoknak kiknek nedvesebb testek van, kivált
 az Afkanyoknak jól szolgál; másoknak pedig fá-
 raz kem-fájásokat, forró hideg-leléseket, főhéli
 nehez náthákat, némellyeknek pedig melancholiát
 vagy fekete sárt tsinál. Ha a' Nyár a' Tavas-
 hoz hasonló léfzen, a' hideg-lelések sok izzadásiat
 járnak. Ha az esős idő fokáig tart, többire
 hófás hideg-lelések, has-menések, rothadások,
 nyavalya-törések, gutta-ütések, torok dagadások
 léfzenek. Ha nagy fázarság uralkodik; el-fára-
 dások, kem fájások: kökövények, nehéz vizellések,
 vér-has kegyetlenkednek. Himét: Az Eftendő fa-
 kakfaiban Tavasszal és Nyár kezdetén, a' Gyer-
 mekek Nyárban és Őfkel; a' vén Emberek, ké-
 sö Őfkel és Télben, a' közép-idejű Emberek; job-
 ban vagynak. A' Nyavalyák közül ugyan akár-
 mellyik lehet minden időben; de még-is Tavasszal,
 a' meg-tébolyodás, melancholia, nyavalya törés,
 vér-folyások, torok fájás, náthák, bé-rekedés, kö-
 högés, mindenféle fokadékok és kelevények, és a'
 kökövény, inkább uralkodnak. Nyárban ezek köz-
 zül-is ugyan némellyek, de a' forró, harmad-na-
 pi, negyed-napi hideg-lelések, hányások, has-mené-
 sek, kem fájások, fül fájások, fájnak ki-sebese-
 dése, kemérem testnek meg-büfkhödése, izzadások,
 gyakrabban kegyetlenkednek. Őfkel pedig a' Nyá-
 ri nyavalyák közül-is sokan, de a' negyed-napi és
 bojongó hideg-lelések, lép-dagadás, vízkórság, fá-
 raz betegség, nehez vizellés, has-menés, vér-has,
 farsába, torok fájás, füladozás, kolikák, nyava-
 lya.

lya-törések, meg-tébolyodás, melancholia, inkább járnak. Télben az oldal fájás, mejj fájás, ágyék fájás, fő-fájás, pleuritis, gutta ütés, kalálos ál-mosság, veztegetik az Embereket.

§. LXXIV.

Mind ezekből, a' miket eddig az Aérnek és Szeleknek tulajdonságiról, haénairól, és ártalmiról elő-fámlálánk, önként ki kerekedik, hogy leg-egészségesebb Aérü hely a' volna, mellyben az Aer nem-is igen meleg, nem-is igen hideg, nem-is igen száraz, nem-is igen nedves, nem-is igen könnyü, nem-is igen tisztátalan, melegről hidegre, hidegről melegre hirtelen nem változik; mellyet sem a' Délj sem az Éjzaki fél nem talál, hanem mindenkor Napkeleti, vagy Napkelet 's Éjzák közül fúvó szelek éleztének. De kérded, hol lehet ilyen helyre találni? talám csak a' Mórus Utopiájában. Mert a' völgyekben nehéz ugyan az Aer, de tisztátalan; a' hegyeken tiszta, de hideg, seles, vékony, és gyakran változó; a' tér-helyen nem-is igen vékony, nem-is igen vastag, de hol igen nedves, és tellyes rothadt gőzökkel, hol igen száraz, meleg a' fok főveny miatt, és porral meg rakodott; itt a' nagy Városoknak füstje; amott a' Bányáknak gőze undokítja azt; másutt az álló bűdös tók, fertők, nagy folyó-vizek, árnyékat tartó nagy hegyek és erdők; vagy pedig a' rothasztó Déli-él, és fagylató Éjzaki-él veztegetik-meg.

§. LXXV

tozása-is kevés kárt tézen, mellytől a' kényesebben neveltek, ezer vezedelemben forganak. Egy hideghez meleghez fokott fegény Le-gény, az egész Világot egybe-vándorolja, egész ségének meg-bomlása nélkül, a' kényesebb természetűek pedig, a' fomféd orzági Aert-is meg-
 szülik. Mind ezekből 's több ezekhez hasonló példákból, világosan meg tessék, hogy az Aer majd mindennemű ártalmának el-fordítására, leg-hatalmasabb Orvosság volna, ha Gyermekek-
 unktól fogva hidegnek, melegnek, félnek, es-sőnek, 's a' t. egyaránt okosan foktatnók mi-magunkat. Nagyon el-vétik tehát az olyan Apák és Anyák az ugrást, a' kik azzal igye-
 kezik a' magok Gyermekeiknek egész-ségét meg-tartani, ha azokat még a' Napfényre sem en-gedik ki-lépni. Múlólag jegyezzük-meg ez al-kalmatsfósággal azt-is, hogy ha ki idegen Orzá-gokra akar ki-bújdosni, 's módja van az idő-váláftásban, erre a' Tavaáz, a' Télnél; a' Tél, a' Nyárnál; a' Nyár, az Őz-nél alkalmasos-fabb; de Tavaázal-is Majus; Nyárban Augus-tus; Őz-fel September; Télben Februarius, bá-torságosabbak. A' rosz Aerü helyekre, Télben, mikor a' rothasztó meleg gőzök többé nintse-nek; a' jó Aerüre, Nyárban tanácsosabb menni.

§. LXXVII.

De a' fokás mellett, szükség lézen mi-magunkat az Aer' ártalmas tulajdonsági ellen, kül-ső eszközökkel-is segitenünk. A' Hideg ellen,
 igen

igen hasznos *recipe*: 1.) A' mértékletes meleg Szoba. Mértékletes meleget mondok; mert ha erősen bé léven az melegítve, ottan ottan ki-kellettven abból a' külső erős hidegre menünk, onnan megint vízfá az erős melegre, e' hirtelen való gyakor és nagy változásokat, e' mi Termézetünk romlás nélkül alig viselheti-el. 2.) A' jó bérlett köntös jól magunkhoz takarítva, hogy a' hideg alája ne férkezhesék, és a' mi testünkben ki-jövő meleg gőz, a' mellytől vagyon egyedül akármi köntösnek melegsége, az alatt jól és fokáig meg-maradhatson. Az efféle bérlett köntöst pedig illő léven Öfzel jó elein, mikor a' Nyári meleg hidegre, Éélre, elsőre kezd változni, fel-öltözni; 's Tavaszzal-is míg a' hideg Éelek és Éjt-Éakák tartanak, mind addig viselni. Mert a' kik ellenkező módra tselekedtenek, vakmerő nyughatatlanságokért, terhes náthákkal, kinos *fluxus*okkal, köhögésekkel, veszedelmes torok, oldal, és mejj fájásokkal, forró 's más-féle hideglelésekkel, Éámtalan sokszor fizetnek. 3.) A' serény *commotio*, mellynél a' Termézeti belső meleget semmi jobban nem ÉeleÉti, 's nem tartja. Innen vagyon, hogy a' túnya rest Emberek, sokkal hamarébb meg-fáznak, 's el-is vesznek a' hidegben. A' meg-fázott réÉt póÉtóval vagy egyÉbbel dörgölÉni-is igen hasznos léven. De jegyezd-meg, hogy az erős hidegben, kivált azoknak, kiket a' hideg már által-járt, hirtelen erős *commotiót* tenni, Éepen nem

gyéről írja *Scottus*, *Ácosta* pedig *Peruviának* *Periaccæ* nevű hegyén utazván, maga tapasztalta, azon ifonyú magas hegyeknek teteje-felé az *Aër* vékonysága miatt épen nem elégséges a lélekzelésre. Ellenben, a' leg-méllyebb kútakban és bányákban dolgozó Emberek, sőt azok is, kik a' tenger' fenekére le-erezkedtenek, a' hol sokkal sűrűbb 's nehezebb az *Aër*, mint akár hol-is a' föld' éjén, attól semmi változásokat nem érzik. Sőt, hogy telben éjesebbek, erősebbek, és virgontzabbak vagyunk, egyik nevezetes oka az akkori hideg *Aër*nek sűrűsége, és nehézsége. Egy főval, a' vékony könnyű *Aër*nél, a' sűrű nehéz *Aer* mindenkor egészségesebb: és ha valaha ártott a' nehéz *Aer*, azt nem a' nehézségnek, hanem a' nehézséggel fokozott együtt lévő rof' gőzöknek, vagy ételeknek kell tulajdonítani.

§. LXIX.

Nevezetesebb meg-gondolást érdemel az *Aer*nek tisztasága, és tisztátalansága. Mert jól lehet, minthogy láthatatlan, az mindenkor igen tisztának tetsék-is; de valójában a' hol 's a' mikor leg-tisztább-is, mindenféle porokkal, pilyhekkal, gőzökkel, férgekkel, 's a' t. elegyes zürzavar az. Gondolod ugyan egy felől a' fok kedves fagú virágoknak, füveknek, fáknek, és egyéb testeknek kiefén illatozó gőzeit; de tekintsd más felől a' fok álló rothadt vizeknek, fázazon, vízben lakó állatok' ganéjjának, húgyának, élő és meg-döglött testeiknek (melyek

lyek a' nap' melegétől tsak - nem egészen göz-
be-mennek), el-rothadt fáknak, füveknek, az
Aert vég nélkül undokító páráit; a' tüztől min-
dennap meg-eméztetett véghetetlen dolgoknak
füstt, a' bányákból és *minerás* helyekből jövő
mérges gözöket, a' fok apró porokat, pilyhé-
ket, férgek, bogarakat, 's azoknak fámtalan
tojásait, mellyek főként nyárban, itt alatt az
Aerben ufkálnak; bizony alig lehet képzelned-
is, hogy nem halunk mind meg az Aertől, mi-
dön azt füintelen be-éivjuk, és az étellel 's
itallal gyomrunkban-is le-nyéljük! De úgy for-
málta a' bölts Termézet a' mi tudóinknek,
gyomrunknak belső rézeit, hogy azok holmi
takonnyal füintelen be-kenve legyenek, és ez-
zel, az Aerrel ide ment gazoknak ártalmát,
el-háritsák: De bizony sokszor úgy meg-gyül-
nek, úgy meg-mérgesülnek az ilyen tisztá-
lanságok az Aerben, hogy alig vagy tellyes-
séggel nem-is lehet azoknak ártalmait el fordí-
tani. E' pedig leg gyakrabban meg-esik a' te-
mető-helyekben, és Templomokban; és a' nagy
Népes Városokban, főként ha álló, sáros vi-
zek veszik azokat körül; és az épületek' nagy-
sága 's tömörsége miatt, a' fél bennek faba-
don nem járhat; annyival-is inkább, ha min-
denféle szemeter, mosadékat az útfára hány-
nak; jó pervátákat nem tartanak, vagy azokat
nem tisztítják; semmi viz rajtok, melly a' gaz-
ságot ki-moshatja, kereftül nem foly; a' ga-
néjt, és meg-döglött állatoknak testeit a' Vá-
roshoz

roshoz közel, kivált Dél-felől, hordják, 's a' t. Innen, a' jól rendelt Városokan a' Vargákat, Timárokat, Szöcsöket, Mosókat, és más-féle büzhödt mühvel bánó Mester-embereket-is, mindenütt a' Városan kívül folyó vizek és partakok mellé éokták tsapni. Vezetjük ezekből okát annak-is éfre, honnan légyen, hogy a' nagy Népes füstös Városokan minden Ézten-dőben többen hálnak-meg, mint Éületnek: a' Falúkon ellenben többen Éületnek, mint-fem meg-hálnak? E' felett, vagynak fok helyeken magokban-is, a' mi Termézetünkkel egyene-sen ellenkező és fokaknak hirtelen halált-is okozó mérges gözők-is az Aerben. Mint p. o. az eleven Éénnel kementze nélkül melegített Éobákban, vagy pintzékben; az újonnan épült, mezfeltetett, tapasztatott házakban, míg jól meg nem fáradtanak, kivált ha a' Éél-is Éabadon azokat nem járta; a' bányás és *minerás* helyeken. SokÉor bizony olyan helyeket bontanak-fel a' Bányázók, hogy az abból ki-ütő göz, egészségeket, söt életeket-is egy pillantatban el-rontja. Vagynak e' mi Hazánkban, 's másutt-is olyan kútak és barlangok, hogy a' magok gözőkkel még a' felettek el-repülő madarakot-is meg-ölik. Ki hinné, hogy ez ilyen hely-jeknek még ÉomÉédsági-is egészségesek lehetné-nek! Az olyan pintzékben-is, a' hol fok új borok kezdenek forrani, főként ha az alatt bé-zárva tartattak; úgy a' fokáig bé-zárva tartat-tott kútakban, vermekben, kriptákban, rem-plomok-

plomokban, bányákban-is, a' kik hirtelen bementenek, fámptalanul egy pillantatban megfúladtanak: Melly onnan vagyon, hogy ilyen helyt, nem élelzhethvén-el a' fél a' gőzöket, azok magokban úgy meg-vefnek, tsipösülnek, és mérgesülnek, hogy mihelyt az Aérrel a' tüdökre rohannak, a' lélekző gégenek eretskéit, vagy egészen öfve-sugorítják, hogy a' vér köztök a' fivnek egyik feliből a' másba ne folyhasson, vagy, mint a' válaftó viz, egy pillantatban el-rággják és semmivé téfik azokat; vagy pedig maga az Aér meg-rothadván, és így minden ki-terjedő erejét el-veftvén, a' tüdőknek fel-fúvására nem elégséges. Az ilyen helyeket azért igen fűkség előre jó darabig nyitva tartani, és füllöztetni; vagy ha hamar kell beléjek menni, egy néhány lángoló falma-súpot vagy egyebet vetni egymás után beléjek; hogy így, az említett rof gőzök féllyel ofoljanak. A' Dió, Tziprus, Tífa, Tamariskus fáknak árnyékait-is igen ártalmasnak tartották a' Régiek. A' virágzó bab közt aluvó Emberek-is lokan meg-tébolyodtanak. Vagynak arra-is példák, hogy a' kik a' matskákka' gyakran nyájaskodtanak és fekütnének, azoknak gőzöktől fázaz-betegségben estenek; söt, hogy a' fok matskák miatt egéy Ház-nép el-vefett. A' tífátalan, fennyes, motskos házakban, és házi-portrékák közt-is, a' Lakosok fűntelenek, betegesek, és sokfor még elevenen rothadni kezdenek. Egy fòval, minden kedvetlen fa-

gok, de mindenek felett a' rothadt büzhőtségek, romlására vagynak a' mi Termézetünknek.

§. LXX.

A' Régiek, nem vehetvén-fel a' dolgoknak valóságos okait, e' Világon majd minden változókat az idők' járásiban, az egészségben és betegségben, a' jó és rossz szerentsében, sőt az életben és halálban-is, a' Tsillagok', kivált a' *Planeták' influxusaiból*, vagy azokból e' mi földünkre jövő nem tudom mitsoda láthatatlan erőből magyaráztanak: az honnan ma-is gyakran forog az Emberek' Éájáka: *Bóldog, vagy bóldogtalan Tsillag alatt feleltetni*. De ma más közelebb való és nyilvánosságosabb okait találván-fel a' Termézet' munkáit forgalmatosabban vizsgálók, mindazoknak mellyeket a' Régiek a' *Planeták' influxusának* tulajdonítottak; és egyez'smind észre-vévén azon *influxusnak* lehetetlenségét-is, a' Régieknek ez iránt való Tudománnyát, mint babonás háfontalan költeményt, egészen meg-vetettek: és így, Kalendariumból-is, ezen háfontalan *fundamentumon* bizonyos Napokhoz köttetett; Jó, jobb ér-vágást, köppölyözést, gabona vetést, italos purgátziót, haj nyírést, tsetstől válaftást, pilulát, idő változást, szerentsés, szerentsétlen napokat; mind a' Kereftvény Vallásnak, mind a' józan *Philosophiának* igen nagy tisztességére, a' jól rendelt *Respublicákban* ki-töröltek.

Hogy

Hogy a' Nap és Hóld, mind az idő' járásában, mind az egészség' dolgában nagy változásokat tégyenek, azt nyilvánban tapasztalhatjuk. De azt-is nem afféle képzelt *influxus*-sal tselekkéik, hanem tsupán tsak a' rajtunk fekvő *Aérnek* meg-könnyítése, és meg-nehezítése által, midőn t. i. azt bizonyos időben, bizonyos helyeken nyomják, vagy magokhoz húzzák. Innen, minden Délben, minden Ujságra, és *Aequinoctium*okra különös szellők-is foktak gerjedni. Az új Hóld, a' ráknak, tsigának húsát, és az állatok' tsontjainak velejét meg-lágyítja, és apasztja; a' teli Hóld ellenben, meg-tölti és keményíti. Az Affonyinemen a' havi-tisztulás; a' Férjfiak közül-is sokakon az arany-ér többire az új Hóldat tartja. Vagynak, kik minden Ujságon vagy *Aequinoctium*kor vért pöknek, vagy testeknek egyéb részein vér-folyást szenvednek: vagynak, kiken a' nyavalya-törés, bolondság, fúladozás, fő-fájás, vesék' fájdalma, széplők, fokadékok, 's a' t. minden Ujságra, vagy Hóld' töltire tsalharatlanúl meg-újulnak. Találtattak a' mostani Tudósok közül olyanok, kik a' *Planeták*-nak-is illetően *Aert* nyomó és vonó, és így, nehezítő és könnyítő erőt tulajdonítván, a' Régiek' Tudományát ebből igyekeztek újra lábra-állítani: De az én tudtomra, még igen kevésre mehettek.

§. LXXI.

Minthogy a' *Szeleknek*-is a' mi Egészségünk körül

körül igen nagy ereje tapasztaltatott eleitől fogva, látsunk már egy két fővel azokról-is. A' Szelek semmi egyéb nem lévén az Aérnek egy helyről a' más helyre való omlásánál, természetekre nézve-is azon helységekben lévő Aérnek, az honnan felénk indulnak, és a' mellyeken által-jönek, természetivel igen meg-egyeznek. Az *Éjszakai Szél*, minthogy igen hideg, nedves Tartományokról nagy havafokon jö mi-hozzánk; egyéb iránt-is, a' Napnak az *Aequatoron* túl menése miatt, *Őszel* és *Télben* fokott úralkodni, igen hideg és nedves. A' *Déli Szél* az *Aequator* alatt, élső, meleg, és fővenyes Áfrikáról a' *Mediterraneum*, *Hadriaticum*, vagy *Velentzei Tenger*eken által-jö mi-reánk, és a' Napnak az *Aequatoron* innen való járása miatt, gyakrabban nyárban-is fűv, ez okból meleg és nedves: erre nézve, mindenkor igen ártalmasnak-is tartatott. Jóllehet mi nálunk, a' Szebeni és Fagarasi Havafoknak hidegsége mérsékelvén annak melegséget, által-mában-is fokát el-vézen. A' *Napkeleti Szelek*, mi-hozzánk Tavasszal a' nagy Fáráz Ásiából jönek. Innen, ha az *Euxinum* vagy *Fekete-tenger* őket valamennyire nem nedvesitené, igen fárázok, és fél-ferint melegek volnának; de így-is szemlátomást fárasztanak. Az *Éjszakai* és *Napkeleti* közül jövö Szelek, a' nagy Fáráz, fővenyes, hideg Tatar-Országokról mind eddig Fáráz helyeken utazván, erőssen fárázok, és egy kevésbé hidegek. Az *Éjszakai* és *Nap-nyugati* közül

közül támadók, mint-hogy a' Német-Ország nagy Tengerről nem régen állottak-le, igen nedvesek, és gyakorta esőt-is hoznak. A' Nap-nyugoti Szelek-is a' nagy Oceanum Tengerről kelnek-fel; a' honnan ha Frantzia, Német, és Magyar Országokon kerekrül-jötokben nedveségekből valamit el-nem hagynának, hasonló nedvesek és fél-érint melegek volnának. E' felett, azok a' tisztátalanságok-is, mellyek az Aert undokítják, a' szelekben meg-lehetnek. Tapasztaltattak bizony néha olly mérges szelek, hogy valahol el-mentenek, a' fáknak, füveknek virágjait hirtelen el-hervasztották, és az Emberek's harmok közt ifonyú veszedelmes nyavalyákat hagytanak. Ezekből, mellyik fél mennyire legyen az Egészségnek hasznos, vagy ártalmas, a' ki az Aerneк fellyebb le-irt műnümiségeit meg-értette, maga-is jó rendin meg-ítélheti. *Meg-határozott és bizonyos dolog, így ír Fr. Hoffmann, a' Terméketi és az Orvosi Tudományban jártas költés Emberek előtt, hogy a' Nap-keleti szelek leg-egészségesebbek; a' Déliek és Nap-nyugotiak pedig, igen egészségtelenek. Bizonyítják ennek igazságát Celsusnak is ezen szavai: A' Déli Szél a' testet el-lombítja, el-áztatja és erőteleníti. Az Éjszaki-Szélről pedig ugyan-ő azt mondja: hogy az köhögést, bé-rekedést, has-forulást, vizelet fel-akadást csinál; a' testet fel-borzasztja; ismét, oldal-fájást és mell-fájást okoz. De az egészséges testet könnyebbé teszi, és meg-erősíti.* Tapasztalták azt mások-is, hogy a'

Déli-Éél az ételbéli kívánságot el-vézi, az Éj-
faki-Éél pedig azt neveli.

§. LXXII.

Közönséges hafnait és ártalmait a' Szelek-
nek, a' mi Életünkre és Egészségünkre nézve
a' mi illeti, azok igen sokak, és sok-félék; de
mi rövidségnek okaért, csak a' következőket
jegyezzük-meg. A' Szelek verik-egybe a'
Tengerről és más helyekről fel-kelő ködöket,
azok vízik azokat által a' Éáraz és víz nélkül
való helyekre, hogy ott első legyen belőlök,
és így az *Aer* a' benne úzó gázságtól ottan-
ottan meg-mofatrafsék, a' föld meg-nedvesít-
tessék, és termékeny legyen; az élő-állatok'
italára források, patakok, folyó-vizek, és tók
legyenek. A' Szelek oflatják-el a' földről sok
helyeken igen bővön fel-emelkedő rothadt és
mérges gőzöket, hogy azon helyek-is felet-
tebb egészségtelenek ne legyenek. Ezek mér-
séklik az *Aer*nek hidegségét és melegségét, ál-
tal-vivén a' meleg Tartományokból a' meg-he-
vült *Aert* a' hidegebb Országokra, a' hideg Or-
szágokból ismét a' hideget a' meleg Tartomá-
nyokra. Ezek mozgatják a' Tengereknek és
tóknak vizeit, hogy el-ne rothadjanak. Ezek
vízik-el, hogy többet ne emlitsék, a' mi tes-
tünköl füntelen ki-jövő meleg nedves gőzö-
ket-is, hogy a' körülöttünk lévő *Aert* meg-ne
vesztegethessék. Melly jól esik az erős fel-me-
legedésben, ha valamivel csak egy kis füllöt-
is tsaphatunk-is mi-magunkra, mindnyájan sok-
for

for tapasztaltuk. Ártalma pedig a' félnek, mint félnek, kiváltképen-való módon az erős és sebes fűvástól vagyon, a' mennyiben t. i. tör, ront, zavar, porral, fővennyel, hóval, 's a' t. mindent el-tölt: a' mi testünknek-is azon oldalát mellyet tsap, inkább nyomván és hivesítvén, mint az ellenben-tétetett oldalát; a' nedvességeknek egyenlő keringésit nagyon el-bontja, és meg-zavarja mi-bennünk; mellyből náthák, nyilaldozások, tsontok' fájdalma, *pleuritis*, vér-pökés, 's a' t. szoktak támadni.

§. LXXIII.

Mind az *Aernek*, mind a' *Szeleknek* hasznait, ártalmait, és különböző természeteit így meg-értvén, észre-vehetjük már azt-is, mitsoda *fundamentumon* jövendölt így *Hippocrates*: Ha a' *káraz*, és *Éjféli keles Telet*, *észös* és *Déli keles Tavasz* követi, Nyárban forró és mindenféle hideg-lelések, *fém-fájások*, *tsipázások*, *has-menések* uralkodnak; kivált az *Agyonyokon*, és *pubb* testii *Férjfiakan*. Ha a' *Déli keles*, *észös*, *lág* *Telet*, *káraz* és *Éjféli keles Tavasz* követi, a' *viselős Agyonyok* akár mi kistsiny okból könnyen idétlent fűlnek, vagy igen erőtlen és beteges *Magzatokat* hoznak e' világra; mások *has-menéssel*, *fém fájással*; a' *Vének* pedig veszedelmes náthákkal bántatnak. Ha a' *Nyár káraz*, és *Éjféli keles*, az *Ősz* pedig *észös*, és *Déli-keles* léken; Télben fő-fájások, köbögések, bé-rekedések, náthák uralkodnak; némellyek *káraz* betegségben-is esnek.

is esnek. Ha az Őf káraz, és Éjszaki-keles lé-
 fzen, azoknak kiknek nedvesebb testek van, kivált
 az Afkonyoknak jól szolgál; másoknak pedig ká-
 raz kem-fájásokat, forró hideg-leléseket, főbéli
 nehez náthákat, némellyeknek pedig melancholiát
 vagy fekete sárt esínát. Ha a' Nyár a' Tavasz-
 hoz hasonló léfzen, a' hideg-lelések sok izzadásiat
 járnak. Ha az esős idő sokáig tart, többire
 hófás hideg-lelések, has-menések, rothadások,
 nyavalya-törések, gutta-ütések, torok dagadások
 léfzenek. Ha nagy kárazság uralkodik; el-ká-
 dások, kem fájások: kökövények, nehez vizellések,
 vér-has kegyetlenkednek. Imét: Az Eftendő fa-
 kakkaiiban Tavakkal és Nyár kezdetén, a' Gyer-
 mekek Nyárban és Őfkel; a' vén Emberek, ké-
 sö Őfkel és Télben, a' közép-idejű Emberek; job-
 ban vagynak. A' Nyavalyák közül ugyan akár-
 mellyik lehet minden időben; de még-is Tavakkal;
 a' meg-téholadás, melancholia, nyavalya törés,
 vér-folyások, torok fájás, náthák, bé-rekedés, kö-
 högés, mindenféle fokadékok és kelevények, és a'
 kökövény, inkább uralkodnak. Nyárban ezek köz-
 zül-is ugyan némellyek, de a' forró, harmad-na-
 pi, negyed-napi hideg-lelések, hányások, has-mené-
 sek, kem fájások, fül fájások, káznak ki-sebese-
 dése, kemérem testnek meg-büfklödése, izzadások,
 gyakrabban kegyetlenkednek. Őfkel pedig a' Nyá-
 ri nyavalyák közül-is sokan, de a' negyed-napi és
 bojongó hideg-lelések, lép-dagadás, vizkórság, ká-
 raz betegség, nehez vizelés, has-menés, vér-has,
 forrása, torok fájás, füladozás, kolikák, nyava-
 lya-

lya-törések, meg-tébolyodás, melancholia, inkább járnak. Télben az oldal fájás, mell fájás, ágyék fájás, fő-fájás, pleuritis, gutta ütés, kalálos ál-mosság, vesztegetik az Embereket.

§. LXXIV.

Mind ezekből, a' miket eddig az Aérnek és Szeleknek tulajdonságiról, hasznairól, és ártalmiról elő-fámlálánk, önként kikerekedik, hogy leg-egészségesebb Aérü hely a' volna, mellyben az Aer nem-is igen meleg, nem-is igen hideg, nem-is igen száraz, nem-is igen nedves, nem-is igen könnyü, nem-is igen tisztátalan, melegről hidegre, hidegről melegre hirtelen nem változik; mellyet sem a' Délj sem az Éjféki fél nem talál, hanem mindenkor Napkeleti, vagy Napkelet's Éjfék közül fúvó szelek éléztének. De kérded, hol lehet ilyen helyre találni? talám csak a' *Mórus Utopiájában*. Mert a' völgyekben nehéz ugyan az Aer, de tisztátalan; a' hegyeken tiszta, de hideg, keses, vékony, és gyakran változó; a' tér-helyen nem-is igen vékony, nem-is igen vastag, de hol igen nedves, és tellyes rothadt gőzökkel, hol igen száraz, meleg a' sok fő-veny miatt, és porral meg rakodott; itt a' nagy Városoknak füstje; amott a' Bányáknak gőze undokítja azt; másutt az álló bűdös tók, fertők, nagy folyó-vizek, árnyékat tartó nagy hegyek és erdők; vagy pedig a' rothasztó Déli-él, és fagyhaló Éjféki-él vesztegetik-meg.

§. LXXV

§. LXXV.

Földi Paaraditsomnak tarthatjuk azért Aëri-re nézve az olyan helyet, melly egy kevésbé más helyeken felyül érő, de nem igen magas dombon fekszik, mellyhez közel sem magas hegyek, sem nagy erdők, sem álló tók, sem nagy folyó-vizek nintsenek; hanem szép kies berkekkel, legelő mezőkkel, virágos kertekkel, gyümöls-fákkal vétetett környül: a' hol Dél-felől szép kies tsergedező patakok, Éjszokról Éáraz Éántó-földek vagynak, és a' Nap-fény e-gész estvéig süt. Ezek minél jobb móddal meg vagynak valamelly helységben, az a' helység-is annál egészségesebb. *Felettebb hibáz pedig (ily ir Lommius) a' Köz-nép, midőn a' helységeknek egészséges voltát a' komféd nagy folyó-vizeken építi; mert valamint gyönyörködtetik a' nagy folyó-vizek a' feleit, fíntén úgy ártanak mind a' két egészségnak. Hanem az Aërnek kiváltképen-való jósága, a' tisztaságban áll. Melly ferint, elebb-való a' Falusi Aër, a' Városnál; a' Éántó-földe-ken fekvő, a' rétbelineél; a' Éárazon lévő. a' ten-gerinél; a' hegyeken való, a' tók és nagy folyó-vizek mellett valónál; a' Éáraz, az esősnél; a' tiszta, a' ködösnél; a' nappali, az éjszakai-nál; a' déli; az igen reggelinél, és késő estvinél.*

De minthogy az ilyen jó Aëri hely igen ritka, 's nem-is mindnyájan 's mindenkor van módunk a' jó Aërrel való élésben; fok kíván-tatván még egyéb-is az Aër mellé az életre: ú. m. Étel, ital, ruházat, bátorságos lakás,
's a' t.

's a' t. mellyeknek meg-érzésére gyakran alkalmatosabbak a' roőz *Aerü* helyek; de akárhol-is, a' szelektől 's Eétendő' négy részeitől-is a' leg-jobb *Aer*-is gyakran meg változván, igen szükség léken már arról értekezödnünk, *hogy lehessen magunkat a' roőz Aérnek ártalmait ellen-is meg tartani.*

§. LXXVI.

Igaz dolog ugyan, hogy semminek ártalmát olly nehezen mi-magunkról nem fordíthatjuk-el, mint a' roőz *Aerét*, mert új *Aert* nem tsinálhatunk; de ugyan-tsak van abban fok mód, hogy az ellen-is magunkon segítsünk. Ezek közt pedig leg-hatalmasabb a' régi *fokás*. A' Norvégiai és Lapponiai Ember, a' meleget; az Áfrikai ellenben, a' hideget nem fenvedheti; a' Tzigány-gyermekek meztelen fikonkázik tsattogó Télben-is künn a' jégen, a' mikor másokat bundában-is által-vér a' hideg. Mi-magunk-is Nyárban, mikor már a' meleghez foktunk vólt, tsak egy feles-első után-is úgy fázunk, hogy refket egész testünk, és egybekotzognak fogaink; holott, mint a' *Thermometrumon* fokkor meg-jegyzette a' Nagy *Boerhaave*, olly meleg akkor-is az *Aer*, hogy ha télben annyira bé-meligített házba mennénk, helyben el-ájúlnánk. A' mezei tisztá *Aer*hez foktakat, a' Városi tisztátalan *Aer*; a' Városiakat pedig, a' mezei el-lankasztja, és fő-fájósá tézi. A' mezőn lakó Pástoroknak és Katonáknak, az *Aérnek* akármilyen hirtelen eső változása

tozása-is kevés kárt tézen, mellytől a' kényesebben neveltek, ezer védelemben forganak. Egy hideghez meleghez fokott fegény Le-gény, az egész Világot egybe-vándorolja, egész-ségének meg-bomlása nélkül, a' kényesebb természetűek pedig, a' bomlás orzági Aert-is meg-sínlík. Mind ezekből 's több ezekhez hasonló példákból, világosan meg tessék, hogy az Aer majd mindennemű ártalminak el-fordítására, leg-hatalmasabb Orvosság volna, ha Gyermekek-orkuntól fogva hidegnek, melegnek, félnek, es-sőnek, 's a' t. egyaránt okosan foktatnók mi-magunkat. Nagyon el-vétik tehát az olyan Apák és Anyák az ugrást, a' kik azzal igye-keznek a' magok Gyermekeiknek egész-ségét meg-tartani, ha azokat még a' Napfényre sem en-gedik ki-lépni. Múlólag jegyezzük-meg ez al-kalmatsággal azt-is, hogy ha ki idegen Orzá-gokra akar ki-bújdosni, 's módja van az idő-választásban, erre a' Tavaáz, a' Télnél; a' Tél, a' Nyárnál; a' Nyár, az Őz-nél alkalmasos-fabb; de Tavaázal-is Majus; Nyárban Augus-tus; Őz-zel September; Télben Februarius, bá-torságosabbak. A' rosz Aerü helyekre, Télben, mikor a' rothasztó meleg gőzök többé nintse-nek; a' jó Aerüre, Nyárban tanácsosabb menni.

§. LXXVII.

De a' fokás mellett, fűkség lézen mi-ma-gunkat az Aer' ártalmas tulajdonsági ellen, kül-ső eszközökkel-is fegitenünk. A' Hideg ellen,
igen

igen hasznos *recipe*: 1.) A' mértékletes meleg Szoba. Mértékletes meleget mondok; mert ha erősen bé léven az melegítve, ottan ottan ki-kellettven abból a' külső erős hidegre mennünk, onnan megint vízfá az erős melegre, e' hirtelen való gyakor és nagy változásokat, e' mi Termézetünk romlás nélkül alig viselheti-el. 2.) A' jó bérlett köntös jól magunkhoz takarítva, hogy a' hideg alája ne férkezhessék, és a' mi testünkben ki-jövő meleg gőz, a' mellytől vagyon egyedül akármi köntösnek melegsége, az alatt jól és sokáig meg-marad-hasson. Az efféle bérlett köntöst pedig illő lézen Özfél jó elein, mikor a' Nyári meleg hidegre, féltre, elsőre kezd változni, fel-öltözni; 's Tavasz-fal-is míg a' hideg felek és éj-fakák tartanak, mind addig viselni. Mert a' kik ellenkező módra tselekedtenek, vakmerő nyughatatlanságokért, terhes náthákkal, kínos *fluxus*okkal, köhögésekkel, veszedelmes torok, oldal, és mejj fájásokkal, forró 's más-féle hideglelésekkel, fámtalan sokszor fizetnek. 3.) A' serény *commotio*, mellynél a' Természeti belső meleget semmi jobban nem élelzi, 's nem tartja. Innen vagyon, hogy a' túnya rest Emberek, sokkal hamarébb meg-fáznak, 's el-is vesznek a' hidegben. A' meg-fázott részt posztóval vagy egyébbel dörgölni-is igen hasznos lézen. De jegyezd-meg, hogy az erős hidegben, kivált azoknak, kiket a' hideg már által-járt, hirtelen erős *commotiót* tenni, épen nem

vólna bátorságos. Mert midőn az egybe-torult és meg-keményült ereken, a' belső ré-
fekben a' vér kemény mozgásra indittatik, a'
lefez belöle, hogy vagy valahol meg-dugul,
és *inflammatiót* tsinál, vagy ki-hasítja a' gyen-
gebb ereket, vagy pedig maga a' vér az erős
rontsolódásban úgy el-vékonyul, hogy a' test'
erejét fenn-tartani többé elégséges ne legyen.
Sokak a' példák, hogy a' kik így tselekedte-
nek, hirtelen el-ájútanak, sőt hogy meg-is hól-
tanak. 4.) Az Ételek Italok közt-is azok,
mellyek a' vért melegítik és sebesebb folyásra
indítják, a' hidegnek erejét nagyon tartóztat-
ják. Illyenek a' káposzta, répa, torma, mus-
tár, hagymák, fűszerfűvek, a' ferényebb er-
dei vadaknak és mezei madarának húfok, ki-
vált sültve; a' jó bor, égetbor, rosolis, illen-
dő mértékkel. Ide tartozik a' kevés ital-is,
mert minél sűrűbb 's vastagabb a' vér, annál
jobban tartja a' belső melegséget. Sokan me-
leg Kávé vagy Thea hörpöléssel-is igyekezik
magokat fel-melegíteni; 's igaz-is, hogy a' víz'
melegétől előzőr jól fel-melegednek, de egy-
szer'smind meg-higulván 's vizesülvén vérek
jobban-is, tsak hamar sokkal inkább meg-fáz-
nak. A' kényesebben neveltek okoson tselek-
szik, ha éjtzaka, és reggel-is nap' fel-jöte előtt,
's este nap' le-mente után, künn nem igen
járnak; mert az akkori hives Aërtől könnyen
náthát, hurutot, vagy forró nyavalyát kapnak.

§. LXXVIII.

Ha pedig a' hideg *Aër* egyfőz'smind nedves-is lézen, akkor nem kívül fűtő kementzékkel, hanem belül fűtőkkel kell a' lobákat melegíteni, még pedig, ha lehet, jól lángoló fáraz fakkal, mert a' lang a' házbeli *Aër*-nek nedvességét magához húzza, és a' fűtél együtt a' kéményen ki-vízi; egyébként pedig az *Aèrrel* együtt a' nedvesség is meg-melegednék, melly az egészséggel igen ellenkezik. Sokan, ha a' fém áthatná, az ilyen *Aèrű* házban, fedetlen edényekben fűzerzámokat is bővön tartani, jónak tartanak.

§. LXXIX.

Mikor sokáig nagy fáraz hévségek úralkodnak, olyankor azok, mellyek hivesítenek és a' rothadásnak ellent állanak, sokat használhatnak. Minéműek: a' nyugalom, álm, tífra jó hideg víz ital, minden-féle savanyú ízű italok és ételek, az igen főjtós izűeken kívül, a' faláta, endivia, és egyéb enni való viz ízű zöldségek, a' falétrom, Éőke favó, 's a' t. A' kiket a' forulás erősen tart, minthogy a' foróságot semmi inkább nem neveli, mint a' belekben sokáig heverő ganéjnak rothadt göze, Éűkség lézen, olyanokat válaftani az ételek 's italok közül, mellyek egyfőz'smind a' hasat-is lágyitják, mint a' bor-kő, húfos Éilva, 's a' t. Sőt, ha ezek elégségesek nem vólnának, holmi savanyú ízű patikai *Laxatívát*-is kellett venni, leg-alább harmadnapban egyfőz. A'

Házak közül-is, ilyenkorra az alatt való nyirkas házak alkalmasabbak, mint a' felső kon-tignátziók. Még pedig, minthogy a' fejr-én a' Napnak sugárait vízzá fokta verni, a' fekete-én pedig béifza, és által-botsátja azokat, Nyárra a' kívül fejéren, belől feketén festett Házat, jobbnak tartja *Boerhaave*. Ugyan ez okból a' Köntös-is, ha fejr-énü, nagyobb hivességet tart, mintha más-énü; a' Kalapok-is, ha felyül fejérek, alól feketék volnának, jobb árnyéket és nagyobb hivességet tartanak, mintha egészen fejérek vagy feketék. Továbbá, igen fépen hivesedik és nedvesedik az *Aër* azzal-is, ha a' Házak' *pavimentumát* hideg vízzel ottan ottan öntözik, vagy egyik edényből a' másba ott fok hideg vizet töltögetnek, vagy hideg vizes edényekben félyel fris zöld füz, nyár vagy eper-fa ágakat, fö-lő-vefföket, új ró'sa és borza virágokat tartanak; mert ezek fok hives vizes gözt foktak önnön-magokból az *Aërbe* botsátani. A' fép kies réteken, zöldellő árnyékos berkeken, er-döken, és kertekben való mulatozás-is, főként a' hideg vízben való feredezés, tsuda-képen élefrük a' hévségben el-afott és el-tikkadt fé-mélyeket. De jegyezd-meg, hogy izzadó tes-tel, akármi okból támadt-is véredben a' for-róság, ha úgy nem akarz jární, mint régen Nagy Sándor a' *Cydnus* folyó-vizében, soha ne állj; hanem várakozz, míg az izzadság magában el-múlik, és tested gyengén hivesed-ni kezd.

§. LXXX.

Nedves melegségét az Aërnek, valamint az leg-vezedelmesebb, úgy leg-forgalmazásban kellenék orvosolnunk. De bizony, gyakran fájdalommal kelletik szemlélnünk, melly keveset tehet ez ellen minden Emberi forgalmazás. Leg-hažnosabb *antidotum* volna ez ellen, ha az ilyen meg-vezett Aëri helyet jó elein mežžire el-kerülhetnők. De ha azt nem tselekedhetjük, jó lézen: 1.) Sok helyeken falmából, vagy egyéb könnyen égő materiák-ból, mellyek közt a' fenyő-fa, köris-fa, tserefa, üröm, nagyon ditsértetnek, nagy langolótüzeket tenni; mellyek az afféle mérges gőzöket réž-žerint meg-žmészik, réž-žerint, želet támasztván, el-žolatják. 2.) A' Házakat és házak-környékit, bűdös-kő, gyanta, fenyő-mag, puska por, römjén, falétrom fűsttel ottan ottan jól meg-fűstölni; vagy etzettel bűdös-kő, és falétrom *spiritussal* meg-párálni. Sőt, a' tiszt meg-gyűjtatott ganéj-domboknak fűsti-is sok helyeken žép hažnot tett. A' Templomokat, is bizony, mellyek többire bé-zárva állanak, és temető helyeket, nem ok nélkül kezdettek a' Régiek tömjénnel fűstölni. Igen sokat réžen, 3.) az efféle rothadt nedves gőzök ártalmának el-fordítására, a' házaknak, házi-por-tékáknak, köntösöknek, és a' magunk testének, az útfáknek, városoknak tisztán való tartása, mint azt, a' többek közt, az igen nedves kövér rož Aërrel élő Belgák' példája elég-

g^e bizonyítja. Mindezeken kívül Ékség lé-
 zen: 4.) Fejünkét valami jó Éaglokkal, leg-
 alább por-tabákkal, gyakran erősgetni; nyálun-
 kat, mellyel az olyan vézett méreg igen Ée-
 reti a' gyomorba 's onnan a' vér közⁱ által-
 költözni, Éorgalmatoson ki-pökdösni: vérünköt
 holmi gyenge izzasztó, és a' rothadástól ótal-
 mazó Orvofságotskákkal ottan ottan tiétogatni,
 's erősgetni, minéműek a' jó Etzer magára-is,
 de kivált Terjékkel, Rutával, *Marrubium* vagy
 Pezertze füvel, Ezerjó füvel, *Calendula* virág-
 gal, 'sályával, 's a' t. el-kéztetterett; minden
 savanyú *Spiritusok*, *Tincturák*; a' jó Bor; jó
 kedv; bátor Szív; 's több effélék.

§. LXXXI.

Utóljára, meg-tartásra méltó dolog lézen
 még az-is; hogy a' Éáraz-betegséget, nyavalya-
 törést, gutta-ütést, viz-kórságot, negyed-napi
 hideg-lelést, nehéz köhögést, rút folyó-Éebeket,
 's más terhes hozzás nyavalyákat, mellyek a'
 jó vérnek és *Spiritusoknak* meg-fogyatkozásából
 Éármaznak, akkor-is, mid^őn minden Orvofsá-
 goknak háfontalan el-próbálása után tellyeség-
 gel meg-orvosolhatatlanoknak tartattak, tsupán
 csak a' régi meg-Éokott *Aérnek* változtatása,
 vagy a' Betegnek egyik helységből a' másban-
 való által-menetele, és ott mulatása, Éáma
 nélkül fokÉor meg-gyógyította. *Pessimum Cae-
 lum est*, (így ír Cellus,) *quod aegrum fecit*,
adeo ut in id quoque genus, quod Natura pejus
est, in hoc statu salubri mutatio sit. az az: Leg-
 rofÉabb

rosszabb *Aër* az , melly a' Nyavalyát *fülte*, úgy-hogy ilyenkor , még azzal-is , melly *Termérete* *érint* alább-való , hasznos légyen azt el-cserélni. De erről másutt bővebben-is fogunk *szóllani*.

ÖTÖDIK RÉSZ.

AZ ELEDELEKRŐL ÉS ITALOKRÓL.

§ LXXXII.

A' mi *Testünk* , midőn Anyánk' *Méhében* fogantatik , egy köles-femnél nem nagyobb ; de tíz nap múlva mindjárt egy árpa *femet* ; egy hólnap múlva , fél *drachmát* ; három hólnap múlva , hat *lót*ot ; hét hólnap múlva , négy fontot ; kilentz hólnap múlva , tizenegy fontot meg-nyom. E' Világra való *zülettetésünk* után-is hasonló sebességgel nevededik mind nagysága , mind nehézsége ; míg 20. vagy 30. *Éftendő*s korunkra 150 , sőt 200. fontra-is fel-lépünk. Valami fogantatásunktól-fogva ez ideig *Testünkhöz* adatott , a' mind az *Ételből* és *Italból* lett : és így tsak-nem egész *Testünknek* a' meg-enni és innya-való *materiákból* kelletik formáltatnia. De azután-is az erős munka , éhezés , betegség , sokszor minden *húsunkat* és *nedvességeinket* úgy el-apasztja , hogy alig akad-meg *bőrünk* tsontainkan ; de ha ételre kaphatunk , rövid idő alatt minden

el-veztett húsunk és erőnk ismét helyre áll. E' felett, egészséges korunkban-is Testünket kívül a' köntöshöz és egyébhez való furlódás, belől a' vérnek sebes folyása, a' fok hajladozás, törődés, föntelen koptatja, vászalja: a' nedvességek belőle minden-felé nagy mértékben takarodnak-ki; tsak a' bőrön láthatatlan formában mindennap négy, öt font ki-gözőlög: úgy-hogy, az egész Testnek rövid idő alatt önként el-kellene apadni, ha az Étel és Ital által ottan ottan meg-nem újíttatnék. Tapasztalt dolog továbbá az-is, hogy 24. órák alatt, ha új *chylus*sal fel nem elegyítették, egész vérünk meg kezd tsipösülni, és rothadni. Mindezekből meg-terzik, melly el-múlhatatlan hazna légyen az Eledeleknek és Italoknak, nem tsak az Egészségre, hanem még az Életre nézve-is: és hogy az Étel és Ital egyedül az, a' mi által fenn-tartatunk; a' más öt nem Természeti dolgok pedig, tsak segítségék, hogy az Ételből és Italból, a' mi Testünk maga nevelésére és táplálására, alkalmas *materiát* készíthessen.

§. LXXXIII.

Ugy-is tapasztaljuk, hogy leg-nagyobb forgalmazótságot, az Ételnek és Itálnak keresése és meg-választása iránt, öntött a' Természetnek Bölts Mestere minden Élő-állatokban. Mik légyenek pedig a' meg-ehető, mik a' meg nem ehető dolgok, azt ugyan némü-némü rézből a' Természet-is *dictálja*; de az Okosság világosabban

fabban tanítja. Alkalmatlanok ugyan-is a' meg-
ételre: (1.) Valamellyekben tápláló nedvesség
nintsen: mint az *aër*, föld, kö, értz, ruha,
papiros; viz, só, magokra. (2.) Valamellye-
ket a' gyomor meg nem emészthet, mint a'
tsont, portzogó, fa, a' gyümölcsöknek kö-ke-
ményesü magva, és külső fázaz hártája, a'
főr, furok, viaf, fázaz enyv, 's a' t. úgy
azok-is, mellyekben igen keferü, fojtós, fava-
nyú, bűdös, okádtató, *purgáló*, vagy egyéb-
ként a' Termézetet irtóztató, a' vért hirtelen
felettebb fel-gyujtó, meg-rothasztó, vagy egy-
be-alutó erő vagyon. A' meg-ehetők közt
pedig leg-alkalmatósabbak, és a' mi Terméze-
tünkkel leg-jobban meg-egyeznek azok, melly-
eket a' gyomor vagy nyersen, vagy igen egy-
ügyü és könnyü kezület, az-az, sütés, főzés,
kelés, rántás, afalás, meg-elegyítés után ked-
vesen el-fogad, könnyen meg-emész; mellyek-
nek leg-kedvesebb ízek és fagjok vagyon, és
a' belekben-is leg-kevesebb leprölékjek marad-
fenn.

§. LXXXIV.

Maga az UR ISTEN a' mi Első Szüléink-
nek Eledelekre rendelte vala csak a' Plántákat.
Igy hull ugyan-is, 1. Mós. 1. 5. 28. *Imé, adtam-
néktek minden mag-hozó fűvet, melly vagyon az
egész Földnek finén; és minden gyümölcs-termő és
mag-hozó fát, hogy azok legyenek néktek Eledele-
tekre. És én úgy tartom, hogy valámig az
Édennek minden kívánatos és hasznos fűvekkel,
G 5 fűvek.*

füveknek magvaival és gyümölcsökkel gazdag Kertiben mulattanak, ezeken kívül egyéb eledelet nem-is próbáltak. Minekutánna pedig pártoltságokért e' Ditsőséges Kertből ki-tsapat-
 ranak, 's a' körül lévő helységben magok tápláltságokra elegendes és alkalmas füveket, és gyümölcstermő fákat nem találtak volna, ken-
 telenítettek az efféléket nagy munkával plántálni, vetni, szaporítani; és hogy a' tövis, bo-
 gánts-kóró, és egyéb rosz bűriának azokat meg ne főjtsák, szorgalmasan gyomlálni, tisztogatni, kapálni, irtogatni: és így, az Ő Felségétől fejekhez tsapatott Átok szerint, véres ver-
 rétéssel enni a' magok Eledeleket. Sőt, két-
 tség-kivül, nem sokára a' juhoknak tejét-is meg-kezdették enni; mert a' mint ugyan ott,
 1. IV. 2. fel-jegyzette Mó'ses, az Ádám két Fiai közül, Kám Föld-mivelésre, Ábel pedig Juh-pártoltságra adták magokat: mi végre tartottak volna pedig annyi juhokat, ha leg-
 alább azoknak tejét nem ették volna; elegendes okát alig találhatjuk.

Igy tartott ez, kiváltképen az Istenfélő Seth Nemzettségében, egészen az Özön-vizig; a' mikor oltán a' hősies Első, 's a' Tengernek majd Ektendeig a' Föld' színén heverő fős-
 vize el-sóványítván a' Földet, és így, a' Plántákat-is igen sóvánnyá, vaddá tévén, meg-en-
 gedé a' Nagy Jóságú UR ISTEN Noénak,
 1. Mós. IX. 2. hogy minden mozgó és élő-állat
 lebeessen néki eledelekre.

De nem sokára el-kezdvén szaporodni az Emberek a' Földnek éinén; sokan vándorlásra, új lakó-hely keresésre adák magokat; melly miá nem lévén módjok a' Föld-mívelésben, és Barom-tartásban, az alatt el-fokván a' munkától-is, jollehet a' ferényebbek holmi vadakat néha fogtanak, de a' többi a' Plántáknak gyökereire, magvára, fűvére, a' fáknek gyümöltseire vízfá-észorultanak. Innen, az *Arcadiabéliek*, Mákkal; az *Apiusok* és *Thyrinthiusok*, Vatzkorral; az *Athenasbéliek*, Figével; a' *Medusok*, Mondolával; az *Indusok*, holmi Nádgyümöltssel; a' *Persák*, *Cardamomummal*; a' *Carmannusok*, Pálma-fa gyümöltssel éltenek; a' *Strabo*, *Aelianus*, *Solinus*, *Herodotus*, *Méla*, *Plinius*, bizonyság-tételek szerint. Amerikában is a' *Brasíliaiak*, 1497. Ektendőkig, KRISTUS URunk' Születése után-is, mig t. i. a' Spanyolok reájok találtanak; méznél, gyökereknél, és gyümöltsöknel egyebet nem ettenek. Sőt, még ma-is Ásiában, *Balsora* nevű Várostól egész a' *Ganges*' folyó-vizéig, melly tart közelt 1000. Mértföldet, sok ezer Emberek, mint a' barmok, csak Plántákkal élnek. *Boerhaave*.

§. LXXXV.

Mi, véczük ma az Eledeleknek *materiáját*, rész-szerint a' Plántákból, rész-szerint az Élő-állatokból. A' Plántákból vett Eledelek Hat félek: [1.] *Lifté-válható Gabonák.* [2.] *Hüvelykos Vetemények.* [3.] *Gyökerek.* [4.] *Zöldségek.* [5.]

[5.] *Gyümölcsök.* [6.] *Gombák.* Mind ezeknek ha mi kedvetlen ízek, fagyók, és ártalmas tulajdonságok volna, igazgatjuk a' *Füferfámokkal.* Az Élő-állatokból vett Eledeleket-is Öt *Classisokra* lehet szakítani: [1.] A' *Hús.* [2.] A' *Téj.* [3.] A' *Tojás.* [4.] A' *Halak;* és egyéb *tsúfó - máfó állatok.* Ide számítlom [5.] A' *Mézet-is,* mint-hogy ez-is élő-állatoktól kétfittetik. Minden Eledelek' közönséges *füferfáma* gyanánt vagyon a' földből ásatott, vagy vizből főzetett *Só.* Ezeket illy rendel külön-külön fel-vévén, láfsuk, mellyik mi-féle *termézzettel* bir; és a' *kerint* kinek 's mikor *hasznos,* vagy ártalmas?

A LISZTÉ-VÁLHATO GABONÁK RÖL.

§. LXXXVI.

Euripides úgy tartotta, hogy az Ember *Életinek* tápláltatására *Kenyérnél* és *Viznél* egyéb nem kívántatik; és valami ezeken kívül vagyon, inkább *tsemege,* mint-fem *Étel.* Tapasztaljuk magunk-is, hogy mindent hamarébb meg-únunk mint a' *Kenyeret;* és ugyan ritka 's tsuda *Termézetű* Ember az, a' ki a' *Kenyeret* nem *kereti.* Idvezítünk-is az *URI* Imádságban egyebeket el-hallgatván, így parantsolja, hogy imádkozzunk: *A' mi mindennapi Kenyerünket add-meg minékünk ma:* Illő azért, hogy mi-is az *Eledelekről* akarván *szólni,* legelőször

előzőr azokat a' Gabonákat vi'sgaljuk meg, mellyekből Kenyér készíthetetik.

§. LXXXVII.

Ezek közt leg-első a' *Búza*: a' mellynek egynehány-féle nemei vagynak ugyan; de mind azok hafnokra nézve, egymástól keveset különböznek. Leg-jobbnak tartatik mindazáltal, a' mellynek fene sárga, vagy veres finii, síma, tellyes, fényes, kemény; úgy-hogy; ne könnyen lehessen el-harapni; belől igen fejer, tömött, jó fagú, jó ízü; és ha meg-rágják, a' nyálat meg-kövériti; a' melly közép idejü. Az igen új Búza, nyers és nehéz emészthető; az igen régi, el-afott, meg-mojosult és fagosult. Hajdan mikor az Emberek leg-előbb Búzára kaptanak, egyátallyában *csak magára, vagy vízben meg-főve ették azt.* Ma-is sokan ferezik ezzel, meg-mézelve, így tsemegélni. De igen egészségtelen; mert a' gyomrot felet-több meg-terheli; és míg meg-emészthetődik, el-peshedvén, féllal a' gyomrot és beleket fel-fújja; a' belölle készült *chylus*-is, enyves vastagsága miatt, a' belső rézekben meg-dugul, és sok egyéb terhes nyavalyák közt, fozulást, hasnak puffadt keménységet, fúladozást, fémvilágnak el-vezését okoz. Azután, míg a' Malmot fel-találták, *Mo'sárban előre meg-törték, és így liszté tévén, pépet főztek, 's pogácsákat sütöttek belölle.* Így, minthogy a' gyomorban hamarább hig nedvességgé válhatik, nem épen olly ártalmas, mint fémül; de ugyantsak meg-marad

marad enyves, vastag nyúlósága az abból ké-
szült *chylus*nak. Erre nézve, ez-is [1.] a' gyo-
mornak és beleknek belső részeiben meg-ragad,
azokat holmi takony forma tsirizzel bé-keni,
a' *fibrákat* benne el-lágyítja; és így, nem-
csak az ételbéli kívánságot, és az eméztő erőt
törli el, hanem, meg-gyűlvén, meg-peshedvén,
és etzetesedvén ezen taknyos tsiriz, a' belek-
nek oldalain és rántzaiban, has-rágást, *spasmus*-
okat, felet, forulást, has-menést, vér-hast-is,
's a' t. gyakran tsinál. [2.] A' májban, lép-
ben, *glandulák*ban, és másutt az edényeknek
zorosságaiban meg-dugul. [3.] Az egész vért
meg-nyúlósítja, és taknyosítja; mellyek miatt
időre az egész Test el-lágyúl, el-erőtlenül, el-
sárgul, el-taknyosul; és így, mindenféle Nya-
valyáknak fézkévé lézen: a' mint mind eze-
ket a' Gyermekekben, puhább Leányokban,
Álázonyokban, és némelly nyalánk Férjfiakban-
is, kik efféle pépekkel, pogátsákkal, fánk-
okkal, és egyéb keletlen téztamüvekkel; édes,
lágy, fimitó ízekért, kényes inyeknek szeretik
gyakran kedveskedni; fájdalommal szemléljük.

Ezek indították-fel kétség kívül az Embe-
reket, hogy kezdenének időre az iránt-is gon-
dolkodni, hogy lehetne a' testből ezen eny-
ves nyúlóságot ki-venni, és így, kenyérré sütni
azt. E' végre leg-hatalmasabb eszköznök talál-
ták a' *fermentatiót*, vagy meg-keletést. Ez,
ma három-képen lézen, seprővel, kovázzal,
és komlós-korpával, vagy tzökkel. A' kovász,
a' seprő-

seprőnél; a' tzök, a' kováznál, az említett enyves vastagságot jobban el-olvasztja, mint a' kenyérnek mor'salódó beliből világosan ékfevethetjük. Innen, a' kovázos kenyér, a' lepősnél; a' komlós-korpával vagy tzökkel sült, a' kovázosnál; egészségesebb-is, kivált a' gyengébb gyomrú, *phlegmaticus*, erőtlen, beteges, vésteg-ülő, tanuló, és akármilyen okból magokat keveset *comm.veelő* személyeknek. De a' munkás Parasztoknak gyomrát és erejét, a' nehezebb emészthető, és vastagabb enyvesebb vért tsináló kovázos kenyér, jóval jobban tartja.

§. LXXXVIII.

De akármelyik módon sült Kenyér-is, egészséges és egészségtelen völtára nézve, fokot fokott különbözni:

(1.) A' Búzának mivolta ferint: mert a' fejer-femü, rogyás, pergelt búzának, ízetlen, sükeretlen, kevesebb és rof vért tsináló kenyere lézen: annyival inkább, ha mojos vagy dohott völt az; a' vért-is rothadásra vonza. Értsd ezt, az állott, mojos, régi lisztől-is.

(2.) Az őrlésre nézve: mert a' sebessen-forgó malom-kövek nem fokára meg-melegedvén, a' lisztet-is el-pergelik; a' mellyek pedig lágyak, és porlók, kö-porral a' lisztet meg-elegyítik; melly a' gyomor és belek érzékeny fibráinak, nagy alkalmatlanságot ferezhet.

De (3.) A' sütésre nézve-is, a' kenyerek egymástól fokot különböznek: Ha t. i. a' Tészát [A.] Tízta forrás és folyó-vizzel, vagy álló-
kút

kút és só-vizzel dagasztották; mert az álló, rothadt bűdös víznek Kenyere-is bűdös, és rothadt, (melly érint, ha valamire, ugyan fűkéséges volna a' Kenyér-sütésre jó vizet keresni.) [B.] *Ha nem elég jól, vagy igen meg-sózták:* mert a' sótalán Kenyér nem csak ízerlen, hanem mind a' gyomorban, mind azon kívül hamar meg-rothad; az igen sós, fomjúságot okoz. [C.] *Ha felettebb, vagy jól meg nem dagasztották:* mert a' felettebb való dagasztás, fűjjasá, nehéz eméjthetővé tézi a' Kenyeret, mellytől a' gyomor-is meg-púffad: ha pedig jól meg nem dagasztják, sem a' liét, sem a' só nem elegyedhetik jól el benne; a' meg-kelesre-is alkalmatlan lézen. [D.] *Ha a' Tékta jól meg-nem költ, vagy felettebb el-poshad:* mert ez feler, rágást, nyilaldosást, rothadást okoz a' belső rézekben, 's kevesebbé-is táplál, *amaz* pedig a' keletlen Tékta művnek §. XCI. le-irt tulajdonságit követi. [E.] *Ha jól meg-nem sült, vagy felettebb el-égett:* mert a' sületlen Kenyér olyan, mint a' keletlen; az igen el-égett pedig forit, és mint a' Kenyér-haj, dúrva, fekete, *melancholicus* vért tsinál. [F.] *Ha tűzhelyben vagy kementzében sült:* mert a' tűzhelyben alig süthéd azt jól, és egyenlőképen meg: Dé a' fázaz jól langoló *materiával* hevült fázaz kementzében sült Kenyér-is, a' penizes nedves kementzében sülnél, (kivált ha valami fűstölő rothadt penizes falmával, vagy náddal melegítették azt,) jóval elébb való; minthogy

minthogy a' kementzének gőze a' Kenyeret-is egészben meg-hatja.

Továbbá (4.) Ugyan azon egy kenyér-is a' maga ideje szerint önnön magától fokot különbözt. Mert az új meleg kenyér a' gyomrot felettrebb fel-fújja, a' *chylust* sürüvé teszi, a' vért meg-feketíti és csak nem egyben alutja, a' *spiritusokat* meg-fojtja, az egész testet el-bágyasztja, a' vizelletet fel-akasztja; fő-fédelgést, szív-dobogást, fulladozást, sőt gyakran, hirtelen halált-is okoz, mint ezt, ha a' rövidség engedne, sok példával meg-bizonyíthatnók. Értsd ezeket egyéb téktanémű fülteknek forron való faldaklásáról-is. Intetnek ez alkalmatossággal a' Sütők-is; hogy mihellyt ki-fedik a' kenyeret a' kementzéből, azonnal jól be-takarják, annyival-is inkább hideg helyre ne tegyék, hogy a' kenyérből ki gőzölő meleg párást; mely az inakba lévő *spiritusok*-nak védelemes ellensége, az aérnek hidegsége benn ne rekedje; *Galenus* és *Avicenna* leg-jobbnak tartják a' másod napi kenyeret. Mert ha igen meg-keményül, nehezebb emészthető léfén 's a' gyomorban-is tovább múlat; a' honnan a' jó Tselédes Gazdák, tselédek fámára, és az erős munkát tévő Parasztok magok fámára-is, a' kemény kenyeret, inkább választják. Ha pedig a' kenyér, a' régiség miatt már meg-is penészesült, a' meg-ételre alkalmatlan; mert a' vért meg-vefztegeti. Vagyon *Sveciában* és *Norvégiában* olyanféle ke-

nyér-is, melly a' mint *Behrens* a' Guelpherbitumi Fejedelmi Udyarnak minapi Fő Orvosa írja, 40. Éztendeig-is el-tart romlás nélkül, és minél régibb, annál jobb ízű: más Tenger mellyéki tartományokban-is fűtnék az Indiákra utazó Hajókok Éamára holmi durva ro's-kenyeret, mellyet *Biscoctus*nak hívnak, melly egy néhány hónapokig meg-áll rothadás nélkül.

§. LXXXIX.

Utóljára, különböznek a' Kenyerek *materiájokra* nézve-is. Vagyon olyan kenyér, mellyet tiszta fehélt Búzából és a' korpájától tökéletelen el-választatott liszt-langból készítenek, mellyet a' Régiek (*a feligenda*) a' megválasztásról *siligineus*nak neveztenek. Ezt sokan leg-jobbnak tartják. Így-is, hogy a' mennyiben ez az a' vér közli majd egészzen által mehető *materiából* áll, igen bőven táplál; és, ha jól meg-kolt és fűlt, könnyű emészthető-is. Innen a' Gyermekeknek, betegség, vagy vér folyás miatt el-erőtlenedett, el-záradt Embereknek igen hasznos. De ha ki effélével hozzáfalon él, gyenge lágy kövérségével, a' gyomrát és beleit nagyon el-gyengíti; és, mint-hogy az ebből fenn maradt vékony seprőlek a' beleknek töredékjiben meg-ragad, és kevés volta miatt későre-is vettethetik ki az árnyék tőle, a' belső rézeknek melegétől, nem sokára igen meg-rothad, meg-bűzhödik, és rothadt gőzivel a' vért-is bizonyoson meg-veztegeti. E' féle lisztből sütik a' *Biskotákat*-is. De
mint-

minthogy gyakrabban nádmezzel és tojás-fékel-is meg-elegyítik, még kedvesebb ízűek; e' mellett a' kétzeri sütés által enyveségeket-is annyira le-verkezik, hogy minden eddig-elé csméretes eledelnél könnyebb emészthetőknek, szaporábban és bővebben táplálóknak nem ok nélkül tartja azokat *Boerhaave*.

Vagyon (2.) ennél egy kevésé vastagabb, de ugyan csak tiszta búza lisztből készült kenyér-is, melyet *Plinius*, *Columella*, és más régi Deákok *similiának*, *similágonak*, a' miéink 'Semlyének' neveznek. Ez az elsőnél az életre fokkal hasznosabb. Elnek velle mint kenyérrel; de ételben-is, rezelve 's másként, gyakran főzták tenni. Innen *Marcialis Poëta* így ír róla:

*Nec poteris dotes simulae numerare, nec usus,
Pistori toties cum fit et apta coquo.*

Ezzel, a' nálunk nagyobb fokásban lévő szép fejr kenyér, kivált rızokkal sütvé, egészen meg-egyez. De vagyon (3.) olyan búza kenyér-is melyből a' korpának csak vastagsága változtatott-ki, Ezt a' régi Deákok *Panis cibarius*, *secundarius*, *domesticus*, *confusaneus*, *aternek* nevezték; mi jó köz-kenyérnek hívjuk, az Udvarokban második tzipónak nevezik. Ez, jól-lehet a' korpában tápláló erő nintsen, de a' két elsőnél még-is egészségesebbek tartatik minden rendbéli Embereknek: mert a' korpa sovány, éles darabosságával a' gyomorban és

beleekben meg-ülepedett enyves, taknyos tisztátalanságot le-törli, ki-hajtja, és a' fibrákat ösztönözvén, erősebb 's záporább mozgásra indítja; mellyel nem csak az eméztést és a' *chylus*nak a' teljes edényekben való bővebb és szabadabb által follyását hatalmason segíti, hanem a' meg-maradt seprőléknek, míg meg-bűzhödvén rothadt gőzivel a' vért meg-veztegetné, ki-vettetését-is derekafon sietteti. Már pedig mind ezek az egészségnek nem kevés elő-menetelire főlgálnak. Vagyon ennél sokkal korpásabb fekete kenyér-is. Ebben minél több a' korpa, annál kevesebb a' tápláló erő, és keményebben tisztítja a' beleket. Innen, ez a' sok vértü 's heverő Embereknek, kik a' hízástól, és a' vérnek felettebb meg-bővüléséből eredő nyavalyáktól tartanak, úgy azoknak-is, kik forulással gyakran bajoskodnak, jovaltatik. De jegyezd-meg hogy efféle kenyérrel a' gyomrot igen meg-tölteni soha sem bátorságos: A' száraz és forró Termévetűek pedig, és a' kik vérhasban vagynak, ezzel épen ne éljenek; mert ez a' vérnek tsipótságát elegendendő édes *chylussal* óltani nem tudja, a' beleket-is még jobban ki-lebesheti.

§. XC.

Hogy a' Kenyeren kívül egyéb tézramivekről-is, mellyeket külön-külön itt sok volna elő-hordani, itéletett teheffünk, jegyezzük-meg, hogy mind azok, akármi nével nevezetessének, az egészségnek több kárt téznek,
mint

mint hasznát. De ugyan csak, ha választást akarunk azok közt tenni, kevesebbet ártanak, a' mellyek költé tértából vagynak, a' keletlen tértából készülteknel; a' fültek a' főtteknel; a' szabad aérbe fülteknel; a' főttek a' 'sirba rántottaknál; mert a' pergelés közben megkeferedett, tsipösült 'sír keferü böffedzéseket, gyomor és bél-béli rágó fájdalmakat, vér-hast, colicát okoz; és a' vért hasonló keferü tsipös-séggel meg-rontja. A' tojás és tej a' tértának tápláló erejét nevelik, enyves vastagságát-is omlattyák; innen a' tojással és tejjel készültek-is a' tiszta vízzel gyúrtaknál előbb valók. Ugyan ez okból, a' mézes és vajás tértá né-műek-is nem vólnának meg-vetendők, ha a' gyomorban olly hamar meg nem keferednének. A' Nád-méz és fűzervámok az egyéb-ként egészséges *confect*eket alább valókká nem tézik, de a' 'sirba fülteknek keferü tsipös-sé-gét nevelik. Rövideden, hogy *Sebiziussal* ezek iránt mindent ki mondjak: „Az efféle tseme-gék és trágyázott eledelek a' Szájnak ugyan „kedvesek, de az egészségnek felettébb ártal-masok. Mert azon fok féle *materiáknak*, mel-lyekből készülnek, egybe zagyvalása a' gyo-morba nagy háborut kerez, és az édesek fár-vizzé, a' savanyuk és hidegek takonnyá, a' „vastag, föld termékeiük pedig fekete fár-rá változnak.

§. XCI.

Utóljára jegyezzük-meg a' Kenyérrel még

ez egyet, hogy kenyérrel a' gyomrot felettébb meg-tölteni minden eledel-ekkel való meg-terhelésnél veszedelmesebb. Mert midőn az rész-zerint az italból és gyomorbéli nedvességtől, rész-zerint az ő jukaihan igen böven lakó és a' belső részek melegítől meg-ritkult aérnek kifejteni a' gyomrot, hogy annak *fibrái* egészen, el-erőtlened-nek; a' vérnek folyása-is a' körül lévő részekben meg-dugul; a' mellynek ürege-is meg-forulván a' lélekzelés igen el-nehezedik, sőt néha az Ember egészen meg-is fullad.

§. XCII.

A' Ro's - Kenyér a' Búza-kenyérnél egész Európában közönségesebb; de enyvesebb, tömöttebb, durvább, nehezebb emészthető, faporán meg-savanyodik és etzeteledik, fok felet, tsinál. Innen a' vezteg ülő, gyenge kivált *hypochochriacus*, vese vagy hólyag-béli követ bajoskodó *arenás* Embereknek igen egészségrelen. A' munkás és erős gyomru Személyeknek pedig, ha fízte nem táplál-is olly böven mint a' búza, jó eledel, főként ha korpájától egészen meg nints tisztítatva. Mert az ebből készülő vastag enyves *chylus* és vér az ő kemény és tágas edényeikhez nem tsak szépen illik, hanem savanyúsága által a' vérben az erős munka közben rámadó hévséget és az abból következő rothadságot-is hatalmason enyhíti. Búzával meg-elegyítve mások-is hafinoson élhetnek velle. De a' Ro-s-lítának keletlen tértájából készült *Székely mézes pogácsa* éppen

épen kapások horpatzához, nem pedig árnyékban ülo kényes Embereknek gyomrához való.

Tsuda dolgot becélnék *Fr. Hoffmán. L. B. van Surieten Ur, Behrens*, és más írók a' ro'snak meg-vezert gombás-femeről, melyet némelyek ro's-anyjának-is hívnak, hogy t. i. annak meg-ételetől, mint Eörnyü méregtől, sok Emberek nagy kinok közt el-veztenek.

§. XCIII.

Az *Alakor* (zea, ípelta) a' régieknél kétféle volt, egyik minden tokban egy femer, a' másik kettőt foglalt. Az elsőnek kenyerét fekerének, gazosnak, izetlennek írja *Sebizius*; a' másodiknak kenyerét pedig fejernek, könnyűnek, jó-ízűnek, könnyű emészthetőnek, a' búza kenyérnél ugyan alább-valónak, de a' ro'snál elébb valónak mondja. Ezzel még ma is *Rhenus* mellyéki tartományokban sok helyeken élnek. A' Rómaiak-is, a' mint *Plinius* fel-jegyzette, eleinten 300. Éztendők alatt efféle kenyérrel éltenek, és hívták ezt *Fárnak* (*a frangendo, unde et farina*) mert a' malmok fel-találása előtt mo'sárban éokták vala a' gabonát liszté törni.

§. XCIV.

Az *Arpa* egy-néhány féle. Jobb az Öfi a' Tavazinál. Választani kell a' melly szép fejer, nagy femü, sima-haju, nehéz, jól megért, a' fővés közben nagyot dagad: mert az éretlen, ragyás, apró, fonnyatt femü a' korpánál kevésbé ér többet. Haénára nevezé kü-

lönösön arról ditsérik a' régiek, hogy a' vér nem bőviti olly hamar meg, mint a' buza, még-is eléggé táplál; nints afféle enyveség-is benne, mellyel a' buza és ro's fokaknak ártanak; meg sem etzetesedik, felet sem tsinál, mint a' ro's; hanem vékony, híg *chylus*, jó féle vér és tiſta *ſpiritusok* kékülnek belöle. E' felett, hivesíti 's nedvesíti-is a' Testet, sőt a' *Bierhaave* ítélete szerint fájdalom enyhítő erő is van benne. Innen fok felé képen-is fokták az árpát eleitől fogva közönséges házonra fordítani. Eltenek 's élnek még ma-is azzal kenyérnek, pépnek, kásának, sernek, főtt viznek, *potentának*, mellyet a' régiek kávé helyet hörpöltének. Az Arpa-kenyér sovány és durvasága miatt ma csak a' szegényebbek parasztok eledele. Ha egy kevésé korpás, a' béleket szépen tiſtítja és gyakor derék székeket tsinál. Innen *Baglivius* nagyon ditséri azt a' közhvényes, náthás, *hypocondriacus* Embereknek, és az ollyan Afzonyoknak, kiket a' hólnapi vér-follyás igen nagy mértékben tart. Az Arpa kása és pép eleitől fogva igen jókott eledel völt, és minden rendbéli egészséges, beteges Személyeknek egyaránt házonson tartatott. A' régiek, ma-is a' Frantziák és Olofok, a' meg-hajalt árpát hideg vízben, liſtítől meg-mosván, édes gyökeret, malósa-föölöt, köményt, ánis-magot téznek hozzá, né-melleyek kaprot, peter'sellymet, pár-hagymát-is vetnek hozzá, és így fristitiſta vízben hozzább

vagy

vagy rövidebb időig meg-főzik, a' mint t. i. annak le-fürt levét itatra tsak főmjuság enyhíteni vagy egyfeszmind táplálásra is akarják fordítani. Ha pedig pépet akarnak készíteni belőle, egy kevés erzettel, sóval és olajjal fel-elegyítvén addig főzik, míg leve jól meg-fürdik, és akkor fürö-edényen által fürik. Ezt minden ételek felett egészségesnek mondják *Hippocrates* és *Gálénus*, kivált a' forró természetű, és forró nyavalyában lévő Embereknek. Némellyek a' félig tišta vízben meg-főtt árpa-kását nyúlós levitől hideg vízben meg-mossák, és hús-lévben úgy főznek azután pépet belőle. Ez-is igen egészséges és jól-tápláló eledel.

§. XCV.

A' Zaból-is, az Északi hideg tartományokba, 's mi nálunk-is a' havalos sovány helyeken Kenyeret és pogácsákat-is sütnék. De igen rossz ízű, durva, nehéz emészthető és kevésbé tápláló eledelek. Kevéssel elébb valók a' zab-kása és zab lisztből főtt pép-is. Vagyon ugyan mind ezekbe valami kevés tápláló erő; de a' gyomorban és belekben meg-rothadnak, meg-etzetesednek és igen sok felet csinálnak. A' forró és száraz természetűeknek mindazáltal, savanyuságokkal, melly hivesít és a' rothadásnak ellent áll, jól használhatnak.

§. XCVI.

A' Köles olly száraz és sovány természetű, hogyha a' külső aer és szél nem éri,

Ész Ezedendeig-is, el-áll rothadás nélkül; és ha a' húst meleg nyári napokban belé temetted, sokáig meg nem bűdösül. Frantzia Országának némelly sovány részeiben *Campaniában*, *Vasconiában*, mi köztünk-is fűkségnek idején kenyérré és pogácsává-is sütik: és míg meleg, jó ízű edesnek mondják. Egyeb iránt igen durva, sovány, erőtlen, ízetlen: rosz tápláló, zorító és száraztó. Ha meg-hajalva vízzel vagy téjjel kásának meg-főzik, az erős gyomornak és sok munkát tévő testnek hasznos 's nem-is rosz ízű eledel. Ezen húrón pendül a' *Tatárka* vagy *Tatár köles*-is, melyet a' paraft Olofok, téjjel, kását főzven belölle, erőssen éfnek. *Insubriában*, Spanyol Országának *Granada* nevű tartományában-is szokott eledel ez. Régen a' *Pontus* heliek egy eledelt sem betsültek ennél fellyebb, a' mint írja *Sebizius*.

§. XCVII.

A' *Haritska* vagy *Hajdina*, *Plinius* idejében még vagy esmerettségben nem vólt, vagy ételre nem fordítatott vólt. Ma egész Európában elég esméretes. *Belgiumba* és Német Országban, mivel előfőr meg-hajalják 's úgy örlik-meg, igen szép fehér lisztje van; nálunk a' köziben öröltött fekete haja rút barnává téfi azt. Kenyérnek ritkán sütik, de pépnek, puliszkának, *placentának* 's a' t. Minden felé, kivált a' fegényebb rendűek, igen gyakran készítik. Egy kevésé ugyan erőske gyomrot kíván,

kiván, 's puffaszt-is; de jó ízű; meg leh tő-
sön táplál, jó vért-is tsinal; nem forit 's
nem-is dugul könnyen meg a' belső rézekben.
Az árpához hasonlaira nézve nagyon közelíti
A' Tyukok töle erőssen hízni mondatnak.

§. XCVIII.

A' Riskását igen böven vetik Olof Or-
szágban, Syriában, Egyptusban, Babilóniában,
Indiában 's a' t. fereti a' nedves, tós, kővér
földet. Szalmájára a' bojtos nádhoz nagyon
hasonlít. Az Indusok sütik ezt kenyérnek no-
gársának-is; pulizkát, kását, pépet-is gyakran
főznek belőle; úgy hogy az egész napkeleti
Nemzetek közt ennél közönségesebb ele-
del nintsen. De készítnek az Indusok nád-méz-
zel és fűszerfámokkal ebből holmi italt-is,
mellytől hamarébb és erősebben meg-rézege-
nek, mint a' leg-erősebb bortól. Olajat-is
főztak belőle ki-lajtolni. Az Olofok többire
kásának készítik; mi-is így élünk velle. Ma-
gára csak vizben főve, izentlen, nehéz emélt-
hető, és vastag *chylust* ad; forit 's száraszt-is
egy kevésé. De ha hús-lévben, mondola,
vagy másféle téjben főzik-meg, igen kedves
ízű; mindazáltal így-is valamenyire forit. In-
nen a' száraz betegségben lévőknek, *phlegma-
ticusoknak*, *sanguineusoknak*, has-menésre és
vér - follyásra hajlandóknak mások felet *com-
mendáltatik*, kivált ha téjben, mellyben főzik,
előre egy két ízben tiizes arzéllot vagy ko-
vats-követ óltottak-meg. Meg-vajazva és
nád-mé-

nád-mézelve a' torok ér mejj fájós, köhögös Embereknek-is dirtsérterik. Meg-fahajazva a' tejet és nemző magot faporítani mondatik. Másként, az olyanok a' kik has-förulással, *Colicaval*, belső réfeikben való *obstruſtiokkal* bajoskodnak, az árpa-kását ennél jóval többre betsülhetik, fókán úgy-is gondolkodtak hogy a' Napkeleti és Déli tartományokban, az Emberek olly fókán a' fok riskája ételtől vakul-nának-meg: de az értelmesebbek azt az *aër* hévségének helyesebben tulajdonítják.

§. XCIX.

A' Török búza, vagy *Kukuriza*-is igen közönséges eledel e' Világon. *Afrikában*, *Ásiában*, *Ámerikában* a' *Brasília* és *Perru*-béliék, e' mi Hazánkban-is, mióta nem régen a' Török Földről bé-tsufott a' fegényebb rendű Emberek majd csak ezzel tápláltatnak, forit, szárast, nehéz emészthető, felet-is tsinál. Innen a' kényesebbeknek, gyengébb gyomrukna, és a' kik kevés *commotiót* téznek, nem alkalmas. De erős munkás parasztnak hasznos, és bőven tápláló eledel. Téjbe vagy hús lévbe főve még jobb volna. A' kik éretlen vagy tejesen főztak sülve, főve evel tsemegélni, has fájást, vér-hast, *colikát*, hideg-lelést 's a' t, gyakran szenvednek.

A HÜVELYKES VETEMÉNYEKRŐL.

A' Hü-

§. C.

A' Hüvelykes Vetemények nem tudom mikorból olly nagy bertsbe vóltanak a' régi Rómaiak előtt, hogy sok nagy Familiák magokat azokról neveztetni nem fégyenlették. p. o. a' mint írja *Plinius*, *Pisorum a pisis*, *Fabiorum a fabis*, *Lentulorum a lentibus*, *Ciceronum a ciceribus*, 's' a' t. neveztettek: a' menyiben t. i. ez vagy amaz *familiának* ennek vagy amannak vetése inkább fokásában vólt, vagy nagyobb bövséggel termett.

§. CI.

Közönségesen minden hüvelykes-veteményekről úgy ítél *Hippocrates*, hogy azok egyről egyig mind sok felet tsínálnak, akármi módon kéziteffenek-is-meg. Nyersen mindazáltal még-is rozábbak, mint főve: rántva nem tsínálnak annyi felet, mint főve, de nehezebb emészthetők: forítanak, de hajalatan még-is inkább, mint hajalva. Írja azt-is, hogy a' ki effélével fokáig él, akár Aészony, akár Ferjfi legyen, láb-beli erőtlenséget szenved. E' felett a' gyomror-is minden e' dig előzámlált gabonáknál inkább meg-terhelik, nehezebb emészthetők-is, durvább, vastagabb, enyvesebb *chylus* és vér kézül belöllök, melly a' fodor háj *glandulaiban*, a' Májban, Léppen meg-dugul. Innen vagyon hogy a' Máj és Lép dagadások, *hypochondriaca* nyavalyák, *melancholiák*, negyed napi hideg lelések, hólnapzámnak, sülynek meg-rekedése, nehéz és nyúgha-

nyúghatatlan álmok 's a' t. a' hüvelykes-vetemények ételében gyönyörködöket oly gyakran háborgatják. E' felett, minthogy az ilyen enyves durva vérből jó féle és elegendő *spiritusok* nem készülhetnek, az elmének ereje, és minden külső érzékségeknak, nevezetesen a' látásnak, tisztasága is az effélékkel való hosszas élés miatt fém-látomást apad. Innen észre vehetjük, hogy a' hüvelykes-vetemények a' gyenge és kevés *commotiót* tévő kézi mives, főként pedig a' tanuló Embereknek, ártalmasok. De az erős gyomru munkás parasztnak etzettel, magokra is de kivált hagymával peterfellyemmel, isóppal, kaporral, majoránnával, rós narintal, kakuk füvel és egyéb vért vékonyító, 's felet üző fűszerekkel kezítve, jól meg'sirozva, és a' *Hippocrates* tanátza szerint, sok kenyérrel éve, jól tápláló 's hasznos eledelül lehetnek.

§. CII.

Vagyon mindazáltal ezen hüvelykes-vetemények között is nevezetes különbség. A' *Lenusét Julius Alexandrinus II. Maximilián Tsázar* Udvari fő *Doctora*, a' konyháról egészen ki-veti: kivált a' nyavallya törösöknek igen ártalmasnak mondja; azt írja, hogy ő esmért olyan Embert, a' ki sokáig lentsével élven, attól nyavallya törésben élett. A' régi Görögök is ezt olyan alávaló eledelnek tartották, hogy a' mikor sok hitván Emberek társaságában egy jó embert láttanak, vagy valaki po-

harozás

hározas közben derék dologról kezdett be-
felleni, ezt fókák volt mondani: *Εν φαρμ
μακρον*, az az, úgy illik az a' jó dolog oda,
mintha valaki a' drága fűszerfámokból készült
olajat a' házontalan lentsébe elegyitené. In-
nen igen tsudálkozik *Athaeneus*, hogy ferez-
hették ezt a' régi *Philosophusok* annyira, hogy
a' *Stoicusok* a' bölts Ember dolgait rövideden
e' kettőből mondanák állani: *omnia recte age-
re, et lentem prudenter condire*, az az, min-
dent jól tselekedni, és a' lentsét okolon meg-
kézíteni. De ennek-is oka, a' *Plinius* ítélete
szerint; nem a' lentse jósága volt, hanem hogy
ők a' böltsétség tanulásra adván magokat,
más háznofabb eledelre nem igen tehettek
ért: vagy, hogy az által az Embert tsende-
sebb 's élidebb elméjüvé gondolják vala len-
ni. A' Rómaiak *lugubris cibusnak*, torba való
éteknek nevezték ezt. A' 'Sidók-is tsak böjt-
nek idején ették ezt. *Galenus* a' lentsének el-
ső levit a' hast meg-indítani és a' himlőnek
's orbántznak ki-ütését segiteni mondja; melly-
nek igaságát ma-is tapasztaljuk. De a' máso-
dik levéről azt írja, hogy forit; innen etzet-
tel, affzu meggyel, sommal, berekenyével
főve has-menés ellen ditséri.

§. CIII.

A' *Babról* úgy ítél *Isiodorus*, hogy azt a'
Deákok *Fabának* nevezték volna a' görög
φαστος, a' melly érest tézen, úgy gondol-
kodván; hogy régen ezzel éltek az Emberek.
De az

De azután ékre vévén, hogy ez telettebb ne-
hez emészthető, roz' ízű, fok éelet tsináló,
az álmod el-üzi, és a' *Venus*ra öftönözö ele-
del legyen, fokban ezt egészen meg-vetették.
Azt írja *Herodotus in Euterpe*, hogy az Egyip-
tombeli magokat füzeségre kötelezett Papok-
nak a' babra még tsak nézni sem vólt szabad.
A' *Gellius* bizonyság tétele szerint Római *Fla-*
men nevü áldozó papok közzül-is az elsőnek,
a' kit *Flamen dialis*nak hívtanak, a' babhoz nem
tsak hozzá érni, de azt nevezni sem vólt sa-
bad. *Pythagorás*-is a' maga tanítványaitól a'
babnak meg-ételeit törvény szerint el tiltotta
vala, felvén, hogy ez az ö elméjeknek tisztá-
ságát meg-zavarja. *Dodonaeus* ugyan úgy gon-
dolkodik, hogy a' régiek babja más fele és
roz'abb vólt, mint a' miénk; de ellenkezöt
próbál *Sebizius* és meg-mutatja, hogy valámit
a' régiek a' babról irtanak, az a' mi babunkra-
is mind reá illik. Némellyek úgy ítélnék,
hogy a' bab étel a' tyukokat és az Aézonyo-
kat meddövé-is tenné: De *Baithinus* a' Pávák
példájával ellenkezöt akar próbálni, a' kiknek
Tavaézal piritott babot éoktak háyni, hogy
tenyészöbök legyenek. Régen az Aézonyok,
böröket a' motsoktól, féplötöl, és a' nap me-
legitöl vagy féltöl való feketeségtöl a' fere-
dokben szappan helyet bab lisztel mosásák s
tisztítják vala, a' miut írásban hagyta *Galenus*.
Ma-is a' bab liszt a' tsetsnek és egyéb glandis-
lás részeknek dagadása és tüzesége ellen,
kötönek igen ditsértetik.

§. CIV.

A' *Fakulyka* külömb külömb színű rózsa haju magvával magát nagyon ajánlja. Ezik-is ezt mind gyenge zöld hajával, mind megérve fémül, sokféle módon készítve egész Európában. Hajastól a' éajnak jobb, mint az egészségnak; mert nem csak kevesebb táplál, mint fémül, de vastag, keserű *chylus* vagy sár-víz-is válik belőle. Szemül-is a' több hüvellykes-vetemények természetit ugyan megtartja, de mind a' lentsénél, mind a' babnál jóval előbb való. Ha jó erős gyomrot talál, bőven táplálja, gyengén melegíti 's nedvesíti is a' testet. E' mellett a' vizelletet üzi; a' nemző magot faporítani és a' *Venust* gerjeztetni-is mondatik, kivált meg-borsolva.

§. CV.

A' *Borsó* valamint a' több hüvellykes-veteményeknél közönségesebb és kedvesebb ízű, úgy egészségesebb-is. A' Beleben ugyan kivált ha nem jó 'sörös, későre megyen-le: egyébként jól táplál, nem-is tsinál olly fok felet mint a' többi, kivált ha meg-hajalják. Minél könnyebb fővő és kevesebb enyvessége van, annál egészségesebb. Ha férges és mojos, igen ártalmas. Zoldön és nyersen nehezebb emészthető, puffaszt, forit 's sár-vizet tsinál. A' régiek jóvallásából a' *Laxativa* után némelyek borsó levest adnak; de nem jó mert felet és forulást tsinál. Másként-is, a' mint *Sebiziuss* fel-jegyzette, a' régiek e' végre nem
I ilyen,

ilyen, hanem *bagoly - borsoval* eltenek, a' melly főként a' tizra fekete 's nagy levele-
res kemű, sós vagy fátromos erejével mind
a' hasat, mind a' vizelletet, mind a' vér
folyást nagyon indítja.

§. CVI.

A' *Mák* ki mezei, ki kerti: a' kerti
ismét kétféle: fehér és fekete magva. Ez kö-
zönségebb, mint az, melly inkább csak a'
Patikák számára vettetik. Ézik ezt magára-is
meg-törve vagy nád-mézzel bé-borítva; tejet-
is tsinálnak belőle, olajját-vézik: de igen ke-
kevéssé táplál, úgy hogy inkább lehet or-
vosságnak mint eledelnek mondani, mivel igen
épen hívesít, fájdalmot enyhít és álmot okoz.
A' *Kender-magot*-is főzták néhol ételre fordí-
tani, meg-törve, vagy tejül: és vagynak, kik
az ebből készült levest a' betegnek dítsérik.
De ez a' fejet a' máknál-is fokkal inkább el-
nehezíti, az elmét el-bolondítja; a' *Galenus*
ítelete szerint, a' nemző magot-is erősen
apasztja.

A' KERTI-VETEMÉNYEK RÖL.

§. CVII.

A' Kerti Vetemények Zöltségekből és Gyöke-
rekből állanak. Közönségeien mind ke-
vesebbé táplálnak, mint a' Gabonák és Hü-
velykes-Vetemények; de ugyan csak nagyon
tápláló erő jötskán bennük, mint a' barmokról,
kiknek

kiknek húfok, vérek, tejek tiszta fűből kezesül, éfre vehetjük. Az özőn-víz előtt nagyobbára az Emberek-is effélékkel éltenek. De ma úgy tapasztaljuk, hogy csak magokra a' mi tessünk táplálására elégségesek nem volnának; mert a' kik, a' szükség miatt vagy egyéb okból, ezekre támaszkodtanak, el-erőtlenültek és rövid életűek voltanak. Minthogy a' bennük lévő éjjas kemény *fibrákat* a' gyomor nem könnyen faggathatja-el, nehezségre emészt-herők, 's a' gyengébb gyomorba felet, sárvizet-is tsinálnak. De ha előre meg-főzik, minden ártalmas tulajdonságaikból sokat alább hagynak. Megjegyzésre méltó dolog az-is, hogy a' kerti-veteményekből a' főzés közben majd minden tápláló nedvesség által fokozott a' vízbe költözni, úgy hogy, a' meg maradt *materia* azután többire csak haszontalan föld. Oktalanul tselekeznék tehát a' Szakátsok, kik; hogy a' fájnak kedvezzenek, az első leveket kelterütske ízéért le-fűrik és el-verik, holott a' tápláló, gyomor erősítő, has-indító, és vér tisztító 's vékonyító erő nevezetesen ebben volna.

§. GVIII.

A' Zöldségek közt leg első helyet érdemel a' *Saláta*. Ezt a' forró *temperamentum* 1 Olofok, gyönyörűséges hivesítő és nedvelő erejéért, minden e' Világra teremtetett fűvek-nél leg-jobb-nak mondják. Szappan természetű vékony levelevel a' *melancholicus* enyves s ri

vért hatalmason vékonyítja, a' tejet-is azokban, kikben a' vérnek torró és enyves sűrűsége miatt fogyatkozott volt a' meg, faporítja: a' természetű belső torróság vagy nyári erős hőség miatt a' gyomorban meg-gyúlt és rothadt epe sártól el-töröltetett ételbéli kívánságot helyre állítja: a' vizelletet üzi; a' hasat lágyítja, kívált a' *Simon Pauli* tanácsa szerint, főve, vagy jól meg-sonyaftva, és egyéb étel-ek előtt éve. De e' felett, a' részegséget-is üzi, álmot-is okoz; a' honnan a' gazdagon vatsoráló és bőven pohározó régi Rómaiak keretik vala a' vatsorát salátával végezni, a' mint azt *Mártiálisnak* ezen szavai tanítják:

Claudere quæ Coenas laetitia solebat avorum,

Dic mihi, cur nostras inchoat illa dapes?

Nevezetesen, vagyon Olof Országban a' salátának egy bizonyos neme, melly barna fűtű és tejes nedvességű, mellyben olly nagy álmhozó erő vagyon, hogy a' ki annak ki-fatsart leviből négy kalányt meg-innék, mint a' sok *opium*tól, örökösön el-alunnék. Irja *Boerhaave Hist. Pl.* hogy ő maga-is ettől egyfűt fűt rothadul járt. Továbbá, tapasztalt dolog az-is, hogy a' sok saláta étel, felettebb el-hidegítvén a' testet, kívált az egyébként-is nedves *temperamentum*okban, a' fűnek világát erősen apaftja, a' *Venust* óltja, a' nemző magot tapasztalhatóképen fogyatja, mellyet *Boerhaave* a' többek közt egy Angliai Fejedelelem példájával bizonyít, a' ki sok Éztendőig

kedves

kedv s Feleségével magtalanul elt. De egykor a'ztalánál lévén egy *Botanicus*, látja melly erőfén évik mind ketten a' salátát, és elméjére adja, hogy abban magokat tartóztatnák; mert magtalanságok attól volna; engedtenek e' tanátsnak, és Éztendő múlva Gyermekek is születet.

A' Fejes, nagy fodor, fejer Saláta a' keskeny, fima zöld levelűnél elébb való. A' fokhagyma, etzet s egyéb melegítő füvek a' hidegebb gyomruak számára hasznoson adatatnak hozzá; málok etzettel és fa-olajjal nyersen inkább ditsérik. *Boerhaave* tsak magára nyersen enni, és tejet vagy savót innya reá legjobbnak tartja.

Hasonló természetűek a' salátával az *Endivia*, *Cichorea*, *Galamb begy*, *Spináchia*, *Paréj* is. Ezekről azért különösen állani nem szükség, hanem tsak azt jegyzem meg rólok s más ezekhez hasonló fag és íz nélkül való füvekről, hogy minél bővebb valamellyikben a' tejes nedvesség, annál jobban vékonyítja a' vért, és okozza az álmot: minél keserűbb ízi, nyersen annál kevesébbé hivesít, de inkább neveli az ételbéli kívánságot: minél telibb vizes nedvességgel, annál inkább nedvesít, hivesít, és lágyít: minél gyengébb, annál könnyebb emészthető. Ez okból *Baubinus* a' *Spinachiát* minden zöldségek felett betsülli.

§. CIX.

A' Sóska minél gyengébb, Zöldebb és kedve-

kedvesebb izü, annál hasznosabb, és savanyu izivel az ételbéli kívánságot inkább gerjeszti: a' vérnek forroságát febben oltja, és a' rothadásról jobban tartóztatja, annak tisztaságát a' vizellet úriján derekasabban ki-takarítja. De a' kiknek gyomrokban és vérékben a' savanyu vagy etzetes tisztátalanság uralkodik, mind rend szerint a' gyermekekben, gyenge puha testű Afzönyokban, *phlegmaticus* és *hypochondriacus* Személyekben ezzel élni ártalmas, mert nyavalyájokat neveli.

§. CX.

A' *Spárgának* gyökere a' Patikákban az öt vér-tisztító gyökerek közü fámláltatik; Konyhai hasznokra pedig csak füvé fordittatik. Ez-is egyebekben meg-egyez a' le-irt Zöldségekkel, hanem hogy a' vizelletet különös fagu bűdösséggel meg-undokitja, melly miá fakan a' veséknak ártalmasnak mondják. Minél gyengébb és fejérbb ennek jövése, annál inkább bűdösíti és néha fel-is akaftja a' vizelletet. Innen a' Frantziák inkább élik akkor, mikor már ágazni kezdett. *Behrens* a' spárgáról azt-is említi, hogy az az Ember testnek kedves éagot ad: és hogy az Afzönyokat meddővé teszi, a' Férjfiakat pedig *Venusra* gerjeszti. A' *Tsajan* és *Komló jövésék* a' hasat inditják, a' vért tisztítják, száraztanak és melegirenek-is gyengén, igen bővön való élésekkel fájdalmas vizellest okoznak.

§. CXI.

A' *Kápófta* minden kerti veteményeknek
Kiráj-

Királynéja. Ez a Régiek előtt olly betsba volt, hogy a' mint *Plinius Hist. Nat. Lib. xx. c. 9* beféli, *Cato*, *Crytippus*, *Pythagorás* arról egész Könyveket irtanak, és azt egyedül a' testnek táplálására elégségesnek mondották: és hogy a' Római Nép eleintén hat fáz Ef-tendök alatt minden nyavalyákban az egy ká-poztával orvosolta magát; mellyből ő is a' n. h. egész patikát készít. Ir le ott *Plinius* há-rom féle kápoztát. Ha mi köztünk 's másutt-is, a' mennyiben tudom, egész Európában öt-féle forog: *fejér és veres fejű kápofta*; *fejér fejetlen fodor kápofta*; *kék fejetlen fodor kápofta*; *sima levelű fejér fejetlen kápofta*; *virág kápofta*. Mindenikben sok víz között holmi vékony *alcalinus* só vagyon, melly miatt ha-mar meg-is rothadnak; a' *fermentaciónnak* és meg-erzetesedésnek ellent állanak, mind a' gyomorba. mind azon kívül; a' rézségséget gátolják, az ételbeli kívánságot nevelik; az eméztést segítik; a' vérnek hideg taknyoságát oflatják; annak náthás: *scorbuticus* savanyu tsipőséget oltják, 's a' vizellet és *perspiratio* után ki-takarítják; a' hasát-is mozditják, fő-ként ha első leveket le nem fűrték; úgy hogy ha *materiájoknak* éjjas keménysége olly ne-héz emészthetővé nem tenné, majd minden Embereknek igen hasznos eledelek, sőt sokak-nak csak nem orvosságok lehetne a' kápofta, A' *Virág kápofta* minthogy a' más négynél-gyengébb 'a könnyebb emészthető, leg-egésé-

gelebb is. Ezután van a' fejer sódor fejetlen káposzta, A' Tejes káposzták jóval könnyebbek; és kivált a' fejer, (a' többenél nedvesebb lévén) a' gyomorba-is hamarébb meg-rothad; és puffadást, gyomor fájást, felet, vér-hast, fö-éli nehézséget, fűdülést 's a' t. okoz. Innen a' veres vagy kék fejes káposztát, a' fejer-nél sokkal jobbnak tartja Boerhaave; és ezt nem csak ételnek, hanem orvosságnak-is sok nyavalyák ellen ditséri. Ennek főtt levit, egy kevés Tzitrom levet és vaját tévén hozzá, a' rekedezésben, fűraz betegségben, még akkor-is, midőn a' tüdők nagyon ki-sebefedtek és meg-évérttek, a' köhögésben, és vér köpésben nagyon hasznosnak mondja. De nekünk it a' káposztának orvosi hasznaira-is ki-terjeszkedni nem tzelunk. Mind ezt mind a' fejer fejes káposztát rothadás ellen télre befűzták sózni, a' Németek gyalulva, mi egész fejenként. Így, nehezebben hathatván-meg egészen a' só, gyakrabban el-vész mint amugy. Egyéb-iránt az említett vékony *alcalinus* só így jobban meg-marad benne, és kettős sósságával a' fűajnak magát inkább ajánlja 's a' jó eros gyomornak egészségebb-is. Fűve, hogy sósságát el-vehessék, minthogy első levit, melyben meg-fűzték, le-fűrik, erejében-is sokat el-veft; innen a' gyomrot-is inkább terheli; a' beleken-is nehezebben fűál alá, hanem ha ugyan 'siroson kűziterik. A' nyers sós káposzta sokkal keményebb, fűjjasabb lévén, nehezebb emélt-

emészthető-is. De tsipős sófságával öztönöz-
ván a' gyomrot, egy ideig, míg az, az efféle
öztönöz hozzátok fokik, azt mind a' maga,
mind egyéb ételnek meg-emésztésére nagyon
segíti. Innen gyakran és bőven ezzel élni nem
tanácsos. A' kék fodor káposzta, míg fás fibrát
egy néhány ízben a' hármat meg nem
faggatja, lágyítja, meg-enni nem alkalmas;
azután-is igen erős főzést és sok 'sirt kíván,
mert egyéb-iránt nehezen bír a' gyomor vele,
's forit-is: de így-is föld természetű, melan-
cholicus vastag vért tsinál. Hibáznak tehát
a' kik a' kék káposztáról irt dicséretet ez alá-
valóra ruházzák. Hasonló természetű ezzel a'
Torma lével, hanem hogy inkább melegít,
és, gyengébb korában fordítván konyhai ha-
szonra, nem olly nehéz emészthető.

§. CXII.

Az *Artisokát* igen kevésre betsülli *Galenus*. Ez-is melegít, száraszt; de nehéz emész-
thető, és durva vastag vér kézüli belöle; fö-
béli nehézséget, 's felet okoz, mellyel a'
Venusra-is öztönözni mondatik. Másként-is
olly kevés része ennek meg-ehető, hogy ité-
letem szerint, nem hogy a' kertekben való
mívelést, de még a' főzést és készitést sem
érdemlené-meg.

§. CXIII.

A' *Gyökerek* közt mind nagyságára,
mind hasznára nézve leg-nevezetesebb a' *Répa*.
Láttak a' plánták le irói 40. 50. sőt 60. fon-

tos répát-is. Termézetekre nézve ez, úgy a' több enni való gyökerek-is, meg-egyeznek a' káposztával. Mind rakvák vékony *alcalim* sóval; a' honnan ezek-is mind azokra a' végekre, melyekre a' káposztát használni mondtuk, hasznólok. A' Tös-répa nyersen, vagy jól meg nem főve igen nehéz emészthető; és míg meg-emészthetnék, a' gyomorban gyakran meg-rothad, és puffadást, felet, has-fájást 's a' t. tsinál; sőt néha onnan a' fájba fel-jövő vészett gözivel a' fogokat-is meg-rontja. De jól meg-főve vagy sültve, a' gyomornak-is könnyebben enged, jó féle *chylus* és vért tsinál, bővebben-is táplál minden egyéb kerti veteményeknél; a' vért tisztítja, vékonyítja, mellyel a' látás élelségét-is nevelni, és a' *Scorbuticus*, *Hecticus* Embereknek nagyon használni tartatik. E' felett a' vizelletet hajtja, a' hasat lágyítja, a' felet üzi, a' *Venust* gerjeszti; a' hólnapi vér-folyást indítja, Innen tiltatik-is a' viselés Afzonyoktól. Főtt leve magára vagy nád-mézzel meg-édesítve, melegen gyakran hörsölvén, hurutot le-tsen-desíti és meg gyógyítja.

Majd hasonló természetű a' *Kaulé-rapé*, hanem minthogy gyengébb, könnyebb emészthető; de tápláló és orvosló erő nints annyi benne. A' *Kerek vagy Nyári-répa*, ennél-is gyengébb, vizezebb természetű; innen kevesebbé-is táplál, de inkább hivesít és nedvesít, é így a' nyári eledetek közü illik.

A' *Mu*

A' *Murok* a' tös-répához, minden tulajdonságaira nézve leg-közelebb vét. De könnyebb emészthető, élel-is kevesebbet tsinál. A' *fejér* a' sárgánál, a' *sárga* a' *veres*nél bővebben táplál: ez annál, az emennél inkább hivesít; innen nyárra a' *sárga* és *veres* *murok* jobban is illenek. A' *Tzékla* vagy *Beta*-is a' bővön tápláló és has-lágyító gyökerek közül való; de a' testet-is nagyon el-lágyítani és hidegíteni mondatik; a' honnan *Digenes* a' puha Embereket *betáknak*-is nevezi. Más-ként-is, mivel minden íz nélkül nagyon magára főve, vagy sülve nem igen kellemetes. Innen *Martialis Poëta* így ír róla:

Ut sapiant fatuae fubrurum prandia, betas,
O! quam saepe petit vina piperque cocus.

De sülve, etzettel és fűszerfámmal el-készítve, sült mellé hasznoson tétetik asztalra.

§. CXIV.

A' *Peterselt*yemben az említet *alcalinus* só bővebb, mint az eddig le-írt kerti veteményekben, innen a' vizelletet és azzal edgyűrt a' vesékben termő követskéket erősebben hajrja. De mikor a' kövek itt, vagy a' vizellő hó-jagban meg-keményvedtek és nagyra nevedtek, ugyan ez okból ártalmas. Azoknak-is, kik a' *hypochochriaca* nyavalyára, *melancholiára* hajlandók, nyavallyájokat fietteti, meg-főztván a' sok vizellet által a' vért higabb vagy vizes tétől. Némellyek itélete szerint a' *fémek*
 's f

s főnek-is árt. Sőt hófázás éléssel nyavallya törést-is okozni mondatik. De e' csak ennyiben lehet igaz, a' mennyiben fás keménysége miatt nehéz emészthető lévén, ha ki ezzel gyomrát meg-terheli, abban könnyen meg-vész, és így felet, bőfögést, tsuklást okoz, melyek által a' nyavallya törésre hajlandó testben az inakon minden felé rendeletlen mozgás gerjeztethetik. Egyéb-iránt, rendes éléssel a' vérnek hideg, taknyos rsipóságát ez-is oázlatja, és a' vizellet útján derekaton ki-tiűztitja; az apró ereknek meg-dugulását kibontja; a' hólnapi vér-folyást indítja, a' *Venust* a' Férfiakban ébrezti; de a' dajkáknak tejét apaűztja. A' *Celleri* vagy *Olof-petersellyem* ezzel mindenekben meg-egyező, hanem gyengébb erejű, innen egészségesebbnek-is tartatik.

§. CXV.

A' *Sifer* vagy *Sifarum*, jó íziért, könnyű emészthető voltaért, étel-kivántató, vizelletet, vesékbéli kövét üző, *venusra* hatalmason gerjeztő, jó féle *chylust* és vért tsináló, és bőven tápláló erejéért a' Plánták le-íróinak meg-egyező értelmei szerint minden némű ételre való gyökereknél elébb való. *Tiberius* Császár ezt annyira szerette, hogy a' *Rbenus* mellett egy tartománytól, a' hol igen jó féle és fok *sifer* terem, Ékrendönként való adó helyvett épen csak ezt kívánt. Kár hogy e' hasznos gyökér a' mi kertjeinkben mind ez ideig-is bé nem tsuűzott. A' Német Afűzőnyok-

nyók igen ézeretik vatsorán Férjeket ezzel *traktálni*. A' betegnek 's betegségből újjanon fel-gyógyultaknak - is igen háznos eledelnek tartatik. A' *Baraboly* mind természetire mind háznaíra nézve a' *Síferhez* nagyon közelit.

A' *Földi-alma*, vagy *mogyoró*-is, a' Belgák, Frantziák, és Németek közt igen közönséges eledel, úgy hogy, a' éegényebb rendnek nagy része majd tsak evel él. Élik ugyan néha fülve-is, de gyakrabban, forró vízzel előre haját le-koppantván, tiizta vízben meg-főzve, és azután vajjal jó böven meg-öntözve vitettetik asztalra. *Boerhaave* ezt a' jobban tápláló eledelék közí éámlálja. De jó erös és hozzá éokott gyomrot kíván. Egyéb-iránt durva, hideg természetü vastag *chylust* és sok éelet tsinál: vagynak olyan példák-is, hogy a' kik ezzel gyomrokat erőfen meg-töltötték, meg-fulladtanak. *Ámérikában*, a' hol ezen gyökér előzőr ételre kezdett fordítatni, meg-éáraztatván és törtetettvén, kenyérnek - is süttetik.

§. CXVI.

A' *Retek* igen nehéz emééíthető, úgy hogy, a' mint ízének fel-bőfőgése bizonyítja, harmad napig-is el-hever emééíetlen a' gyomorba. De az alatt, tsipőségevel a' gyomornak *fibráit*-is sebefebb és erősebb mozgásra indítván, a' nedveségeket-is a' gyomot-
ra bővebben húzván, egyéb eledeléknek meg-emééíetését hatalmason segíti. Innen, a' éellel,
rakon-

takomnyai meg-rakodott hideg 's fájós gyomruaknak, fulladozó, köhögő, hideg *scorbuticus* vérű, lárgaságon, viz-korságban lévő Személyeknek, ha zinte egy vagy két éztendősnel nem nagyobb idejük-is, úgy az arénával, hólnapfámnak vagy arany-érnek meg-rekedésével bajoskodóknak-is, reggel és este olajjal és sóval retket enni használnak tartatik. Irja *Plinius* hogy a' Rétket a' több gyökerek felett annyira betsüllöttek, hogy a' *Delphisi Apolló* Templomában azt aranyból, a' *Tzékia*t ezüstből, a' Répát ónból ki-tsinalva függettették volt-fel. Némellyek, hogy *ap-petum*st ferezzen és fel ne botogjon, étel előtt ferezik a' retket enni. De jobb ezzel az ételt bé-rekeztetni; mert így a' felet-is inkább üzi, a' hasat-is jobban indítja. A' *Saleritánusok* só nélkül javallják; de így több felet 's nehezebb fel-bőfőgest tsinál; a' gyomor-záját-is inkább rája; sőt némellyeket meg-is hánytat; az *Emüller* ítélete szerint, a' fémnek 's fonek-is inkább árt. A' *phlegmaticus* és *scorbuticus* Embereknek mindazáltal kevesebb só kívántatik, mint a' híg és meleg vérűeknek. A' *cholericus* és száraz *colicára* hajlandó Személyeknek pedig, minthogy erősen szárazt és melegít, akár mint kézitveis, a' retkek ártalmas. Továbbá, szükség lézen a' retkekről még azt-is meg-jegyeznünk, hogy ez a' tejet meg-rothasztja, (innen, sem a' retkekre tejet; sem a' tejet retket enni nem jó;) és

és hogy, ha a' retek étel után hamar le-fek-
szünk, sokkal keferűbben böfög-fel torkunkra.
A' hozzukó, fekete vékony haju, ropogós
retkek a' másfélénél elébb való. De akármel-
lyikben-is olly kevés tápláló erő vagyon, hogy
fűszerezni inkább lehet tartani, mint cselednek.

A' *Torma* éppen hasonló természetű, ha-
szu és erejű, hanem a' mennyivel több benne a'
fokozott említett vékony *alkalinus* só, annyival
inkább szárast és melegit, a' Persák, kik kö-
zött a' mint *Xenophon* írja, pökdösni, hákog-
ni, orrát ki-funi, böfögni igen rútnak tartatik,
a' tormát erősen ézik, és kivált a' gyerme-
keknek majd minden étellel adják, hogy a'
taknyot és egyéb haszontalan vizes nedvesé-
geket belőlök el-özlássa. A' mennyiben az e'
féle haszontalan taknyos hideg nedveségeket
özlattya, annyiban az elmét-is tisztítja, erősi-
ti: a' honnan *Erasmus* szerint, fokozott köz-
mondás volt a' Rómaiak közt, hogy az osto-
ba Embert *torma enni* igazítsák.

§. CXVII.

A' *Fok-hagyma*-is ereje és hasznára nézve
egyenként meg-egyez a' tormával; de a' ben-
ne lévő só még vékonyabb, hathatósabb; a'
honnan inkább-is szárast, és melegit, E' mel-
lett holmi különös faggal-is fel-ruháztatott.
Mellynek íze nem csak a' fajban, sokáig meg-
marad, és fel-jő a' gyomorból, hanem a' ver-
rel el-járván az egész testet, 's a' bőrön által
majd minden meg-változás nélkül gőzölög-ki,
és

és fok-hagyma haguvá teszi a' testet. Sőt tapasztalt dolog az is, hogy fokban köhögésben vagy egyéb nyavalyában talpokot fok-hagymával meg-kenvén és bé-köttetvén, a' gyomrokból bőföggött-fel annak faga: mellyből hatatóságát ezen sónak ékre vehettyük. Ezen sónak fagától a' férgek, bogarak és tsúzó-mázó állatok igen irtóznak. Mellyre nézve a' mezsei munkások gyakran is fokták enni nyárban a' fok-hagymát; hogy midőn el-fáradt testeket a' földön aluya nyúgorják, valami féreg fájokban ne bűjjék. Ez által, ha a' fok-hagymát tejbe meg-főzik és hóld fogytára a' gyermekekkel itattják, a' gelejtát belőlök fokzor ki-üzi. E' mellet, a' hideg és takony miatt el-gyengült belső részeket-is erősíti; a' testet melegíti és a' téli hidegnek el-fenvedésére az utazókat segíti; a' felet, 's vizelletet következésképen a' részegséget-is erősen üzi; a' *Venus* tüzet, mint egyéb felet tsináló vizelletet üző és a' vért tsipőítő *materiák*-is fokták, gerjefti; a' bőrön való ki-gözülgést bőviti; a' rothadásnak ellent áll. Innen a' köhögésben fujladozásban, tagoknak el-esésében, *arénában*, viz-kor-ságban, negyed napi hideglelésben, *colicában* 's több e' féle taknyos hidegségből támadó nyavalyákban a' fok-hagyma mind a' régiektől mind a' mostaniaktól hasznosnak nem ok nélkül tartatik. A' rof bűdos viz és *aër* ártalmainak el-fordítására; úgy a' kigyók és

meg-

megdühözt állatok marása ellen-is régtől fogva dicsértetik. Innen *Galenus* a' fok-hagymát *Parafzok Terjékjinek* nevezte. Mert, hogy a' fok durva, nyers, enyves és taknyos ételek, rothadt bűdös vizek, és a' rosz ködös hideg estvéli és éjszakai aer 's a' t. nekik nem árthatnak, nagyobbára fok-hagyma ételnek tulajdonítja. Kedvetlen éagjának fájunkról való el-űzésére a' többek kozt a' gyömbért, fa-hajat, feg-füet nyers babot, sült tészlat, peterfellyem-gyökeret, zöld ruta levelét, anis-magot, rátskalnā jónak mondják. Minthogy a' fok-hagyma erőssen fázást és melegit, másoknak-is de kivált az egyébként-is fázaz és forró természetű Embereknek, és a' kik fázaz betegségre, nyavallya törésre, vér folyásokra; tö-fájásra, álmodlanságra, 's a' t. hajlandók, illo ezzel igen fűkon és ritkán élni. *Arnolphus Imperator* írja *Crantius Hist. Saxonie*. hogy a' fok fok-hagyma ételtől annyira meg-tetvesédedt volt, hogy semmiféle orvosságokkal nem tisztulhatván abból-ki, el-kelletett vécnie. Igaz legyen ez vagy nem, én nem tudom; mert málok az ő halálának más okát adják. De azt tudom, hogy az ezzel való vízfű-élés, erős fómjuzást, gyomrot égető fájdalemot, vér vizellést 's a' t. könnyen okozhat.

A' *Véres-hagyma* a' fok-hagymánál fokkal gyengébb. Az *Égyiptombéliek*, a' mint *Plutarchus in Isid.* fel-jegyzette, látván hogy föld-fogytára minden egyéb plánták meg-apadnak

tsak az egy veres-hagyma újjul és nevededik, azt Hóld *vicejének* gondolták: és minthogy a' Hóldat Isten gyanánt tartották, a' veres-hagymát-is, mint Isten *vicejét*, imádták: a' honnan azt meg-eenni ő köztök nem-is vólt szabad. Haíznos, jollehet kevesebb mértékbe, mind azon végekre ez-is, melyekre a' fok-hagymát haízniának mondottuk. A' *Salernitanusok* erről különösen azt jegyzik-meg, hogy az ortzát meg-képití. Ez, némellyekben, kikben a' gyomorba és vérben meg-gyült fok hideg takony tette vólt azt halovány sárgává, meg is eshetik; a' mennyiben t. i. a' rejtet melegíti és a' taknyot oázlatja. De ezt a' több *alcalinus* sóval bíró kerti veteményekről-is el-lehet mondani: Főve a' köhögésben, fulladozásban és rekedésben enni ezt-is, mint éintén a' fok-hagymát, haízniának mondják. Boyle Angliai tudós Uri Einber, a' *pneumantlia* által semmiben annyi áért nem tapasztalt mint a' veres-hagymába: Innen a' gyomorbais semmifele eledel annyi felet nem tsinál mint ez. A' mennyiben semmi tápláló erő nints benne, a' melleit pedig a' testet erőfőn éaráztja, az erőt fogyatni és a' zemnek a' világát apaázani-is nem ok nélkül mondatik. Art e' felett mind azoknak és azon állapotba melyeket, a' fok-hagymáról meg-jegyzettünk. A' *Pár-hagyma* a' veres-hagymával mindenekbe meg-egyez, annál tsipősebb; a' honnan inkább-is éarázt. Es e' talám az oka, a' mit

eiről

erről Hippocrates és Plinius megjegyzettek, hogy t. i. ennek étele az Afzonyokat tenyészökké teszi, és az idétlent züléstől meg-érzi. Értsd csak azoka, kik méhek taknyos hidegsége miatt voltak meddők, vagy magzatjokat a' rendes időig nem tarthatták-meg.

A GYÜMÖLTSTÖRÖL.

§. CXVIII.

A' Gyümölcstörök két felek. 1.) Levesek. 2.) Száraz beltek. A' leves Gyümölcstöröknek erejét és természetét, leg-jobban ízemből lehet meghatározni. Mert a' *fortójuk*, éretlenek és igen savanyuk, (mint ezt mihellyt beléjük harapunk, ajakunk, nyelvünk 's torkunk-is érezvezi:) mint a' tser a' gyomornak és beleknek fibráit özeve sugorítják, és a' rendes körül forgo mozgást, azokon el-rontják; a' nedvesseget szívargó kút-fejekén ezen helyeken bé-zárják; a' *chylus*nak útját a' tejes edényeken és *glandulákon* el-fogják; a' vért megsűrítik és egyben alutják, és így annak a' májjon, lépen, *glandulákon* és más forráságon való tolyhatását, és kiválhatását megakadályoztatják; 's következésképen a' bőrön való ki-gözülgést-is meg-gátolják. Innen, az effélékkel élokot erős komjuzás, nem emézt-hetes, has-szorulás, gyomor rágás, *fel-colica*, belső részekben való nyilallatok, *obstruoiok*,
K 2 egész

egész testeknek el-fáradása, 's több ezekhez hasonló 's ezekből önként következő nehéz nyavallyák gyakran járják. Az igen édesek a' gyomorba meg-rothadnak, és sok felet, has-fájást, has-menést, vér-hast, hideglelést, gelesztát, vérnek meg-vezését 's a' t. okoznak. De minél levelesebbek, puhábbak, épebbek, bor-izüebbek, az az, az édeség, a' savanyúsággal kedvesebben van benne mérsékelve, és kívánatosabb faguak akármi név alatt a' gyümölcsök, annál egészségesebbek. Mert az ilyen gyümölcsök nem csak hogy igen fépen óltják a' szomjúságot, nedvesítik a' testet, higitják és hivesítik a' vért; hanem a' étel-beli kívánságot-is hathatóson gerjesztik, az elmét vidámitják, a' évet erősítik, a' vért tisztítják és óltalmazzák minden rothadásoktól, a' meg-dugult ereket ki-bontják, 's a' nedves-ségeknél az egész testben való keringést szabaddá tézik: melyekre nézve minden értelmesebb Orvosoktól nem csak fenn tartására az egészségnek, hanem sok nyavallyáknak meg-orvoslására-is erőssen dicsértetnek. A' mi első Szüléinknek eledelek, kivált az élet előtt nagyobbára gyümölcs volt: ma-is a' melegebb tartományokban egész Nemzetek majd csak ezzel élnek. Ezek bizony minéink-is külömb-külobbféle ékes fűvekkel, gyönyörű fagyokkal és ízekkel annyira ajánlják magokat, hogy a' mint boltsen meg-jegyzette *L. B. van Swieten Ur*, tört hányt volna az Emberi Nemzetnek

zetnek a' minden Jóságnak Atyja, ha mindenekkel magokat annyira kívántató gyümölcsök olly ártalmasok volnának, mint némelyek tartják.

§. CXIX.

De nintsen e' Világon olly hasznos dolog, melly mindeneknek mindenkor egyaránt használhatón, és a' melly a' viéka-éléssel romlást ne okozhasson. Így van a' dolog a' gyümölcsökkel-is. Mert ezek a' déli, és napkeleti heves tartományokban, 's mi köztünk-is a' meleg nyári napokban és őfűel, midőn a' nyári bőv *perspiratio* és gyakor izzadás miatt meg-éokott sűrűdni a' vér, sokkal többet használhatnak, mint az éfaki hideg helységeekben 's másutt-is télbe. A' *cholericusok* és *melancholicusok* is bővebben 's hasznosabban élhetnek ezekkel, mint a' *sanguineusok*. De leg-hamarébb a' *phlegmaticusok*nak, árthatnak, (kik közü éámlálatnak a' gyermekek és vénemberek-is). Mert egy felől az ő hideg és nedves testeket még-jobban-is el-hidegitik és taknyosítják; másfelől pedig az ő erőtlen gyomrokban sokáig mularván, meg-forranak és etzetelednek; mellyből oztán puffadság, fűel, has-éorulás, gyomor-fájás, nyilallások, hideglelések, gelezák 's több e' féle nyavalyák éármoznak. Árt továbbá a' gyümölcstétel akkor-is, mikor a' gyomor sár-vizzel vagy egyéb tisztátalansággal meg-van rakodva. Mert ezzel egybe elegyedvén, igen, rof-fűle peshedt

materiává változik, melly has-tekerést, has-menést, vér-hast, ha pedig a' vér-közi-is által mehet, igen rosféle forró hideglelést 's a' t. okoz. E' pedig nyárba és őszel leg-hamarább azokon esik-meg, kik meg hevült testel ferez-tik a' hideg fölön heverni; vagy éjszaka könnyű-ferrel takarózva kün foktak aludni; vagy másként magokat hirtelen meg-hütik. Mert a' bőrön által ki-gőzölgeni való tisztátalanság, ez által víz-fa-verettetvén, a' belső rézekre ott sár-vízzé fokott válni. Ez az oka, hogy a' táborozó Katonákat, munkás parasztokat, és más gondatlanabb Embereket a' fok gyümölcse étel majd minden nyáron egymásra betegíti.

De leg gyakrabban a' Nyári gyümölcseknek ártalma a' víz-fa-éléstől vagyon. Illyen víz-fa-élés pedig (1. egyéb étkekkel meg-töltött gyomorba, vagy étel után enni azokat. Mert midőn majd magokban forrni kezdenek, a' gyomrot felettébb fel-fújják, és fokáig kellettven ott műlatniok, meg-etzetesednek, és felet, böfögést, hányás-eröltetést, gyomor fájást, fűv-éorulást húznak magok után. (2. Fűzerfamos és tejes étkekkel együtt enni; Mert a' fűzerfamok az efféle gyümölcseknek levét hirtelen forróvá és felettébb tsipös-sé télik, a' tej pedig ezektől egyben aluszik. (3. Jeges-vizbe vagy méj kútba igen meg-hütve enni. Mert erős hidegséggel az eméztést is meg-gátolják, a' belső rézeket-is meg-rontják. (4. Ezek-

{ 4. Ezekkel a' gyomrot rendkívül meg-tölteni. Mert abban meg-forranak, és így annak oldalait felettebb félyel tevitik. (5. Rófolist, bort vagy más melegítő italt innya reájok. Mert ezek a' mindjárt említett forrást, és a' forrás után következő etzetes tsipőlséget nevelik; mellyek a' mi természetünkkel mind el-lenkeznak, és sok nyavallyáknak el-kerülhetetlen okai szoktak lenni.

Galenus a' gyümölcstöket épen étel előtt commendállya, hogy ezek által a' következő ételeknek út kézfittelsék. Mások, ekkor csak az elein érő édes vagy víz-izü gyengébb gyümölcstöket adják, a' keményebb, savanyu, vagy fojtós, izü teli gyümölcstöket pedig ételtanra hagyják, akarván ezeknek forító erejével a' gyomor felső-fájját be-zárni, és annak fibráit a' több ételnek hamarébb való meg-emésztesére és ki-hajtására segiteni. De a' *Bq-erhaave, van Suvieten*, és más bölts *Doförök* ítélete szerint, jobb volna ezeket egyéb ételekkel egybe nem zavarni, hanem éhomra csak magokra nyersen, a' gyengébb gyomruaknak pedig kenyérrel, vagy, ha a' féltől félnek, meg-sütve; vagy főve enni; és vagy semmit se, vagy ha nagyon éomjuhoznának, tista hideg vizet innya reájok. *H: Schulzius* a' forró, száraz természetűeknek, forró nyavallyában, és *Heticában* lévőeknek tsudaképen használni mondja, és egy-néhány példákkal még-is bizonyítja, ha reggel, egy kevés levest

herpölvén előre, vajas-kenyérrel gyümölcstöt
jö böven éznek; mindenkor csak kenyérrel 's
gyümölcssel vatsorálnak'

§. CXX.

Minthogy ezekből, a' miket eddig elő
közönségesen a' gyümölcsökrol mondotrunk,
ha ki fájja ízét el nem vették, akármi né-
vel nevezendő gyümölcsökrol, mindenik men-
nyiben legyen egészséges vagy egészségtelen,
maga könnyen íreletett teher; azokról külön.
külön hofkas *tractát* indítani szükség nem lé-
zen. El-halgatom ama' Nap-keleti Indiákon
's Európában-is a' hiresebb Fejedelmi kertek-
ben egy plántátskának terején hofkukó gomb-
módjára termő, jó nagy, sárga-lasú, fehér-bé-
lű 's minden ki-gondolható jó ízekkel és kívá-
natos fagokkal egy *summában* tsudálatos ke-
vélykedő *Nána* vagy *Ananás* nevű Királynéját
a' gyümölcsöknek: nem fóllok más idegen Or-
szági esméretlen gyümölcsökrol-is; hanem csak
a' mi nálunk közönségesebbekrol tézek nagyobb
világosságnak okáért holmi jegyzéseket.

§. CXXI.

Az *Eper* mind ujságával mind kedves
fagjával és ízivel, mint rogyogó piros finé-
vel majd minden gyümölcsök felett kedvelteti
magát. Egészséges voltára sem alább való
egyiknél-is. A' *Kerti eprek* ugyan febbek 's
nagyobbak az *Erdeimél*, de nem olly ha-
sznolok. A' *mezei fehér eprek* mindeniknél alább
valók. A' *varas-béka* mint a' *Plánták* le-irói
meg-

megjegyzették, az epret igen éterti, és a' maga mérges húgyával, nyálával és gőzivel gyakran meg-veztegeti; Innen, azt tífia vízzel fülség előre mindenkor meg-mosni. Az eper a' vért fel-gyujtó epét más gyümölcsök felett óltja, a' sárgaságot el-olthatja, a' vizeleletet és azzal együtt a' vesékben termő apró követskéket ki-tízi. Ez okra nézve a' Bartholinus tanácsa szerint a' vifeles Aëzonyoknak ezzel igen bőven élni nem bátorságos; mert idétlen fülést okozhat. Némelleyek borral, náddal, mézzel, fa hajjal éfik; félvén hogy gyomrokat igen el-hűti. A' Frantziák tej-fellel étertik. De magára sokkal egészségesebb.

§. CXXII.

Az eperhez leg-közelebb járul tulajdonságaira és így hafnaira nézve-is a' *Málna*. De mivel többire férges és magában-is igen hamar meg-nyitvesül, válogatva, frissen és jól meg-mosva kell enni. *Syrup*nak sokkal hafnóssabban kezittetik, úgy hogy sokan a' *Málna Syrup*ot az Alkermesnél nagyobbra betsüllik. Kiváltképen pedig az olyan rózsáféle forró hideglelésben, mellyben az erő hirtelen el-fakad, eléggé ditsérni ezt nem gyözik. A' jól meg-ért *Fái-eper* vagy *Fái-federv* a' málnánál vizelesebb 's hidegebb termézetű; egyébként attól hafnára nézve igen keveset különbözik. A' *Szederv* mindezeknél savanyubb és fojtóssabb ízű; innen a' rothadtságra vezető forróságnak inkább-is ellent áll; de egyébként

kevesebbet hivesít; inkább puffaszt; e' mellett forit-is; a' honnan a' tisztátalan gyenge gyomornak nem annyira alkalmas; jóllehet magában ez-is nem egészen meg-vetendő. Az *Afonya* a' fűdjénél egészségesebbnek tartatik; a' bomjúságot inkább őrti, jobban-is nedvesít, nem lévén annyira való fojtós savanyúsága. Vajba meg-rántva péppé törni és 'Semllye béllel meg-elegyítve enni ditsértetik.

§. CXXIII.

Az *Apró* vagy *Tengeri-Szölő* ki veres, ki fehér; de ize és hasna mindeniknek egy. Az eddig elő-fámláltaknál savanyubbak lévén, a' bomjúság és belső forróság miatt el-tikkat-taknak mind magok mind ki-fatsart levek, főként meg nád-mézelve, igen tetrzik, 's lépen-is hasnál. Másokban, mértékletes éléssel, az ételbéli kívánságot segítik; minden bádgyadságot és hévséget, melly a' munkától vagy Nap melegítől vagyon, el-űznek. De a' hideg gyomruaknak és taknyos puha *temperamentu*aknak erős savanyúságokkal, gyomor-fájást, puffadást, forulást, nyilallásokat. 's a' t. fapórán okozhatnak, ha magokat ennek ételiben nem mérséklék. Az *Egres* jól meg-érve kedves savanyúsággal egyben köttetett lágy-ságával a' fájnak magát nagyon ajánlja. Éreilen, az ifjabb állatoknak húsaival főve, az *appetitust* gerjefti, a' gyomrot erőfti, a' belső réteket hivesíti: a' honnan a' máiaknak igen fokott és kedves ételek. A' régick pedig ezt nem

nem elmérvén, e' helyet éretlen figével éltenek. A' Sóska-fa gyümöltsel, a' mint *Sebizius* írja, az *Égyipti usok*, *Syrusok*, *Görögök* hajdon só helyet éltenek: ma előre meg-áraztva hússal gyakran főzik, forít, árazt, hivesít. Főtt levét a' has-menés és folyó süly ellen ditsérik. A' *Tsipke-bokor* gyümöltsének veres béleis, minekutánna a' hó-harmat jól meg-lágyította, hajától és magvától meg-tisztítva liktáriumnak sokaktól készíttetik. Hasznára nézve a' sóska gyümöltsel egészen meg-egyezt. Nád-mézzel meg-édesítve forító és áraztó erejében sokat le-tézen.

§ CXXIV.

A' Nagyobb élő fákon termő gyümölcsök közt leg-betsefebbnek 's egészségefebbnek tartatik a' *Tserefnye*. Nevét kétség kívül vette a' deákból *Cerasus*. *Cerasus*nak pedig a' *Plinius* ítélete szerint neveztetett *Pontus* tartományának *Cerasantes* nevű Városáról, a' honnan hozta volt azt *Lucullus*, mikor *Mitridátest* meg-győzte, leg-előző Olof Országba: a' honnan oztán csak hamar egész Európában el-terjedett. A' *Tserefnye* ki vad, ki óltott; mindenik ismét formájára, zínere és ízére nézve sok féle. Mellyik mennyire legyen egészséges, a' §. CXVIII. adott jelekből meg-ismérhetni. Minél nagyobb szemű, húsofabb, épebb, levelebb izű savanyuság van benne, az egészségnek-is annál hasznosabb. Egyebekben az Eperrel meg-egyezt; hanem hogy annál bövebb

bővebben táplál: de a' vizelletet nem hajtja olly mértékben, ha magvának bélivel edgyütt nem ézik. A' *Megy*, mint fojtótság nélkül való savanyu ízére, úgy hasnára nézve-is az apró veres fölötlől kevesebb különböz. Hogy egész Éktendőben hasnát vehessük, réz érint a' kementzékben meg-éraztjuk, réz érint ki-fatsart leviből *Syrupot* csinálunk. Afalva nem annyira hivesít; de jobb *chylus* közül belölle; sem felet sem gelesztát nem okoz. Minél édessebbek, ezek-is, mint egyéb gyümölcsök, annál kevesebbé foritanak. Szoktunk a' *Megygyel* Nyarra bort-is csinálni. Ez a' bornak melegítő erejéből sokat el-veszen: és ha magvával együtt meg-törve téezzük azt a' bor közü, a' vért-is a' vizellet útján fépen tisztítja. A' *Somot* természetire nézve a' megytől alig lehet meg-külömböztetni.

§. CXXV.

A' *Szilvák* közt a' borgas magvuk legjobbak; és a' tserefnényének egészséges vóltakra keveset engednek. Minden egyéb gyümölcsöknél bővebben táplálnak: a' hasat-is meglágyítják mind nyersen, mind afalva. Magvokat ki-fedvén és külső hajokat le-hántván, kivált ha mézes vízbe előre meg-főzik, a'ztali tsemegének hasnatoson éraztatnak. *Liktárium*nak-is mind higon, mind érazzon nehezebbeske emészthetők; de ha meg-főzik, egészségesnek és betegnek egyaránt hasznosok. De az édes *Szilvák*, rothadó édessegek miatt,
az egészsé-

az egészségnek olly ártalmasok, hogy, kivált a' fejer *filvát*, a' jól rendelt váralokon áruházi törvény szerint meg-tiltatott.

§. CXXVI.

A' *Baratzk* Rómában *Plinius* idejében igen ritka és drága gyümölcs volt: ma mindennél elég közönséges. Szagjával és boros ízével magát nagyon kedvelteti; de háznára nézve nem érkezik a' *filvával*. A' magvához ragadó *durántzai* és egyéb bor ízű húsos, levekes baratzkok mindazáltal a' mértékletesen evőknek nem ártalmasok. De a' *házaz* húsu, hamar rothadó, víz ízű baratzkok a' fejer *filvánál* kevéssel elébb valók. A' *Salernitanusok* a' baratzkra mustot innya jovalják; de igen okatlanul, mert így a' gyomorba még hamarabb meg-forrana és peshedne. Tanátosabb mind a' baratzknak, mind a' *filvának* magvát meg-törögetni és belét ki-vévén húskok után meg-enni; mert ezek a' vér közzül a' gyümölcs lévből gyűlt peshedt vizet a' vizellet útján az egészségnek nagy háznára ki-hajtják és tisztítják.

§. CXXVII.

Az *Almának* és *Körtevénynek* fok féle nemét külön-külön meg-emliteni a' rövidség nem engedi; de nem-is szükség, mert a' CXVIII. §-ban említett jelekből ezeknek természeteket akárki maga könnyen meg-határozhatja. A' *Körtevény* poronyóbb, levelesebb és hathatóbb bőr ízével a' *házaznak* az *Almánál* kedve-

kedvesebb. De minthogy a' gyomorba hamarabb és erősebben meg-forr, 's rozébb, 's tsipősebb etzette-is válik, az egészségnek kevesebbé hasznos. Egyeb-iránt több tápláló erő van benne; a' halat-is, kivált főve, bővebben mozdiqa.

§. CXXVIII.

A' *Narans*, *Pomagrénát*, *Tzitrom*, *Limonia*, mint külső formájokra k lomböznek. Hajoknak *külső sárga 's fagoskodó réke* az agyvelőt, *éivet*, gyomrot erőlti, a' éelet üzi, a' vért melegíti, a' *perspiratiót* segíti; keserü ízivel a' gelektát-is meg-oli: innen fűzervám helyet Konyhai haszonra-is gyakran fordittatik. Ez alatt lévő *fejér, izetlen belek*, mint a' Mállyva, lágyit és fikit, *Magvok* forit, *szarazt*, és melegít. Levck az *appetitust* gerjezti, a' belső rézeket erőlti, a' forroságot óltja, a' vérben támadható rothadtságnak ellent áll: a' honnan a' Törökök és más meleg tartományokat lakó Nemzetek, minden forró nyavallyákban, sőt a' pestishen-is gyakran egész poháronként igen nagy haszonnal vókták a' Limónia leveit innya. Ezen meg-nevezett gyümölcsök régen csak *Mediában*, *Perfiában* és *Assyriában* teremtek; ma Görög, Oloz, Frantzia, Spanyol Országokban, sőt nálunk-is a' pompáibb kertekben elég bőven találtnak; jöllehet ezek mindenkor vadabb természetűek, mint a' mellyeket a' meleg tartományokból hoznak. Minel kívánatosabban van ebben vagy amabban az édes

az édesség a' tavanyusággal mersékelve, annál
 elebb való hasznára nézve-is. Innen a' Na-
 rants a' Pomagránátnál, ez a' Limoniánál, a'
 Limonia a' Tzitromnál nagyobbra bersültetik.
Scaliger és *Clusius* azt írják, hogy Indiának
Ceylon nevü Szigetiben igen édes haju és egéz-
 zen meg-ehető Narantsok termenek; *Chiurban*
 pedig ennek egy bizonyos neme édességével a'
 nád-mézet fellyül mülja. Ezek-is, mint zín-
 tén egyéb leves gyümölcsök; minél édeleb-
 bek, annál kevesebbe hivelitenek és erőltének,
 ellenben inkább nedvesítnek és melegítnek.

§. CXXIX.

A' *Fige* terem csak a' Déli és Nap-kele-
 ti meleg tartományokban, *Syriában*, *Massiliá-*
ban 's a' t. Zöldön vagy éretlen igen tsipős
 keferü; de a' meg-érés által felettebb meg-
 édesedik. A' hol terem, ézik nyersen-is; de
 nap fényen meg-fáraztva, fel-fűzve vagy ton-
 nákra verve, mint nállunk árultatik, sokkal
 egészségesebb. A' több gyümölcsöknél bőveb-
 ben táplál: de lágy és hamar el-follyó húst
 tsinál; kövér édessége miatt a' gyomorban
 hamar meg-kefередik; a' májban és lépben
 könnyen meg-dugul; a' forróbb természetűek-
 ben a' bilist faporítja, sőt hóttas 's bővelés-
 sel a' vért-is rothadásra kezíti; és a' *Galenus*
 ítélete szerint bűdös verejtékeket, ruhót, tet-
 veséget-is okoz; a' fogaknak-is ártalmas. Ezek-
 re nézve dió, vagy mogyoró béllel enni a' fi-
 gét és fokat innya rea commendáltatik. De
 más

más felül ezen kövér edettségével a' hasat lágyítja, a' vérnek náthás vagy sós tsipőtségét oltja. Mellyel a' köhögés, rekedezés, fulladozat és egyéb náthás nyavallyák ellen fépen használ. A' torha ki-hányását-is derekafon segiti, ha estvéneként két, három párt megesszünk. A' vén Embereknek máiók felett ditsértetik.

§. CXXX.

A' *Birs-alma* szagjával az agyvelőt és a' szívét erősíti; sőt, a' melly ritka példa foritis, a' honnan tiltja *Etmüller*; hogy a' fülö-Azfonvoknak, forulással; hólnapzámnak megtekedésével bajoskodoknak házában ezt ne tartsák. Nyerien felettebb forító ereje és keménysége miatt a' meg-ételre nem alkalmas. De meg-sütve, vagy meg-főzve mind magára, mind szegfűvel, fa-hajjal meg-fegelve 's mézzel be-kéztve kívánatos ízű és igen hasznos gyümölcs. Ugyan-is, ha éhomra vagy épen étel előtt effélel édel, a' gyomor' hideg gyengeségét, a' hányást, has-menést, vér-pökést, ver-folyást, idétlent fülést, náthát éjjeli nyomást 's a' t. meg-gyógyítja; étel után pedig az eméklést segiti, a' hasat indítja, a' vizelletet hajtja. Értsd mind ezeket a' *birs-alma* sajtról és *liktarium*-ról-is. A' régiek, a' mint *Mathiolus* fel-jegyzi, meg-egyező értelemmel hitték azt, hogy ha a' vifelos Azfonny gyakran birs-almát érik, igen kesz és elmes magzatja legyen. De a' máiók ezt csak babonának tart-

tartják. Bizonyosabb dolog az, hogy az Embert lehelletit kedvesse teszi: a' honnan a' *Püta*-is erről így ír:

*Post epulas uxor cur mala cymodia summis;
Num tunc ut te vir trachus odore petat.*

Ezekre nézett talám a' bölts *Solon*-is, midőn, a' mint *Stanleus Hist. Phil. Plutarchus*bol írja, a' többek közt egy házban rekedtessék és minekelőtte együvé fekünnének birs-almát egyék.

§. CXXXI.

A' Szőlőt éretlen-is tsirke és tehén hússal gyakran főzik. Az ételbéli kívánságot gerjeszti, a' gyomrot erősíti, forit, fázart, hivesít. Meg-érve, rend szerint ugyan bornak fűrik, de enni-is igen kívánatos: mint a' Zöllo Pástorokon meg-tetzik, jól-is táplál, de puha és hamar el-fogyó húst tsinál: ha igen édes, éomjuságot okoz: némellyek a' *Venura*-is gerjeszteni tapasztalják: a' hasát hamar el-tsapja. sőt gyakran, kivált ha é ritó magvokat és hajokat ki-vetjük, valóságos has-menést-is okoz, mellynek meg állitá ára nincs jobb orvosság, mint két' három kalány-ni seprő éget-bort innya. A' favanyu Zöllo, mint a' hordóban, úgy a' gyomorban-is meg-forr, és, foként a' hidegebb természetűekben, felet, puffadást, gyomor és has-fájást 's a' r. támaszt. E' fele ártalmait fokban a' reggeli harmatos Zölönek-is tapasztalták. Leg-bátor-

ságo labr enni a' föllöt, mikor tzerára fel-
 kötözve egy kevésé meg-kezd fonnyadni. *Bus*
bequius írja, hogy a' Törökök, nem lévén
 nekik bort innya szabad, a' föllöt igen fere-
 tik, és vagy fa, vagy tserép edényekre fris
 mustra rakván, és mustár maggal mintegy bé-
 sózván, egész Nyárig romlás nélkül el tartják;
 és hogy ez a' fájnak igen kedves; de az
 egészségnék ártalmas. Hasznosabb gondolat
 volt az édes kövér föllő-gerezdnek fázát,
 midon már félignél jobbatskán meg-ért, meg-
 vágván vagy meg-tekervén, hogy a' nedvesség
 útja a' fémekről el-fogassék, a' nap melege
 által azt meg-fáraztani; és így gerezdestől
 vagy meg-femelve tonnákra verni, mint a'
 nap-keleti melegebb tartományokban, Spanyol
 és Frantzia Orzágnak-is némelly részeiben,
 a' hol a' föllő igen nagy fémü, és
 éles fókott lenni, tselekezőnek. Mi ez il-
 lyen meg-fáraztott föllöt *Mala'sának* nevez-
 zük. Hasznára nézve egyebekben a' fázaz
 figével meg-egyezt, hanem a' gyomorban
 nem keféredik olly hamar-meg; a' vért sem
 kéziti annyira rotnadásra. Az *apró malo'sa*
 vagy *Korintbusi meg-fáraztatott apró ve-es-föl-*
lo, yenge savanyuságával a' gyomrot jobban
 erőfíti, az eméztést segiti, a' fémjúságot
 oltja; innen a' belső rézeknek 's a' vérnek-is
 hasznosabb; a' haát-is jobban lágyítja.

§. CXXXII

A' *Kapornyat*-is némellyek gyümölcstnek
 tart-

tartják, de ez nem egyéb, hanem egy *caparis* nevű tsemetének fíntén nyíló félben lévő zöld virág bimbója. Terem leg-bővebben *Cyprus* Szigetiben, de Oloz, Spanyol Országokban és más Tenger mellyéki meleg tartományokban-is találhatik. Ott helybe Konyhai házonra nyersen-is fordítatik, de hozzánk csak bé sózva hozattatik. Ezen sós leviből jól ki mosván, etzettel és fa-olajjal el-kéfitve, némellyek magára-is ézik, de gyakrabban hússal főzták főzni. Főztós lavanyu sótságával az ételbéli kívánságot gerjezti, a' gyomrot erősíti, a' nyálnak és rakonyának bőv folyását apasztja, gyengén fátaszt és melegít. De olly kevésbé táplál, hogy fűszerfámnak inkább lehet, mint eledelnek mondani.

§. CXXXIII.

A' Fűveken termő Gyümölcsök közt leg közönségesebb az *Ugorka*. Ez vizes, hideg, taknyos, éjjas természetű. De a' *Berhaave* ítélete szerint holmi lálétrom formavékony só-is vagyon benne: mely szerint a' forró és száraz természetű, kemény és heves gyomru Embereknek egyehkor-is, de kivált a' Nyári meleg napokban igen fűpen használhat, hivesítvén, az epe sártól vagy rothadástól őrizvén az ő véreket, és ha mi abban meg-vefett volt, azt a' vízzellet útján ki-is takarítván. Ezen vért hivesítő és nyáloldító erejével a' *Venus* tüzet-is tapasztalható-

képen óltja. Innen, a' mint *Erasmus* feljegyzi, Közmondás-is volt a' Görögök közt, hogy a' fővő *Affonyoknak* ugorkát kell adni: mellynek alát illy zokkal adja elő *Aristoteles*, *quia cum ex ugi et indefinente jessime, pedumque blanda agitatione; uterus et partes generationi dicatae incalescant, saluces et ad venerem minimum proclives sunt, quem aestum frigidi cucumeres retundunt.* Ezek nemelylek a' Zöld Ugorkát meg-hántva nyer-en-is, de igen nehéz emészthető, gyomrot felettébb meg-hüti, és abban meg-peshedvén; taknyos sár-vízzé válik; melly fókaknak tsömört, gyomor-fájást, vér-hast, hideglelést 's a' t. okozott. A' só, etzet, olaj, bors ezen tsaknyos hidegségéből ugyan fokat el-véznék; de minden rézből ártatlanná ingyen sem tézik. *Bé-sózva* jóval egészségelebo; mert így, a' fellyebb említett háznokon kívül, az *appetitust*-is gerjezti, a' gyomrot erosit, az emésztést segiti. A' megért ugorkát többire tsak magnak tartják. De írja *Scrutatus* hogy o elmer olyan Embereket, kik ennek sárga naját le-hántván es bélit meg-rezelve, levit ki-fatsartak és nád-mézzel meg-édeutven, a' *Hecticusokkal* kétfér napjában négy négy lőtig tsudálatos házonnal iratták. Másként, az ugorkától, akárhogy kékítve-is, illo mindeneknek, főként pedig az öregeknek, gyermekeknek és más hideg 's neaves *temperamentum*uaknak, fükön tsemegeelni.

§. CXXXIV.

A' *Tök*, vizes, hideg, lágy, raknyos, hamar rothadó *chylus* és vért csinál; innen a' Sertéseknek alkalmasabb eledel, mint az Embereknek. Főve a' gyomornak hasznosnak mondja *Celsus*. Igaz is, hogy a' belső részeket a' Nyári hévségeekben fépen hivesíti és nedvesíti, a' fomjúságot óltja, kivált a' melly vagyon a' *bilének* fel-gyulladásától; de e' végre is hasznosabb eledeleket könnyen találhatnánk.

A' *Görög Dinnye* azon raknyos olairól, melly a' tokot rozsa téfi, tisztább vízzel és habbetske léttommal birnak: innen nem csak az ízük, hanem valamivel egészségesnek is, és a' hivesítésre, nedvesítésre, fomjúságnak óltására 's a' t alkalmasabbak. Ez a' Némerek közt nem igen esméreres gyümölcs; de Magyar Országban minden gyümölcsöknél közönségesebb: és a' rút vicsza éléssel főeknek gyomrokat és béleket annyira elhidegíti, és táskásítja, hogy az emésztésre majd elégtelenekké lesznek; és az Emberek, nagy részt vér-hashán, hideglelésben, és más nehéz nyavallyákban eszi minden Nyáron. A' *Sárga Dinnye*, mint az agyvelőt erősítő jó fogia és kedves bor ize tanítja, nem annyira hivesít, mint az ugorka, tök, és görög dinnye; sőt fűszerfámas savával a' *Boerhaave* ítélete szerint *Hist. Pl.* éhomra a' gyomrot erősíti, a' vért melegíti, a' *Venus* minden

minden eledelek felett gerjezti, a' vizelletet is annyira üzi, hogy a' ki ezzel gyakran és böven él, végtére vért-is vizellik. Mind ezeket pedig annál inkább tselekezi, minél frissebb, hathatósabb fagu és tsipősebb izü.

§. CXXXV.

Eddig a' leves gyümölcsekről. Lásfunk már azokról-is. mellyek kemény hajok alatt száraz mor'salódó belet foglalnak. Ezek közönségesen mind nehéz emésztherők, foritanak, belet tsinálnak, vastag és a' belső rétek forótságaiiban könnyen meg-akadó *chylus*-sá válnak; egyéb-iránt minden leves gyümölcseknél bővebben táplálnak, fokot enni belöllek nem bátorságos; mert a' gyomorbéli nedvességet fel-iván igen meg-dagadnak, és puffadást, nyúghatatlanságot, nehéz lehellést, fő-fájást 's a' t. okoznak. A' meg ételre, míg frissek, tsak addig alkalmazosok; mert ha meg-avasultak, rekedezést, köhögést, fáj, torok és meji fájást, hányást, vér-hast, tágoknak el-esését, *colicát*, sőt a' gyomorban és belekben *inflammation*-is könnyen tsinálhatnak.

§. CXXXVI.

Az Édes *Mondola* mind izére, mind hasznára nézve ezek közt leg-előbb való. Ha forós külső hártáját, jó meleg vízben egy darabig áztatván, és oztán hideg vízbe vetvén, le-koppasztod, magára-is, de kivált nádmézzel bé-borítva, igen kedves izü és böven tápláló

tápláló tsemege lézen, fájdalmat enyhít és álmot okoz. Ha *téjnek* kékited, minden mejjbéli nyavallyák, belső *inflammatick*, *háraz* beregség, vér-has, has-tekerés ellen *haznos* orvosságod lézen. Ki fajtólt olajjával-is, ezen kívül, a' has-*zorulásban*, *colicában*, nyilallásokban, belső rézekben lévő sebek ellen 's a' t. míg frís, nagy *hazonnal* élheté. De ha meg-*avasul*, mindenekben *ellenkező* ereje lézen.

§. CXXXVII.

A' *Diónak* éretlen rejes béle, éhomra éve a' hasat lágyítja, nedvesít és hivesít; de meg-érve *zorít*, *hárazt*, és melegít. *Mitridátesről*, *Pontusnak* Királyáról írják, hogy ő minden reggel dió-belet, figét és rútat éven, magát minden méreg ellen bátorságossá tette; a' honnan a' régiek másoknak-is jóvallyák, reggelenként e' gonoznak el-távoztatására meg-sózva dió-belet égyenek. Az Olozók a' lapos geleztának ki-hajtására nem tartanak jobbat, mint éhomra jó *háraz* dió-belet böven és gyakran enni, A' *Salernitanusok* a' halra diót *commendálnak*, talám hogy a' hideg hal húsnak meg-eméztésére a' gyomrot segítsék; de e' végre egy pohár jó bor többet *haznál*. Ama' nevezetes verset pedig *Unica nux prodest, nocet altera, tertia mors est*, az az, *Egy dió jó, kettő árt, de harmadik el-veszt*. Ha e' mi dionkról értették, gyermeki *hazontalanság*. A' zöld dió *kegfüvel* és fa-

hájjal meg-fegelve, mézzel vagy nád-mézzel mint egy bé-sózva, a' hideg gyomornak erő-fítésére, az ételbéli kívánságnak nevelésére, és az eméztésnek segítségére nem meg-vetendő.

§. CXXXVIII.

A' *Mogyoró* a' diónál szárazabb terméfe-tű, innen nehezebb emészthető, inkább is forit és szárazt, de bővebben táplál, nem-is keferedik és avasul olly hamar-meg a' gyomorba. A' gyenge haju és veres hártýájú Török mogyoró a' más féléknél jobb. Ezt az arénának és *calculus*nak fájdalmai ellen, és azoknak a' vesékből leendő ki-tisztítására sokan ditsérik; de ha ebben valami e' féle erő van, a' többiből sem lehet azt egészen ki-tagadni.

§. CXXXIX.

A' *Geftenye* ki vad, ki jóféle. A' vad geftenyét a' tsinosabb Országokon, fájának rendesen növä ágaiért és szépen zöldellő levelivel kies árnyékot vető hafnáért, az utak és séjraló helyek mellé gyakran plántálják; de gyümölcstét csak a' fertések számára hagyják. A' Tsere-maktól természetire nézve keveset különböz; mindazáltal annál még-is valamivel elébb való; úgy hogy, a' mint írja *Selizius*, Frantzia Orzágnak némelly sovány rartományaiiban sülvé és fővé a' Parasztok is meg-évik ezt. A' jóféle geftenye egész Európában közönséges eledel. A' jó gyomruak és

és serényen dolgozók bátrabban ehetik; de a kik kevés *commotiót* téznek, minel fükebben költik ezt, a' magok egészségének annál többet használnak. Tapasztalták némellyek azt-is, hogy a' kik fokáig gesztenyével éltek, attól rend kívül meg-tetvesedtenek.

A GOMBÁKRÓL.

§. CXL.

A' Gombákat a' Régiek mind csak valami rothadtságból gondollyák való lenni; de a' máiak végére mentenek, hogy ezek-is mint egyéb plánták, magról teremnek, melly az ő alsó rérjeik között igen bővön találatik, *Berhaave Hist. Pl.* tsu'álkozik, miért lehet a' Gombákat olly igen az Emberek, holott sem izek sem b'zök nintsen; és, ha a' mérget ki vezűük belőlök, csak holmi durva földből és rothadt vízből állanak, melly érint majd semmi tápláló erő fints benne, még-is mind iszonyu nehéz eméltetők. *Fr. Hoffman-is* így ír. *Lehet ugyan a' Gombák közzül né-nellyeket jól meg-főzve vagy egyébként el-kefitve ételre fordítani; de nints olyan idő, nints olyan terméket, mellyben többet ne ártsanak azok-is, mint a' mennyit használnak.* A' Kéfitésre jóvallyá hogy előzőr meleg vízben jól meg-mo'sák, azután meg-fáraztván úgy főzzék, süssék vagy rántsák-meg, és etzettel, olajjal, téjsel vagy vajjal

L 5

egyék,

egyék, mivel ezek a' gombának mérgét el-
 sőták óltani. Ha valamire, e're a' jó bor-
 is meg-kiváratik. A' gombák közt leg-jobb-
 tartja Boerhaave a' *Tseperke gombát*. A' régi-
 ek előtt-is, mint Horatiusnak ezen favai ta-
 nitják, *Pratensis optima fungis*, leg-nagyobb
 bletsbe e' vólt. De a' Fr. Hoffmen ítélete
 szerint valamennyi fekete, kék, *minium* fin,
 's tarka gomba vagyon, egyről egyig mind
 halálos méreg lakik benne. A' fából nőtt, és
 a' földi vén gombákat-is, akármi névvel ne-
 vezteffenek, mind veszedelmesnek mondja Bo-
 erhaave. Seneca a' gombát nevezi *voluptuari-
 um venenum*, tsemege méregnek. Plinius ci-
 bus *anceps*, kétséges ételnek. Allen pedig
 minapi Anglus Doctor, a' ki maga a' gombá-
 tól éinte meg-hólt, le-irván Kircherusnak
 ezen favait: *Fungus, qualiscunque sit, semper
 malignus est, semper exitium qualitatum appa-
 ratu instructus; et si non statim sentiat, fre-
 quenter tamen comestus, nescis quid successu
 temporis in interiore viscerum administratione
 relinquit.* azt veti utánna: *Apage ergo per-
 niciofa isthaec gulae blandimenta! Quae tanta
 voluptas ancipitis cibi? An usque adeo vitae
 taedet, ut eam cum tam-vili offa permutemus,
 mortemque in procinctu stantem ultro solitemus.*
 A' mérges gomba ételt, ha hirtelen ki nem
 hányhatjuk, vagy annak mérgét téjjel, olaj-
 jal; borral vagy etzettel el nem ölhettük,
 gyomor fájás, okádozás, has-tekerés, tsuklyás,
 vérhas,

vérhas, hideg vezetékesség, reszketés, nyavalya törés, méjj álom, 's nem fokára halál fokra követni.

A HUSOS ELEDELEKRŐL.

§ CXLI.

Kérdésben forog a' Tudósok közt; mikor tsüfzött bé a' hús étel az Emberek közt? Sokan úgy tartják, hogy ez még a' Paradisomban kezdődött volna; nem láthatván által (1. hogy lehettek volna illy nagy házu és jó izü eledel nélkül el az első Emberek? (2. miért lett volna Ábel barom páfitor, ha a' barmoknak húsát nem ette volna? (3. hová tették volna el az állatoknak húsát, melyeknek bőrökből köntöst tsináltak, ha meg nem ettek volna? (4. hogy uralkodhattak volna az Égnek Madarain, a' Földnek Vadain és a' Tengernek Halain, ha azoknak húfokkal nem éltek volna? De bizony, mint ma-is fok Nemzetek tsupán tsak gyümöltsel, zöldséggel, füveknek magvaival, és gyökereivel élnek, úgy élhettek az első Emberek-is. Másként-is, ha ki kézfítését nem tudja, mint az első Emberekről fel-lehet tenni, a' hús nem derék tsemege. Ábel-is tarthatott azért barmokat, hogy a' tejekkel éljen, bőrökkel ruházódjék, húfokat pedig az ISTENnek egészen meg-égetendő áldozatul meg-áldozza. A' mi pedig az állatokon való uralkodást illeti.

leti, az nem csak a' meg-ételből áll; mert ma sem élünk meg mindent, a' minn ural-
kodunk. Hihetőbb azért, hogy a' hús étel
az özön víz után kezdődött; mert az előtt
a' Sz Írásban firtsz arról semmi emlíkezet,
hogy valaha valaki húst ett volna: maga
Noé is mind tiéba, mind trízátalan állatok
közzül annyit erefíttet ki a' barkából; a'
mennyit bé-virt volt; egyébként, vagy egyet
meg-kellett volna ennie azok közzül. De a'
k' Iső régiségnek írói világosan írják, hogy a'
régiknél a' hús étel épen szokásban nem volt.
A' többek közt *Ovidius* így ír:

*At vetus illa aetas, cui fecimus Aurea nomen,
Faetibus arboreis, et quas humus educat, herbis
Fortúnata fuit, nec polluit ora cruore.*

Porphyrius ugyan a' hús ételnek kezdetit csak
Pygmalion idejére vízi (a' ki a' *Tyriusok* közt
az alatt királykodott, mikor *Forám* a' 'Sidók
között,) és írja: hogy ekkor némelleyek leg-
el gör húst kezdvén enni, ifonyu gonof és
utállatos Embereknek rarrattak; és minden-
féle kínos büntetésekkel igyekeztek őket ettől
el-fogni; de annyira, meg-tetrtzett volt né-
kik a' hús ize, hogy többé annak ételet az
Emberek közzül ki nem irthatták. De bi-
zony, hogy a' 'Sidóknál és más Nemzetek-
nél a' hús étel már annak előtte régen so-
kásban

kásban volt, ha az rövidség engedné, sok példákkal meg-bizonyíthatnók.

Pythagorás Idvezitők. Gületése előtt mintegy 500. Eftendőkkel virágzott Görög *Philosophus* a' hús ételt törvény szerint el-tiltotta vala a' maga tanítványitól: mellyben ötet a' Keresztényenek közt-is főkön az *Anakhoréták* követték. Véreknek tartja vala ugyan-is ő az oktalan állotokat meg-olni, úgy itélvén, hogy azokban-is olyan lélek volna, mint az Emberbe; sőt, hogy a' mi lelkünk-is holtunk után azokban gyakran által költöznek. De másként-is, hogy az Ember, kinek sem körmeit, sem fogait, mint más ragadozó állatoknak, hús faggatásra a' természet nem készítette, hogy az élő állatoknak véres, genyetséges húsát darabollya s rágja, utálatos feneségnek mondja vala leani. Maga a' természet-is ettől annyira irtózik, hogy nyersen a' húst senki meg nem cheti; hanem főkfele sütés, főzés és trágyázás által kell annak ízét úgy el-vezteni, hogy a' nyalánk ízát meg-leneitlen velle tsalni. A' vér is, melly ebből készül, forró és rothadásra hanyorító; az elmét-is ostobává téli.

§. CXLII.

De mi, kik efféle gyenge *fundamentumon* épült okokra nem hajtván, a' hús ételt, nem csak szabadnak, hanem lukségnek-is tartjuk, látfuk (1. Közönségesen a' húsek mennyire legyenek egészségesek, mennyire nem? (2. mi külömbseg legyen azok között mind

ba, mind el-képzésekre nézve? A' mi az elsőt illeti, A' Hús minthogy a' mi testünkkel egészen meg-egyező *materiából* áll, minden eddig elő famlált eledeleknél hamarébb, bővebben és állandóbban táplál; több, melegebb, és *spiritusokkal* telyesébb vért csinál, a' honnan a' testnek erejét is jóval inkább neveli; mint erről, a' kik bojt napokon sokáig húst nem éznek, bizonytságot tehetnek. Ékre vehetjük innen azt is, hogy a' hús étel az Északi hideg Országokon szükségesebb és hasznosabb, mint a' Déli meleg tartományokon; mi közöttünk is telbe inkább meg-kiváncsátik, mint nyárba; és hogy a' *melancholicus* és *phlegmaticus* Embereknek jobb, mint a' vérrel azonkívül is bővölködő *sanguineus* és forró természetű *cholericus* Személyeknek. Mert mind forrósága, mind felettebb való el bővülése a' vérnek, melyek a' hústól nagyon öregbednek, romlására van az egész segítségnek.

§. CXLIII.

Hogy az állatok húsai közt lévő természetű különkségeket, és hogy azok szerint melyik, 's kinek mennyire legyen egészséges, világosabban fel-vehetjük, a' közönségeket alább majd külön külön meg-fogjuk említeni. Most pedig előre csak azt jegyezzük meg (1. hogy a' mérges, meg-dühött, meg-döglött állatoknak húsát meg-e mi igen veszedelmes; mert a' mitsodás vezettség magokban volt,

volt, a' mi vértinkben is hasonlót tsinálnak. Ugy azok-is, a' mellyeknek rof' fagjok és izek vagyon, az egészségnék mind ellenire vagynak. Egy főval, a' mint böltsen megjegyzi *Fr. Hoffman*, azoknak az állatoknak húsa, mellyeket az ISTEN maga III. Mós. XI. a' 'Sídóktól, mint tisztátalanakat, el-tiltott vala, az egészségre nézve-is vagy ártalmasok, vagy a' tiszta állatokénál kevesebbé hasznosok. (2. A' mitsodás az állatoknak húsa, vér-is épen olyan kézül belölkök. Innen a' húfok minél lágyabbak és nyálásabbak, annál kevesebbé melegitenek, ellenben inkább nedvesitenek és kovéritenek; minél gyengébbek és poronyábbak, annál több vért tsinálnak, minél több a' korsonyává váló nedveség bennük, tsak a' gyomor meg-emészthetse, annál bővebben táplálnak; minél fűjásabbak és nehezebb rághatók, a' gyomorban-is annál nehezebb emészthetők; minél fűrazabbak és poronyóbbak, annál vékonyabb vért, tisztább és több *spiritus*okat adnak, inkább-is melegitenek; minél durvábbak, fűványobbak és izetlenebbek, vért-is annál vastagabbat, durvabbat és kevesebb 's rof'zabb *spiritus*okat tsinálnak, 's keveslébbé-is táplálnak. Ezekből észre vehetjük már azt-is, hogy a' lágy, nedves, és hideg *Agyvelő*, a' lágy nyálás és nyulós *Bör*, *Gyomor*, és *Belek*, a' fűjjas *Szív* és *Vesék*, a' fűvány, taplós *Tüdő* és *Lép*, a' poronyó, de hamar meg-keieredo és rothadó *Maj*'s a t. men-

mennyire legyenek egészségetek? (3. A' Kövérség, ha hideg és kemény természetű, mint a' falonna, fagygyu, 's a' t. nem csak maga igen nehéz emésztherő, hanem a' gyomornak és beleknek *fibrát*-is el-lágyítja, azokban a' mozgást, kenegető és simogató lágyságával, el-oltja; és így végtére, ha erős *coctio* által nem tegutetik mint a' paraszt munkálókba, egyebeknek meg-e-néztetésére-is alkalmatlanná teszi: nem csak, hanem a' vért-is és minden egyéb nedvességeket meg-kövériti, likítja és nyúlósítja, hogy azok se jó módjal el-ne kerülhessenek, se a' rendelt helyen ki ne válhassanak, melly miatt az egész testnek is az eféle kövérségekkel való bőv és hofzás elesre el-kellünk erőtlennülnie és lágyulnia. A' poronyobb és vékonyabb kövérségek pedig, huncma terem sok helyt a' hús között és a' tsontoknak üregeibe, a' gyomornak könnyebben engednek, de abban hamarébb meg-kelekednek és rothadnak, és a' vért-is illyetén rothadásra hanyotló keletű tsipóségekkel záporábban fel-gyúlatják és meg-veztegetik. Innen, mindenféle kövérségekkel ha szinte limitó és édes lágyságokért a' hús igen tettzenekis, fűkőn kell elni: 's akkor-is, hogy fűk, enyves lágyságok valamit oázson, sok kenyéret kell enni azokat.

§ CXLIV.

A' Hús nyersen igen izetlen és egészségtelen eledel; a' honnan, a' mennyiben tudom, egy

egy Nemzet-is egész nyersen azt nem ette: a' Tatar-is, a' nyereg alá tévén, annak nyers levét ki fajtólja, és ott valamenyire mintegy meg-főzi. *Boerhaave* írja, hogy egy *Condaeus* Fejedelemin próbára egy Embert tsak nyers hússal tartatott, a' mellytől az olly fenévé és nagy ehetővé lett, és az ételt üintelen annyira kívánta, hogy magát alig tartóztat-hatta-meg, hogy mint a' Farkas a' közel lévő állatokra ne rohanna: és hogy ezen az Embereken üintelen való nagy has-menés volt. A' sütés és főzés közben, a' meleg meg ritkítván az edényetskékben lévő nedvességeket, azoknak kemény és éjjas *fibráit* ki-halogatja, el-éaggarja és így könnyebb emészthetővé teszi; a' nedvességeknek nyálakságát el-ozlatja; és azt a' vékony gőzt vagy *spiritust*, melly minden állatokban különböző természetű és egyébbé nem-is válhatik, ki-űzi. A' sütés mind ezeket nagyobb mértékben tselekezi, mint a' főzés. Innen a' *sáraz*, kemény, *sovány*, *tsontos* húsnak főzés; a' *nedves*, *hideg*, *lágú*, *nyálás* természetűeknek sütés kívántatik; a' *közép tulajdonságuaknak* pedig mind sütni mind főzni alkalmasok. A' sült hús a' főtnél inkább melegíti és *sárazítja* a' mi *testünk*; de a' főrt könnyebb emészthető 's bővebben-is táplál, kivalt levével együtt, mellybe a' tápláló erőnek nagy része által fokozott költözni. Némelly Vadaknak és Madaraknak hússok olly éjjas és kemény, hogy a'

főzés és sütés által-is alig lehetne a' megemésztésre alkalmatossá tenni, holott egyébként igen kedves ízűek és egészségesek volnának. Ezeket ha holtak előtt erősen megfárasztod, vagy azután, még gyengén rothadni, láboknál fogva felkötve tartod és bepáraztatsz, fokát puhulnak. Az erős megsúrlás vagy verés-is ezen éjjalságból fokát elvézen.

Ezekből jó rendin étre vehetjük már azt-is, kinek, mikor, miféle és miként kezelt hús legyen egészségesebb? Mert a' gyenge gyomru, vésteg ülő és beteges Emberek a' kemény, éjjas, sovány, falonnás, bésozott vagy füstön megfárasztott húst meg nem emészthetik az erős munkát tévő paraítoknak gyomroiban a' gyenge és igen könnyű emészthető tsirke, madár és vad hús meg féln akad, és azokból készülő vékony vér az ő tápláltságokra és erejek' fenn tartására nem elégséges: a' vérrel bővölködőknek véreket a' gyenge és poronyó ifjú állatoknak húsa, felettebb megbövíti, ellenben az akármilyen okból elfogyatkozottnak erejeket ez igen fépen újítja: a' forró és fázaz természetűeket a' fázaz, puha, sült, és rántott hús, jobban is elfázaztja és felgyálaztja; a' hideg és nyálas főtt hús pedig őket igen háználson nedvesíti és hivesíti. Ugyan ez okból az ellenkező természetű *phlegmaticus*oknak ez kevesebbet használhat, mint *anaz*. A' sült hús télre, a' főtt pedig nyarra inkább illik.

A NÉGY-

§. CXLV.

A' NÉGY-LÁBU ÁLLATOKROL.

§. CXLV.

A' Négy Lábu Állatok közt leg-közönsé-
gefebb eledel az *Ökör*, vagy *Tebén* *hús*.
Az ugyan énnél keményebb, de jobb izü 's
tisztább vér kézzül belölle; a' honnan inkább-is
fokásba van. Min lenik nehezetske emészthe-
tő; vastagotska, de egyéb-iránt jó féle vér
kézzül belölök, bőven és tartóson is táplálnak
mind főve, mind sültve. Minél ifjabbak, ké-
nyesebben és jobban tartattak, a' marhák, hú-
fok-is annál jobb izü, könnyebb emészthető és
bővebben táplál. Innen, a' két vagy három
hónapu és mind addig annyja alatt szabadon
hagyatott *Borjúnak* *húsa* gyenge gyomru bete-
ges, veszteg ülő és tanuló Embereknek min-
den négy-lábu állatok húta felett, kivált sült-
ve, *commuendáltatik*. A' külfebb idejü és öf-
tövé borjuknak húfok, nyálas lágyságok mi-
att, mind a' fájnak, mind az egészségnek ke-
velsőbbé tettzenek.

§. CXLVI.

A' *Bial* a' meleg tartományokat érethi;
Német és más Éváki Országokon pedig egé-
zen esméretlen marha. *Húsa* olly enyves,
hogy ha a' falhoz tsapod, mint az agyag
hozzá ragad, egyéb-iránt-is durva, izetlen,

nehéz emészthető, enyves, hideg, durva vért. tsinál; és ez okból tsak az erős vaskos, kapás fegény Emberek számára való. A' melegebb tartományokon lakó forró vértü Nemzeteknek nem annyira ártalmas mint miénk; a' honnan azok közt inkább-is fokásban van.

§. CXLVII.

A. *Dişnó*, minthogy az O Törvényben a' tisztátalan állatok közti számláltatott vala, a' 'Sulok, *Mubamedánusok*, *Persák* annak hústát meg-enni mind e' mai napig halálos véteknek tartják. De másoknak olly kedves eledelek ez, hogy jól-lehet a' *Dişnónak* ételiben semmi háznát ne lehessen venni mint egyéb állatoknak, még-is azt nagy számmal táplálni méltónak tartják; és hogy meg-ölvén alig vagyon abban valami rész, melyet konyhai házonra ne fordítsanak. *Húst* az Ember hússal annyira meg-egyezni mondja *Galenus*, hogy néha az Ember húst *dişnó* hús helyett a' Vendégekkel meg étették a' gonosz Fogadók. *Hippocrates* az eştendős, répával, száraz gabonával vagy makkal hizott *dişnónak* hústát izére és tápláló erejére nézve minden állatok húsa felett helyheztesi: igaz-is, hogy ha jó erős gyomorral talál, semmi több és állandóbb húst nem tsinál, mint ez. De durva, enyves vagy takynos hidegsége miatt, a' gyenge gyomor vélle nem bír; és a' heves, kényes, erőtlen testben nyálas, hideg,

és

és fenyvedésre igen hajlandó, tisztátalan, durva vér és *spiritusok* kezűlnek belőle. Innen a' vén, beteges, erőtelen vezteg ülő, *hypochondriacus*, köhvényes, arénás, el-esett tagu, *scorbuticus*, sebes, fekélyes Emberektől tiltatik-is. A' torma, mustár, etzer, hagyma, káposzta, répa, fűszerfű, jó bor ezen enyves hidegségében fokot el-vélnék, öltönözvén és melegítvén a' gyomrot. A' bé-sózás és fel-fűstölés-is ezt nagyon oqlattják; de azonban meg-keményítvén, még nehezebb emészthetővé tézik. Az újj diéző húst, kiváltképen pedig a' *malatz húst* (melly igen nedves, nyálas és taknyos természetű) sülve; a' bé-sózatott és fűstön meg-fáraztatott pedig főve hasznosabb enni. A' *Sodor*, minthogy ebben a' *músculusok* a' járás kedvéért leg-többet gyakoroltatnak, minden egyéb részek húseinál poronyóbb és fárazabb; innen egészségesebb-is. A' *Szalonna* nyersen igen nehéz emészthető; avasón nem csak roíz izű, hanem a' belső részeket-is rágja: a' süítés és főzés által ugyan valamit igazódik. *Belső részei* a' húsánál-is sokkal hidegebb és taknyosabb természetűek. *Sirja*, minthogy majd minden fűg és íz nélkül való, s egy kevésé nyálasabb-is, nem avafodik és tsipösül olly hamar-meg, mint a' vaj, innen ebben holmit rántani hasznosabbnak tartatik. *Vére*, ha erősen egybe nem azott és fáradt vólt, a' mi vérünket igen böven és hirtelen faporítja,

de puha és hamar ol-ozló vért tsinál. A' kemény fázaz vér pedig nem csak igen nehéz emészthető, hanem a' gyomornak-is nagyon ártalmas.

A' *Vad Diénó*, minthogy mind aérrel, mind eledellel tisztábbal és fázazabbal él, többet 's erősebben-is mozgatja magát, mint a' házi, fázazabb természetű; innen könnyebb emészthető 's egészségesebb-is annak húsa. Télbe mindenik elebb való, mint nyárba; mert a' nyári meleg az említett taknyos kövérséget fel-olvasztván és a' fényvedésre segitvén, nem csak izetlenné, hanem egészségtelenné-is tézi azokat. A' vad diénó húst borba bé-páztolva tartani leg-jobb,

§. CXLVIII.

A' *Báránynak* húsa két vagy három hónap korába, ha addig anyja alatt mind fázadon járt, leg-jobb. A' melly télbe jó elein lett, nem csak ritkaságáért, hanem egészségesebb voltáért-is a' későbbiknél nagyobbra méltán betsülterik; mert ekkor fázaz énéval élven a' juhok, a' hideg-is tomöttebbé tevén az ő testeket, közelt sem olly nyálasok és viz izüek. A' *Juhok* közt, a' jó húshan lévő *ifju herélt Berhétsnek* húsa a' borju húsnál kevésfel tartatik alább valónak. Kedves ízű, könnyű emészthető, jól táplál, böv, jóféle, vékony tiszta vért és *spiritusokat* tsinál. Ezt követi a' *meddő Juh*. De a' *fejős, vén, sovány juh-nak* húsa igen izetlen és nehéz emészthető.

A' *Kets-*

A' *Ketské-olló* a' báránynál szárazabb természetű; innen sokkal egészségesebbnek-is tartják; kivált a' betegségből ujjanon fel-gyógyulnak, sokban minden egyéb húsok felett díszérik. A' *Ketske húsról* a' régiek úgy tartották, hogy ez az erőt mindenféle húsnál inkább nevelné. Innen, midőn *Achilles* Troja alatt a' Görög vitézeknek vendégséget adott, a' mint *Homerus* meg-jegyzi, e' volt a' legkedvesebb étel. *Sveciában*-is a' parasztok, úgy mi köztünk-is az Örmények, bé-sózva ezt igen szeretik. A' Juh húsnál keményebb, szárazabb, szájszább és így nehezebb emészthető-is. Emellett, mint maga kedvetlen ízű, úgy a' hőfazon evel élőknek testét-is roz' ízűvé teszi. De az, hogy a' ketskét (a' *Plinius* ítélete szerint) üntelen a' hideg lelné és ez okból annak húsa ártalmas volna; nem különbben, hogy ez, és a' juh hús nyavallya törést okozna, házontalan költemény. *Kövérre* mind a' kettőnek tsömört, hányást, hasmenést könnyen okozhat. *Májok* nem megenni való, mivel a' ketskéjé igen bűdös, a' juhé többire férges.

A' *Vad Ketskének húsa*, a' üntelen való erős mozgás miatt, igen száraz; és frissen-is mintegy rothadásra hanyotló: mellyre nézve a' forróbb és szárazabb természetűeknek nem annyira egészséges, mint a' hideg gyomru, vértég ülő, és *phlegmaticus* Embereknek;

minthogy vékony, száraz és meleg vér készül belőle.

§. CXLIX.

A' Szárvas hús ennél keményebb; és hogy puhuljon, egy kevés ideig való tartást kíván. Egyéb-iránt ez-is böven tápláló és minden rendbéli Személyeknek egészséges eledel. De hogy ez a' hidegleléstől meg tartaná az Embert, és hosszú életet okozhatna, mint régen ném-lyek tartották, tsak babona. Hiában való felelem az-is, hogy a' száraz nyárba kigyót ennek, és e' miatt húsa is ekkor mérges volna. Sőt inkább *Augustus*ba és *Szeptember*be, az eledel bövsége miatt nyáron által meg-hízáván, sokkal jobb izü és egészségesebb, mint télbe, mikor el-éhezik.

§. CL.

Az Őz hús a' vad ketske húshoz egyebekbe leg-közelebb vét, hanem hogy annál nedvesebb és éjjelább. A' száraz húsnál mindazáltal puhább; innen a' gyengébb gyomru és fokot ülő Embereknek egészségesebb-is.

§. CLI.

A' Nyúl sültő nyóltz hólnapu koráig, kivált télbe a' mikorra meg-is fokott hízni, nem tsak gyenge és kedves izü, hanem könnyü emészthető-is, és jó vért tsinál. De a' vén nyúlnak húsa kemény éjjas, száraz és föld természetü, vér-is hasonló válik belőle. A' falonnával való meg fegelés és a' fűszerzám
mind

mind főve, mind sulve fokat igazít rajta. A' régiek, nem tudom mi okból, azt is el-hiteték vólt magokkal, hogy a' nyúl hús hét napokig széppé tenné az évőt: a' honnan *Martialis* a' díztelen ábrázatu *Gellia*val így jádzik.

*Si quando Leporem mittis mihi Gellia dicis,
Formosus septem Marce! diebus eris.*

*Si non derides, si verum lux mea narras,
Edisti nunquam Gellia tu leporem.*

Némellyek úgy-is okoskodnak: minthogy a' nyúl igen félénk állat, a' félénkség a' *melancholicus* vértől vagyon, tehát a' nyúl hús az Embert is *melancholicussá* téti. De ha a' félénkségből lehetne így itélni, a' farvas, öz, juh húst is a' vadtól alig menthetnék-meg; mert ezek is elég félénk állatok. Különös meg-jegyzést érdemel a' nyúl húsban az a' vékony tsip-s só, mellyel bőre és hájja, ha egy éjszaka eleven testre kötöd, azt ki-sebesíti. Ez által a' húsa is a' vizelletet erősen üzi, a' testet, egyéb húsok felett melegíti és szárazítja. Innen a' *phlegmaticus*, has-menő, és kövér Embereknek orvosság gyanánt lehet. A' Hegyeken és Erdőkön lakó nyúl, tós nádas helyen termetteknel sokkal elébb való.

Az *ürgének*, *Házi* vagy *Tengeri nyúlnak* húsa az Erdeiénel nedvelebb, puhább, édeslebb és bővebben táplál; a' honnan fókak előtt

kedvesebb-is. De, mint a' malatz hús; ez is igen nyálas és hideg természetű; vért-is hasonlót tsínál.

A SZÁRNYAS ÁLLATOKROL.

§. CLII.

A' Szárnyas állatok, minthogy aérrel-is, eleddel-is a' négy lábu álotoknál szárazabbal 's tisztábbal élnek, több 's lébesebb mozgás-is ténnek, húfokra nézve-is (mint közelebb *alcalinus* sóval bővelkődő ganéjjok nyilván tanítja) szárazabb és melegebb természetűek; következképen vér-is tisztább, vékonyabb és melegebb kézfül belölök. Vagyon mindazáltal ezek közt-is nagy különbség; mert a' házi madarak az erdeieknél, a' víziek a' szárazon élöknél nedvesebb, füjjasabb, és nehezebb emészthető húfuak. Innen a' beteges, gyenge gyomru, fokot ülő és tanuló Embereknek nem-is annyira hasznolok.

§. CLIII.

Mire ment légyen a' Szárnyas állatok iránt a' telhetetlen nyalánk fáj, meg-tettzik a' többek közt azon vatsorából, mellyet adott *Vitellius* Római Tsázárnak az Ötse, mellyben, a' mint *Svetonius* fel-jegyzette, 7000. féle madarak vitettettek fel-áztalra. Mais fok volna mind azokat elő fámlálni, mellyeket meg-éznak az Emberek. Mi azért tsak a' leg-közönségesebbet illetjük. Azok közt első helyet

helyet érdemel a *Tyúk hús*, a' melly, csak igen vén és sovány ne legyen, közép-kerü váraz, poronyó, könnyű emészthető; b'v és minden tulajdonságaira nézve dicséretes vért tsinál. Nevezetelen, ha váraz gabonával éabba on járva félig meg-hizott. Az lfju *Kappa nak húsa* dicséretnek pálmáját sem izére, sem egészséges vóltára másnak nem egedi. A' kappanok ugyan magok gyakran közhvényesek; de hogy azoknak húsa némellyek ítélete berint az évöt meg közhvényesítené, fő-fia beféd. Söt inkább, minthogy jóféle, vékony és meleg vérré válik, a' közhvény ellen derekafon hatnál. A' *Kakas hús* a' Tyúk húsnál éarazabb, keményebb 's izetlenebb-is. Kivált ha vén és ferény vólt a' kakas, valami sótság-is támad benne, mellyel a' *Vénusra* öztönözni, söt némellyeket *purgálni* is mondatik. A' *Türke* hat hetü korától fogva eétendeig olly könnyű emészthető, és tellyes tápláló nedvességgel, hogy a' könyvek mellet fárguló, hóézas betegség, vér-follyás és febek miatt, vagy egyéb okból el-erörlenedett Szemellyeknek haznosabb eledelt ennél alig mondhatni.

§. CLIV.

A' *Pujkát* Átrikának *Numidia* nevü tartománnyából hozták vala a' Rómaiak leg-előfer által Európában, a' honnan ő köztök *Numidiai* tyúknak-is neveztetett. *Varró* és *Plinius* idejekben ritkasága miatt még igen drágán kél vala. De minekutánna *Guineából* bővebben kez-

kezdték ide által hordani (a' honnan *Guineai tyúknak*, *Indiai kakasnak*-is nevezték) egész Európában el-éaporodott, és nagyon meg-ölsődött. Ennek húsa két hólnapu korától fogva fél-idejéig a' kappan húshoz leg-közelebb vét; hanem annál még-is valamivel keményebb. De ha egy vagy két nap meijeztve tartod, főként nyakánál fogva fel-akasztva, és valami terhet kötven lábaira, fokat puhul. Főve, minthogy magában-is száraz, jobbnak tartatik mint sülve. De sülve-is, ha fa-hajjal és fegfüvel meg-éegelve gyenge tűznél lassan fütterik, olly kedves izu, hogy e' miatt minden nagy Vendégségben első helyet érdemlett.

§. CLV.

A' *Páva*-is eredetire nézve Indiai madár. De *Perfiában* és *Mediában*, *Égyiptusban*, sőt *'Sidó* Országban-is már Salamon Király idejében, mint *1Kron. ix. 21*ből. meg-tettzik, által kezdett vólt vitetni. Görög Országban pedig Nagy Sándor idejében kétség kívül még esméretes nem vólt, Mert midőn Indiában a' Pávát meglátta, annyira tsudálkozott annak szépségén, hogy halálos büntetést mondott az ellen, a' ki ezt meg-ölné. *Theophr. Hist. Anim.* Rómában még későbbre került. De mindenütt tsak tzipra tolláért tartották; hanem leg-előtte *Hortensius Orator* a' *Cicero praeceptora* vitte ezt a'ztalra, midőn t. i. Pappá létinek áldomását (*Coenam aditalem Sacerdotii*) meg-adta. Az időtől

időtől fogva úgy reá kaptak erre a' Rómaiak, (azt gondolván, a' mint *Horatius* méltán ne-
 veri őket, hogy húsa-is annyival előbb való
 más madarak hújánál, a' mennyivel a' farka
 rzifrább,) hogy egy *M. Aufridius Lurco* ne-
 vű Ember hizlalni és faporítani kezdvén a'
 Pavákat, azokból a' *Plinius* bizonyossága tétele
 szerint rövid idő alatt *sextertium sexagenam.*
 melly a' mi pénzünk szerint 6000000. Kb. fo-
 rintokat tézen, keregett. Ma húzáért a' Pá-
 vát senki nem betsülli, mert az nem csak
 ízetlen, hanem olly fázaz és fíjjas-is, hogy
 fülve fok eztendőkig rothadás nélkül el-
 áll, és végtére, mint a' fát, a' mo' fokta meg-
 emézteti. Mellyből meg-tettzik az-is, hogy
 abban igen kevés tápláló erő van, és hogy az
 felettébb nehéz eméztethető. A' Németek ugyan
 meg-nyúzzván, fegfüvel húfát meg-vervén,
 és meg-sütvén, borit ismét reá húzzák, or-
 rát és lábait meg-arányozzák, és mintha ele-
 ven volna, pompának okáért. A' nagy laka-
 dalmi Vendégségekben fukták ezt néha ma-is
 általra vinni.

§. CLVI.

A' *Galambak*, a' tyúkoknál fázazabb és
 melegebb természetűek; kivált a' vén és vad
Galamb, sovány, fíjjas, föld természetű, ne-
 ház eméztethető, kevésbé tápláló és rosz durva
 vért tsináló. És, ha igazak *Mártialisnak*
 ezen versei:

Ingui-

*Inguina torquati tardant hebetantque pa'umbi;
Non edat hanc volucrem, qui cupit esse salax.*

Innen, nem pedig abból, hogy a' vad - Galamb, a' házi Galambnál kevesebbé ékott bújja lenni, kellek azokat meg-magyarázni. Mig ifjak mindazáltal, mind a' házi, mind a' mezei galambok, főként öfzel és tavafzal, mikor a' gabonán meg-ékottak hízni, töve másoknak-is, de kivált a' *phlegmaticus*oknak, azok közt pedig a' gyermekeknek és vén embereknek kedves és háznos ételek lehet. Az Egyiptombélieknek írja *Aldrovandus*, hogy Pestisnek, idején a' magok Királyának galamb húsnál egyébbel élni nem engedték; kétség kívül, hogy ebben a' pestis ellen-~~valamit~~ gondoltak lenni.

A' *Gerlitzének* húsa a' galambétól keveset különböz, hanem hogy valamivel gyengébb és kedvesebb ízű. A' régiek úgy tartják vala, hogy ebből igen jóféle vékony vér és *sphiritusok* készülnek, (a' honnan *Nic. Massa* ezt *böltsek* *eledelének* nevezi,) és hogy ez a' *Venust*-is gerjektené, mellyre nézve előttök igen betses eledel vólt, mint *Mártiálisnak* ezen szavai-is bizonyítják:

Dum mihi pinguis Turtur, erit lactuca valelis.
Nevezetesen a' farka tövét az ő leg-kedvelebb tsemegéjek közti éámlálja.

§. CLVII.

A' *Veréb* hús minden eddig elő-éámlált mada-

madarakénál szárazabb és melegebb : innen vér is nem derék kizúlni belőle. Minthogy e' maga igen bújja madár , némellyek ez által igyekeznek a' lankadázó *Venust* magokban ébresztetni. Főként az agyavelejét mind ennek, mind egyéb szárazon lakó hús madaraknak csak nem *Confortativa* gyanánt tartják. De bizony a' jó kappan hús e' végre több hasznot tehet, mint az illetén száraz , nehéz emészthető fűjjas hús , kivált a' vért taknyos hidegséggel el-töltő agyvelő. Ha e' mi verebink-is olly fépen meg-tudnának énekelni tanulni, mint a' É. Támás és Kanária fűgetekben a' nád-méz hozó nádak közt igen bővön termő apró fehér verebetskék , fűvokért inkább betsulhetnek ; mint hűfokért.

A' *Fetske* húson-is , mikor az őfűzel kövéren, a' téli hideg ellen a' fáknak udvaiban, a' kőfűkláknak hűadékaiban, sőt néhol a' tők fenekén lévő meleg sárban-is el-akarja magát rejtetni , némellyek igen kapnak. De mivel ez még a' veréb húsnál-is szárazabb , fűjjasabb és melegebb, másként-is holmi apró férgetskékkel táplálván magát , hamar meg rothad ; az egézségre még-annál-is alább való. Hűfontalan babona az-is a' ki Tavafűzel *fetske* fű húst e'zik , egész e'ztendőben torok fűjástól nem bántatik.

§. CLVIII.

Eddig a' Házi madarokról lássunk már a' Mezeiekről-is. Ezek közt a' régi Rómaiak leg-

leg-előbb valónak tartották a' *Huros madarat*,
a' honnan *Mártiális* így ír róla :

Inter aves Turdus, si quis me iudice certet,

Inter quadrupedes gloria prima lepus.

A' mezőn ujjonnan fogattattak a' kettretzben
híztaknál roészabb izűek. Innen olly böven-
is főkrák vála azokat a' Rómaiak régen a'
madár-tartó házakban táplálni, hogy a' mint
Aldrovandus fel-jegyzi, ganéjjokkal egész fántó
földeket meg-trágyázhatták. A' mezeiek-is
mindazáltal, mikor őzfel a' fenyő-magon és
a' főllön meg-híznak, nem meg-vetenők.
Hújak kedves izű, könnyű emészthető, böven
tápláló, gyengén főrazító és melegítő. Melly-
re nézve, kivált a' nedves, hideg testűek, és
a' kik valami betegség miatt testekben és ere-
jekben el-fogyatkoztanak, ezt igen nagyra be-
rsülhetik. De beleket ganéjokkal együtt meg-
enni, akármiből lett légyen-is az, útállatóság.

A' *Fogolly-madár* a' húros madárnál me-
legebb és főrazabb terméketű: egyeb-iránt e'
sem nehéz emészthető, kivált ha míg konyhá-
ra kerül, egy néhány nap fel-akasztva tartatik.
A' gyomrot erősiteni, a' hasát főzítani, a' vért
melegíteni, a' nemző magot főporítani, a'
Venus-ra-is serkenteni mondatik. *Cardanus* úgy
gondolkodik, hogy ha ki főkáig tsak evel el-
ne, a' Frantzut-is meg-gyógyítaná. De mind
ezek a' többi főraz, puha húsu madarakkal-is
közön-

közönségesek. Őkkel ez-is elébb való, mint nyárba és télbe.

A' *Tsáfár-madár*, vagy *Mogyoró tyúk-bús*, mindeniknél gyengébb, puhább, fejejobb, és kedvesebb ízű: egészséges voltára nézve is, ha a' durvább eledelt kívánó parazsioakat ki-vétjük, akámi állapotbeli Embereknek magát minden meg-enni szokott állatoknak húsa felett *commend* lja. Ez okból a' Fejedelmek és Királyok aztalán-is nem utolsó helyre tétetik, fülve, falonnával, fegfüvel és fa-hajjal meg-fegelve, kedvesebb ízű mint főve.

§. CLIX.

A' *Fátzán*, nevét vette *Colchis* Szigetének *Fáfs* nevezetű folyó vizétől, a' melly mellől hozták vala azt először az *Argonauták*. Ma-is nem mindenek előtt esmértes madár ez, mivel többire csak a' nevezetesebb Fejedelmi madártartó házakban találhatik. Magyar Országban Eger körül, a' Bánátusba, és más helyeken a' mezőn-is, úgy hallom, bővön terem. Nagysága akkora, mint egy öreg Galambnak, de hosszabb testű. Orra hús színű, egy ízű hozzúságu, jó vastag; feje teteje hamu színű, fényes; homloka karmin színű, fekete *punctumokkal* meg-pettegetve; az orrához közel és az egész nyaka gyönyörűséges fényes zöld; a' begye zöldes arany színű; a' háta veresfele vas színű, melly a' hasán és lábain meg kezd feketülni; a' farka hamu színű 16 tollakból álló.

N

lábai

lábai-is hasonlók, láb ujjait hártya foglalja egybe. Egy főval, olly tífra madár ez, hogy midőn *Crésus* Királyi ékességeiben fel öltözve kérdené *Solontól*, látott-e ő valaha feebbet ő nállánál? azt felelte, igen a' Fátzánt, és a' Pávát, mellyeket maga a' természet ki-mondhatatlan ékességgel ruházott-fel. *Láért*. *Húsa*-is tolla szépségének jóságával meg-felel. *Galenus* természetire hasonlítja ezt a' tyuk húshoz, de izére nézve annál előbb valónak mondja: Mások a' Tsáfár madárával vetik ezt egybe. *Pertinax* Római Imperator a' Fátzánt az apróbb vendégségekre sajnálta meg-öletni. *Alex. Severus*-is tsak a' nevezetes *Innep* napokon vitte ezt a' maga asztalára. A' máj Királyok asztalán-is nem minden napi tsemegé ez.

§. CLX.

A' *Patsirta*-is őzfél és télbe, midőn kövér, nem meg-vetendő; de a' más háromhoz közelt sem hasonlithatik. A' *colicában* használni, az *árénában* ártani mondatik. A' *Seregély* a' patsirtánál, a' *Rigó* a' seregéllynél, a' *Szajkó* a' rigónál keményebb, éjjelább, izetlenebb húsu, nehezebb emészthető, kedvelebb tápláló és rozább vért-is tsináló.

§. CLXI.

A' *Fürj* húst a' Régiek egészen meg-vették, úgy gondolkodván, hogy mivel ez nyárba a' fekete Zafpának magvat igen fere-ti, mérges húzával nyavallya törőssé tenné az évöt. De az újabbak ezt nagyon ditsérik, kön-

konnyü emészthető, jó és bőven tápláló ele-
delnek mondják; kivált öfzel, mikor a' köle-
fen jól meg-hízott. Másként-is, ha a' tyukot
azért, hogy néha a' pokot meg-ézi, a' fere-
gélyt, hogy a' mérges büröknek magván hi-
zik 's a' t. ártalmának nem tartjuk, ettől
fints miért félünk. Ie járul, hogy Zásza-is
kevesebb helyt terem, hogy sem minden fűrj
annak magvát kaphassa.

A' Snef-is jó izü, gyenge húsaért az
Urak tsemegéi közzé méltán számláltattatik.
A' Fogolly madárnál kevésfel volna alább va-
ló, tsak midön belivel és ganéjjával együtt
fütik, azoknak rothadt göze a' húsát-is meg
ne véztegetné. A' Zöld Küllő, és Szalonka,
a' Sneffel egy familiából valók, de húfokra
nézve fokkal alább valók; ugyan tsak télbe,
midön kövérek, nem egészen meg-vetendők.

§. CLXII.

A' Darvakat mint Pliniusból tanuljuk,
Méló Szigetéből nagy áron hozatják vala régen
a' Rómaiak. Az Indusok, mint leg-kevesebb
ajándékkal, a' magok Királyokat ezzel szokták
vala tisztelni. Aelian.- Hist. an. Ma-is ezek-
nek húsaát fokban ditsérik. De igen durva,
kemény, szíjas, izetlen, nehéz emészthető;
vért sem tsinál igen derekast. Ha nyakánál
fogva fel-akasztva és lábaira valami terhet köt-
ve egy nap és egy éjjel tartják, valamit
puhul.

A' Tuzok húst, Xenophon és Villanovanus
N 2 igen

igen kedves ízűnek, és egészségesnek mondják. Míg ifju, puhább-is' valamivel a' Daru húsnál. De akkor-is olly jó ízűvé és egészségesse talám a' készítés tette; mert magában ez-is igen durva, és kapás Ember gyomrát illető eledel.

§. CLXIII.

Ezek a' nevezetesebb meg-enni való, Érazon élő, házi és mezei madarak; hátra vagynak, mellyek többire a' vízben töltik idejüket, és eledeleknek-is nagyobb részt abból keresik. Ezek amazoknál mind nedvesebb, nyálafabb, hidegebb húsuak; vért-is magok természetekkel meg-egyezőt tsinálnak; innen, kiváltképen a' *phlegmaticus*, gyomor fájós, fő fedelgös, hideg lelős, közhvényes, nyavallya törös, *scorbuticus*, *melancholicus*, *hypochondriacus*, *arenás*; süllős, frantzós Embereknek, és a' kik akármilyen okból el-erőtlenedtenek, egészségtelenek-is. Az erős gyomru, ép és munkával gyakorlott testet pedig böven és állandóképen táplálják. Fülve haznolabbak mint főve.

§. CLXIV.

Leg közönségesebb ezek közt a' *Lúd*, mellynek húsa a' diénó hússal majd minden tulajdonságaira nézve meg-egyez. Ez, a' mint *Diodorus Siculus* írja, az Egyiptombéliek előtt olly betses volt hogy a' Király eledelei közé törvény szerint vámláztatott. Nyersen-is, de kivált fel-fűstölve igen kemény és nehéz emézt-

emézthető. A' nedvesség is, melly ebből készül, vattag, enyves; melly miatt a' belső résekben gyakran meg is reked, mint az e' féle *obstructio* miatt halovány Lúd hússal élő 'Sídók példája nyilván tanítja. Az Ánglusok a' gyenge pipét, míg első tollát el nem hullatja, nagyon éretik; de bizony még akkor taknyos lágyágával az egészségnek könnyen kárt tehet. *Galenus* a' lúdban csak a' fárnyat dicséri; ez után pedig a' nyakát tartja. Mások a' gyomrán vagy zuzán inkább kapnak. *Plinius* idejében a' Rómaiak előtt a' *Mája* vala nagy betsületben, kivált, midőn figével vagy tejes eledellel hizlaltatván, ez igen nagyott nőtt, meg-gyengült és édesült. Ma is fokoknak a' lúdban ez leg kedvesebb falatjok. A' *Hájja* vagy *'sírja* vékony hathatósága és édesége miatt, minden külső belső nyavalyákban, a' hol lágyítani, enyhíteni és oltatni kívántatik, a' vajnál haznofabbnak tartatik.

A' *Házi Rétze*, a' házi lúdnál keményebb, fíjjafabb és enyvesebb. És minthogy tisztátalanabb eledellel él, vér-is tisztátalanabb kézfől belöle. *Mártiális* az egész rétből csak a' mejjét 's nyakát választja.

Tota quidem ponatur Anas, sed pectore tantum

Et cervice sapit, cetera redde coquo.

De bizony első 's utolsó része között kevés különbséget találunk. A' *Vad Rétze* és *Vad*

Lúd a' házinál szárazabb és valamivel poros-
nyóbb húsu. Innen könnyebb emészthető és
egészségesebb-is. De ha vén és sovány, éj-
jas keménysége miatt a' meg-ételre épen al-
kalmatlan.

§. CLXV.

A' *Hattyu* jól-lehet a' lúddal és rétzével
azon egy eledellel él; de húsa még-is minde-
niknél éjjalább izetlenebb, nehezebb emész-
thető; és így egészségtelenebb-is. A' *Hattyu*
fiak mindazáltal ritkaságokért néha a' nagy
Urak asztalán-is helyet tanálnak. A' *Gém* mind
izére mind hasznára a' Hattyunál-is alább való.
A' *Szártsát* sár ize és nehéz éagja a' kony-
háról majd ki-rekeztí. De ha fedetlen fazék-
ba előre meg-főznék, és azután éegfüvel és
fa-hajjal meg-verve meg-sütnék, rozé izét és
éagját le-tévén, sem a' gyomornak, sem az
egészségnek nem lenne utolsó hasznu eledel.
A' *Buvárok* a' vizi madarak közt leg-kedve-
sebb izűek, könnyebb emészthetők. Ama' tók
és folyó vizek éelein holmi apró férgetské-
ket vadázó *Sneffetskéket* avas kövérségek és
tő bűzök miatt mindenek ke-
vessebbre betsüllik.

A HALAKROL, RÁKROL, TSIGÁROL. 's a' t.

§. CLXLVI.

A' Halak minthogy fűntelen vízben laknak; eledellel is igen nedvessel és tisztátalannal, úgymint a' füveknek vízben hullott magvaival, férgekkel, bogarakkal, hínárral, kövek moháival, fárral, vagy egymásnak húzával élnek, húfok is minden eddig elő-fámlált fárnys és négy lábú állatoknál nedvesebb, hidegebb és hamarébb meg-rothad. Bizonyítja ezt, a' tiiz által való *destillatio* is; mert jól lehet ez által olajt és holmi *volatilis* sőt is igen keveset hajthatunk ki a' halaknak húfából; de nagyobb részin csak vízből és földből tapasztaljuk azt állani. A' honnan megtettzik már az is, hogy a' halak közönségesen mind nehéz emészthetők: vért is vizest, hideget, durvát, nehezet, és kevés tápláló erővel és *spiritussal* birót tsinálhatnak: következőképen hogy azok az egyébként is gyenge és hideg gyomru, *phlegmaticus* gyermekeknek, Afzónyoknak, tanuló és vén Embereknek, náthával, féllal, nehéz lehelléssel, hideg-leléssel, belső rézekben való *obstru*ciókkal, *hypochondriaca* nyavalyával, kövérennyel, vese fájással, gutta ürítéssel, tagoknak el-cézésével, hideg dagadozásokkal, és egyéb e'féle

hideg nyereségből eredő nyavallyákkal bajoskodó Személyeknek bőv és hozzás élés által könnyen meg-árthatnak; az erős gyomru, munkás, véres és forró természetű Embereknek pedig bátorságosabb és hasznosabb eledellül lehetnek.

§. CLXVII:

A' Hallal való élésnek módját a' mi illeti: ha valamihez, ehez, igen szükségesek, mellyek a' rothadást ellenzik, a' gyomrot ösztönözik, és az egész testtel együtt melegítik: minéműek az etzet, tzitrom lév, hagyma, egres, fűszerzám, mindenek felett pedig a' jó bor. De az Olozók módja szerint téjfellel, és rezelt sajttal enni a' halat, ha némellynek inyének tettezik-is, mindenek egészségének ártalmas; mert ezek annak hidegségét és rothadóságát segítik; *Crátó I. Ferdinánd. II. Maximilián és Rudolf Tsászárok Udvari fő Doctora*, tanátsolja azt-is, hogy a' hallal sok kenyeret együnk; mivel így nem vezhet olly hamar-meg a' gyomorba: még pedig, hogy a' beleken-is jobban és hamarébb le-élhasson, a' hal mellé a' fekete korpás kenyeret jóval hasznosabbnak tartja a' fejéknél. Igen éh gyomorral, és meg-fáradt testtel sem jó mindjárt halat enni. Mert az ebből képzülő hideg és vastag *chylus* az ilyenkor egybe szorult tejes edényekben könnyen meg-rekedhet; nem-is válhatik éaporán vérré, hogy az el-fogyatkozott erőt hirtelen meg-újithassa. Másként-is,

midőn

nidra a meleg és a nedvességek így a külső életre takarodván, a belső részek meg-erőse ednek, míg meg-emészthetnék a gyomorba, bizonyoson meg-vezne. Ugy az ételt sem jó halon végezni; mert meg-kefereedvén, a gyomor fájat rája és a torkunkra vízza bőfőg. De akár mikor-is illő azt melegen enni, hogy a tűznek még benne lévő melege által-is az emésztés segítése. Utóljára tartuk-meg azt-is; minthogy a halak magok természeté szerint-is igen rothadók, de kivált midőn a hideg vizből e mi jóval melegebb aerünkbe költöznek, arra ugyan hanyothomlok rohannak, mivel frissebben kaphatjuk azokat annál bátorságofabban ehetjük. Mert ha még itt kün-is meg-kezdek rothadni, mi lesz belőlök a gyomorba és azon túl?

§. CLXVIII.

Ezek a miket eddig a halakról mondtunk, közönségesen mindenféle halakra nagyobb vagy kisebb mértékben reá illenek. De valamint a szárazon lakó állatok közt, úgy a halak közt-is az ő lakó helyek, eledelek, nemek, idejek és meg-kefítések szerint nagy különbség vagyon. Ugyan-is, (1. az álló tókban termet halak a ki folyó tó-bélieknél; ezek a folyó viz-bélieknél; de a folyó viz-béliek közül-is azok, mellyek az álló, méj és sáros fenekű vizeket tartják a sebes, tiszta, köves fenekű vizeken lakóknál mindenkor izetlenebbek, nyálafabbak, hideg-

gebbek, hamarébb meg-rothadók, és így vért-is tisztátalanabbat tsinálnak. (2. Azok-is, mellyek éleségeket a' Várasok és Faluk mellett a' ki-kötő és mosódó helyyeken, és a' hol a' Várasokról Falukról minden féle gazdaságot ki-hordó patakok a' vizekben szakadnak jó darabig le felé kerefik, azoknál, mellyek a' mezőn tiszta vizekben fü-maggal, gyökere-skékkal, bogaratskákkal élnek, sokkal alább valók. (3. A' hajjal vagy pénzel bé-borítottak-is, minthogy szárazabb és poronyóbb húsuak, a' sima vagy mezitelen bőrűeknél, (jól lehet ezek simító taknyos lágyságokkal a' fájnak magokat inkább ajánlják,) az egészségre jóval hasznosabbak, mint a' *pisztráng*, *keszege*, *tsuka*, *sigér*, *orsó farku hal*, *kövi hal*, *kefeg*, *semillyénke*, *márna*, *potyka*, a' többinél gyengébb és poronyóbb húsuak lévén, könnyebb emészthetők, vért-is jobbat tsinálnak; úgy hogy *Hippocrates* és sokan a' máiak közül-is, ezeket a' betegeknek-is bátorkodnak enni adni. A' sima bőrűek között a' *Viza*, mellynek háta olyan izü, mint a' borjú hús, hasa mint a' dižnó hús, leg-elébb való. A' *Hartsának*-is száraz dereka jobb mint a' kövér farka; mert a' halban a' kövérség, leg-hamarébb meg-rothad; ha meg-rothad pedig, valóságos méreggé válik: a' honnan már régen köz-mondásá-is vált: *Omnis pinguedo mala, sed piscium pessima*, az az, minden kövérség rossz, de a' halaké leg-rosszabb.

(4. A' vén halak az ifjaknál keményebbek, soványabbak és izetlenebbek. Innen a' *Salernitanusok* a' lágy húsu halak között a' nagygyát, a' szárazabbak között pedig az apraját választják.

*Si pisces molles sunt, magno corpore tolles,
Si pisces duri, parvi sunt plus valituri.*

Idejét a' halaknak meg-esmérheted bőrökről és pénzekről; mert a' meztelenek minél keményebb és vastagabb bőrűek, annál vénebbek; a' hajasok pedig minél nagyobb és erősebb pénzüiek, idejekre nézve-is nagyobbak. De (5. az el-készítéstől-is fok függ a' halak jóságába. Mert a' lágy húsu halak *silve*, a' száraz húsuak pedig *föve* egészségesebbek; kivált, ha etzethe vagy borba főznéd őket, izeket-is sokkal kedvelebbé tennéd. A' *'rba rántott halak*, mivel többire mindenek gyomrában meg-keserednek, és oztán a' vért-is tsipós keserűségekkel fel-gyúlaftják, leg-egészségtelenebbek. A' só a' rothadásnak ellent áll; innen ha jól van mérsékelve, a' halnak fokot hajt. De ha abban felettéb bőven van, mint amaz apró fehér hal forma tengeri *Heringbe*, húsa igen meg-keményedik, nehezebb emészthetővé léken, erősen szárazt, és nagy komjuságot-is okoz. A' *száraz halak*-is a' nyersnél joval nehezebb emészthetők. Nevezetesen a' *stokfish* ha előre, mint neve-is

tanit

tanítja, bottal jól meg nem rontod, nem hogy meg-emészteni, de meg-főzni sem lehetne.

§. CLXIX.

A' Halaknak tojások vagy ikrájok a' éárnyas állatok tojásánál annyival alább való, mennyivel a' húfok. Mind igen nehéz emészhetők, úgy hogy többire azon épen kerülnek az árnyék fékre. Innen ha mi kevés tápláló és melegítő erő van-is benne, haznát alig vehetjük,

§. CLXX.

A' Rák-is, mint éintén a' hal, hideg, vastag, és kemény húfu; mellyre nézve a' hidegebb vagy R-es hólnapokban ama' vers éerint: *Mensibus in quibus R. nolito tangere cancer*, nem-is igen ditsértetik. Vagyon ugyan a' Rákban holmi kedves izü sótság, mellyel mind magát, mind az egyéb ételt kívántatja. De ha ki maga gondolatlanul ezzel, főként estve, gyomrát meg-terhelné, gyomor fájást, náthát, fő-béli erőtelenséget 's a' t. okozna. Mert olly nehéz emészhető, hogy sokan harmad nap mulva-is emésztetlen okádták ezt ki. Egyéb iránt, ha a' gyomor birhat véle, a' hálnál jobb féle vért, tartósabb tápláló nedvességet, és tisztább *spiritusokat* ad; hivesít-is egy kevésbé. Nevezetesen a' *hecticusoknak* tsipös, forró és mintegy el-olvadt véreket fépen enyhíti. A' hóldal együtt ennek a' Ráknak húfa-is minden hólnapban el-apad és meg-lágyul: innen hóld töltin elébb való. A'

A' mellynek haja fejjel tarkás, a' beteges és ez okból meg-enni-is ártalmas. Ha igaz, különös meg-jegyzést érdemel az-is, a' mit ír *Helmontius*, hogy a' dižnónak gőze a' ráknak úgy ellenire van, hogy ha egy fekért alatt, melly rákkal teli van, a' dižnó által menne, a' rák benne mind meg-halna.

§. CLXXI.

A' *Tsigát*, a' mint *Plinius* fel-jegyzette, a' régi Görögök és Rómaiak annyira szerették, hogy egész kerteket tartottak csak ennek hizlalására. Ma-is fokoknak kedves tsemegéjek ez. De minden kedvesége, a' rákban-is meg-jegyzet, gyenge sós íztől vagyon, mellyel az *appetitust* segiti, 's némellyek itélete szerént a' *venust*-gerjezti. Mert maga igen hideg, taknyos, kemény; fűjjas és rend kívül nehéz eméltethető, vért-is magához hasonló vastagot és taknyost tsinál. A' vese fájós és *arénás*. Embereknek kiváltképen való módon árt. De másfoknak-is, ha taknyoságától jól meg nem tisztítatik, tsemert, hányást, hasmenést könnyen okozhat. Ezen taknyosága fokot oázol, ha özfél esős időben fedik, és azután korpá vagy főveny között botsátják-el a' pintzében; a' főzés előtt pedig egy nap 's egy éjszaka vízzel teli fazékban hányják. Leg-jobbak azok, mellyek verőfényes oldalokon, a' főlőkben és jó fagu füvek közt termenek. A' farka a' fejénél gyengébb; innen fokban meg-enni-is háznolábbnak tartják.

Az *Ostrea* vagy *Ausiriga* a' tenger tenekim terem, és onnan akkor fedik, mikor a' viz hat órák alatt a' partokat minden nap oda hagyja. Ez-is *Plinius* idejében már a' Rómaiak előtt nagy bétstre kapott eledel vala. A' Belgak 's más Nemzetek a' tenger mellyékin ezt ma-is erősen ézik. Mig fris magát a' fájnak sós ízével nagyon-is ajánlja. Egyéb-iránt a' tsigánál-is nehezebb emészthető. Föve valamivel jobb, mint nyersen, jól-lehet így sokan inkább kapnak rajta. A' jó bort és fűszerfámat mind ez, mind a' tsiga forrostan meg-kivánják.

§. CLXXII.

A' Tekenös békáról, és Ketske békáról, az eledelek rendiben a' régiek sohol nem emlekeznek; mellyből hihető, hogy ezeket nem-is ették. *Plinius* írja, hogy holmi Nemzet Indiának *Carminia* nevű ligetiben a' Tekenös békának húsát meg-éfi, mellyet ő nagy utálva *χελωνοφαγος*, tekenös béka évőnek nevez. De naponként nevededvén a' nyálnak, fájnak bolondsága, és *virtust* kezdvén a' féléknek fel-falásában-is keresni, mellyeknek tsak nézésétől-is irtózik a' terméket, ezeket-is a' magatsemegéi közti kezdette fámllálni. Ezen utálatosságra pedig leg-előzőr vetemedtek az Olofok, úgy gondolkodván talám, hogy ezeknek hideg taknyos húfok az ő forró és tsipös véreknek orvallsága gyanánt fog-folgálni. De, akár lakó helyeket, akár eledeleket gondold, min-

mindenikből igen taknyos, tisztátalan és rot-
hadásra hanyotló nedvesség kézzül; melly nem
hogy a' roth vért jóvá tenné, de a' jót-is
könnyen meg-veéztegeri. Igaz ugyan hogy,
mint a' mezitelen bőrű halak, tsiga, ostrea,
ezek-is a' száraz betegségben lévőeknek tsipős
vékony véreket taknyos hidegségekkel enyhi-
tik; mellyre nézve ezen nyavallya ellen fo-
kaktól ditsértetnek-is. De bizony e' végre-is
lehet ezeknél hafnosabb, még-is tisztább ele-
delt találni. A' *Ketske békák* között válaft-
ják, mellyek zöld hátúak, jól ugordonak, és
nagyon kiáltanak. *Majusban*, *Juniusban*, *Ju-
liusban*, mivel ekkor a' varas békákkal bak-
zódnak, ezeket-is ártalmasnak mondják. A'
Tekenős békák, között pedig künn a' gabonák
közt lakókat a' ró belieknek; a' nőstényeket,
kivált mikor *Februáriusban* és *Majusban* tojás-
fal teli vagynak, a' bakoknál nagyobbra be-
tsülik. A' bors, safrány, fa-haj és a' jó bor
ezek mellé-is igen fükséges.

A' TÉJRÖL, TOJÁSROL ÉS MÉZRÖL.

§. CLXXIII.

A' Termézetnek ez három nemes ajándékait,
minthogy ezek-is mint-egy részei az
elő-állatoknak; mind a' rend, mind a' fükség
kiván

kivánja, hogy azoknak húfai után mindjárt, fel-vegyük a' meg-vísgálásra.

A' T^{éj} *materiájára* nézve *chylus*ból és a' vérnek *serum*ából áll; mellyeket a' tölgyben és tsetsben az e' végre kezített *glandulák* a' vér közül ki-választanak, és bizonyos tsötskéken annak idejében a' tsets bimbójára botsátanak. Ha innen ki fejetik, egy néhány óra múlva önkent három rézekre válik: a' *'sirja* vagy *fele* fellyül kerül, a' vastagabb földes vagy *lajtos* réze a' közepin egybe aluszik, a' vizes és sós réze vagy *savója* alól és körül áll. Ha tűz által *resolváltatik*, nagyobb réze víz, a' többi föld, olaj és só. Ez a' só, ha az olajtól vagy feltől el-választatik, tsipös savanyu, mint a' savóhól meg-terzik: a' fellel együtt pedig édes mint a' nád-méz, a' honnan a' Patikákban *saccharum lactis*, T^{éj} nád-méznek-is neveztetik.

§. CLXXIV.

A' T^{éj}nek jóságát ezekből esmérhede meg: ha ujj, édes, egyenlő fejer jó ízű, nem-is igen vastag, nem-is igen vékony, úgy hogy ha száraz körmodre tseppented, félyel nem foly, sem nem igen kövér, sem nem felette öztövért állatból fejerett. Ezek minél nagyobb mértékbe fel-talaltatnak valamelly t^{éj}be, mind magára enni, mind vaját és lajtót kezíteni belöle annál jobb. Magára a' jó t^{éj} a' természetel leg-inkább meg-egyező étel és ital: és a' mi természeti nedvességeinké
lemmi

femmi talám az egy higon sült tojáson kívül, ennél hamarébb által nem változhatik, egészségesebb és bővebben tápláló vért sem tsinálhat. Példák a' kis Gyermekek, borjuk, bárányok 's más e'féle állatok, míg, gyomrok gyengesége miatt, annyok tejénél egyébbel nem élhetnek, tsudálkozva zemleljük melly szaporán nőnek, melly kövérek és egészségesek. De a' meg-állapodott idejüekben-is mit reheszen a' jó tej, példák a' Havasok közt lakó tejjel élő paražt *Helvetusok*, kiknél erősebb és hozzább életü Embereket Europa ma nem esmér. Közelebb példák itt Erdélyben-is körül a' Havasokon félllyel lakó Oláhok, kik közi a' mint fok hiteles Emberektől, kik határ járások alkalmatosságával egybe-hivatván azokat, *fateáltatták*, bizonyóson értettem, a' 60. Éztendős Embert hozzánk képest 30. Éztendősnek alig lehetne gondolni; és jó erőben lévő Férfit és Áfézont. 120, 130, sőt 140. Éztendős-is eleget találhatni, kik egész életükben betegek-is alig vóltanak. Ezek közzül pedig fokban, mint ugyan azon határ-járok. mind magoktól, mind másoktól gondoson végére mentenek, soha téjnél, és a' mik abból kézülnek egyebet nem ettenek. Nem-is tsuda; mert a' mint fellyebb-is mondám, valami az Ember testének tápláltatására és az egészségnek fenn állására szükséges, az egy téjbe mind fel-találtatik: és képzelni sem lehet, hogy a' friss jó féle tej, mértékletes eleffel;

csak magára, egészséges testbe, hogy tudna nyavallyat tsinálni.

§. CLXXV.

Árthat mindazáltal, árt-is bizonyosan a' Tétj, (1. ha maga nem jó, az az, vagy igen vastag, (mert a' tellyes erekbe és a' fodor hájnak *glandulái*ba meg-dugul,) vagy igen vékony és fávós, (mert a' testet rend kívül meg-hűti, 's elegendendöképen nem is táplálhatja,) vagy roz' eledellel élő, el-éhezett és bereges marhából fejték, (mert 24 órák alatt a' *chylus*, és így a' téj-is, vérré kezd változni, veressé válni és igen utálatos szaga és íze lézen, melyet ha meg-ézel tsemert, hányást, has-menést 's a' t. okoz. De a' jó téj-is ha már régi és meg-kezdett keferedni, mint a' tüznél, úgy a' gyomorba-is egybe megyen, meg-poshad, és puffadságot, gyomor rágást, has tekerést, vér-hast, hideg-lelést 's a' t. könnyen okozhat.

Árt (2. a' Tétj ha az évőnek gyomra nem hozzá való. Az igen heves és fár-vizes gyomorba a' téj meg-rothad: az erőtlen hideg, etzetes, takonnyal tellyes gyomorba pedig egybe aluszik, meg-turószik, és végtére oltán meg-rothad, mint a' kis gyermekekbe száma nélkül fájdalommal észleljük. (3. Árt a' téj azoknak-is kikben a' májj és a' fodor hájnak *glandulái* meg-vagynak dugulva; mert ezekben meg-reked, meg-etzeteledik, meg-poshad, két oldalokat fel-fújja, ételbéli kívánságo-

fágokat el-törli, hálókát rágja, mellyel elmé-
jeknek ifonyu nyúghatatlanhságot, testeknek
pedig fok nehéz nyavallyákat éokott éerez-
ni. Innen vagy on hogy a' tejet eleitől fog-
va minden értelmes *Doctorok a' hypochondriaca*
nyavallyában, minden féle hideglelésekben
(azon kívül melly a' éáraz betegségtől és *scor-*
butustól vagy on,) Lép és Máji dagadáfokban,
a' sárgaságban, nyavallya törésben, nehéz le-
hellésben vagy fulladozásban, fő-éédelgésben,
fő-fájásban, vízkorságban, ételbéli kívánságnak
el-vezésében, tiltották, nem külömben azok-
tól-is kik gyakran tsemerlenek. Kárt tehet
(4. a' téj azokba is, kiknek akármi okból hir-
telen fok vérek follyt-el; mert akkor el-erőt-
lenült testeket rend kívül el-hútené. De leg-
gyakrabban a' téjnek ártalma a' rendeletlen
éléstől vagy on. Nem jó a' tejet erős éom-
juságra, se pedig jóllakás után enni: nem jó
téjjel teli gyomorral mindjárt erős *commotiót*
tenni: nem jó a' téj után, vagy az előtt
bort, éget-bort, etzetet vagy egyéb savanyut
innya vagy enni; mert mindeniktől meg-tú-
ródzik a' gyomorba, mellynek el-rothadás lé-
zen a' vége. A' meg-forralás, meg-sózás és
nád-mézelés ugyan ezen meg-túródzást holmi
réfából tartóztatják; de egészen meg nem aka-
dállyozrathatják.

A' gyomorba meg-erzetefedett téjnek ot-
tan való meg-édesítésére, fokot használ a'
rak-éem, tojás haj, kréta, *magnesia* es más
O 2 e'féle

e'féle *absorbens* porok. A' fűzfű virággal és köménnyel főtt víz-is dűsértetik. Ha a' téjnek meg-vefzése has rágást és puffadságot is okozott, az említett *absorbens* porokhoz, meg annyi gyömbért, *zedoariát* vagy áni's és kömény magot porrá törve jó lef elegyíteni, napjában háromszor egy egy jó kés hegynit bevenni. De mivel a' gyomorba így meg-vefzett téj jóvá többé nem lehet, leg-ha'znofabb lézen azt onnan valami gyenge hánytatóval vagy *laxatívával* minél hamarébb ki-takarítani.

§. CLXXVI.

Köverkeznek már hogy által lépének azoknak fémlelésére-is, mellyek a' téjből kéfitetnek. De minekelötte a' lenne, fűkség lézen még az állatok teje közt lévő termézetü külömbsegről-is valamit meg-jegyezünk.

Az *Afzony Ember téj* igen sűrű, kövér és édes. Inneü a' fűzaz betegségben, vagy egyéb nyavallyákban el-fogyatkozott erejű, meg-fáradt testű és tsipösült vérű Személlyeknek igen ha'znosnak tartatik, kivált ha a' tsetsből fűpattathatik a' ki. Vagyon ugyan-is a' téjbe, míg az emlöke vagyon, holmi igen hathatós és az inakot tsudaképen elevenítő vékony rész, melly mihellyt az *aerre* ki kerül, tsak hamar egészen el-repül. Ez minden egyéb téjnél bővebben, könnyebben, fűaporábban táplál. De felettébb való vékony kövérsége miatt leg-hamarébb-is meg-kefередik és rothad.

A'

A' *Júh tej* mindjárt az Afzony Ember tej után vagyon; de jóval fajtosabb durvább és savanyubb.

A' *Tebén tej*ben a' fajtos rész ennél is bővebben, a' 'sir pedig kevesebb mértékbe vagyon. Innen, nem csak nehezebb emészthető, hanem inkább is forit, az ereken is hamarébb meg-dugul: melly szerint azoknak kiknek a' tejet ártani mondtuk, e' leg-hamarébb meg-árthat.

A' *Ketske tej*be mind a' 'sir mind a' fajt kevesebb, de a' savó több 's sósabb is. Innen nem is aluszik vagy túródzik ez olly hamar egybe a' gyomorba, nem is forit, sőt bővetske éléssel, a' hasat meg-indítja: az ereken sem dugul meg, sőt hathatós vékony savójával azokat is a' mellyek meg-váltak dugulva ki-vízi, ki-bontja, a' vizelletet üzi, és így a' vért is vékonyítja 's tisztítja; hivesít 's nedvesít is. Némelylek ezen végekre a' fekete ketskének tejét jobbnak tartják, De bizony a' fürnek fine mi különbséget tehesen a' tejbe nehéz volna meg-magyarázni.

A' *Kantza tej* a' ketske téjnél is vékonyabb és savósabb: mellyre nézve, az említett végekre még inkább ditsértetik. Nálunk ugyan ritkán élnek véle, hanem néha bizonyos nyavallyákba. De a' Tatárok minden állatok teje felett betsüllik, és mint a' vizet éjjel nappal iszik.

A' *Szamar tej* egyebekben a' kantza téjtől

keveset különböz, hanem hogy valamivel még-is vékonyabb és édesebb. És így, mint-hogy egész erejével el-járhatja az egész testet, savójával a' nedvességeknek taknyos enyves-ségét el-olthatni, édes 'sírjával azoknak tsipös-ségét el-oltani, és a' *spasmus*okat, fájdalmokat le-tsendesíteni sajátos erejével a' belső romlá-sokat és sebeket meg-forraztani minden egyéb-féle állatok tejénél alkalmatosabb. Innen va-gyon, hogy eleitől fogva, a' száraz betegségben, köhögésben, vérpökésben és egyéb mejj-beli nyavallyákban, úgy az *arénában*, kökövényben, *scorbutus*ban, *colicában* és mindennemű *spasmodica affectiókban*-is az égis magasztalták az értelmesebb Orvosok. Kivált a' vén Embe-reknek ez igen sokat használhat, ha a' mint ki-fejlik ezt úgy jó melegen gyakran és böven hörpölik. A' ki számára téjre fűrt nem tehet, a' *Fr. Hoffmann* ítélete szerént, a' le-irt nya-vallyákba, a' kantza vagy ketske téjjel-is hasznoson élhet: sőt a' juh és tehén téjnek fejer savójár-is ihatja. De hogy a' téjjel való *cúra* jobb és hasznosabb legyen, szükségesnek tartja (1. hogy előre, és azután-is minden héten egyszer, valami gyenge *laxatívával* a' gyomor és belek tisztittassanak-ki. (2. a' mar-ha, mellyből a' tejet fejik, legyen közép ide-jü és hűvü, járjon a' mezőn szabadon jó fűbe, és igyék tiszta folyó vizet. (3. igya a' be-teg a' tejet azon melegen a' mint ki-fejlik, ebéd előtt öt órákkal, fél-fertályon el-kezdvén,

és

és négy napok alatt egy ejtetre, sőt ha szükség lézen fellyebb-is hágván: így nyúítsa ezt két vagy három hólnapokig a' nyavallya termélete és nagyságához képest. (4. Ez idő alatt semmi nehéz emészthető, felet tsináló, savanyu ételt és gyümölcst ne egyék, húst-is igen keveset, se fert, se bort, se éget-bort ne igyék. (5. estvénként végyen valami *absorbens* és felet oázlató porotskát. Meg-jegyzést érdemel közönségesen a' Tétről még az-is, hogy ennél az erős *purgátiók*, lánytatók és akármi nével nevezett méreg erejének ki-óltására-is egy bizonyosabb és hasznosabb orvosság nem lehet, ha ki ezt mindjárt lágy melegen böven iffa.

§. CLXXVII.

Minthogy a' téj, azért hogy fajtos része az erekbe sokszor meg dugul, vagy a' gyomorba meg-túródzik, és azután meg-vész, nem mindenkinek egyaránt bátorságos, azoknak fámokra jobb lézen abból favót készíteni. De tartsuk-meg, hogy a' magába meg-kefereedett és egybe alutt téjből kivált favó nem olly hasznos, mint a' mellyet óltóval, etzer-tel, borral vagy tzitroni lével friss forralt téjből készítenek. *Hoffmann* a' friss édes tejet lassu főzéssel egészen ki-fáraáztja, ezután a' fenn maradt fajtos részre annyi vizet tölt a' mennyi vólt a' téj, és ezzel addig főzi míg a' viz egészen meg-fejérül: így a' vizet ruhán által tűri; és ezen fejr édes vizet a'

rend szerint való favónál sokkal jobbnak tartja. A' fajtból utóljára nyomott fejer favó ettől keveset különböz.

§. CLXXVIII.

Azok közt pedig mellyek a' téjből készítettnek leg-betsefebb a' vaj. A' *Füh vaj* a' *Tchén vajnál* vékonyabb és hathatófabb; de hamar meg-ávasul; innen kevesebbre-is be-tsültetik. A' *Majusba* készült vaj sárga színéért, jó fagjáért, kedves ízéért, és vékonyságáért, a' nyári és téli vajnál: a' dé'sába édes téjből veretett az alatt téjről fedetett felből készültnél jobbnak tartatik. Egyéb iránt mindenféle vaj, míg friss, böven táplál, lágyít, fikit, enyhít. Innen, másoknak-is de kivált az olyanoknak a' kiket a' forulás, nyílallások, fél, mejj fájás, rekedezés, *aréna* fokott tartani igen hasznos, azoknak-is a' kik bányákba, pestifés vagy más roé *aëru* helyyre mennek, ha reggel sótalan friss vaját éknek kenyérre kenve egész *antidotum* léken. Ebéd 's Vatsorakor-is nem meg-verendő eledel a' vaj. De ilyenkor, hogy a' több étkeknek-is utat kézsítsen, és az éh gyomrot rágó nedveségnek tsipősségét mindjárt ki-óltsa, jobb az ételt ezen kezdeni, mint sem végezni, kivált a' hevesebb természetűeknek, kikben ha utóljára ékik gyakran gyomor fájást és keferü fel-bőfőgést tsínál. Másként-is a' gyomor fáját el-lágyítja és erőteleníti. Rend kívül való böv éléssel a' vaj-is, mint fíntén egyéb kövérségek,

a' gyomrot és az egész testet el-lágyítja; mellyel idétlen fűlést, *herniákot*, nehéz lehelést [el-gyengítvén és rakonyal meg-töltvén a' tüdöket] fókakban okozott.

A' *Téjsel* a' vajtól tsak annyiba különböz a' mennyibe favó-is van benne; és így ereje 's hatna-is majd tsak az a' mi a' vajnak.

§. CLXXIX.

A' *Sajtok* közönségesen mind nehéz emészthetők, és valtag vért tsinálnak: innen erős gyomrot és munka által gyakerlott test-is kívánnak. Az illyent igen bőven, jól és állandóképen táplálják 's hatalmason erősitik. A' közép idejű, kedves ízű és fagu; kövér, tömött sajt leg-jobb. Mert az *új sajt* a' gyomrot el-hidegíti, de azután a' vért-is meg-tsipösíti: a' *penékes*, *rothadt*, *nyíves sajt* magához hasonló tisztátalan és rothadás-ra rohanó vért tsinál: a' *sótalan sajt* a' gyomorba meg-rothad; az igen sós erősen fűrázt, és nagy fómjuságot okoz; a' *saványu sajt* igen nehéz emészthető; ha *leves* és *könnyező*, hamar meg-rothad, meg-büdösül és fergesül. A' *Sallernitana schola* úgy okoskodik, nem-is minden *fundamentum* nélkül, hogy a' sajt, ha étel előtt ézik, *vorit* és *appetitust* tsinál; ha étel után ézik, a' hasat lágyítja és az eméztést segíti. Egyéb iránt a' leg-jobb sajtot-is illő fősvény kézzel költeni, és nem bort, hanem vizet főkat innya reá.

A' *Túrónak*, mivel az tsak el-mor-
fált fajt tulajdonsági-is épen azok, mellyek a'
fajtnak. Az *Orda* a' túrónál gyengébb 's pu-
hább: innen könnyebb emészthető-is, *chylus*
sem tsinál olly nyúlóst, míg újj, hivesít 's
fomjuságot-is ólt, sok savanyu só fálván be-
lé a' savóból midőn abból ki-főzöttetetik. De
minthogy, hogy meg ne rothadjon (mellyre
igen hajlandó,) erőssen meg-kellettik más féle
sóval-is sózni, 's a' mindjárt említett savanyu
só-is időre meg-fokott poshadni és sebesülni,
e' kettős tsipőlsége miatt, ha régi, nem igen
lehet véle élni.

Utóljára; nem lehet el halgatnunk azt-
is, hogy azoknak kiknek fellyebb a' tejet ár-
tani mondtuk, a' fajt, túró, orda, a' téj-
nél meg inkább árt. *Gálenus* az ínynek és
fogaknak-is ártalmasnak tartja mind a' hármat.
Mellyre nézve tanátsolja, hogy valamikor te-
jet vagy téjnémit ézünk, fájunkat előzőr mé-
zes vízzel, azután borral mindenkor zörgat-
matoson jól ki-mossuk.

§. CLXXX.

A' *Tojás* a' fárnyas Nőstény állatokha
termézet szerént terem; de kakas nélkül tsir-
ke belőle nem lehet. A' füz tojás, a'
Boerhaave *observatioja* szerént, nem olly jó ízű
mint a' melly a' kakastól *impregnáltatott*:
egyéb iránt, mivel az állásban nem vész olly
hamar-meg, egészségesebbnék tartatik. Minden

To-

Minden Tojásnak két különböző részei vannak, a' fejére, és a' farka vagy sárgája. A' fejére vizes; taknyos és hideg természetű; melly érint hivesít 's nedvesít-is. Boerhaave úgy tartja, hogy az ég alatt nincs olyan *materia* melly a' mi vérünknek *serumával* vagy tápláló részével minden tulajdonságaira nézve úgy meg-egyezne mint ez: és így a' testet is ennél semmi hamarébb, bővebben és könnyebben nem táplálja. A' Tírkék-is, az ő ítélete szerint a' tojásban csak éppen ezzel élnek, a' farka pedig csak kézni és mozditja ezt, hogy az ő tápláltatásokra alkalmas eledlélé változzék. A' farka, vagy sárgája többire holmi vékony, hathatós, kövér olajból áll; melly el-hat a' mi testünknek leg-keresőbb edényeiben-is, és azoknak *fibráit* igen hatálmason lágyítja és enyhíti. De egyézersmind, valamint maga a' rothadásra és buzhödésre igen hajlandó, úgy a' gyomorba 's azontul a' vízbe-is könnyen meg vész; és tsipös rothadt olajjával ilyenkor a' nedvességeket nagyon fel-gyúlasztja. Mellyből meg-tettfik, hogy ezt csak magára enni, a' forró nyavallyákban, 's egyébkor, azoknak kik heves, száraz természetűek, vagy *bilissel* tellyesek, igen ártalmas volna. De ha ezt a' hideg, taknyos fejérről jól egybe zavarod, igen jó *mixtura* lézen; melly az erőt derekafon neveli, a' testet gazdagon táplálja, a' nemző magot erőssen faporítja 's a' t. Innen vagyon, hogy a' tojás

a'

a' kis gyermekeknek, vén Embereknek, vén folyásban, vagy egyéb hőzús nyavallyában el-erőtlenült betegeknek, sokat ülő, tanuló, *venus* rabságában esett Személyeknek eleitől fogva meg-betsülheterlen eledelnek tartatott. Ha a' friss tojást jó borba kevered, és vagy két grán *Ambrát*-is téz köziben, a' felettébb sok *venus*, vagy egyéb erős munka miatt el-fogyott erődöt egy szempillantásba meg-újítja, azt írja *Boeclerus*.

§. CLXXXI.

A' mi pedig a' tojások közt, az állatoknak neme, a' tojásnak ideje, és a' készítésnek módja szerint való külömbséget illeti, jegyezzük-meg e'ről, [1. hogy minél egészségesebb valamelly fárnys állatnak húsa, tojása-is annál elébb való. Innen a' *Lúd és Rétze tojás* vastag, enyves, nehéz emészthető, roé fagu és izü, ha bors és só nem járul hozzájuk. Az egyéb vízi állatoknak tojások pedig ezeknél-is alább valók. Ellenben a' *Fátzán és Tsáfár madár tojás* kedves ize, fagja, tiszta vékonysága és könnyü emészthető voltáért a' Fejedelmi tsemegék közti fámláltatik. A' *Tyúk tojásban*-is minden jó tulajdonságok úgy fel-találatnak, hogyha amazoknak árrát a' ritkaság nem potolná, az egészségre nem kevésbé érdemlenének nagyobb betsületet, [2. Idejét és formáját a' tojásoknak a' mi illeti leg-jobb, a' melly szép fejer, hőzükő és újj. Ujjságát ékre vehedd, ha a' vízben le nem

megyen; a' napnak fordítva által látzó; megsülve és főve egyenlő fejer es sárga finu. Tartani télbe pollyvába, nyárba korpába, vagy hammuba leg-jobban lehet. [3. A' kéfites-is a' tojások haénát nagyon változtatja. Mert nyersen a' tojás nem csak útálatos, hanem a' gyomorba-is meg-rothad és bűdösül: nints pedig a' természetben semmi, mellytől az Emberi természet annyira irtóznék, mint a' meg-bűdösült tojás: mellyre nézve rendszert meg-is szokták azt sütni, főzni vagy rántani. A' főzés a' sütéstől annyira különböz a' mennyiben így több vizes nedvesség gözölög-ki a' tojásból, mint amugy. Innen ha higon akarjuk enni, sülvé, ha keménnyen, főve elébb való. Ha hideg vízzel a' sütés előtt meg-öntöd, nem pattan olly hamar-ki. Minél keménnyebben sült, vagy főtt a' tojás, annál nehezebb emészthető és inkább forit; és így a' forulással, féllél, árénával bajoskodóknak annál ártalmasabb. Ha a' kemény tojást ró'sa etzethe mártván éhomra ézik, a' has menést meg-állítja, sózva azért jobb a' tojás, mert nem rothad és keferedik olly hamar-meg a' gyomorba. A' hajában sült tojás-is a' sirba rántotnál természeti tisztaságával inkább ajánlja magát. Mert a' mit *Rid-lus* beszél, hogy a' hajában sült friss tojásban is haj-falat, hozzá lábu pókot 's a' t. találtnak, ha igaz-is, igen ritka dolog. A' hig

to-

tojást étel előtt, a' keményt étel után enni hasznosabb.

§. CLXXXII.

A' MÉZ melly nagy bétshé tartatott eleitől fogva, meg-tettzik tsak abból-is, hogy a' mit kedvesne, gyönyörűségessnek akarnak vala a' régiek mondani, azt hasonlatosság szerint *melleusnak*, mézesnek mondják vala. *Plinius* nevezi ezt *divinumnak*, isteninek; *Nektarnak*, halhatatlanság ételének. *Virgilius* pedig *donum coeleste*, mennyei ajándéknak hívja. *Materiájára* nézve a' méz nem egyéb, hanem a' plánták virágjainak leg *finumabb* sava nyubb természetű sava és olaja, vagy *balsamuma*; mellyeket maga a' természet nagy munkával el-keztívén, a' virágok leveleiknek, többre töve felé, e' végre különösen formált üregetskékbe le-téfen: a' honnan ostan a' természet bölts rendeléséből ki-éívják a' méhek, és a' lép-lyukatskáiban ki-okádván, meggyűjtik és viáfval bé-persétlik.

Rend szerint a' méz mind édes. De *Sardiniában*, a' *Plinius* és *Dioscorides* bizonyosság tételek szerint, keserű ürömről gyűjtven azt a' méhek, ez-is keserű ízű, *Pontus* tartományában pedig az fok helyeken valóságos méreg; mivel holmi *Aconitum* vagy *Rhodendron* nevű mérges plántának, mellyel mindenfelé tellyesek az Erdők, virágjáról fedetik, *Muska*, *Lengyel*, *Prussia* Országokban és *Litvániában-is*, [a' hol egyébként a' méz önként
fél-

Száll a' mezőkön, erdőkön, a' földi ballan-
gokba, köziklák háladékiban, fák - udvaiban,
a' méhektől görnyü bövséggel kézfittetik,]
minthogy a' méhek többire erdőn és árnyékos,
vizes, berkes helyyeken 's fűzfák között élod-
nek, higabb és roszabb ízű mint mi nálunk.
De jegyezd-meg, hogy akár hol-is a' tavaszi
és őszi méz, a' nyárinál, a' nyári-is a' télinél
előbb való: mert a' teli, lép fagu, a' nyári
hamar meg-kefereedik. A' penézes és pók-há-
lós lépben a' méz-is meg-vezett; innen meg-
enni ártalmas.

§. CLXXXIII.

A' jó-féle és egészséges méznek jelei ezek.
[1. ha verőfényes, száraz helyyeken kedves
virágokról gyűjtetett. [2. ha maga-is jó fa-
gu, fényes, sárga vagy fehér színű, nyúlós,
ragadós, tiszta, és egy forma, közép
vastagságú, nehéz, újj, édes, de még-is egy
kevéllé csip, a' tűznél hamar fel-forr, és ke-
vés tajtékot hány. A' *Fejér mézet* a' rájok,
a' *sárgát* az anya méhek szokták tsinálni. In-
nen ezt jobban el-készültnek-is tátrjták mint azt;
a' mint hogy jóval inkább-is melegíti a' vért.
's tovább-is el-áll. Minél nagyobb edénybe
és hidegebb helyyen tartatik a' méz, annál
későbbre vész-meg. A' vizes mézet meg-es-
mérhedd, mert ha tsendesen áll, a' vize nem
fokára fellyül kerül; meg sem gyul: ha pe-
dig, hogy sűrűbb, fejeőbb és édesebb legyen,
köles lisztet kevertének belé, meg-gyul ugyan,
de

de nem ég oltán tizta és egy forma lángal, mint a' tizta méz. Tsuda dolog, a' mit ír *Beirrens*, hogy ha a' mézbe ro's kenyér mor'salekot elegyitenek, hangyává válik; és hogy egy zegény Leány történetből e'féle mézet éven, mind az alfein, mind a' vizellet útján sok eleven hangyákat eméltett ki.

§. CLXXXIV.

Valámit izére, úgy haznára nézve-is a' jó méz igen kellemetes. Mert, mint egyéb ételek, úgy ez-is igen bőven táplál; lágyít, fájdalmat enyhít, a' hasat meg-indítja; de egy-fersmind hathatós vékony savanyu természetű tsipos savavál a' belekben meg-üledet taknyot-is el-oltatja, a' vért vékonyítja, melegíti, és a' vizellet útján tisztítja; az cretskének meg-dugulást ki-vezi, ki-bontja; a' rothadásnak ellent áll. Innen minden külső belső febeknek meg-tisztítására, és gyógyítására, köhögés, fulladozás és egyéb mejj-beli nyavalyák ellen-is eleitől fogva hasznos orvasságnak tartatott. Kiváltképen a' véneknek, gyermekeknek, és más hideg taknyos természetű embereknek nagy hasznót tehet. A' *Pythagorás* tanítványi, a' *Diodorus siculus* bizonyosság tételle szerint; többire csak mézzel 's kenyérrel éltenek 's igen egészségesek voltak. Kereftelő Jánosnak-is puztában eledele láska és erdei, az az, az erdei méhektől a' fáknak udvaiban gyűjtöt méz vala. Ma-is az északi hideg tartományokban mind ételnek, mind ital-

italnak ennél semmi más közönségefebb. A' Patikákban-is, kivált míg a' nád-méz olly bőven nem volt, majd negyed része az orvos-lágoknak kín mézből állott.

De jóllehet illy nagy és félelően ki-terjedett hazna legyen a' méznek, meg-árthat mindazáltal ez-is, ha okoson nem élünk vele. Mert, [1. Valaminthogy ha borral vagy vízzel egybe elegyítjük azt, igen erőssen és hamar meg-forr és erős tsipős etzetté válik a' meleg *aërbe*: így jár az a' gyomorba-is ha belöle fokot ézünk és bort vagy vizet ifunk tea; és ez okból has rágást, gyomorfájást, puffadságot s a' t. fokor okoz. De [2. igen hamar-is meg-fokott keferedni a' méz ha meleg helyen tartják. Mellyből meg-tetzik, hogy ez a' nyári erős hévségekre, s egyebkor-is a' kiknek heves gyomrok és forró természetek vagyon, kiváltképen pedig a' forró nyavallyákban lévőeknek, könnyen romlást okozhat. *Diemerbroek* bizony a' Pestisben ártalmasabb eledelt a' méznél nem tapasztalt.

§. CLXXXV.

Vagyon az Iróknál ollyan mézről-is emlékezet, melly a' nyári napokban reggelenként mint valami harmat, a' fáknak leveleiről tsepeg. Ennek eredetiről fokot *disputálód*-nak a' Termézet vi'ssgálók: mindazáltal meg-egyeznek azon, hogy ez semmi nem egyéb, hanem a' *baljammum*mal gazdag fából, f üvekből,

virágokból a' nappali melegnek ereje által fel-
 emelkedő kövér gőz, melly az éjtfakai hide-
 gekben meg-sűrűdvén és egybe menvén, a'
 fának leveleire a' felső áerből le-erevkedik.
 Neveztetik ez a' deákoknál *mel aëreum*, *mel*
roscidum. Irja *Galenus*, hogy az ő hazájában
 ugyan kis Ásiában e'féle harmat ritkán esik,
 de *Calabriának*, *Apuliának*, *Siciliának* meleg
 fázaz hegyein, és kivált a' *Libánus* hegyén
 bőven ékott esni. E'féle méz vólt kétség
 kívül az-is, mellyet Jónáthán [1 Sám. xiv.
 27.] a' Filiistéusokkal való hozzáadás hadakozás-
 ban felettebb meg éhezvén, egy erdőben meg-
 kóstola, 's azonnal meg-világosodának az ő
 éhség miatt, meg-homályosodott szemei. So-
 kan az Izraeliták *Mammáját*-is e'féle egybe sű-
 rűdött méznek gondolják. De hogy az előbb
 lett legyen, mások eléggé meg-mutatják. A'
 Patika-béli Manna, mellyet a' fellyebb meg-
 nevezett helyeken *Julusban* és *Augustában* a'
 körös és gyertyán fának leveleiről ugy fed-
 nek, mint a' éurkot a' fenyő fákról, inkább
 rézesül ezen mézből, ha nagy része ennek-is
 azon fának mezejéből áll: mert, a' mint
Mattheus maga gyakran szemlélte, másféle
 fának levelein nem készül *manna*, jölle-
 het az említett méz azokra-is
 hasonlóképen áll.

A' NÁD-MÉZZRÖL, SOROL, ETZETRÖL ÉS FAOLAŻROL.

§. CLXXXV.

A' NÁD-MÉZ, holmi nádnak olajjal tsu-
dálatozon egybe foglalt természeti, vagy
essentialis fava. Terem e'féle nád Európában-
is *Spanyol*, *Neápolis*, és *Sicilia* Országokban ke-
vés, a' *Málta* szigetcében pedig elég bőven.
De rend szerént való hazája ennek Ásiában
Syria, *Arabia*, *India*, *China*, *Japónia*; Áfriká-
ban, *Egyiptus*, *Barbaria*, *Abyssinia*, *Guinea*, kiváltkép-
pen pedig a' *Canária*, *Madera*, és *Sz. Thamás*
Szigetei. Ámérikában *Brasília*. Terem ugyan
ez fok helyyeiken önként-is; de többire mive-
lés által szaporitatik. Fel-žántják hódanként
a' földét, és ezen nádnak gyökereiről való újj
jövéseket, a' mellyek nem szükségesek, a'
bogján alól el-metznén, abban el-plántálják;
a' melly csak hamar gyökeret vér, és néhol
öt, néhol tiz hólnapok alatt illendő nagyság-
ra-is nevededik. Magósága ezen nádnak mint-
egy nyóltz lábni, váltagsága négy újni, fok
bogjai vagynak, levelei csak a' teteje felé
kezdenek nőni igen tömötten, mellyek keske-
nyek, hozzák, fargás zöld színűek, két felől,
mint a' sás, élések. Magának pedig kívül
kemény haja vagyon, a' melly fejt édes
nedvességekkel tellyes tömött fejt belet fog-
lal magában, El él ugyan, ha jó kövér

nedves földbe plántáltatott, ez a' nád 50. Éztendőig-is; de két Éztendő múlva mint^s nád-méz benne: öt vagy tíz hónapra korábban pedig ezzel leg-gazdagabb. Ekkor a' kovárság miatt a' bogjai gyakran ki-is haladnak, és az említett fejtér lév ki-zivárogván belőlök, a' nap-fényen egy borsónyi vagy babni nagyságulag meg-szárad, és *Termés nád-méznek* mondatuk. Régen az Indusok magok-is csak e'féle nád-mézzel éltenek. *Galenus* idejében is; az az, ennek előtte mintegy 1600. Éztendő-
kel csak e' vala esmérletes, és minthogy igen szűkön kaphatták, inkább csak orvoiságnak tartották.

§. CLXXXVI.

De azután a' nyereségen való kapás megvanitotta az Embereket, miképen lehetten az le-irt nád-ból e'féle édes söt bővenben-is ki-tsikorni. Az említett időben azért azt le-vágják, és ara kezített malomba meg-törven, levét ki-fajtolják; a' malátáját vízben meg-főzik, hogyha mi nád-méz hátra maradt volt, az-is ki-vonatrafsék. Némellyek pedig ezt csak a' diáknóknak adják, mellytől a' mint írja *Scaliger*, azok erőfőn híznak, és húfők a' tyúk húshoz hasonlő puha és igen kedves izű lézen. A' ki-fajtolt levét pedig nagy réz edényekre veven minthogy 24. óra alatt magában forrani kezdene és csak hamar igen erős erzer-te válnék, s nád-mézet sem lehetne többé belőle tsunálni, mindjárazt főzni kezdik, valami

óltat-

oltatlan mézzel készült lugot-is toltván belé, hogy enyvéisége jobban el-olajjon, és a' só majd tisztábban ki-válhatson. A' Főzés közben ahoz való kalánnyal a' tajtékját füntelen feddik. és hogy ki ne fusson kiüregetik, hideg vízzel hintegetik, néha egy egy kevés lenolajat-is ereztetnek belé. Egy darabig így főzven, ruhán által tűrik; ezen tisztább levet ismét főzik, míg jól meg-kezd sürüdni: ekkor süveg formákra toltván, a' formáknak széles száját agyaggal be-tapasztják, és hideg helyre teszik, a' hol nem fokára a' nád-méz egybe áll, és meg-keményedik. Hogy pedig az a' vizes, edes, méz-termezetű kövérség, melyet Nád-méz Syrupnak hívunk, ki-fűvárogjon, a' forma hegyes végén lévő tsapot ottan ottan ki húzzák. Az így el-készült süveg nád-mézeket ki-fedvén a' formákból, hogy jobban-is meg-száradjon a' nap-fényre kitetik. De minthogy ezen első munkával nem készülhet *finum* nád-méz, azt tízra vízben megint el-olvasztják, meg-főzik, meg-tűrik, tisztítják 's formákra töltik, mint fűntelen előzer, kétféle háromszor-is mivelvén ezt, míg elég *finum*má, az az, keménnyé, fényes-sé, és fejezzé tsinálhatják. A' Bratilia, Mátha és Sz. Thamás Szigetbéli nád-mézet fok munkával sem lehet az említett kövér edes olajtól jól meg-tisztítani; a' honnan ez a' másutt termett nád-méznel ugyan édesebb, de zennyelebb és porlóbb, melly miatt csak

kisdéd süvegekre-is fokták ezt, hogy inkább el ne romolék, tsinálni. A' melly tajtékot pedig a' főzés közben le-fedtek, azzal réz-ferint a' rabokat tartják, réz-ferint vízzel fel-ereftvén, *syrup*nak tsinálják, réz-ferint meg-fáraftván, *por nád-méznek*. A' *Tzucker canthum* vagy *candit* pedig így tsinálják: a' süveg nád-mézet tista-vizben el-olvaftják, és gyenge tüznél főzik, míg bizonyos része el-apad, akkor holmi tágas edénybe töltik, mellyben előre kereztülkaful holmi tzérna fállokat kötöztek vólt, így gyenge meleg helyyre félre tézik, a' hol 20, vagy 30. napok alatt a' nád-méz kristálly forma kegeletes darabokba lassan lassan a' tzérnákra rakodik. Minél tisztább vólt pedig a' nád-méz a' kristállyok-is annál tisztábbak és fejeirebbek léznek.

§. CLXXXVII.

A' Nád-méz *syrup* és Por nád-méz a' fellyebb le-irt házi méztől mind természetire, mind hasznára nézve keveset különböz: a' süveg nád-méz-is minél porlóbb, ehez annál közelebb járul. A' *Finum* nád-méz a' házi sónak majd alább le-irandó erejéből és természetiből-is fokot rézesül. Egyéb iránt a' nád-méz mind azokra a' végekre mellyekre a' házi mézet használni mondottuk, hasznoson forditathatik, hanem hogy ez nem táplál olly böven mint a' méz, 's nem-is melegit annyira: söt mint valóságos só, hivesít és fáraft. Innen vagyon hogy a' nád-méz mértékletes élés-

éléssel a' nedvességeket mind az Első utakba, mind azon túl az egész testbe hathatóson osztja: vizzka éléssel pedig azokat mindenütt, szaporítja, rend kívül meg-fárasztván, így elégtelenné-is tevén a' gyomornak, beleknek és edényeknek *fibráit* a' *chylusnak* és vérnek el-kegyesére. Ez az oka, hogy a' nád-méz sokakban az ételbéli kívánságot-is el-törölni tapasztaltatott. A' Házi méznél a' nád-méz annival nagyobb betsületet érdemel, hogy ezt elehet sokáig romlás nélkül tartani, könnyebben lehet hordozni, az íze-is ennek tisztább 's kedvesebb, a' gyomorba sem keseredik e' meg mint a' házi méz, a' vért sem fokta fel-gyúlasztani. Melly férént ezzel azok-is, kiknek a' házi mézet ártalmasnak mondók, bátran élhetnek. De jegyezd-meg hogy a' tojáshoz és húshoz, kivált sültve, ezt nem jó tenni; mert azokat a' gyomorba rút-bűdöltséggel meg-rothasztja.

§. CLXXXVIII.

A' SOT a' Régiek annyira betsüllették, hogy ugyan *ominosusnak*, rosz jelnek tartották, ha a' só-tartót az a'ztról ki-felejtették, vagy a' fel-talált ott dölni. *Pythagorás* a' maga törvényei közt különösen parantsolja, hogy a' só az a'ztról soha ki ne maradjon. Innen erett kétség kívül amaz köz-mondás-is.

Omnis mensa male sternitur absque sale.

Plinius-is a' sóról azt írja, hogy a' sónál 's a'

nápnál nints e' Világon hasznosabb dolog. *Plutarchus* ezt minden étkek' leg-kedvesebb és hasznosabb fűszerfájának nevezi. Édes Idvezitőnk maga-is Sz. Márknál ix. R. 50. ψ. a' sóról így szól. *Jó a' só; ha pedig a' só ismerlen léken, mivel sózzátok azt-meg?* mintha mondaná; a' sóval minden rof' ízt meg-lehet igazítani; de ha a' só rof' léken, azt jóvá tenni semmivel nem lehet.

§. CLXXXIX.

A' sónak kivált a' *Chemicusok* műhelyeiben, igen sok féle nemei vagynak. De nekünk tzélunk érolani tsak az egész világon esmérletes *Konyhai* vagy *Házi sóról*. Ezt nagyobb részén a' világnak a' sós kútaknak, tóknak, folyó vizeknek, és a' tengernek vizéből főzták főzés által ki-választani. Addig főzik a' sós vizet míg hat része el-apad, ekkor félre tévén, meg-várják hogy ha mi föld volt benne fáljon-le az üst fenekére. Így a' tisztáját tsendelen le-űrik, 's ezt ismét főzik míg valami hártya kezdi a' viz' élnét el-fogni: ekkor hideg helyre vízik, a' hol a' só a' viztől el-válván, sok apró négy szögű öblös kristály formára egybe forr: így oétán le-űrtvén a' vizet, a' sót ki-tézik, és a' nap fényen meg-űrástják. A' Frantziák, a' hol tapasztaltak, hogy a' tenger vize leg-sósabb, (mert a' sem mindenütt egyaránt sós,) a' tenger szélén sok széles gödröket ásnak, mellyekbe a' tenger vizét be-ereztvén, meg-zárják, 's úgy

's úgy tartják míg a nap melege a' tenger vizét egészen ki-áraztja, és a' só a' gödrök fenekén árazon marad. De az e'féle só igen ízetlen és tisztátalan; mellyre nézve más tisztá és ízbe el-olvasztják, és a' fellyebb itt mód ízerént kétféle, háromszor ki-főzik, míg egészen meg-tisztul. Neápolisba a' Terentum tórol, úgy Siliciában is a' Cocanicus és Gela nevű tókról azt írja Mathiolus a' II. Maximilian Császár Udvari Fő Doctora, hogy ezek a' nyári melegben ki-áradván, térdig erő sót hagynak fenekeken. Az ilyen vizből főtt sók a' termés sóknál rendszerint ízetlenebbek, és nehezebb emészthetők, az az, nehezebben változnak által a' mi vérünknek természetü húgy ízü (ammiacus) vékony sárává. Innen, a' kik e'féle sóhoz nem szoktak volt, sokszor annyira meg-töltik a' magok vérét sóval, míg észre-vézik magokat, nem érezvén elegendő tisztóságot az ételbe, ha csak kevés mértékbe tették belé, hogy végtére nyavalyát okoznak magoknak.

§. CXC.

Terem a' só, mint a' kö, a' föld gyomrában, önként is e' Világnak majd minden rézeiben: Itt Erdélybe, Máramarosba, Lengyel országba, Spanyol országba, Ruffiába, a' hol fekete éina, Tyrolisba Hálisnál, a' hol veres mint a' veres márvány kö, és magára, míg meg nem tisztítatik az Emberek nem is élhetnek vele; Calabriában, Altomonténál, a' hol

hol míg a Bányákba vagyon, olly lágy, hogy mint agyagba figurákat lehet nyomni; de mi-
hellyt a föld színére kerül, azonnal meg-ke-
ményedik. Az itt termett só igen szép fe-
jér, de a tűzben nem pattog, hanem csak
meg-rizesül mint a kö. Terem a só Átiá-
nak *Frigia*, *Pontus*, és *Cappadocia* nevű tarto-
mányiban is, a' hol sós tók is igen nagyok
vagnak. A' Napkeleti Indiában az *Orome-
nus* nevű hegyben is a' só olly bőven terem,
hogy abból a' Királynak több jövedelme va-
gvon mint a' gyöngyből és az aranyból. Arabiá-
ban egy *Carrhis* nevű városnak köfalait 's
benn a' Házakat is mind e'féle termés kőso-
ból rakottaknak írja *Mathiolus*. Ugyan ő, *ad
Caspiás portas*, *Mardos et Armenios*, ollyan
folyó vizeket is említ, mellyek a' só alatt
úgy folynak, mint nálunk télbe a' jég alatt
a' vizek.

Mind a' vizből főtt, mind a' kö sók
közt, azt ditséri *Dioscorides*, a' melly szép fe-
jér, tömött, fényes, egy-forma: *Plinius*, a'
melly erős, tsipős, száraz, könnyen törő, a'
tűzben erősen pattogzik, a' vizet kevésbé
zavarja-meg, 's nem is téken az edény fene-
kire fok földet-le.

§. CXCI.

Hafnait a' sónak csak a' mi testünkre
nézve is fok volna mind elő fámlálni. Rö-
videden: ez az étkeknek rof ízet el-vézi;
az ételbéli kívánságot neveli; az eméztést
segi-

legiti nénellyeket, ha reggelenként egy *dracmánt* bé-véznak helyolle, *laxál-is*. E' mellett, fok meg-enni való matériákat, a' húst, a' halat, kápoztát 's a' t. a' rothadástól és büzhödéstől meg-tart, mind itt a' külső *aër*-be, mind azután a' gyomorba. Sőt a' mi vérünket-is melly a' rothadásra igen hajlandó, attól nagyobbára ez oltalmazza: E' felett, rendes étéssel, a' vért vékonyítja 's tisztítja; mind a' nyál, mind a' vizellet útján; lánsa forma éles, hegyes rézferskéivel el-vagdaltván a' vérnek *fibráit* és gollyóhissait az ereket-is, sértegetése által erősebb 's keményebb mozgásra, és így a' nedvességnek-is febeffebb mozgására, rontsolására, serkentvén. Ezen két munkája által az egész testet olly tapaf-
talhatóképen fűrésztja, hogy régen közmondása lett az Orvosoknál *Hydropici sale, sale, et sui convalescunt*, a' viz-korságosokat, a' só, nap, és fémjúság gyógyítja-meg. Tapaftralt dológ továbbá még az is, hogy a' sós vizzel élő, vagy sőt gyakran nyaló manhák, juhok, ketskék 's a' t. a' párosodást jóval hamarébb kívánják, 's tenyészöb-
bek-is. A' sós házokban 's hajókban-is, az egerek sokkal inkább szaporodnak mint másutt akárhol. Az Ézaki tenger mellyéki tartományokban-is, a' hol sok bé-sózott halakat és húsokat éznek az Emberek, az Aézonyok, az ő termézetű hidegségekhez képest, sokkal bűjábbak és tenyészöb-
bek mint más helyeken. Mellyekből világ-
goston

golon meg-tettzik, hogy a' só a' nemző magot-is faporítja, a' *venus* tüzer-is gyúlasztja. Innen nevezték volt kétség kívül régen a' Rómaiak is a' bűjät *salaxnak*, az az, sósnek. Az Egyiptomi Pogány Papoknak-is, a' Éjzeség lévén leg-főbb *regulájok*, sőt enni azért nem volt szabad. Némellyek a' sőt arról-is ditsérik, hogy e' széppé, vidámmá és ferénnyé-is tenné az Embert. De ezek a' fellyebb leírt háznokból önként következnek.

§. CXCI.

De valamenyt használhat, mértékletes éléssel a' só, fíntén annyit árthat rendnél bővebb éléssel. Erős fönjuságot okoz: elragja, meg-aszálja, és az emésztésre alkalmatlanná teszi a' belső részeket, ollvan természetesen ugyan-is a' sónak, hogy valamint az aérből, úgy a' belső részekből is magához húzza és szívja a' vizes nedvességeket, és a' vizellet útján magával edgyütt ki-is takarítja. A' föld-is, a' hol só terem, száraz, sovány; és sem fűvet sem egyéb plántákat nem nevelhet, elszíván a' só azoknak gyökereiről a' földnek nedvességeit. Így bánik ez időre az Ember testivel-is: el-soványítja, meg-szárazítja, a' mozgásra alkalmatlanná teszi, és csak nem mérő só bálványá változtatja azt. Effelett, midőn a' sok só a' testet meg-kezdi szárazítani, és az edényeknek *fibráit* a' vérnek és egyéb nedvességeknek mozgatására alkalmatlanná kezdi tenni, azok az erekbe meg-kezdenek állá-

állapodni, nyúlódní, vezni és tsipösülni; nevelvén ezen vezetséget a' sónak a' részben való meg-gyülése-is. Innen vagyón, hogy az olyanokat a' kik sóval és be-sózott materiákkal élnek, a' *calculus*, *scorbutus*, vizkegesség, rüh és egyéb fekélyek, fokkal inkább járják. A' vifelos Afzönyokról-is azt írja *Aristoteles*, hogy ha fok söt éznek, a' gyermekek köröm nélkül születik, és kezein 's lábain az ízek meg-botykosulnak: a' szopató dajkáknak tejétől pedig a' gyermek rutul meg-rühösödik. Ezekből meg-tettzik az-is, hogy a' só *melancholicus*, *cholericus*, *hecticus* sovány, fázáz és meg-vénült Embereknek ha vízzel élnek véle, a' mindjárt említett okokra nézve leg-ártalmasabb.

§. CXCIH.

ETZETET lehet tsinálni mindenféle materiából melly a' vízzel, vagy egyébbel magában meg-fokott forráni és tsipösülni: minéműek a' méz, nád-méz, korpa, a' Gyümölcsöknek leve, fer, bor 's a' t. Ki-hajtván t. i. vagy el-repülvén ezekből a' fok rendbéli *fermentatio* és rendinel nagyobb melegsége miatt a' külső aérnek minden részegítő és meg-gyü-lő *spiritus*, a' fok viz között marad tsak az igen el-vékonyodott savanyu izü sovány só, fokban úgy-is gondolkodnak, hogy az etzet az említett nedveiségeknek meg-rothadásából lenne. Segíti ezen vélekedést o' benne az-is, hogy ha a' jó etzetet tiszta kristály üvegbe

micro-

*microscopium*mal, vagy az ablaknál a' napfény eleibe tartva, nézzük, holmi apró kőr forma veghetetlen fámú férgeket látunk abba alá 's fel úzkalni: még pedig minél erősebb az etzet, annál bővebben. Ők az etzetnek tsipőségér-is ezen férgeknek tulajdonítják; a' honnan nem-s tartják az etzetet igen egészségesnek. De hogy az etzet rothadságból ne légyen, meg-tettzik tsak abból-is, hogy az etzet minél jobb, a' rothadásnak annál inkább ellent áll; már pedig, ha maga-is rothadság volna, azt még tetterni kellene. A' mi pedig az említett férgetskéket illeti megbizonyosított dolog már régen a' Termézetet gondolatban vizsgálók előtt, hogy efféle, 's más ezekhez hasonló férgekkel, az *aër*, viz; 's egyéb-is valamikkel élünk és tápláltatunk, a' midőn leg-frissebbeknek tartatnak-is, rakva vagynak; azért az etzetet sem lehet ezek miatt rothadságnak és olly ártalmasnak tartani. Másként-is, ha meg forr, vagy fő az etzet, ezen férgek többé abban nem láttatnak, A' honnan meg-tettzik hogy tsipősége-is nem ezektől volt.

§. CXCIV.

Az etzetek közt leg alább való a' fer etzet, leg-előbb való a' jó bor etzet. Erről így ír *Buerhaave El. ch.* Az etzet az étkeket jó ízüvé teszi, az ételbeli kivánságot neveli, a' gyomorba meg-gyült rakoyot el-olthatja és ki-hatja, el-hat az ecdényeknek legkís-

kisebb ágában-is, és azokat mindenütt terényebb mozgásra indítja, és ekképen, a' bennük félllyel meg-üledett, nyúlosult és sűrűdött nedvességeket általok meg-vekonyítja; a' vért a' rothadástól oltalmazza, és annak tisztátalan részit a' bőrön ki gözölögteti; a' forróságot mindennemű állapotban éppen tisztefti; a' Pestist el-űzi; a' részegséget, és a' mérges állatoknak marásából támadt fömjuságot el oltja; az inakot erősíti, a' *ffiritus*okat azokban meg-indítja; úgy, az álomtól elnyomattatott, el-ájult Embereknek, és a' kiket a' hányás föntelen eröltet, még akkor-is, mikor egyebek semmit nem használhatnak, tsalhatatlanul használ, ha ezt fagolja, vagy egy kalányit belőle meg-ízik; a' hízást meg-gátolja, sőt gyakor és bőv éléssel a' testet el-is soványítja. Kivül-is a' tüzes orbántzokra, gyúladásokra, fenyvedő sebekre, ha melegen velle mosás, és raggatják, igen hasznos. Ha kinek érzékeny belső részei az etzetnek tsipős-ségét nem fenyvedhetnék *commendálja*, hogy mézzel vagy nád-mézzel azt édesítsék-meg, 's úgy éljenek vele.

§. CXCv.

Ártalmat pedig az etzettel való visszaélésnek senki jobban le nem írta, mint ama' sokszor említett, nagy tudományu és féles *experiantia*ju *Fr. Hoffman*. Ez, úgy mond ő, az egézségnek annyira és olly fokkepen árt, hogy sokan, a' nem alávaló Doctorok közül-

közzül-is, ezt látván, arra mentenek, hogy az Emberi testnek majd minden nyállyait, az efféle etzetes savanyúságnak a' testben való meg-gyűléséből, mint leg-első kútforrásból, tarranak származni. A' fok etzet, kivált ha egyszerűs mind erős-is, leg-először a' gyomorbeli emésztést meg-gátolja. Nints ugyan-is a' természetben semmi, melly a' víznek az olajos kövér materiával való ösze elegyedhetését annyira akadályoztatja, mint az erős savanyu; már pedig minthogy a' mi ételünk többire kenyérből és húsból áll, mellyeknek nagyobb része ilyen olajos kövérség, az emésztésbe pedig ezeknek a' vízzel tökéletesen egybe kellene elegyedniük, meg-tettzik, hogy a' ki fok savanyut ézik, lehetetlen hogy az emésztés az ő gyomrában jól véghez mehesse; hanem az ételből és italból csak valami etzetes vastag, taknyos materiának kelljen lenni; melly a' teljes erekbe es a' fodor hájnak's más részeknek *glanduláiban* bizonyoson megdugul, és a' vér közli, a' hol tápláló nedvességge kell vala válnia, által nem mehet. Ez is az oka, hogy a' kik az etzetet és egyéb savanyut erőssen ézik, többire soványok szoktak lenni; és hogy a' hízást-is az etzet annyira fokta akadályoztatni. *Famianus Strada de Bell. Belg.* írja, hogy Belgiumban a' Spanyol Királynak egy *Praefectus*sa, annyira meghízván, hogy a' hasát kötövel kellettnek felkötni, bor helyet etzetet kezdett innya; mel-

mellyre annyira meg-apadt, hogy halála előtt
80. fontal nyomott kevessebbet mint az előtt.
Midőn az ilyen etzetes, taknyos materia a'
gyomorba fokáig múlat, ott magában meg-
vél, és igen rosz féle zöld színű rothadsággá
válík; kivált, mikor az etzet tojással, vagy
'sírba rántott materiakkal múlat ott edgyütt,
útálatos keferü fel-bőfögést csinál. Alá kál-
ván az etzet a' belekre, ott, az eméztésre és
a' fenn maradt seprőléknek ki verésére igen
kívülséges *bilist* vagy epét, ki-óltja és el ront-
ja; Ha a' vér közü elegyedik, azt meg-sűríti,
meg-nyúlósítja, feketíti, és mintegy meg-alut-
ja, melly miá abból sem a' tápláló nedves-
ség, sem az inakot elevenítő *spiritus* ki nem
válhatik, sem az önként támadó tisztátalanság
ki nem takaródhatik. Midőn az inakra érke-
zik, azokban egybe fúgorodálokar, rendeletlen
mozgálokat, erőtlenséget 's több effélét okoz.
Ez az oka, hogy az ezeken és egyéb sava-
nyuságokon igen kapó gyermekeket, affzonyo-
kat, és a' férjfiak közül-is fokakat, a' gyo-
mor rágás, szél, fő fájás, szív kóorulás, unal-
mos mord kedv, *melancholia*, *hysterica*, és *hy-*
pochondriaca affectiok, *glanduláknak*, és így más
réfeknek meg-dagadása és kövefedése, tson-
toknak, és *musculusoknak* fájdalma, a' köf-
vény, *aréna*, *calculus*, *scorbutus*, has kóorulás,
hó fámnak és stüllynek meg-rekedése, ne-
gyednapi hideglelés, nyavallya törés 's a' t. olly
gyakran és nagy mértékben vesztegetik: mett

mind ezek a *chylus*nak és a vérnek mindjárt le-irt vezettségéből önként következnek.

Szükség tehát, másoknak-is, de kivált a' gyermekeknek, vén Embereknek, hidegebb természetű, és gyengébb gyomru Férjfiaknak, és Aëzonyoknak, mindenkor, főképen pedig akkor, midon már a' meg-nevezett nyavallyák közzül ez, vagy amaz jelengetni kezdi magát az ő testekben, annyival-is inkább ha erőt vett, az etzettel és egyéb savanyúságokkal igen szűkös élni. Az Aëzonyi nyavallyáknak bizony leg-közönségesebb oka, minden értelmes Doctorok ítélete szerént, az etzettel, és gyümölcsökkel való mértékletlen élés, a' kevés ital, és a' sok ülés, fokozott lenni: és hogy őket többire olly nehezen, sőt sokszor tellyeséggel nem-is lehet meg-gyavítani, az is az említett okoktól vagyon. Kivált a' vífelős, gyermek-ágyat fekvő, és szopató Aëzonyok temmivel gyakrabban magoknak kárt nem tesznek, mint a' savanyu ételeken és italokon való rendeletlen kapáissal. *Celsus* az etzertet mindennemű betegektől tiltja. *Hypocrates* az Aëzonyoknak ártalmasabbnak mondja mint a' Férjfiaknak. Ez a' nemző magot is erősen fogyatja; és midon az Aëzonyokban a' havi tisztulást fel-akasztja, vagy fejérré változtatja, őket a' méhekben való fogadásra, sokszor elégtelenné teszi. Árt az etzet magára a' Mejj tájós és *hecticus* Embereknek-is; de mézzel jól meg-édesítve használ.

§. CXCVI.

A' FA-OLAJ-is, minthogy fok étkek izé-
nek meg-igazítására gyakran fordítatik, e' mi
Könyvünkben ki nem maradhat. A' Fa melly-
nek gyümölcseiből ez fajtoltatik nálunk-is es-
méretes; de gyümölcst a' hideg miatt nem
teremhet, Ásiában, Áfrikában, Európában-is
a' melegebb tartományokban, úgymint Spá-
nyol Országban, Olof Országban, Frantzia
Országban-is, *Vincia*, és *Narbona* nevű Tarto-
mányiban nagy bővséggel terem minden Éz-
tendőben. Virágzik *Junius*ban. A' gyümöl-
tse tsere-mak forma, de húsos, és a' közepi-
ben egy gömbölyű mag vagyon; míg érni
kezd zöld, az érés által pedig először veresé, azu-
tán feketévé lézen: de íze így-is igen rof és
keserű. Érik *Novemberbe*, *Decemberbe*, és
*Januarius*ba. Ekkor le-fedik, 10. vagy 12.
napokig valami fel-függeztett hálókra hán-
nyák, hogy a' viz belölle az alatt ki-fáradjon:
azután meg-rontsolják, és nádból e' végre
készített fatyrokra rakván fajtóba szoritják. Így
először viz főni, minden fag és íz nélkül va-
ló olajt ad, melly *olaj virágnak*, vagy *fűz*
olajnak neveztetik. A' törkölyt ki-vévén,
meleg vízzel meg-hintik 's' ismét meg-fajtól-
ják; hasonlóképen tselekefnek harmadszor, sőt
fokak negyedzer-is, de mindenkor több me-
leg vízzel elegyítik-fel, és alább való 's' for-
kollyosabb olajt nyernek: mellyet, midőn fel-
lyül kerül a' vizen, attol, el-választanak,

és nagyobb nyereségre nézve, a' fűz olajjal többire egybe zagyalnak.

§. CXCVII.

A' friss Fa-olajat sok helyeken vaj helyett piritott sós kenyérrel-is éfik, de gyakrabban falátát és egyéb étkeket készíteneek véle. Lágyít, fikit, enyhít, a' csipősséget óltja. Innen a' forulásban, has-fajásban, has-tekerésben, melly vérről vagyon; nehéz és fájdalmas vizelésben, arenában, rekedezésben, fázaz köhögésben 'sa' t. képen használ. Minden külső és belső sebek ellen-is, belől meleg serbe elegyítvén napjában gyakran venni, kívül a' meg-sérült helyet ír vagy flastrom módjára kenni és raggatni véle igen jó. A' kik magos helyről estenek-le, azok-is a' mindjárt említett módon ezzel hasznoson élhetnek. Ha a' tő, vagy egyéb körmőd alá mégyen, ha egy tsep fa-olajjal érteted, fájdalma mindjárt el-múlik.

§. CXCVIII.

Felettébb hozzás és bőv éléssel mindazáltal akárkinek-is könnyen kárt tehet. Mert az egész testet el-lágyítja és táskásítja. Innen az Olozoknak és Spanyoloknak nagy része *herniosus*. De leg inkább és hamaréob meg-árt a' hideg és nedves természetűeknek, és a' kik náthával bajoskodnak. Utóljára méltónak tartom a' fa-olajról meg-emliteni azt-is; hogy ezt mindenkor vagy üvegbe, vagy mázas tserp edénybe kell hideg helyen tartani, mert

benne lévő favanyú só, az egy aranyon kívül, mindenféle értz nemet el-rág, és az olaj attól meg-mérgesül. Innen, a' vas füzfámokat-is csak magára ro'sda ellen ezzel kenni nem jó; mert a' ro'sdát nem üzi, hanem inkább tsinálja. De ha revelt ónra töltöd, az említett só meg-édesülvén, ezen végre-is jól ha'nál.

A FÜSZERSZÁMOKROL.

§. CXCIX.

A' Füzefüzámokon értem a' *Borsot*, *Kubébút*, *Szegfűvet*, *Paraditsom magot*, *Cardamomumot*, *Szeretsen - diót*, *Szeretsen - dió virágot*, *Fahajat*, *Badiánt*, *Köményt*, *Gyömbért*, *Sáfránt*. Ezek közönségesen mind igen vékony tűz természetű hathatos olajjal, és hasonló vékony tsipös favanyu sóval tellyefek: mellyek által az egészségre, csak módjával élünk vélek, igen sokat ha'nálhatnak. Ugyan-is, ezen tsipös favok és olajok által a' gyomrot melegítik és tsipik, annak hibrát sebeliebb és erősebb mozgásra ferkenetik, a' nyálat, a' gyomor' és belek' nedveségeit hővebb follyásra indítják, az eledelek pedig taknyos enyvelségét el-öflatják; a' gyomornak eméztését nem kevés mértékbe segítik, a' felet hatalmason üzik, a' belső részeket szépen erősítik 's a' t. Által kerülvén a' vér közi, azt-is mindjára fel-melegítik, öftö-

nözvén a' fívet és az edényeket, a' vérnek keringésit-is az egész testben sebesebbé tézik, azokban ferteféllyel meg-üledett taknyot fel-olvasztják és el-ozlatják, a' testet terhelő hafontalan vizet a' vizellet útján, és a' bőrön által láthatatlan gőz vagy verejték formában ki-takarítják. E' ferént azért a' Fűszerfűszerek közönségesen a' hideg, nedves, lágy testet derekason fűszertják, melegítik és erősítik, 's következésképen azoknak a' nyavallyáknak meg-orvaslására-is melyek a' gyomornak erőtlenségiből, a' vérnek hideg taknyos vastagságából, savanyu vagy sós tsipőtségéből, az agyvelőben 's másutt való meg-dugulásából 's a' t. következnek; minéműek az elméleti erőtlenség, fő-fédülés, fő-fájás, nátha, fül-zúgás, homályos látás, ájulás, tagoknak el-esése, köhögés, nehéz lélegzelés, ételnek nem kívánása, nem emészthetés, gyomor fájás, puffadás, fül-, vizkorság, *hypochondriaca* és *hysterica* nyavallya, hólnapfűszernak és stüllynek meg-rekedése, fejer folyás, és e' miatt lévő meddőség, teheretlenség, idétlen és nehéz fűlés, hányás, has-menés, sárgaság, rüh, fattyu közhvény, minden napi és negyed napi hideglelés 's több e'félék; rendes és okos éléssel igen sokat használhatnak.

Ellenben, a' kiknek azon kívül-is fűszerek és forró természetek vagyon; testek vérrrel igen tellyes, a' nedvességek valami okból rothadt tsipősségre hajlandók, vagy a' belső

rések ki-sebesedtek, minden féle füferfámok igen ártalmasok. Néha mindazáltal, mikor igen durva, hideg, enyves, és sok felet tsináló eledelt éznek, kevés mértékben, ezeknek is jól segítenek.

§. CC.

A' Füferfámok közt leg-erősebb és leg-közönségesebb a' *Bors*. Ez három féle: *hok-fukó femü*, mint a' nyirfa bimbó, *kerek femü fejer*, és *kerek femü fekete*. Terem mind a' három a' Nap-keleti Indiának *Malabária*, *Sumátra*, *Jáva*, és *Sunda* nevü Szigeteiben. De a' *fejer bors* *Bengalában* leg-bővebben találtatik. Fájokra nézve keveset különböznek. Hasonlók ugyan-is ezek a' venikéhez vagy folyó borostyánhoz, és fel-follynak a' fák oldalaira vagy rúdakra, ha pedig valamire fel nem kaphatnak a' föld finén terjednek-el, 's a' bogaikból gyökeretskéket vevén a' földhöz ragadnak. Levelei nagyok, éles kerek aljuak és hegyes tetejük, zöldek, inafok, és tsipős izűek. Gyümölcsök terem gerezdenként mint az apró veres fölö, egy gerezden 40, 50. 's több bors femek-is megvagynak, mellyek nyersen zöldek, de midön *Januarius* közepe táján érni kezdenek, előzet vereisé, azután feketévé lésznek: ekkor lefedettétvén, a' nap fényen meg-fáraztatnak, melly miatt az előtt sima hajok egybe rántzósúl. A' *hok-fu bors* a' kerek femünél tsipősebb; innen tsak a' patikák fámáza-is hozatik.

A' *Fejér bors* a' feketénél megint erősebb 's ritkább, úgy hogy ezt többire csak magok az Indus Urak koltik-el. De a' *fekete bors* is olly tsipős, hogy a' ki ezzel igen bőven él, belső részeit könnyen *inflammálhatja*, és vére fel gyúlaftván forró nyavallyában esherik. Né-mellyek egy két fem eleven borsót a' hideg gyomornak erőltetésére estvéneként le-nyelni igen hasznosnak mondják.

A' *Kubéba* mind fájára, - mind gyümölcsére nézve a' borsal nagyon meg-egyez, ha-nem hogy ebben a' szemek valamivel nagyobbak, fejeirebb finűek és tetejeken egy egy kis farkok-is vagyon: a' mellyről sokan *Farkos borsnak*-is nevezik. Ereje a' borsénál kissébb, innen bátrabban-is lehet élni véle. Terem ez-is Indiában *Pegu* Országban, *Ceylon*, és *Jáva* nevű Szigetekben.

§. CCI.

A' *Szegfű*-is ez előtt Indiában a' *Moluccai* Szigetekben igen bőven termett, de hogy az ebből való keresetet csak magoknak tart-hatásák a' Belgák, némellyek *relatioja* szerint, ennek fáját mindenünnen annyira ki-puítitót-ták, hogy ma csak az egy *Amboinából* hozatik Európában. Fája a' *Laurushoz* vagy *Nieuhou* szerint a' vatzkor fához, mind formájá-ra, mind leveleire nézve igen hasonlít: mago-sága négy, öt fingni: az ágainak oldalai-ból nőnek-ki minden rend nélkül tömötten azok a' négy farvu fecgetskek, mellyek meg-
érvén

ezen *fegfünek* mondatnak. Ezek eleintén vas-
tagok, puhák, zöldek, de nem sokára meg-
kezdvén verecsülni, négy farvok közt egy egy
négy levelű igen kedves fagu, előzőr fejér,
azután meg-zöldülő virágotska lézen, melyet
meg fáradya a' fegfüvek tetején mi-is gyak-
ran láthatunk, ezen virágotskának közepin,
ha meg-hadják érni, egy gömbölyű, kemény
mag lézen, melly *Anthophylus*nak, vagy *Anyafegfünek* nevezterik. De ritkán hadják ezt
igy meg-érni, mert az alatt füzerfámos ere-
jét maga a' fegfü el-veštené, hanem *Januari-*
usban, és *Februariusban*, mikor virágoznak,
rúdakkal a' fákról le-verik, előre meg-títtit-
ván a' fák allyát, a' hol egyébként-is ezen
fának melege miatt semmiféle fű nem terem-
het. Így, lepedőken a' nap fényen két há-
rom nap fázástván, hazaonra el-tézik. A'
Belgák míg nekünk el-adnák, drága olajjától
gyakran meg-fosztják, Válastani kell azért,
a' melly verhenyő fűntű, erős, kedves fa-
gu, ha el-törik, meg-roppan, ha meg fõrit-
ják, vagy tövel meg-fúrják, olajat bõtsát.
Az ilyen az inak erõsítésere és a' *spiritusok*
élesztésere minden egyéb füzerfámoknál jobba-
nak tartatik.

§. CCII.

A' *Paraditsom*, vagy *Baj-fű mag*, erejére
nézve a' Borshoz hasonló, de gyengébb. Fe-
kete tokja, míg meg nem fázad, nagy göm-
bölyű veres hollyag. Terem *Indiában* és

Afrikában egy *Malaguetta* nevű plántán, melly az Európaiak előtt még nem igen esméretes. A' *Cardantum* ennél-is gyengébb erejű, de hafnára és ízére nézve, a' melly keserűtske, jóval kedvesebb. Terem Indiának *Cananor*, *Calecut* nevű Tartományiban és *Ceylon* Szigerében, holmi nád forma, négy lábni magosságu, plántán, melly bizonyos időben meg-virágózván, ezen magvokat magában foglaló hüvellyetskét terem, Válaszjuk, a' melly sárga, ép, tellyes, nehéz femű, és még hüvellyében van; mert azon kívül erejét hamar elveszi.

§. CCIII.

A' Szeretsen-dió a' régi Görögöknél esméretlen volt. Terem Indiának *Bánda* nevű Szigetiben az erdőn, mezőn, kertekbe, mint nálunk a' Dió-fa. Fája a' Baratzk fához formájára, leveleire és virágjára nézve leg inkább hasonlít. Gyümöltse kétfér-is terem egy Eftendőben: nő ki az ágak oldalából igen rövid fázon külön külön, egyéb iránt a' zöld dióhoz egészen hasonló. Vagyon ennek is külső zöld, vastag, keserű haja, melly mikor benn a' dió érni kezd, meg-lágyul és félllyel hafadoz. Ezen zöld ha alatt vagyon más keménnyetske, forgátsos háló forma haj, melly nyersen veres, de meg-fáradván sárga fínt vált és *Szeretsen-dió virágnak* mondatik. Ez alatt ismét más kemény tsontos haja vagyon, *mellynek bele a' nálunk-is esméretes fere-*

feretsen dió. Ebből azért a' meg-érés után ki-
 hafítván azon belét, erős méz vizbe hán-
 nyák, és egy néhány óráig abban áztatván
 meg-éáraztják. Ezt réz-kerint ugyan azért
 tselekezik, hogy jobban álljon, de nagyob-
 bára, hogy másutt ki ne kellyen. Vagyon
vad feretsen-dió-is, a' melly igen nagy; de
 minden íz és fag nélkül lévén, a' fűszerfákok
 közzé nem számláltatik. A' jóféle feretsen di-
 ók közt-is a' melly nehéz, kövér, tellyes erős
 fagu, gömbölyű, nem férges, a' többinél
 elebb való. Erejébe a' több fűszerfákoktól
 ez annyiba különböz, hogy nem csak mele-
 git, éárazt és erősít, hanem éorit 's fáidat-
 mor-is enyhít. Irja *Bontius*, hogy a' ki nagy
 fő-fájás és forróság után egyzer ebből sokat
 meg-ézik, minden mozgás és érzékenség nél-
 kül egész nap aluszik; mellyet kétség kívül az
 ebben levő sok olaj tselekezik. Estvénként
 egy negyed réz feretsen diót meg-enni, vagy
 reggelenként egy egy kevesett abból bé-rágni,
 az agyvelőnek erősítésére igen dicsértetik. A'
feretsen-dió virág ugyan kevesebb, de véko-
 nyabb, tisztább, kedvesebb fagu és ízű olaj-
 jal bir: innen nagyobb bertshe-is tartatik. Ez,
 erejére nézve, a' fegfűhöz hasonló, de gyen-
 gébb; mellyre nézve a' vele élés-is bátorsá-
 gosabb és közönségesebb.

§. CCIV.

A' *Fa-baj* a' *Carolus Linnaeus* mái leg
 főbb *Botanicus* le-írása kerint, a' *Laurus* fának
 egy

egy bizonyos neméről hántatik, a' melly Ámerikában az *Antilla* Szigetekben. Ásiában *Chinában* is terem, de a' leg jobb féle, melly Európában-is hozattatik, tsak az egy *Ceylon* Szigetében lakik, a' hol ebből egész erdők vagynak. Nagysága akkora, mint nálunk a' *Éilva-fáknak*. Levelei mikor ki-nyílnak pirosak, de őstán meg-zöldülnek, mellyek magokra ugyan nem éagoskodnak, de ha meg-rontsolják, a' fűfűhöz hasonló éagot borsátanak. Virágzik *Januariusba*, Virágja harangforma, igen szép fehér, minden illat nélkül való. Gyümöltse-is terem, melly a' *Tseremakhoz* nagyon hasonlít, és ha meg-főzik, a' *Szeretsen-dió* olajjal meg-egyező olajt lehet belőle ki-sajtolni, de többire tsak magába hull-el, és újj tsemeték kelnek róla. Haja e' fának kettős, a' külső hamu szín, a' melly hasonlatlan lévén el-vettetik: az alatta való *szalma* szín; ez-is még a' fán van, minden éag nélkül való, de erős tsipős ízű. Meg-hántván azért *Majusba*, a' mikor a' hajak meg-ért, ezen fákot, a' felső hajától az alsót meg-ristítják, és így ezt el-terítvén a' földön, a' nap fényen meg-éáraftják, melly miatt tső formálag egybe-is hajól: éagot pedig még azután egy néhány hólnapok múlva kezd borsátani. Az illyen meg-hántott fa a' hitelesebb írók bizonyosságtételek szerint, mind ki áll. Hogy pedig az e'féle-fák még-is el nem fogynak, oka az,

mert

mert mind magról mind gyökerről igen sűrűn és szaporán szoktak ezek nőni; és két éztendőskorokra már meg szokták hántrálni, mivel ha tovább halasztják, minél idősebb legyen a' fa, a' haja-is annál izetlenebb és roz-szabb legyen.

§. CCV.

Azon fűfűzáró erő, mellyel a' fa-haj magát annyira kedvelteti, csak a' belső hártájában vagyon, innen a' vékony és gyenge fa-haj a' durva vastagnál mindenkor elebb való, főként ha egyfűzsmind fűne vereffelő sárgá (mert a' melly fejt, nem ért vólt-meg; a' melly hamu fűn, a' nap melegítől igen elégett;) nehéz; hathatós szagu, és erős csípős ízű. Ha ezek fel nem találtnak benne, jele, hogy szokások fűrint, a' tsalárd Belga kereskedők olajjától meg-főztották, mert magába 50. Éztendeig sem véztené-el szagját, és erejét. A' Fa-haj az inakot a' fűretsen-dió virágnál-is jobban erősíti, és azokban a' szűzokat hatalmasabban éléfti. Innen mind azok a' ditséreték, mellyeket fellyebb a' fűfűzárókról közönségelen meg-jegyzettünk, erre leg inkább illenek. Nevezetelen a' hólnapzáróknak meg-rekedésében, fejt fojásban, nehéz fűlésben, és azután lejendő tisztulásban különös ereje tapasztalatik. Vagyon gyengén fűritó erő-is benne: innen, ha ezt porúl bé-vézed, vagy gyakran ragogatván nyáladdal edgyütt le-nyelegeted, gyenge gyomrodát meg-erősíti, hasad menésit meg-álítja,

álítja, a' hányást lecsendesíti. A' felettébb bőv vér-folyás ellen-is, ezzel jól-meg-főtt bort innya fokaktól commendáltatik.

§. CCVI.

A' Gyömbér holmi vízi sárga Liliom forma nádnak gyökere, melly *Chinában*, *Malabriában*, a' *Ceylon* Szigetiben 's másutt-is Ééllyel Indiában a' vizes helyeken önként-is, de kivált mivélés és el-plántálás által igen bőven terem. Ezen helyekről által vitetetvén Ámerikában, ott-is *Brasiliában*, *Kuba*, de főként az *Antilla* Szigetekben nagy hővsége van. Ásni szoktak *Decemberbe* és *Januarius*-ba, a' mikor külső levelei el-éaradván, a' gyökereknek meg-érésit ki-jelentik. A' ki ásás után meg-mossák és meg-éarasztják; hogy pedig ereje el ne mennyen 's meg ne mojosodjék, fejer vagy veres kréta porral bé-hintvén agyagba tsinálják. Innen a' gyömbér-is, jól-lehet az előtt mind egy éinü vólt, ki fejer, ki veres éinü lézen. Mikor a' földből kivézik, közelt sem olyan tsipös ízü, mint a' meg-éarasztás után. Válastani kell, a' melly sárgás fejer, tömött, nehéz, nem poroz, jó fagu és nem fás. Erejére való nézve a' több füfzerfámoktól tsak annyiban különböz, hogy az olaj és tsipös só vastagabb léven benne, a' vér közü nem hathat olly hamar által, és így a' vért sem szokta ugy fel-gyúlastani, még-is a' belső részéket derekafon erősíti. A' hosszas betegség miatt vagy egyéb okból el-

hide-

hidegült és gyengült gyomor ételbéli kívánságának meg-hozására kiváltképen ditsértetik. A' vad gyömbér (*zedoaria*) és sárga gyömbér-is (*curcuma*) majd hasonló nádnak gyökerei; hanem hogy annak mind levelei nagyobbak, mind gyökere vastagabb 's tsipősebb ízű-is, mint a' le-irt jóféle gyömbérnek. Innen azt sokan jobb gyomor erősítőnek-is tartják: ezt pedig minthogy fest-is mint a' fáfrány, jól lehet gyengébb erejű, magok az Indutok leginkább betsüllik. Terem mindenik Indiában a' meg-nevezett helyeken, önként félyyel a' mezőkön igen nagy bövséggel. De hogy itt Erdélyben-is, kivált a' hegyeken, némelyek itélete szerint taláztatnék, hafontalan költemény. E' két utolsó többire csak a' patikák fámára hozatik Európába.

§. CCVII.

A' Sáfrány-is régen csak Indiában, Egyiptusban és más nap-keleti tartományokba termett; de ma Angliában, Spanyol, Frantzia, Német, Olof, Tseh, és Magyar Országon-is, kiváltképen pedig Austriába félyyel a' mezőkön olly böven terem, hogy gyákorta Indiákra-is innen Európából vitetik. A' fű mellynek virágjáról fedik, olyan mint a' gyenge zöld sás; egész télen zöldellik, tavasra elfárad, és nyárra csak kettős kigyó hagyma forma gyökere marad, mellyből őf kezdetin minden levél és szár nélkül holmi hófű tsöjű félyyül töltéses és hat rézekre ofló, többire veres

veres színű virágotskák nőnek - ki, melynek veres *stamenjei* vagy tsőjben foglalt fálatskái *sáfrálynak* mondatnak. Ezt azért tsinoson és sok pepetsléssel ki-fédvén a' lakosok, gyengén meg-fáraztván és ön vagy bádog-e-lényekre rakván, házra el-tézik, A' tsalárd Kúfárok néha vad sáfránt-is, melynek sem ize sem bűze nintsen, elegyitenek köziben. De válaftani kell, a' melly kedves, hathatós és mezfűre meg-érző fagu; fálai félesek, vastagok, kövérek, de nem nedvesek, hajlók, még-is könnyen török, veres színűek, és faporán festenek.

§. CCVIII.

A' sáfrány minden egyéb fűzfákoknál kevesebbé hevít és fárazt; innen a' takonynak és egyéb házontalan vizes nedveségeknek el-ozlatására és a' testnek erőfitésére nem-is annyira alkalmas; de fájdalom enyhítő és *spasmusokat* le-tsendesítő erejével eb-béli fogyatkozását retemesen ki-pótolja. Nevezetesen a' fulladozás, köhögés, és egyéb mejj-béli nyavallyák ellen olly hatásos, hogy sokaktól *Anima pulmonum*, tüdők lelkének nevezetesség: a' ívet rapahtalhatóképen erőíti: a' fő-fédülést, *melancholiát* és *zomoruságot* olly hatalmason tűzi, hogy a' mint írja *Berhaave* az ezzel felettébb böven élés, szüntelen való rendeletlen nevetésre vinné az Embert. E' felett az Afzony Emberek méhit-is erőfiti, tisztítja és a' *venusra* gerjezti; a' sárgaságot el-üzi, és az ábrázatot képpé teszi:

calculus ellen-is nagyon ditséri *Boerhaave*. Lehet bé-venni 3. *grantól* fogva egy *scrupulusig*, vagy hűz *granig*. De nagyobb mértékben és igen gyakran elni ezzel nem bátorságos, mert fő-fájást, orr vagy másutt való vér tolyyást, étel nem kívánást, és fárgaságot okoz. Vagy-
nak példák, hogy a' tsetsemőnek-is, annya-
mehében, ettől egészen sárga bőre lött. Meg-
zavarja és mintegy meg-rézegeti ez az elmét;
álomsá tézi, sőt, ha két vagy három *drach-*
mánit bé-vézen, végképen el is alutja az Em-
bert. Kivül-is a' tüzes kelevényekben fájdalom
enyhítő, oázlató, lágyító és meg-érlelő ereje
vagyon. Innen az erre rendelt kötők közü
gyakran-is elegyítetik. A' gyenge szemnek
erősítésére 's tisztítására-is, kivált a' himlőben
's orbántsban Añzony ember réjbe vagy *Euphrasia*
vizbe meg-áztatva fokat használ.

§. CCIX.

A' *Bádián* (*Anisum stellatum*), terem
*Syberia*ban, *Chyna*ban, *Philippinae* nevü Szi-
getekben; de mitsoda fán, még nem elég
ésméretes. *Linnaeus* hasonlítja ezt a' Ketske
rágó fához, (*Euonymo*.) Maga ez a' gyü-
mölts tsillag formát mutat. Erejére és hasz-
nára nézve a' nálunk termő *Ani's-magtól* tsak
annyiban különböz, a' menyiben kedvesebb
ízü és hathatósabb szagú. Innen, fokban,
hogy a' fájoknak jó szagot és ízt tsináljon,
ezt nyelvek alatt hordozni és rágogatni igen
szeretik. Egyéb iránt, mind a' *Bádián*, mind

a' mi Áni's-magunk gyengén karazó és melegítő fűszerfűszár erejekkel egyben köttetett édeségekkal a' rekedezésben, köhögésben, gyomor fájásban, *Colicában* 's egyéb *flatulenciákban*, has fázolásban, nehéz vizelésben, *arénában* 's a' t. olly kívánatos hasznát téznek, hogy régen *Consolatio intestinorum*, belek vagy inkább belső részek vigasztalóinak neveztetni megérdemlették. A' *Foeniculum* vagy Édes kömény-is. ezekhez egyebekben meg-egyezz, hanem hogy a' főztató A'zónyok tejének fapozítására különösen dicsértetik. A' *Mezei* vagy *vad kömény*, (*carum*) mint keleti íze is tanítja, mindeniknél inkább fűszert és melegít; innen a' belső részeknek sem olly kedves; de a' hideg gyomrot ez is jól erősíti és a' feler derekáton fűzi. Ha meg-törve kívül a' tsetsre kötik, a' tejet el-apasztani mondatik. A' *Kerti kömény*, (*Cuminum*) minthogy mind ízére, mind fűjára, mind erejére nézve a' mezeinél alább való, inkább csak külső orvosi hasznokra fordítatik.

§. CCX.

A' *Mustár mag*, fűszerfűszár nével ugyan nem fokott meg-tiszteltetni, de még is a' fűszerfűszárak után helyet annak leg jobban adhatunk. Nints ebbe e'féle hathatós olaj, mellyet az eddig le-irt fűszerfűszárakba megjegyzettünk, (innen nem-is fűszárosodik;) a' só-is melly ebben vagyon, nem savanyu, hanem ezzel egészen ellenkező *alkalicus* vagy
rot-

rothasztó természetü, mint ezt a *Chemicusok* régen meg-műtatták. Ez az oka kétség kívül annak-is, hogy némellyek *observatio*ja szerint, ha azon fákba, melybe húst vagy borsót főznek, mustár magot téznek, nem csak hamarabb meg-fő a hús és borsó, hanem mint a káfa a fővés közben, félyyel-is mégyen és mintégy meg-rothad. Erre nézve nem-is szokunk ezzel csak magára élni, hanem előre friss mustal vagy etzettel fel-elegyítjük, melyek az említet sónak rothasztó természetit meg-változtatják és egészségesebbé télik. Némellyek Birs alma levét és nád-mézet véznek etzet helyet. Vagynak, kik fa-hajat, fegfüvet és mézet-is téznek hozzá. Mindenikképen kézülvé a' durva és nehéz emészthető húsok, halak és egyéb hideg természetü ételek mellé, kivált télbe, hasznoson adattatik. Mert az eméztést hatalmason segíti, az egész testet jól melegíti, a' taknyos nedvelségeket el-ovlastja, és a' vizellet's *perspiratio* útján ki-hajtja. A' *venus*-is erősen ébrestti. Mind ezekből észre lehet vethetni, hogy a' mustár a' hideg és nedves testűeknek főkképen használhat; a' véres és külömben-is forró természetűeknek pedig, kivált bőv éléssel, könnyen nagy kárt tehet. *Ridlanus* írja, hogy egy valaki a' mustárt felettébb bőven éven, eleven pirossága halovány sárga színre változott, és végtére egész teste el-zaradván,

minden munkára tehetetlenné lett. 'A' részegségnek el-távoztatására-is éno.nra mustár magot rágni jovaltatik.

AZ ITALOKROL KÖZÖN- S É G E S E N.

§. CCXI.

A' mi testünk kemény és folyó részekből állván, ennek fenn tartására és nevelésére-is nem csak étel, hanem ital-is kívántatik. Számtalan példából esméreres dolog-is az, hogy a' fómjúság miatt kintén úgy élveztenek az élő állatok, mint az éhség miatt. Valamint az éhség a' rohadt penézes fekete kenyeret a' Királyoknak-is jó ízűvé tette, úgy a' fómjúság-is a' meg-büzhödött álló-ró vizet vélek meg-ditsértette. Az éhség az ellenségtől meg-állott várakban a' lovat; kutyát; egeret; a' meg holtaknak testét; a' tulajdon magzatjokat; sőt a' száraz tsontokat-is a' földből ki-ástatván és lište törésvén fokakkal meg-étette: de a' fómjúság-is az állatoknak vérét és húgyát fokoz meg-itatta. Ohajtja a' *bulimiában* vagy kutyai éhségbe esett Ember az ételt, és azzal föna bé nem telik; de nem kevesebbé kívánja a' forró hideglelésben és vízkorságban kinlódó Személy-is az italt, és azzal meg sem elégedhetik. Látunk a'ra példákat, hogy némelyek min-

minden ital nélkül heteket, hólnapokat, sőt egész Éviendöket-is töltötte nek-el; de fíntén úgy találtattak olyanok is, kik annyi, sőt hosszabb idő alatt-is egy falást sem ettenek; mint *Martinus Gurischius* azon jeles munkájában, mellyet irt *De chylo Humano* fok hiteles *Autorokból* bizonygatja. Mind ezekből világosan meg-tettzik, hogy az ital az életre fíntén olyan szükséges, mint az étel.

§. CCXII..

Tapasztaljuk mindazáltal, hogy némellykor, és némellyeknek egyik fokkal inkább meg-kívántatik, mint a' másik. p. o. a' napkeleti meleg tartományokba, 's nálunk is a' *Caniculai* heves napokba az ital az ételnél, az északi hideg helyeken pedig 's nekünk-is telve az étel az italnál fokkal kívánatosabb 's hasznosabb-is. A *cholericus*, forró természetű, erős munkát révő fokot izzadó, közép idejű férfiak a' lomjúságot; a' *phlegmaticusok*, az árnyékban heverők, az Aészonyok, gyermekek, vén-Eimberek az éhséget fíndvedhetik nehezebben. A' sos, fázaz, sovány, tsipős, fok-étel után több ital kívántatik, mint az édes, leves, gyenge savanyu, kövér és kevés étel után. Okát-is mind ezeknek a' következő §-ból észre vehetjük.

§. CCXIII..

Hafna az italnak ebben áll [1.] hogy a' kemény ételeket a' gyomorban féllyel áztatván, az eméztést segítse, és azokat híg

chylussá révén, a' vér közti által vigye. [2.] a' vért hígítsa, vékonyítsa, és a' leg foros-
sabb útakon-is folyhatóvá tégye; annak tsi-
pőtségét óltsa; azt a' rothadástól oltalmazza,
hivesítse, és a' mi abban önként vagy máské-
pen meg-kezd veéni, a' vizellet útján ki-
mossa, és a' bőrön mindenféle láthatlan gőz
vagy izadság által ki vigye; és így a' vért
meg-tisztítsa. [3.] hogy az egész testet, ki-
váltképen pedig az inakot, nedvesen 's lá-
gyan tartsa, a' hajladozásra és egyéb munká-
ra alkalmatossá tégye. Egy szóval, hogy a'
fomjúságot óltsa. Ezekből ékre vehetjük melly
oktalanúl tselekedjenek az olyan Leányok és
Ázfonyok, kik magokat az italtól tsak nem
egézen el-fogják; és ezen gorombaságokkal
melly nehéz és sokféle nyavallyákat húzhafla-
nak a' magok nyakokra.

§. CCXIV.

Igy értvén az italoknak közönséges
hasznait, könnyű lézen meg-határozni azt-is,
mi fele ital legyen leg-egészségesebb? Leg-egéz-
ségesebb ugyan-is az (1. a' melly a' gyomor-
ba és belekbe az eledelokkal az edényekben
a' vérrel leg-könnyebben és tökéletesebben öf-
ve elegyedik. (2. a' melly olyan vékony,
hogy a' leg forosabb útakon-is szabadon foly-
hat. (3. melly a' rothadásnak ellent áll.
(4. melly a' vér közül ílmét könnyen ki-vá-
lik, vagy a' testen hamar által mégyen, és
a' vizellet útján záporán ki-takarodik. (5. a'
melly

melly sem fagjával sem ízével magát nem útaltatja. De hogy a' nálunk szokásba lévő italokat annál jobban meg-választhassuk, lássunk azokról külön külön-is; hogy t. i. ezen említett jelek mellyikbe miként találtaffanak fel? és a' érint mellyik mennyire legyen egészséges vagy egészségtelen.

A' V I Z R Ö L.

§. CCXV.

AZ italok közt akár hasznát akár közönséges voltát nézzük leg-első helyet érdemel a' *Viz*. *Galenus* ezt az egész föld fíjén minden Nemzetek közt közönséges, minden idejű, rendű és állapotú Embereknek, az az, nagyoknak, kicsinyeknek, fegényeknek, gazdagoknak, egészségeseknek, betegeknek 's ezek közt-is akármí nével nevezendő nyavallyákban sínlódóknak leg hasznosabb és leg bátorságosabb italoknak nevezi. *Fr. Hoffman*. erről még többet ír: *Ha van*, úgy mond, *e' világon egy mindeneknek minde-
nekbe használó orvosság, a' bizony az én itéle-
tem szerint, nem egyéb hanem a' közönséges víz.* Ez egyedül akármiféle italban-is az a' mi a' homjúságot óltja: ez a' fájnak és orrnak fagjával és ízével hízelkedni nem tud; és magát kelletlen nem itatja: ez a' vérben, mint egyéb erős fagu és tsipös ízű italok,

femmi hirtelen való változást, melly a' restnek és az elmének munkáját meg-zavarhatná, nem tsinál. Innen Plátó is a' vizről azt mondja, hogy azt ugyan igen óltson ferezhetjük, de magában igen sokat érő materia. Az özőn viz előtt míg tsak vízzel éltenek az Emberek igen hosszú életűek voltanak. Ma is az egyébként jó diatétát tartó bornemiázák másoknál egészségesebbek; nevezet kerint, hogy fogaik és fémek világa jobban és tovább meg-tartsanak, tapasztalt dolog.

§. CCXVI.

Nem ok nélkül parantsolja tehát amaz orvosok nagy atyja Hyppocrates-is; Ha valaki valamelly esmérletlen helyre megyen, hogy ott mind a' maga egészségét jól meg-tarthassa, mind a' másét fundamentumason orvosilthassa, leg először azon helységben az időnek járását és vizeknek termékeit igyekezze ki-tanúlni. Mert, úgy mond, valaminthogy a' vizek ízekre, nehezésekre, állásokra nézve egymástól sokat különböznek; úgy erejére nézve is egyik sokkal elebb való a' másiknál. A' viz bizony az egészség dolgában sokképen bé-tsúf. Azt az aérrel bé-űvjük, meg-űvük, kenyeret sütünk, étket főzünk vele, mosdunk, feredünk benne 's a' t. azért haűnot-is kárt-is könnyen t. het.

§. CCXVII.

Első Materiája a' viznek, viz-é, vagy némelylek kerint, föld légyen? a' mi tzelunkra tudni

tudni házon talán. Hanem hogy legyen abban holmi vékony *aetherei spiritus*, *aër*, olaj, só, föld, a' savanyu ízü vizekben, vas is, megjegyzést érdemel: Mert a' vizek-közt való természeti különbség nevezetesen ebben áll, hogy ezek közül ez vagy amaz, e' vagy ama' vízben bővebben uralkodik.

Közönségesen a' vizek két *class*sokra osztanak (1. savanyu ízűek. (2. édesek. Mindenik ismét ketfele, vagy természet szerint meleg, vagy természet szerint hideg. Néünk, minthogy itt csak a' közönséges italokról akarunk főllani, materiánk léfén csak a' meg-innya való édes vizek. Ezek közül [minthogy ezek-is mint nevekre, úgy természetekre nevezve-is egymástól fokot különböznek,] mellyik mennyire legyen egészséges? ezen jelekből fokták meg-ítelni. (1. Ha semmi íze, léne és fagja nintsen, de akármi ízt, lúnt és fagot könnyen magához vézen. (2. Ha a' éomújságot lépen óltja, az ivónak gyomrát nem terheli, és nem puffasztja, egészséges a' viz. (3. Minél tisztábbak, vékonyabbak, könnyebbek, a' tűznél hamarébb fel-forranak, onnan el-vétetvén hamarébb meg-hűlnék, a' szappannal hamarébb meg-hab-zanak, a' ruhából hamarébb ki-fáradnak, a' kerti veteményeket hamarébb 's jobban meg-főzik, a' rézta vélek jobban meg-kél, a' sótól kevesebbé zavaródnak meg, annál ház-

nosabbak az egészségre akármi nével nevezett vizek.

§. CCXVIII.

Ezen elő fámlált jelek közül ugyan mindenik ritka vízben találtatik-fel ; hanem a' mellyikbe többek találtatnak-fel az a' másnál egészségesebbnek tartatik. A' *Hó viz* a' tűznél nem könnyen forr-fel, a' éppannal is nehezen habzik-meg ; de más felől legkönnyebb és vékonyabb, leg-tovább el-áll megzavarodás és romlás nélkül, a' homjúságot leg sebben óltja : innen az élő állatok italára fokaktól leg jobbnak tartatik. A' forró termézerü és heves országokat lakó Spanyolok, és Olofok bizony ezt oly hasznosnak tartják hogy azt az éftendőt mellyben annyi hó nem esett hogy nyárra magoknak elegendendő havat tehesseken-el *inter nefastos* a' berstelen éftendők közti fámlálják, mint a' mellyen őket fok védelemes nyavallyák fogják követni. Második rendben vagynak az olyan *eső vizek* mellyek szép tsendes időben, kivált *Martius*-ba, mikor még a' földi rodhadt gőzőköt a' nap melege fel nem költörte, vagy mázor-is a' hozzás esözések után, a' mikor az elébbi eső az aért jól meg-mosta vólt, esnek. De ez épületek gazos fedeliről folyó, vagy nyárba és őfzel, mikor nagy melegek, fél-vezék, villámások, mennyörgések vagynak, elő elő, valamint maga mindenkor igen rút lúg, élnü, kénkö fagu, enyves kóvér ízü fokott lenni, hamar

hamar meg-zöldül, rothad és férgesül, és igen sok izapot teken-le, úgy az egészségre nézve is igen rossz ízű és alkalmatlan ital, am-bátor a' tűznél hamar fel-forrjon, azután is hamar meg-hűlön és a' fapappal faporán 's derekaton meg-habozzék-is.

§. CCXIX.

A' *Forrás vizek*, jöllehet az elő fám-lált próbákat a' hó és eső víznél kevesebbé túsék-meg; de minthogy könnyebben kapha-tók, 's másként is a' le-irt próbáktól nem meázze távoznak-el, az italra jóval inkább ditsértetnek. Igaz ugyan, hogy a' források is nagyobbára a' hó és közönséges eső vízből léznek; de midön a' hegyekről a' fővenyek, követsek és kőziklák rétei 's hasadékjai közr a' kút fejekig le-fürödnek minden kedvetlen-ízt és tisztátalanságot le-vetkeznek. De je-gyezd-meg (1. hogy a' források is nem mind-egyaránt egészségesek, ugyan-is: a' mellyek lapályos, sáros és köves helyekről jönek vagy ilyen helyyeken fokadnak ki, esős idő-ben meg-zavarodnak, télbe be-fagynak, a' hosszúas éarazságba ki-apadnak kevés betsille-tet érdemlenek. (2. A' leg-jobb forrás vi-zek is, ha föld alatt menő tsatornákon vétet-nek, a' hol sem az *aër* sem a' nap ságárai nem érhetik és élezttherik azokat, nem foká-ra meg-változnak, kivált ha a' tsatornák is nem kőből vagy mázas tserépből, hanem fe-kete ónból [melly a' mi természetüneknek nagy ellen-

ellensége] vagy fábol melly hamar megrothad] vagynak készítetve. Innen vagy on hogy a' várasokon fel-özö kútaknak vize rosz ízű, és többire egészségtelen ökött lenni.

Előbb valók az ilyen forrásoknál a' derékas forrásokból eredő, szép, tiszta, fővenyes, követses vagy köziklás helyyeiken mezziről jövő *tsergedező patakok*, sőt ha már *nagyobbatska folyó vizekké* lettenek-is.

§. CCXX.

A' *nagy folyó vizek* közül pedig mellyik mennyire legyen egészséges, azt rész szerint a' forrásokból a' hol fakadnak, rész szerint a' patakokból és folyó vizekből mellyek belé fakadnak, rész szerint pedig és kiváltképen azon helyyekekről a' mellyeken és a' mellyek mellett el-mennek; kelleik meghatározni. Melly szerint a' verőfenyés, köves árkokon, erdőkön és mezőkön sebessen folyó tiszta hideg vizek, az árnyékos ízapos köves árkokon, várasokon, falukon, vagy városok és faluk mellett [a' honnan minden gazság beléjek takarodik] lassan folydogáló, zavaros 's meleg vizéknél mindenkor egészségesebbeknek tartattak. E' felett, minthogy a' tisztátalan, mély, és lassú vizekben a' halak inkább éterik lakni, bőv élések és bátorságos lakások lévén azokba, 's inkább is szaporodhatnak, az igen halas vizek-is eleitől fogva az egészségtelen vizek köze fámláltattak. De a' legjobb folyó vizek-is mikor a' nagy záporok után meg-

meg-zavarónak és nőnek, nem derekafok, mivel véliyel a' hegyekről 's málu-nnan-is lok otsmánság áll beléjük.

§. CCXXI.

A' *Kút vizek* a' folyó vizeknél alább valók. Mindazáltal ha dombos helyen, agyagos, kemény földben ástattak, nem igen méjek, a' nap sugáritól és a' felektől szabadon járatnak, gyakran meretnek és tisztítatnak, a' föld alatt jó méjjen főveny közt forranak, sem tó, sem perváta, sem ganéjdomb, sem valami sáros és lapályos hely nints közel hozzájuk, kivált, ha nyárba hidegek, télbe pedig melegek szoktak lenni, mind innya mind konyhai éükségre bátran fordíthatnak. De a' melly kútak ellenkező állapottal vagynak, az álló tó-víznél kevéssel előbb valók.

§. CCXXII.

Az *Álló tó-vizek* vékonyabb és nemesebb rézeiktől a' nap melege által meg-főztatnak, sár bűzüek, magokban meg-rotladnak, békáknak, legyeknek, és egyéb fókféle bogaraknak, mellyek nyárba a' tók felett seregenként repdesnek, tojásaival, mindenféle férgekkel 's a' t. tellyesek. Innen nem csak a' fáznak rosz izüek, hanem az egézségnek-is felette ártalmasok. A' gyomrot meg-puffasztják, az eméztést meg-akadályoztatják, az ételbéli kívánságot el-törlik, a' *chylust* és a' vért meg-poshasztják, a' beleket el-erőtelenítik és

és fok féle tsuda férgekkel 's geleztákkal meg-
töltik, a' vizelletet fel-akasztják, a' *glandulá-*
kot meg-dugják 's a' t. és tsemert, *colicát*,
vérhast, nehéz lehellést, gejvát, *hypochondriá-*
ca nyavallyát, *melancholiát*, *calculust*; *feorbu-*
tust, fekeltyes sebeket, vízkorságot, fő-beli
nehézséget, ostoba ézt 's a' t. okoznak.

§. CCXXIII.

Ezen és több ezekhez hasonló áttalminak
el-fordítására az e féle roő vizeknek egyetlen
egy út ha azokat a' vizellet vagy verejték
újan minnen magunkból minél hamarébb le-
het ki-hajthatjuk. A' mezei munkások bi-
zony azon fok roő meg - vett vizeknek,
mellyeket nyáron által fokfor meg-innya kén-
fentetnek, ártalmit, nem egyébbel, hanem
a munka közbe való gyakor izzadással üzik-
el. Ez *antidotum* máloknak-is fokot használ-
hat. De e' mellett, azokkal-is, mellyek az
izzadást vagy látnatlatlan gözt segélik és a'
vizelletet üzik, minéműek, a' fokhagyma,
pár és veres hagymák, peter'sellyem gyöker,
etzet, jó bor, ege-bor, mindentfele fűzerzá-
mok, pipázás 's több e felek, ilyenkor haf-
noson elhetünk.

§. CCXXIV.

Meg-jegyzést értemel továbbá még az-
is: hogy a vizek annyiban-is a' mennyiben
hidegek vagy melegek az egétség körül haf-
not-is kárt-is fokot tehetnek. A' meleg víz-
ről alább, midőn a' *herbathee* ital elő fordul,
fo-

Éolunk. A' mi a' *hideg vizet* illeti: ez a' mi testünknek *fibráit* nagyon erősíti, sebessebb és keményebb mozgásra indítja, 's e' érint a' nedvességeket is vélek serényebben mozgattatja; e' mellett, a' vért minden orvosok felett hivesíti, az azt fel-gyúlastó és meg-rothasztó mérges gőzöket abban ki-öltja. Ezen erejével, mind a' gyomorba és belekbe, mind azon túl az erekbe máloknak is, de kiváltképen a' forróbb természetű, hevítő és rézgitő italokkal bőven elő zeméllyekben, főként a' nyári hévségekben, meg-be-tsülhetetlen hasznokat tézen. De jó erős, ép és minden részeiben egyaránt meleg testet kíván. Valamikor a' *bilis* és egyéb meg-ve-zett tsipős materia a' belső részeket; vagy az egész testet rágja, égeti és el-éraztja, a' tiizta jó hideg víznél bizony nem csak italt, hanem orvoságot is hasznolabbat ki-gondolni nem lehet. Innen ezt mindennémű nyavallyákban, mellyek a' rézgitő italokból vagy a' *bilis*nek tend kívül való meg gyűléséből és fel-gyúladásából következnek, minéműek gyakrabban a' fő fájások, náthák; orr, vér folyások, vér pökélek, tagoknak el-erőtlenedési, kövénny, *calculus*, éraz, kemény köhögések, gyomor égések, és fájások, éraz heves *colicák*, nagy forrósággal és rágással járó nyári és őszi hányások és has menések, a' forróbb természetűeket tartó *hypocondriaca* és *hysterica affectiok* 's a' t. a' jó hideg vizet gyak-

gyakran és hőven innya, mind megelőzésére, mind meg-orvoslására ezen nyavallyáknak minden orvosságok felett *commendállyá* fok helyeken a' maga írástiban ama' b.e. *Fr. Hoffmann*. Nevezetesen, az erős, forró, nagy fáj fázadással, belső hévséggel és fönjühözálal járó hideglelésekben, ha finte himlő, vagy orbántz követné-is azokat, a' hideg vizet, mint leg hasznosabb orvosságot a' megelégedélig parantsolja adattatni: és felelebb tsúdálja azoknak boldogtalanságokat, a' kik felvén attól, hogy ha a' beteg hideg vizet iszik nem izzadhat vagy a' himloje és orbántza ki nem űrhet, azt a' fönjúsággal meg-epeztik. Sőt inkább ő fájma nélkül tapasztalta, hogy a' meleg italok és izzasztó orvosságok semmit nem tehetnek, a' hideg viz itai után pedig képen meg-éledtenek, derekafon meg-izzadtnak és himlőztenek az az előtt el-tikkadt és fíntén haldogló betegek.

§. CCXXV.

Illő mindazáltal a' le irt Személlyeknek-is a' hideg viz italba jó módott tartani, az az, abból egyzeriben rend kívül fokot bé nem tölteni; és midőn a' hideg vízzel bővebbetskén élnek, gyomrok környékit és a' lábaikat kívül jó melegbe tartani. Kiváltképen pedig, illő ezen regulára fönhalmatoson figyelmezní azoknak (1. a' kiknek teltek a' haragról vagy *commototól* erőfén fel-melegedett, annyival-is inkább ha már izzadságba van.

van. Mert semmiből hamarébb köhögés, nehez lehellés, vér pokés, tsúklás, szív-dobogás, *pluritis*, belső *inflammatio*k, fázaz betegség, máj és lép dagadatok, vízkorság 's a' t. nem következik, mint az ilyenkori eros hideg víz italból. Ártalmos a' fok hideg víz ital, (2. azoknak-is kikben valami gyanúság lehet hogy ez, vagy amaz belső rézek ki van febesedve. (3. Kiken a' süly, vagy hó-fám *actu* foly, vagy induló felben vagyon; mert azokat vagy meg-akasztja vagy rend kívül megindítja. Ártalmos (4. a' kik *spasmus*okkal, nyílallásokkal gyakran bajoskodnak, mint többire a' Leányok és Añzonymok. Ugy (5. azoknak-is a' kik erőtlének 's egyéb irant-is hideg és nedves testüek mint a' kis gyermekek és öreg emberek. Nem jó (6. a' hideg víz a' gyenge gyomru és takonnyal meg-rakodott belül Személyeknek-is.

Hogy ha pedig valaki oktanul fok hideg vizet ivutt; annak ártalmának el-fordítására nints jobb mint a' mindjárást tejendő erőf *com-motio*, mint ez a' lovak példájából-is meg-tettzik: vagy hirtelen jó bőven meleg vizet, *herbathet*, *kávét*, vagy meleg bort hörpölvén, az ágyba le-fekünni és ott magát jól meg-izzasztani.

§. CCXXVI.

A' vizeknek hibáit négy képen szokták igazítani. [1. Tartják, hogy az izop vagy főveny az edény fenekire zályon-le. | 2.

Ruhán vagy fövényen által érik, hogy az enyves tisztátalanság abból maradjon ki. [3. meg-főzik hogy éles nyersesége lágyúljon, vagy ha valami férgek és azoknak tojái voltak benne, vezzenek-el. [4. *destillál*jak, hogy a' vastag kövér réze, melly gőzbe nem mehet, vályon külön. Volnának még a' vizről fok szép meg-jegyzésre méltó dolgok, de azokra ez úttal ki-terjeszkednünk a' rövidség nem engedi.

A B O R R O L.

§. CCXXVII.

A' Szőlő, gyümölcstire nézve, esméretes volt ugyan az özön viz előtt-is, 's lehet hogy annak ki-fatsart levét-is itták; de a' miképen lehesse abból rézegítő italt vagy *bort* készíteni; fok Tudós Emberek ítélete szerint, Nőe találta az özön viz után-fel. A' régi Pogány Görögök ezt *Bacchusnak*, a' Jupiter, *Semelétől* való fiának tulajdonitják: a' honnan őt, a' többek közt, *Bor Istenének*-is nevezik. Ki lett legyen pedig valósággal ez a' *Bacchus*, Nőe-e vagy más valaki, én azt nem *disputálok*. Inkább fűkség nekünk a' mi tzelünkra tudni azt [1. a' Bornak matériája miből áll? [2. a' Borok közt énekre, ízekre, idejekre nézve mi különbség legyen; és a' szerint mellyik bor mennyire legyen egészséges vagy egészsé-

egészségtelen? [3. a' Bor az egészségre mit használjon? [4. mit érthasson? [5. hogy lehetlen a' borokon igazítást tenni, ha éinek ízek vagy erejek nem egészen tettzenek? Ezeket azért rendel fel-vévén a' rövidséghez képest, egy kevésbé jobb móddal vizsgáljuk-meg.

§. CCXXVIII.

Materiája a' Bornak [1. nagyobb részin viz. [2. vagyon ebben holmi savanyu izü só-is el-olvadva, mellynek durvább része, minnekutánna a' meg-forrás által a' mustnak enyvesége oda lézen, a' seprővel a' hordó fenekére száll, és körül annak oldalaira rakodik, 's *tartarus*nak, bor-kőnek neveztetik. Ez, minél hidegebb, nedvesebb, átnyekoább és agyagosabb helyen van a' föllő, és rozább-ból ért-meg, annál nagyobb mértékbe van benné. [3. Vagyon a' borba a' nap melege által igen el-vékonyítatott vagy apró részekre osztott és a' sóval 's vízzel tökéletesen egybe elegyitetett *olaj* vagy melegítő, erősítő 's vídámító *spiritus*. E' tézi már a' bort borrá; a' részegítő erő-is csak ebben vagyon: ez az a' melly *destillatio* által ki-választatván, meg-fokort gyúlni és lángba mégyen: e' nélkül a' leg jobb borból-is csak valami ízetlen savanyu viz lézen. De vagyon [4. a' éaraz, palas, verefényes helyyeken termert borokba holmi méz forma fehér föld-is: a' honnan az ilyen borok *Mefes boroknak*-is neveztetnek.

§. CCXXIX.

Az Országok, Váratok, Faluk és Hegyek szerint-is a' hol termettek a' borok, azok közt nagy különbség vagyon. De nekünk azokra-is ki-lépni a' rövidség nem engedi. Másként-is, ízéről, ízéről és fagyjáról, akár hol termet borokat-is bátorságofabban 's jobban-is meg-lehet határozni, mennyire legyenek jók és egészségesek, mint a' helyeknek, a' hol termettek, neveiről. [1. A' viz finü fehér borok, a' más féle finüeknél rend szerint erőtlenebbek, még pedig, minél inkább közelitt az ő íznek a' viznek ízéhez annál erőtlenebbek és hamarébb-is meg-fordulnak. Innen az ilyen finü borokat a' melly ézteni-dőben teremnek abban többire el-is szoktak költeni. Egyéb nant, minthogy rezegető és gyúlastó erő kevesebb van benne, a' zom-juságot más finü boroknál inkább oltják, a' vért jobban vékonyítják és tisztítják, a' testet bővebben nedvelítik, a' forróbb természetű és gyenge fejű tanuló Embereknek, kivált a' melegebb tartományokba és nyári heves napokba hasznosabbak-is. Válastani kell a' melly tiszta és vékony; mert a' vérrel tökéletesebben özve elegyedik, a' vizelletet-is inkább tűzi, melly, a' mint fellyebb meg-jegyzettük vala, az italok egészséges voltának egyik tsal-hatatlan jele.

§. CCXXX.

Az arany finü sárga borok (ha t. i. az fris-

frissen és természet szerint van benne,) olajjal és réfegítő *spiritussal* igen gazdagok. Ha pedig egyzersmind kristály színű fenyefek-is, a' napfényre tartatván csillámlanak, midőn a' pohárba töltetnek pe'segnek és fel-föknek, jele hogy a' nevezet *spiritus* benne tökéletesen el-készült és ki palléroztatott. Illyen vala régen a' Rómaiaknál a' *vinum Theologorum* is a' vallást magyarázó papok bora-is. Ezek a' más színű boroknál a' gyomrot és az egész testet inkább melegítik, az elmét jobban vidítják; de hamarébb-is réfegitenek, 's fő-fájást-is gyakrabban okoznak. E're nézve a' véres és forró testű Embereknek, közönséges itatra, főként viz nélkül, nem igen alkalmazotok: a' *phlegmaticus*, hideg és gyenge gyomru Személyeknek pedig, orvosság gyanánt lehetnek. De jegyezd-meg, hogy az illyen borok-is minél vastagobbak, annál inkább meg-terhelik a' testet, inkább el-bolondítják az elmét, és fő-fájást-is terhesebbet okoznak. Ellenben minél vékonyabb és tisztább színűek, annál hamarébb el-járják a' testet és szaporábban meg-zavarják az elmét, de kevesebbé terhelik-meg azt, és réfegítő erejek-is annál hamarébb el-ozlik, 's következőképen az egészségre nevezve-is jannál előbb valók.

§. CCXXXI.

A' *veres* színű borok többire fojtós ízűek, és így a' gyomrot, és az egész testet, forító

erejekkel, jobban erősitik; de a' testen későbbre verekedhetvén által, azt inkább megterhelik, a' vért-is erősebben bővítik. Innen, a' fok verü, fokot ülö, *arénás*, és a' forulásra egyébként-is hajlandó Személyeknek könnyen megárthatnak; azoknak pedig, kiknek hasok rendinél inkább mégyen, és gyakran okádoznak, fokot használhatnak. A' *fekete borok* a' veresnél-is inkább forítanak; és mint-hogy a' bennük lévő olaj többire igen vastag és enyves fokott lenni, a' főre fokkal későbbre és nehezebben hághatnak, de végtére az agyvelőt felettebb elnyomják. E' mellett a' májnak, lépnek, veséknek, *glanduláknak* foros edényeiben-is gyakran megdugulnak, és *hypochondriaca* nyavallyát, *melancholiát*, vizellet megrekedést, *calculust*, vizkorságot 'sa' t. okoznak; *spiritusok*-is igen vastagok és enyvesek kékülnek belőlök; a' honnan az e-féle borokkal élők lomhák, restek és ostoba elméjük-is foktak lenni. Egyéb iránt a' testet bőven táplálják, innen az erős munkás Embereknek a' fejer és sárga színü boroknál alkalmatosabbak.

§. CCXXXII.

Izekre nézve, az *édes kedvü*, de még-is a' *hájjat* és *gyomrot* egy kevésbé tsipő borok leg jobbak. Mert az igen édes bor, ha azért édes, hogy jól meg nem forrot, puffadságot, felet, hasmenést, gyomor fájást, has tekerést, fő-fedülést, álmoságot, okoz:

ha

Ha pedig az olajnak vastagsága és foksága, és a' *tartarusk*nak vagy savanyu sónak kevés volta miatt édes, mint az Olof, *Canarizi*, Spanyol és fok Frantzia borok, nálunk-is a' Tokaji, és az afzu föllő borok, a' fájnak, tüdőknek, gyomornak és beleknek ugyan igen kedvesek, 's nagyon-is hasznosok; mert a' köhögést és rekedezést le-tsendesítik, a' savanyu tsipőtséget az egész testbe, közelebb pedig a' gyomorba és belekbe ki-óltják, a' *spasmus*okat el-óztatják, a' felet tűzik, az inakat erősítik, a' testet hízlalják, a' vért bővítik; de hosszú és bőv éléssel ezt felettébb fel-gyűlaltják, és rothadásra készítik; és így az Embert könnyen igen veszedelmes forró nyavalyákban ejtik. A' *gyenge savanyu borok*, a' fönjúságot óltják; a' vért vékonyítják és tisztítják, erőssen hajtván a' vizelletet; a' megdugult ereket ki-bontják; a' testet erősítik, 's következésképen az egészséggel fépen meg-egveznek. De a' mellyek *erössen savanyuk*, puffadságot, gyomor rágást, fozulást, felet, rekedezést, köhögést, mejj-fájást, *spasmus*okat, nyílalláfokat, köfvényt, *calculust*, 's a' t. fűlnek. Ha pedig a' savanyúsággal együtt fojtós izüek-is, mind ezeket hamarébb és nagyobb mértékben tselekezik.

§. CCXXXIII.

Szagja a' boroknak minél kedvesebb, hathatósabb, és inkább élélti az agy-velőt, magok-is annál egészségesebbek, és az inakat

inkább erősítik. De a' kedvetlen fagu borok, akár honnan kapták rof fagjokat, az egészségnek - is ártalmasok. A' mellyeknek pedig semmi fagjok nintsen, mint fok fejer és fekete boroknak, mind erőtlenség és vizefek.

§. CCXXXIV.

Idejekre nézve-is a' borok közt nagy különbség tapasztaltatik. Mert a' mellyek még forrásokban vagynak, felet, has-menést, has-tekerést, vér-hast tsinálnak; a' vizelletet felakasztják, és vad, mérges gőzökkel [mellyek fokakat, kik az olyan pintzékbe, a' hol ajtó be-zárva feles borok forranak, hirtelen lémentenek, helybe meg-ölnenek,) a' spiritusokat az agy-velőben meg-zavarják, és gyakran háboru, sőt igen vezédelmes álmod-is okoznak. A' jól meg-terült új borok az ő boroknál spiritussal mindenkor gazdagabbak; és mivel a' tartarus vagy savanyusó-is { melly időre el-vékonyodik, és nagy rézin a' hordok oldalaira rakodik; } ezekben meg éles és bőv, tsipősebb ízűek-is. Innen, az ő boroknál a' mi testünknek fibráit keményebben ösztönözik, jobban erősítik és kevesebbé fűrésztják; a' vérben-is nagyobb impetust tsinálnak; vastagabb, de elevenebb és tartósabb spiritusokat öntenek az inakban; rézegséget-is nagyobbát és hosszalabbat okoznak. Mellyekből meg-tetzik, hogy a' kikben a' test erős nyers, és minden belső obstruccionoktól és sebektől tiszta

az agy-velő kemény, az inak szárazok, és erősek, azoknak az új borok az ó boroknál hasznosabbak és egészségesebbek. Ellenben az ó borok, minthogy a' gyakor forrdogálás által mind jobban jobban meg-tisztulnak, vékonyulnak, és felidülnek; a' testnek erősebb edényeit jobban meg-hatják, a' vért inkább melegítik, a' vizelletet és a' láthatatlan gőz bővebben hajtják, a' gyenge inakat sebben erősítik, a' *spasmusok*at és nyílallásokat jobban óltják; a' belső részeket kisebbben enyhítik, az eméztést hatalmasobban segítik, a' felet derekasabban oltatják, a' testet nagyobb mértékben szárazítják, meg-olvasztván mintegy annak nyálas kövérségeit. Innen az erőtlen, beteges, hideg és nedves *temperamentumu*, *féllal*, *obstru*ctiókkal, nyílallásokkal küszködő Személyeknek, nevezetesen pedig az Afkonyoknak, és vén Embereknek az új bornál sokkal egészségesebbek.

§. CCXXXV.

Tartani a' fekete vagy l'veres színű, fojtós ízű, vastag borok leg alkalmasabbak. Sok hiteles írók bizonyítják, hogy az e'féle borokat sokan, kivált Görög és Olof Országokban, a' hol többire ilyen természetű borok teremnek, 200. Éztendőig, sőt tovább is el-tartották, és minél régiebbek voltak, annál jobb ízűekké és egészségesebbekké váltanak. A' sárga színű és közép vastagságú borok közép idejekben, a' viz, vagy fejer

finűek új korokban elébb valók, mert ezek csak ektendön túl-is többire meg-fordulnak, amazok pedig avas ízűekké lénnek.

§. CCXXXVI.

A' mi már közönségesen a' Bornak Haf-
noit illeti: azt mondotta régen *Asclepiádes*
M. T. Cicéróval együtt élt, és vélle nagy
 bátorságot tartott híres Római orvos; hogy
 azokat az Istenek sem tudnák mind elő fámlál-
 ni. *Fr. Hoffman-is.* e'rről így ír: „Régen
 dolgoznak az Emberek, és nagy fogalmatos-
 sággal keresnek olyan bátorságos e'közöt, melly
 rólok minden nyavallyút és erőtlenséget el-fordít-
 hatna, és őket erősekké, egészségesekké és hof-
 fu életűekké tehetné. De vallyon a' bornát
 jobbat és alkalmatosabbat tehesse-e ki-gondolni.
 ok, én nem láthatom. Vagynak sok hafnos és
 ditséretes orvosságok, de a' borhoz épen nem
 hasonlitandók, mivel ez nem csak a' testben
 dolgozik, hanem az elmét-is meg-újítja, és an-
 nak munkáit tsudaképen segíti. A' Bölts Si-
 rák R. XXXI. §. 30: 32. ezt az élethez ha-
 sonlítja, sőt e' nélkül az életet életnek sem
 tartja: Mitsoda [úgy mond:] az élet bor
 nélkül! meg-vidámitja ez a' fívet és örömmel
 bé-tölti az elmét, melly az egészségre igen haf-
 nos. Maga az UR ISTEN midőn látná,
 hogy a' föld finén majd ektendeig fekütt
 özön viz, és azután-is a' sok hátra maradt
 álló tó vizeknek és fertőknek rothadt göze az
 s'ért, plántákat, és így [az ezekkel élő-alla-
 tok-

toknak húfait-is egészségtelenebbé tették volna; és hogy a' Noë éivét-is az Embereken és minden élő-állatokon történt förnýű vefedelemnek, és a' föld éínén mindenféle látzó ifonyu puftaságnak keferűség, zemlélése és elgondolása miatt az únalom, és *melancholia* el-fogta, mindjárt borra kaptatá őtet, hogy ez által testéről a' nyavallyákat, elméjéről a' bánatot mekze tűzné és ek-háritaná.

§. CCXXXVII.

Nem-is lézen nehéz a' bornak illy nagy és féllýesen ki-terjedő hafnait el-hinni, ha az elmét és a' testet ostromló nyavallyáknak kútfejeit fel-keressük. Ugyan-is, még a' köz-nép előtt-is efméretes dolog az, hogy mindennémű erőtlenések fázmaznak vagy egyenesen a' gyomornak roz eméztéséből, vagy a' vér keringésínek [melly többire ennek enyves, nyúlós vastagsága miatt esik:] megbomlásából, vagy a' testből ki-takarodni fokott termézetí tiétátalanságnak ben-rekedéséből. Már pedig, mind az okoság, mind a' zemmel látott dolog tanítja, hogy a' jó bor mind ezek ellen igen szépen hafnáljon. Ez az Apostol Sz. Pál 1Tim. ý. 23. és minden Doctórok ítélete szerint, a' gyomrot nagyon erősíti, és így a' jó eméztésre-is derekafon segíti: a' vérnek hígságát, sebeslebb 's zabadabb folyását tapaktalháróképen öregbíti, mint testünk meg-könnyülése, elménk meg-vidámulása, *pulsusunk* erősebb és sebeslebb fel-

fel-verése, ortalaink meg-pirostodása 's a' t. nyilván tanítják. Ez a' benne lévő nemes olajjal, vagy *spiritussal* a' mi inainkban lakó *spiritusok*at minden italok és ételek felett bővitvén, azoknak erejét neveli, és tsipős savával öztönözvén sebessebb és erősebb mozgásra indítja. Mellyel nem csak a' gyomorbéli eméztést, a' vérnek 's minden ebből ki-váló nedvességeknek jobb 's szaporább el-készülését, illendő helyeken való ki-válását, és mindenez alatt gyült tisztátalanságoknak, a' ganéjnak, vizelletnek, láthatatlan gőznek maga idejében való ki-hajtattatásokat hatalmason segítik; hanem az elmét-is, melly a' nagy únalom és sokféle gondok miatt sokszor csak nem a' pokol fenekire nyomtatott vala-le, ki mondhatatlan örömmel bé-töltvén mintegy menyországban emeli; vagy leg alább álmra hajtván kényheit megnyihíti: annak tehetségeit észleltetést öregbíti, élesíti és frissíti. E' vala kétség kívül az oka, hogy régen a' Persák és Németek minden nagy dolgokról pohárok közt szeretik vala *traktálni*; állandóbbnak tartván azt, a' mit boros fövel ki-gondolnának és meg-határozának, mint a' mellyet józanon végeznének; mint azokról *Strabo*, ezekről pedig *Tacitus* írásban hagyták.

§. CCXXXVIII.

De valamint egyéb nagy háfnu eszközök, úgy, az ISTENnek ezen meg-betsülhetetlen ajándéka, a' bor-is, valamenyt háfnál-

nálhat rendes étéssel, éintén annyit árthat a vízfa étéssel; úgy hogy, alig találtsék olly méreg, melly eleitől fogva mind a' testben, mind az elmében több és nagyobb károkat tett volna 's tenne még ma-is, mint a' bor. *Busbequius* írja, hogy *Mahomet* a' Török vallásnak koholója, utazván egykor, bé-tér egy házhoz, a' hol lakadalmi vendégség tartatik vala; látja az Embereknek jó kedveket, nyá-jaskodásokat, nevetéseket, tsokolódásokat; kérdi mitől légyen az? mondják, hogy a' bortól; akkor kezeit fel-fogván, meg-áldja a' bort, mint a' melly az Embereket tsak nem angyalokká teheti; harmadnap múlva ugyan oda vízfa fordultván, látja mindenfelé a' fok vért, tsonka kezét lábat, fejet, kérdi mi dol-log légyen az? mondják, hogy azok a' jó kedvű barátságos Emberek, minekutánna a' borból fokot ittanak, meg-dühödven, egymás-ra támadtanak; és e' főrnyű dolgot úgy tse-lekedték. Akkor ö-is meg-változtatván áldá-sát, meg-átkozza a' bort, és ördögi talál-mánynak nevezvén, a' maga követőitől halálos büntetés alatt végképen el-tiltja: a' hon-nan a' Törökök közt bort innya még ma-is kárhozatos vétéknek tartatik. De az oko-fabb Nemzetek illy bolondságra vetemedni fűkségesnek nem tartják; hanem, hogy e' nemes itallal mindenek igen mértékletesen és okoson éllyenek annál fozgalmatosabban jovalják, mi-nél hamarébb meg-tsallhatja ez kedves ízével

az oktalanabbakat. Igaz dolog ugyan, hogy a' jó bor italban néha a' mértéken túl lépni sem ártalmas, sőt fokoknak orvosság gyanánt vagyon; nem lévén elégséges a' rendes ital az elmét az epeztő gondoktól, a' testet pedig az abban ferte félyvel lappangó tiktatlanságtól meg-tíktítani. Mellyre nézve a' Régiek, nevezetesen *Avicenna* híres Arabs orvos, *Dioscorides*, sőt maga a' bölts *Socrates*-is, minden hólnaphan egyzer 's kétker meg-ré-
fegedni, hogy a' hányás, izzadás és fok vizelés által, ez alkalmatóságokkal, a' testi tisztulhasson, erőssen jovaljak. De bizony ré-
fegségre innya mint gyalázat, úgy valami ártalom nélkül-is alig lehet, ha finte az min-
deneken hirtelen meg nem tetzik-is.

Ez mindazáltal fényvedhetőbb; de a' gyakor réfegeskedés mind a' testet, mind az elmét a' magok rendes munkájoknak folyta-
tására épen elégtelenné tézi; mindenféle meg-
orvalóhatatlan nyavallyákkal el-tölti; és ma-
gát az életet-is nem sokára bizonyoson el-
rontja. Mert midőn a' vér a' bornak tüzé-
ről ottan ottan rend kívül fel-gyúlad, meg-
ritkul, és mindenfelé nagy sebelséggel rohan.
(1. A' tagoknak rendes mozgáfit mindannyi-
kor fel-forgatja, az elmének ideájit egybe za-
varja, az indulatoknak zaboláit el-faggatja;
és azokat minden erőfakra kézen fogva von-
sa. (2. Külső belső *inflammatio*kat, forró
hideg-lelést, fém-fájást, fő-fájást, nyavallya
tőrest,

törést, vézedelmes álmoságot, gutta ütést, 's több e'féle nehéz 's hirtelen való nyavallyákat okoz. (3. A' felettébb való fejtés által el-erőtlenítvén az edényeknek *fibráit*, a' vérnek és egyéb nedvelségeknek el-keztetésére 's mozgatására azokat tehetetlenné tézi; melly miatt o'után az egész test el-lágyul, el-erőtlenül, el-árad és éntelenül, re'keteges-sé és minden nyavallyáknak, nevezetesen a' kövénynak, *calculusnak*, vizkorságnak, fulladozásnak fézkévé lézen. E' felett az érzékenységek-is meg-tompulnak, az elmének ele-vensége és vidámsága ki-alu'zik, és minden tehetségei el-lankadnak, ha b'oldogtalan állapotjoknak öregbítésére, és bizonyos vézedelemeknek fiettetésére, tsüggedező természeteket több több bornak italával ottan ottan nem ébreféltik, a' mint mind ezeket a' mindennapi példák az elégen-is túl bizonyítják. Tapasztalt dolog az-is, hogy a' borizák Emberek többire vagy magtalanok, vagy beteges, rézeges és o'stoba magzatokat nemzenek. Innen *Diogenes* mid'ön egy rézeg o'stoba ifjúval találkozának, azt *rézeg atyától fámozottinak* nevezi.

§. CCXXXIX.

Árt pedig a' fok bor ital máfok felett [1. a' Gyermekeknek. Mert azokat gyakran nyavallya törőssé tézi, vagy egyéb forró nyavallyában ejtvén, hirtelen a' koporsóba zárja; leg-alább, az ő növéseket meg-gátolja,

tes.

testeket el-örötlentíti és életeket bizonyosan meg-rövidíti, idő nap előtt meg-éaraftván benne a' tsontokat és az edényeknek *fibráit*. Innen úgy-is látjuk, hogy a' bor földön többire kurta; az ézaki, havasos és bor nélkül való helységeekben pedig nagy fál, erős, és hosszú életű emberek teremnek. A' kis kutyáknak-is, hogy nagyot ne nőjjenek, gyakran etzetett, bort, vagy éget bort éktak torkókba tölteni. Ez okokra nézve Plátó törvény érint meg-is tiltotta volt, hogy 18. éztendő korokig a' gyermekeknek senki bort ne adjon. [2. Az egyéb-iránt-is véres, forró természetű és a' magok indulatit zabolán hordozni nem tudó Személyeknek. Mert az ilyeneket vezedelmes forró nyavallyákban, és mindennémű rút vétkekbe és törvénytelen tselekedetekbe leg hamarebb táfítja: nevezetesen a' paráznaságra és gyilkoltságra mintegy kézen fogva viki. Mert ama' közönséges vers érint:

Et venus in vino, ignis in igne furit.

Az Apostol Sz. Pál-is jóvallyá az Éfésusbélieknek, hogy *meg ne rékegedjenek bor miatt; mert abban bújaság vagyon*. E' vala kétség kívül az oka, hogy eleinten, a' mint Gellius írja, Rómában az Affzonyoknak a' bort még csak meg-költölni sem vala szabad; és valamikor az ő Férjek és annak atyjafiai házokban lépnek vala, azokat mindenkor meg-kell vala tso-

tsokolniok, hogy éájoknak éagjáról ékre vehetnék, ha titkon bort ittanak volna. *Valerius maximus*ból olvassuk, hogy *Egnatius Metellus* meg-érezvén egykor a' magaFeleségén, hogy bort ivutt, azt helybe agyon ütötte; és nem hogy baja lett volna érette, de senk meg sem pirongatta. [3. Régi meg-jegyzése *Hippocrates*nek, hogy azok-is, kikben az agy-i velő és az abból éármazó inak gyengék, igen roé ihatók. Mert a' bornak ereje öket mindjárt meg-hatja, és az inak légysága miatt, a' *spiritusokat* benne hamar el-nyomja. [4. Ártalmas a' sok bor az olyanoknak-is, a' kik akárminémü vér folyásra rend kívül hajlandók, köévénnnyel, *calculussal*, köhögéssel, éáraz betegséggel, nyavallya töréssel, éem és fő-fájással kinlódnak, főként ha ezen nyavallyáknak első okai köz-i is bé-tsúgott vólt a' bőven pohározás. Ugy azoknak-is, kik éárazon, vagy testeknek egyéb részein fájós, éáraz, veres vagy fekete éínü és könnyen vérező febeket viselnek; kivált ha magok-is éáraz és heves természetűek, és már öregségre hanyotlanak.

§. CCXL.

Nevezetes kérdés, nem tsak a' köz-nép, hanem ö magok a' *Doctorok* között-is: lehet-e valaha a' forró nyavallyákban bort adni? *Hippocrates* a' éüntelen tartó forró hideglelésben a' fejer és vízes bort nem tsak meg-engedi, hanem jóvallya-is. *Helmontius*-is azt írja, hogy

T

ha

ha az ilyenek néha néha egy egy kevés bort isznak, fokkal könnyebben gyavúlnak, erejek jobban meg-marad, és a' mi el-fogyott volt, az-is hamarébb meg-jő. *Fr. Hoffman*-is azon kívül, mikor a' hideglelés valami külső vagy belső résznek *inflammatio*jától vagyon, minden féle hiheglelésben hasznosnak mondja a' gyenge fejer bort. Sőt az olyan forró hideglelésben, melly az Embernek erejét egybe rendkívül el-fakaftja, és a' *pullust* felettrebb el-gyengíti, magában való meg-rothadásra ke-ltve az egész vért; és midőn az orbántz, vagy himlő ki nem üthet a' természetnek nagy laukadsága miatt, a' sárga színű jó cröfs, vékony bornál jobbat nem tart, ha ebből napjában háromszor, négyszer egy kalánnyal meg-itatnak a' beteggel. Mert ez [úgy mond:] az erőt meg-újítja, a' *spiritus*okat meg-élelti, a' vér keringését szabadabbá téti, és azt a' külső részekre nagyobb sebelléggel hajtván, az abban uralkodó mérget vagy tisztátalanságot, láthatatlan gőz, izadság, himlő vagy orbántz formában a' testből ki-hajtja.

§. CCXLI.

Háttra van, hogy álljunk még a' boroknak némelly meg-jobbításáról is, a' mennyiben t. i. azokat holni mesterség által a' fémnek és fájnak valamivel kedvesebbnek, sőt az egészségnek-is néha hasznosabbnak lehet tenni. A' sárga és piros szín a' borba leg kedvesebb: azt sáfránnyal, sárga gyömbérrel,

(cur-

(*cinchona*) ezt meggygyel, veres föllő hajjal, *Rubia* gyökérrel, *Brasíliai* veres fával, *Aralia* vagy bor festő fűnek gyümölcseivel 's a' t. fok-
ták meg-adni. Nem-is téli ezek közzül egyik-
is a' bort egészségtelenné, ha éinte ízét meg-
zavarja-is. Némellyek hogy az új bor a'
forrás által meg ne savanyodhassék, azt erős-
sen be-zárva vagy meg-fojtva hideg helyre
téli; de ez minthogy majd a' gyomorba
kezd forrni, igen egészségtelen. Mások hogy
hamar-is meg-tisztuljon, édesen-is maradjon, a'
mustot meg-főzik. De így egyförsmind ere-
jétől-is egészen meg-főztják. Mások óltatlan
meket, meg-égetett alabástróm követ vagy
tojás haját, krétát 's több e'féléket, mellyek
a' bornak terméketi savanyu savát meg-vál-
toztatják, és magokkal a' seprő közti fálítják,
hányanak belé. De ezektől-is a' bor ízetlen-
né, fő-fájósá lézen, a' testet erősen fárasztja
és a' vért rothadásra készíti. Találtattak ré-
gen, vagynak még ma-is Spanyol Országba 's
kétség kívül másutt-is, a' kik hogy savanyu
borok édesedjék, fekete ón port, arany vagy
ezüst glétert, gypsumot 's a' t. téznek belé.
De ezek mind valóságos mérgek; a' honnan
a' bor-is, melly ezekkel édesítetik, szív fo-
rulást, fulladozást, has tekerést, *colicát*,
fáraz betegséget 's időre halált-is okoz. In-
nen III. *Fridericus Róm. Imp.* 's azután a'
Frantziák-is halálos törvényt irtanak azok el-
len, kik ezt tselekedni meg-tapaasztattak.

Az ilyen bort némelyek ítélete szerint meg-
 esmérhetni; ha el-olvadt bor kö olajt, gálirz-
 kö olajt, erős etzetet vagy pár lúgot tölte-
 nek belé; mert azonnal meg-zavarodik, és
 holmi por áll-le az edény fenekire. Nád-
 mézzel vagy fin mézzel leg bátorságosabb a'
 bor savanyuságát mérsékelni. Ezt-is arról,
 ha ajakidhoz és újjaidhoz ragad, észre vehedd.
 A' meg-fordult ó bort-is újj mustal fejelni sokan
 szokták. De igen ártalmas. A' honnan a'
 jól rendelt *Respublicákban* ez különös törvén-
 nyel meg-is tiltatott.

Ha a' forrás közben vagy azután való za-
 varóságából hirtelen akarják a' bort meg-tífti-
 zani, egybe habart tojás fejezt, el-olvasztott
 hal enyvet, raj viafzat, vagy ruha keménnyi-
 rőt töltenek belé és zavarják egybe véle.
 Ezek a' vastag enyves rézeket magokhoz húz-
 zák és magokkal a' hordó fenekére vízik.
 Nyúlóságát az erős és gyakor zavarás, töltö-
 getés, az óltatlan méz, égetett alabástrom-
 kö, égetett timsó, fennyő, nyír és birkák-
 nak nyers forgátsa, a' falonna, sós dió-
 hús, mindenek felett pedig az áslóg omlatni
 tartatnak. Ez utólsók a' meg-etzetefedésnek-is
 ellent állni mondatnak. De bizony mind a'
 nyúlóságnak, mind a' meg-etzetefedésnek és
 minden egyéb változásoknak el-távoztatására
 leg hasznosabb a' jó, méjj, száraz pítze,
 mellyben az aer hidegről melegre, melegről
 hidegre nem könnyen változik, mellyben
 sem

sem a' déli, sem az északi fél bé nem tsap-
hat, hanem az *aër* mindenkör egy forma hí-
veltségben és tsendétségben vagyon; a' tiszta
hordó, és egy természetü és idejü borokkal
való gyakor töltögetés.

§. CCXLII.

Erejét az erőtlen bornak neveli, ha
éget bort elegyítez köziben; vagy fa-hajat,
keretsen-dió viragot, fegfüvet, sállyát, le-
vendulát, rosmarintot, vagy egyéb jó fagu
füveket, és virágokat meg-vagdalva, vagy
daraboson meg-terve, és tiszta ruha zatskóba
varva, ereztet és tartat abban: úgy az ás-
lóg, gyoma, fa haj, és keretsen-dió-is, ha
ezekkel a' tiszta, üres és jó fázaz hordót, elő-
re meg-füstölöd, vagy a' félbe lévő hordónak
üregit ezeknek füstivel meg-töltvén, jól bé-
zárva tartod. Leg-alább, az erejét a' bor
nemzölly könnyen veszt-el, meg sem válto-
zik, söt gyakran régi rozt íze-is meg-igazodik.
De az ilyen borok, kevés mértékben-is, fő-
fajást foktak okozni. Egyéb iránt, a' belső
részeknek nem ártanak. Az igen erős bort
vizzel tettzéled kerint gyengíthedd, a' men-
nyire t. i. véred forrósága és fejed gyengesé-
ge kívánja. Nints-is ez a' mi természetünknek
épen ellenire; söt azzal igen szépen meg-
egyez; és, kivált nyárra és a' forrób vérűek-
nek, és a' kik fok italhoz foktatták mago-
kat, a' tiszta bornál jóval egészségesebb. Igaz
ugyan, hogy azokban a' kik annakelőtte erős

bornoz foktatták vólt magokat, és ebből rend-kivül fokot iőznak, puffadságot okoz. De ez, nem a' vizes bor, hanem az ivó vétke. Régen a' Görögök Olofok még ma-is a' nyári borokba még must korokba foktak vizet tölteni, hogy az azokkal együtt meg-forrván, kedvesebb ízek legyen. Ezt mi nálunk-is gyakran tselekezik a' Paraítok, 's kétség kívül azután a' Kortsomárosok-is. De mivel ezzel a' magok erőnyekre, nem pedig a' vévők *gustussára* és egészségére néznek, kevés közönetet érdemlenek. Ezt, mint a' históriák fel-jegyzik, *Athénás* várofsában egy *Cantharus* nevű kortsomáros tselekedte leg előző, [a' honnan még ma-is a' Deákoknál közmondás, *Cantharo uflutior*:] kinek-is ki nyilatkozván időre ezen gonofsága, halállal fizetett. I. *Fridericus Róm. Imp.*-is ha valamelly kortsomáros a' bort meg-vizezve adni tapáztaltatott, azt előző egy *libra* aranyig büntette, másodőz kezit el-vágatta, harmadőz fel-akasztatta. *Behrens fel. diet.*

§. CCXLIII.

Továbbá, közönséges fokás még az-is, hogy *télre az újj bort örömmel, nyárra pedig az őt meggyet* készítsék; az a' gyomrot és az egész testet inkább melegíti: ez a' vért febben hívefíti, az ételbéli kívánságot jobban gerjeszti, sőt a' szívnek erősítésére-is alkalmazotásabbnak tartatik. De valamint az a' bőven való étellel főbéli erőtlenséget, fődületst,

fő-

fő-fájást, fulladozást, vér pökést, nyavallya törést, tagoknak el-esését, főként azokban, kik egyéb iránt-is ezen nyavallyákra hajlandók, könnyen okozhat; úgy ez-is a' hidegebb és nedvesebb természetűekben, és a' kiknek gyomrok tisztátalansággal meg-van rakodva, puffadságot, felet, forulást, has tekerést, nyílalásokat és fok egyéb gonozokat kúlhet.

Kézfítenek vala régen a' Görögök-is jó féle borból, kín mézből és az *olympus* hegyén termő jó fagu virágokból holmi italt, mellyet jó ízeért, kedves fagjáért és hafnos voltaért *Nectarnak* halhatatlanság, vagy Istenek italának, nevezni méltónak tartottak.

§. CCXLIV.

A' tsupa meg-hűtés és melegítés által-is fokfor téstünk a' boron igazítást. Ugyan-is, a' jó *bivres bor* a' maga ízet jobban ki-adja, és mind a' fájnak, mind a' belső részeknek kedvesebb, a' éomjúságot-is inkább olja, nem-is rézegit olly hamar. De azt jég között feltebb meg-hűteni, annyival-is inkább jeget hányni belé foja sem tanácsos; mert fok példák tanítják, hogy a' kik ezen tsemegén igen kaptnak, nyelvek tsapja le-erefkedett, torok *inflammálódott*, gyomrok el-erőtlenedett, veszedelmes has menésbe, mejj fájásba, *pleuritis*be 's a' t. estenek. A' meleg bor ellenben a' gyomrot jobban erősit: a' honnan *Celsus* a' gyenge gyomruaknak éhomra meleg bort hörpölni

hasznosnak mondja. De igen fűkőn és ritkán kell evel-is élni; mert egyéb-iránt rezketegséget, fő és egész testbéli erőtlenséget okoz. A' bornak rézegtető erejét tartóztatják mindazok valamellyek a' vért hívesítik, és a' vizelletett űzik.

§. CCXLV.

A' Löre és Tsügör-is savanyúságokkal sokkal ínnyének magokat nagyon ajánlják: a' fomjúságot és belső forróságot-is szépen enyhítik. De minthogy féllal a' gyomrot és beleket meg-töltik, és gyakran has rágást 's fo-
rulást okoznak, csak az erős munkát tévő parasztok számára való italok. Innen a' régi Rómaiak ezeket *vinum operariorum et famulorum*, dolgozók és szolgák borának-is nevezik vala.

AZ ÉGET BORROL.

§. CCXLVI.

Az Éget bort leg először az Arabok, a' 14-dik százban találták-fel, és azután egy Reimundus Lullius nevű olof Chemicus tette közönségessé ennek készítésének módját, nem tudom az Emberi Nemzetnek nagyobb hasnára-e mint kárára. Mert valósággal, ha a' példákat el-nézzük, a' velle való rút vízbe éléssel eleitől fogva több kárt tett, 's tézen még ma-is, mint a' mennyi hasznot rendes élé.

élésével hajtott. Eleinten ezt csak borból *destillálják* vala; a' honnan *égetbornak*-is neveztetett; de azután gabonából és gyümölcsökből főzni-is meg-tanulták. Meg-jegyzésre méltó dolog az, hogy ezt előre való *fermentatio* meg-forrás vagy kelés nélkül semmiféle *materiából* nem lehet ki-tsikorni, sem pedig azután, minekutánna a' forrás által bor ízt szerzett nedvességek etzetté változnak, ha finte a' leg-jobb és erősebb boron történt-is ezen változás. Áll ez a' *fermentatio* által igen meg-pallérozott és meg-vékonyított vagy apró részecskékre osztott olajból, savanyu sóból és vízből. Olaj benne az, a' mi meg-gyúl, só a' mi tsíp és tűzi a' vizelletet, víz a' mi ezeket egybe foglalja és folyhatóvá teszi.

§. CCXLVII.

Ez a' *phlegmaticus* hideg és nedves testű Embereknek, mértékletesen iván, az az, két három napban egy, két kalánynit, jól használhat. Mert az ő hideg gyomrokat és gyenge érveteket a' bornál nagyobb mértékben erősíti; taknyos véreket inkább melegíti; nedves, nyálas testeket derekasabban szárazítja, bővebben üzvéen mind a' vizelletet, mind a' bőrön ki-takaradó láthatatlan gőzt; ugyan ezen munkája által a' forróságot és fagyúságot-is, melly az erős *commotio* után néha a' *perspiration*nak meg-akadásától vagy on, óltani mondatik; a' fényvedésnek-is ellent áll, úgy hogy a' megholt állatokat, vagy azoknak részeit ebben sok

éztendőig romlás nélkül el-lehelőn tartani; a' rosz, peshedt vizek, puffasztó és vizelletet fel akaasztó se-
rek, és az őszi 's téli hideg nedves aér ártalminak el-
fordítására-is, egy nevezetes ezköz. Lehet
ebből, kivált a' hidegebb és takonnyal meg-
rakodott gyomruaknak, éhomra-is innya. De
hogy a' gyomrot annyira ne égeisse, 'és a'
vér közti-is olly hamar által ne meheffen,
étikség mindenkor egy két falás kenyeret en-
ni előtte vagy utánna. Leg hasznosabb mind-
azáltal ez étel után; mert melegítő és ösztö-
nöző erejével az eméktést nagyon segíti.
Vagynak, kik étel után mint egy fél órával
midőn t. i. az eméktés jól el-kezdődött, taná-
tsolják ennek italát, félvén attól, hogy ha
hamarább ifszák, az ételt a' gyomorból majd
eméktetlen hajtja-ki. De en ezt haszontalan
félelemnek tartom.

§. CCXLVIII.

Mint hogy az éget bor a' testet rendki-
vül szárazítja, és a' vért kevés mértékben-is
hirtelen fel-gyúlaasztja, önként meg-tetűzik, hogy
ez a' másként-is forró és száraz természetű
Szemellyeknek, a' növésben lévő kis gyer-
mekeknek, és az igen véres ifjaknak leg ha-
marébb meg-árthat: de akárkinek-is, ha eb-
ben telhetetlenkedik, könnyen veszedelmet
okozhat. „Gyakor és bizonyos observációkból
„tapasztalt dolog [igy ír Fr. Hoffman,] hogy a'
„kik magokat erőssen éget bor itatra adták, hof-
„fias és igen nehéz gyógyítható nyavallyákban
esnek;

estek; minémiek, a' vizkorság, ételbéli kíván-
 ságnak tellyességgel való el-vefése, nem emékt-
 betés, el-erőtlenedés, sárgaság, nyavallya törés,
 el-fáradto hideglelés, vekedelmes álmoság, fő-
 fájás, gutta ütés, vérbéli polypusok, belső ré-
 neknek meg-dugutása és kövesedése 's több e'f-
 le, és ezekből következő gonofok. Vagynak
 példák, hogy az éget bor ital miatt meg-holt
 Emberek fel-bontatván, májok, lépek és tü-
 dők kövességgel teli, gyomrok és belek pe-
 dig mint az afzu bor meg-fáradva találtatott.
 Vagynak, kikben az éget bor magától meg-
 gyúlt, sőt hogy ettől az Ember egészen el-is
 égett. *Behrens sel. diaet.*

A' *Ró'solis* minthogy rend-ferint az éget
 bornál gyengébb, és egyéb iránt-is tsipősc-
 gét a' nád-méz, kedvetlen fagját és ízét
 a' belé főzött kíváncsú ízű és fagu mate-
 riák nagyon meg-jobbították, a' mennyivel
 a' fájnak kedvesebb, az egézségnek - is an-
 nyival hasznosabb. De ugyan tsak felettébb
 való bőv éléssel az éget bornak minden ártal-
 mait időre maga után húzhatja. Másként
 e' részben-is a' fokásnak munkáját
 fokakba tsúdálkozva szemlél-
 hetjük.

A S E R R Ö L.

§. CCXLIX.

A' *Ser* igen régi találmány, és az egész Világon a' víz után leg közönségebb ital. Jelei á' jó és egészséges sernek ezek: ha jó ízű és kedves ízű; egy kevésbé, mint a' bor, tsipős de nem etzetes; a' fejet nem terheli; a' gyomrot meg nem puffasztja, a' vizelletet bőven és szaporán hajtja. Az ilyen ser, jóllehet a' bornál kevesebbé melegít és fűkebben erősít, az elmét sem vidítja és frissíti annyira; de bővebben táplál; inkább nedvesít; a' szomjúságot jobban óltja; vért sem tsinál az egészségre nézve alább valót. Sőt úgy látjuk, hogy az északi hidegebb tartományokat lakó Népek, kik a' bornak nem léte miatt gyermekségektől fogva serrel élni kényszerítettek, ha fűnté első tekintettel nekik fűkségebbnek láttatik-is mint minékünk a' bor, még-is a' borral élöknél egészségebbek, febbek erősebbek és hosszabb életűek: a' köpvény, *calculus*, az az vesékben és hójagban termő kö, a' fő fájás, fűdelgés, inakban lévő nyavallyák, nyavallya törés, gutta ütés 'sa' t. közt sem uralkodnak ö köztök annyira, mint a' boros Nemzetségek közt. *Cyprianus* a' múlt százban elt híres Belga *Doctor* és *Chirurgus* azt írja, hogy ö 1400. Embereknek hójagjából vágta-ki a' követ; de azok közt

közt serrel élő Embert egyetlen egyet sem talál, borral élet pedig eleget. *Allen*: melly a' községnek vélekedéfit, hogy t. i. a' ser arénát és *calculust* tsinálna, eléggé meg-tzáfolja. Sőt inkább *Sydenhám*, *Boerhaave*, és más nagy elméjü orvosok a' jóféle, újj, vékony sert *calculus* ellen nagyon ditsérik.

§. CCL.

De valamint a' vizek és borok közt, úgy a' ferek közt-is mind egyéb tulajdonságaikra, mind egészséges voltokra nézve igen nagy különbség vagyon. Ezen különbség pedig rész szerint a' *materiától*, rész szerint a' készitéstől, tartástól és a' sernek idejéről függ. Ugyan-is (1. ha a' *gabona* nem egészséges; a' *falad* nem eléggé vagy felette, hirtelen vagy későre költ vagy fáradott; jól nem öröltetett, és vízhez képestt kevés; a' *viz*, mellyben a' gabonát meg-áztatták, vagy a' *falad* liktet bekeverték, vastag, zavaros, állott peshett vagy sár ízü, jó és egészséges ser épen nem készülhet belőlök. Sőt az *aër*-is mellyben a' *falad* költ, fázasztatott, ki-főzetett és sernek meg-forrott, annyira bé-tsúf a' ser készítésben, hogy azon egy mester Ember azon egyféle *materiából*, nagyobb réfin tsupán tsak az *viznek* és *aërnek* különbsége miatt, itt hasonló jó sert, mint másutt főzött, főzni nem tud. De a' jó gabonáknak neme és különböző tulajdonságaira nézve-is a' ferek közt nagy különbség vagyon.

A' *Búza* ser fejer színü, edes, kövér, és a' másféle gabonákból fott fereknél a' vért inkább faporítja és melegíti, a' testet bővebben táplálja, és erősebben hízlalja. De enyvesége és vastag kövérsége miatt a' tüdőkben, májban, lépben, vesékben és egyéb glandulákban könnyen megdugul; főként ha jól meg nem költ, és a' vízhez képest sok faldából, kevés komlóval, erősen megfőve készült, és azután is jól meg nem forrott és tisztult. Az *Árpa* ser barna színü, és minél fetétebb, annál erősebb fokott lenni; a' búza sernél soványabb, vékonyabb és tsipősebb: innen nem is táplál, nem is melegít annyira. De az ereket könnyebben eljárja, a' vérrel rokólaterebben egybe elegyedik, a' belső részekbe nem olly hamar dugul meg, a' fozmúságot inkább óltja, a' vizellet útján faporábban ki-takarodik; és így, ha némellyek fájának nem annyira tetzik is, de az egészségnek a' búza sernél jóval hasznosabb. A' *Zab* ser ennél is vékonyabb, jobban hívesít, a' vizelletet inkább hajtja; de a' hasat megfőritja és sok felet 's puffadságot tsinál, kivált ha jól meg nem forrott és tisztult volt.

§. CCLI.

Készítésiben és tartásában is a' fereknek könnyen eshetik hiba. Mert ha a' lisztet a' vízzel jól egybe nem keverted, felettébb sokáig vagy eléggé meg nem vontattad, jól meg nem főzted (mert a' hőfok fozás miatt
nem

nem hogy meg-romolna a' ser, sőt főkkal erősebb és állandóbb lézen;) roz fele vagy kevés komlót tettél belé; tisztátalan vagy fagyas hordóban töltötted, nedves és meleg helyre tetted főrrani, vagy azután állani, akármi jó gabonából készült legyen-is a' ser, de sem jól meg nem forrhat és tisztulhat, sem jó ízű, egészséges és állandó nem lézen. A' nyári melegben, a' hirtelen való és erős forrás miatt, a' leg jobb ser-is hamar meg-erzetestül: a' téli hidegben tökéletesen meg nem forrhat. Innen a' sert tavazzal és öfzfel főzni leg jobb. Némellyek a' forrásában lévő búza sert erős tserép edényekre töltvén keményen be-zárják, és hideg helyre tévén, a' meg-italig így tartják. Ez a' Németek és Belgák híres *Buttel* vagy *Bautteleinbirje*. Melly, minthogy az ivó gyomrában végzi-el forrását, ha finte a' fájnak hizelkedik-is, de az egészségnek igen ártalmas.

Okosabban tselekeznek, kik a' *Saxok* módja szerint holmi jó fagu és keserű ízű füveket, úgy mint ürmet, vradits kórót, pápa füvet, ezer jó füvet, örvény, *Angelica*, *pimpinella*, *gentiana*, kálmus, *zedoaria* gyökert, narants haját, *laurus* és fenyő magot 's több e'téléket főznek belé. Mert így a' sernek majd minden enyvessége el-töröltetik, felet sem tsinál, az ételbéli kívánságot inkább gerjeszti, a' belső részeket jobban erősíti, az egész testet derekasabban melegíti, a' vizelleter
és

es hathatatlan gőzt bővebben hajtja, melyek az egészségre mind igen megkívánatnak. Igaz, hogy az ilyen ser a' fönjúságot kevelebbé őrta, nem-is annyira nedvesít, mint a' közönséges ser. Innen éhomra és étel közbe innya ezt hasznosabb-is, mint idő közben. Ide járul, hogy az ilyen ser sokkal több ideig-is el-áll változás nélkül, mint a' másféle ferek.

Az igen új ser, és a' melly jól meg nem forrhatott, édes kedvű, de vastag és zavaros lévén, az erekben meg-dugul, felet, *colicát*, *calculust*, vizellet meg-rekedését 's a' t. okoz. Az igen régi ser többire etzetes, és ez okból az inaknak, veséknek és más érzékeny rézeknek nagy ellensége. Főznek ugyan *Brunschvveigbe* holmi *Muma* nevű fert, úgy *Belgiumba*-is, kivált *Delphisbe*, a' melly hat, hét éftendő korában leg jobb, és a' közönséges bornál minden tulajdonságira méltán nagyobbra betsülterik. De nálunk e'féle ninsen. A' mi ferünk azért közép idejében leg jobb. De ekkor-is e'vel a' testet megterhelni, annyival-is inkább töle meg-rézekedni, igen ártalmos.

A M É H - S E R R Ö L .

§. • CCLII.

A' Méh-fer még *Hippocrates* idejében-is, az az már ez előtt 2000. Éftendőekkel nevezetes itálnak tartatott. Főzik, ha vékonyabban akarják, egy rész mézből és nyóltz rész vizből; ha leg erősebben és vastagabban, egy rész mézből és két rész vizből, addig nyújtván a' főzést, míg habjától jól megtisztul. Ekkor egy kevés élesztővel felereztvén edényekre töltik, melly 40. napok alatt gyenge meleg helyen tartatván meg-forr és megtisztul, és így bor ízt ferez' magának. Ma *Litvániában* és *Fmlándiában* főznek leg-híresebb méh-fereket. A' *Lengyelek* nyírfa vízzel és borkövel készítik. Így az *aréna* ellen igen hasznosnak mondják. Némellyek isópot, kakuk füvet tsombordot, kékliliom gyökeret és holmi fűszerezámokat-is főznek bele. Így a' gyomrot és egyéb belső részeket fokkal jobban melegíti, a' taknyos nedvességeket inkább oflatja, és bővötskén iva mint a' jó bor meg-is részegíti az Embert, de nagy el-bolondulásfál, fő fájással és betegséggel. Ilyen az *Ánglusok Meteglinje* a' *Muszkák* és *Lengyelek Medója*, nálunk a' *Brassai* ó méh-fer.

Az újj és meg nem főtt méh-fer felet,
 U has

has ragást, has menést, fő fájást 's a' t. okoz. De a' melly jól meg-főrt, forrot és tisztult, a' hideg gyomrot melegíti, az eméztést segíti, a' köhögést tsendefíti, a' tüdőket erőfíti, és a' *phlegmától* meg-tisztítja, a' vért vékonyítja, a' meg-dugult ereket ki-bontja, a' belső febeket gyógyítja, a' vizelletet üzi. Innen, egy keveset előre a' vérből ki-vévén, minden reggel éhomra, 's azután-is étel közbe, méhsert innya a' májnak, lépnek, veséknek, tüdőknék, és *glanduláknak* meg-dugulási ellen mind a' régiek, mind az újjabbak igen hatásosnak tartják. Minthogy pedig ez-is, mint fellyebb a' mézről meg-jegyzettük vala, a' vért nagyon melegíti, és a' *bilist* rendkívül faporítja, a' száraz és forró természetűek, és a' kik forró nyavallyákra vagy vér-follyásra hajlandók; fükség hogy ezzel igen ritkán és sűkön éljenek. Ezeket a' mi köztünk forgó közönséges italokról tudni elégséges. Láffunk már azokról-is, mellyekkel a' gazdagabb Emberek inkább tsemege mint sem ital gyanánt szoktak élni, minéműek a' *Herbathee*, *Kávé*, és *Tsokoládé*.

A THEÁROL vagy HERBA-
THERÖL,

§. CCLIII.

A' *Thea*, mint *Kempferus* és mások, kik a' nap-keleti tartományokat el-járták, le-írják, holmi tsemetének zöld leveleiből készí-
tetik. Terem e'féle tsemete *Chinában*, ön-
ként-is, de leg bővebben mívelés által, a'
mezőn félyyel egész földanként: úgy *Jappo-
niában*-is, de csak mívelés által, a' kertekben
és a' fántó foldek félein. Kulső formájára
nézve ez ró'sa fához vagy ketske rágó fához
hasonlít, de sokkal több ágai vagynak: ma-
gósága egy ölni: levelei olyanok, mint
eleinten a' meggy tsemetének, hanem vala-
mivel még-is kisebbek, sűrűbbek és rövidebb
fáruak: virágzik őszel: virágja a' vad ró'sá-
jéhoz hasonlít, fehér és kedves szaga; melly
maga után holmi vad kökény forma, zöld,
kövér gyümölsöt hágy. Ezt, mihellyt meg-
érik, mindjárt le-fedik, és el-fézikelik, föld-
del és ganéjjal bé-temetvén. Mert a' felet-
tebb való kövérség miatt tartani nem lehet.
Ez-is az oka, hogy mind eddig Európában
azt magul által nem hozhatták, hanem a'
Botanicus kertek dízere-is nagy munkával egész
tsemetéket kellett Indiáról hozni. Hever-
ezen mag a' földben, míg ki-tsirázik, három
Évtendeig: mellyre nézve minden fészekbe jó

böven kell renniek, hogy ha az alatt sok el-vész-is, egy kettő leg alább meg-maradjon. Kikelése után a' téli hideg ellen falmával körül körik. Így nevelik három éltendeig; mert kissébb idejűnek levelét nem szokás le-fedni, sem hét vagy leg fellyebb tíz éltendősénél vénebb fának. Kezd levelezni *Februarius*nak vége felé, és *Majus* végére levelei meg-vénülnek. Ez idő alatt négyzet fedik-le leveleit. 1-*fer.* mihelyt levelei ki-hafadnak, két három nap múlva, a' midőn igen gyengek, kövérek és verecselő zöld színűek, mellyeket hogy kezek göze és motska meg ne véstegethessen, fejr vékony írha keftyűbe fedik. Ez a' leg finomabb thea, melly Chinában *thee buunak* másutt *Flos theae*, *Thea Caesarea*, *Thea molendának*, örteni való theának neveztetik; mert ezt minekutánna a' majd le-iratandó mód szerint meg-készítik, meg-örlik, és meleg vízbe kevervén egészen fel-hörpölik. Ezt idegen Országokra ki-adni halálos büntetés alatt meg-tiltatott, hanem csak maga az *Imperator*, és más helyben lakó Királyok 's Fejedelmi Emberek költik-el. Ennek fontja ott helyben 100. thalléron két. A' 2-dik. fedés van *Aprilis* elein, mikor már a' levelek egészen ki-nyíltanak. Ez az Európában által hozott theának leg jobb neme; a' mint hogy a' Belga Kalmárok az elsőnek neve alatt-is árulják. A' 3-dik. fedés esik *Aprilis* vége felé. Ez a' másodíknál sokkal tövebb és alább való. A' 4-dik vagy utolsó fedés

fedés van *Majus* végén mikor a' levelek finta meg-vénülnek. Ekkor valami levelek a' három első fedésből meg-maradtak vala, mind együtt le-fedik, és *parafatok zheájának* nevezik, mint hogy ö köztök e'vel csak a' parafatok foltak élni. Itt nálunk pedig ennél egyéb-felére ritkán tehetnek fent még a' nagy Urak-is.

§. CCLIV.

A' nyers thea levélnek semmi fagjanints, íze pedig keserű fojtós. E'felett vagy on abban valami el-bolondító és rézgitő mérges olaj, melly vézdelmes refketegséget tsinálhat. Innen nyersen nem-is lehet ezzel élni; hanem azon nap, mellyen le-fedik (mivel ha más napig egy máson állana, egybe melegednek, meg-feketülne és erejének-is nagy rézit el-veztene) az e'végre minden faluban közönséges költséggel épített házakba vízik, a' hol azt holmi katlanokba, mellynek vastáblái annyira melegnek, míg kezek álhatja, töltik, és addig fonnyasztják, fűntelen forgatván kezekkel, míg valami sárgás zöld fűnti igen tsipós nedvesség kezd belőlök fűvárogni: ekkor nagy siettséggel deszka táblákra ki-metik, és más renbéli Emberek, míg meg-hűlnek, két tenyerek közt forgalmatoson sodorják meg-sodorván gyékényekre ki-terítik: a' jól meg nem pergelodott vagy sodródott leveleket ki-válogatják, és a' katalnra vízfű bányák, a' többit pedig meg-fárasztván hásonra el-

el-tézik. A' *China* béliék a' nyers thea leveleket először forró vízzel meg-öntik 's azután fonnyasztják-meg. Ezen fonnyasztás, sodrás, és fáraztás által nem csak a' fellyebb említett ártalmos olajjától tisztul-meg a' thea, hanem állandóbb, kissébb helyyre féro és könnyebben hordozható-is lézen. Az így el-készített theát ón vagy tserép edényekre rakják, és jól be-zárva egy néhány hólnapokig, sőt egész éktendeig-is el-tartják, míg hazonra kezdik fordítani; minthogy újj korába még a' főnek ártani mondják. A' Parasztok a' magok utolsó fedés theájokat csak vas üstökre hánnyák, és ott fonnyasztják, sodorják és fáraztják-meg, a' mint lehet.

§. CCLV.

A' zöld thea a' soványabb helyeken termő fáknak minden készítés nélkül meg-fáraztott levelei: innen az említett rektégítő fojtós olaj meg-marad benne, melly miá a' fagofabb ugyan, de a' főnek, tüdőknék, beleknék ártalmos. A' nálunk így neveztetett *Thee buu*, a' második és harmadik fedésben leg jobban kézült kövérebb levelü thea volna, és igen aprónak, veresselő fekete színűnek, és kedves fagunak kellene lenni. De sokszor a' nyereségen kapó gonof Kalmárok, a' gyakor meg-nedvesedés, penézedés és fáraztás miatt meg-feketedett és minden erejét el-veztett leg alább való theát árúlják e' helyet; sőt néha a' *veronica*, *betonica*, vagy gyenge

tserefenye-fa levelet-is, illy formálag meg készítve. Magok a' tsalárdabb Indufokis, *Pyrola*, vagy *Myrtus*-fa levelet sokszor adnak-el jó féle thea képiben.

A' jó féle theának jelei ezek: Minél apróbb, jobban egybe van fodorva, szárazabb és liézé könnyebben törhető, kedvesebb szagu, az az, az újj széna szagjához inkább hasonlít, [innen a' kereskedők az erejét és szagját elveztett theát vázon zatskókba újj zöld széná közü tévén, szokták meg igazítani,] verhenyöbb feketés színü, kevesebb több vizet meg fest nem veres, hanem zöldellő színre, és maga után nád-méz nélkül-is édesebb és kellemetesebb ízt hágy a' szájban, annál jobb féle a' thea.

§. CCLVI.

A' thea meg-öntésnek és a' véle való élésnek módja mindenk előtt elég esméretes. Nem lézen mindazáltal még-is házon nélkül e' következő dolgokat ezek iránt meg-jegyezni. [1. A' második és harmadik fedésbeli theának csak forró vizzel való meg-öntés; de a' negyediknek, mellyel közönségesen mi élünk, egy kevés főzés-is kívántatik, mert egyebként, fás keménysége miatt, a' maga erejét nem könnyen adja által a' víznek. [2. Minél jobb féle volt a' víz, jobban de kevesebb ideig forrott a' tűznél, annál jobb ízü és hasznosabb lézen a' thea. [3. A' nád-méz a' theának erejét nagyon gátolja: innen a' Belgák azt többire csak magára-is hörpölik.

Többen vagynak ö köztök, kik ezt téjjel elegyítik; melly a' fázaz és forró természetűeknek, és a' kik fázaz betegsége hajlandók, vagy már-is benne vagynak, hasznosabb-is: hanem azoknak kiknek a' tej árt, magára vagy nád mézzel innya egészségesebb. Némelyek viz helyet borral öntik-meg; és így a' vén Embereknek fázaz testeket febben nedvesíteni, 's el-lankadt erejeket jobban újítani mondják. [4. Közönségesen ezt reggel hörpölik, de a' Belgák, Olofok, nevezetesen pedig a' *Japponiak*, hogy a' fok riskása ételtől meg ne vakuljanak, ebéd után két, három órával-is iészák. [5. Sokan sállját, fahajat, bádiánt, narants vagy tzitrom hajat-is téznek a' *herbathee* közü, vagy a' meg-öntés után ezekből *destillált* olajat tseppentenek két, három tseppet belé; melly, kivált itt mi köztünk, midőn egy néhány levél rósz *theára* egész tsupor vizet öntünk, meg-is kívántatik. Vagynak, kik a' theára egy pohárotska jó bort, vagy ró *sólist*-is jovalnak, főként a' kiknek belső részeik gyengék, és kéllél meg-rakodtak.

§. CCLVII.

Vagyon ugyan a' *theában* holmi különös természetű finum olaj és só, melly az inak erősítésére és a' *spiritusok* faporítására 's ébreftésére igen alkalmatos; de ezeket, míg a' mi kezünkre kerül, nagyobb rézín el-vefzi; a' mi kevés meg-maradt-is belölök, a' fok vizben meg sem tettzik; úgy hogy, mind

azokat a' hasznokat, mellyeket a' thea italból
 vészünk, a' meleg viznek inkább kellefésük kö-
 zönnünk, mintsem a' theának. Ez a' gyomor-
 ban és belekben a' rosz emésztés miatt egyben
 verődött raknyos *materiát* félllyel áztatja és
 omlatja; mellyel az ételbéli kívánságot és a'
*chylus*nak jó móddal való kézülését derekasor-
 segíti; a' vért vékonyítja, hígítja, tisztítja
 a' megdugult ereket ki-nyitja, és így a' vér-
 nek szabados keringését, 's minden abból ké-
 zülő 's kiváló nedvességeknek, következéské-
 pen az *animalis spiritus*oknak bővségét, vé-
 konyságát, tisztaságát szépen neveli. Ugyan-
 ez által a' testnek szépségét és serénységét,
 az elmének éleltségét és tisztaságát is szemlato-
 mást öregbíti: az álmod minden erőtlenedés-
 nélkül tűzi. Továbbá hogy *Chinában* és *Jap-
 on*ban a' *Calculus*nak és köővénynak hire fin-
 tsen, azt-is sokan a' sok thea italnak nem ok-
 nélkül tulajdonítják. A' bizony Európában-is
 tapasztalt dolog, hogy a' mióta, és a' melly
 helyeken a' theát bővebben iűzik, ezen nyavak-
 lyák sokkal kevesebbé uralkodnak. Ma-is a'
 köővény fájdalmainak enyhítésére semmi ha-
 marébb nem használ, mint ha az alatt a' be-
 teg igen keveset eűik, és minden egyéb ital-
 tól el-fogván magát, napjában egy néhányfor-
 theát jó bővön hörpöl. E' felet a' meg-re-
 kedt hólnapfámnak, arany érnek meg-indítá-
 sára, nátha rekedezésnek, mejjbéli nehézségnek,
colicának, rézégységnek 's attól való fő-fájásnak el-

ozlatására, és a' fog-fájásnak enyhítésére-is *commendáltatik*. Mindezekből ékre vehetjük; hogy a' vezteg ülő, tanuló, kézi mives, sokat éjfékázó, *hypochondriacus*, *scorbuticus*, arénás, kökövényes Embereknek a' thea mások felett használhat.

§. CGLVIII.

De a' menyit használ akárkinek-is a' theával való rendes élés, Eintén annyit, sőt többet árt az azzal való vissza élés. Mert a' gyomrot és beleket, 's időre az egész test-is, annyira el-lágyítja és erőtleníti, hogy sem az emésztésre, sem a' vérnek, és egyéb nedvességeknek el-képzésére elégségesek ne legyenek: a' veséket úgy el-táskáítja és áztatja, hogy a' vizellettel együtt a' tiszta fehér *chylust*, és piros vért-is által üríték. A' honnan a' vér és tej forma vizelés, ágyék-béli erőtlenség és fájdalom, el-sóványodás, vízkorság 's sok ezer egyéb nyavallyák egymásra rohannak. Minthogy a' thea az álmot erősen űzi; késő estve ezt hörpölni kevés mértékben-is senkinek, de kivált az öreg, tanuló, *melancholicus*, *hypochondriacus* Embereknek nem tanátsos. Mert gyomrokat kéllel meg tölti; melly éjféka nagy nyughatalanságot okoz, és az álomtól, melly ezeknek mintegy eledelek és újjá születők, őket megfojtja. Meg-jegyzésre méltó dolog az-is. (1. Hogy ha a' vízhez képest sok a' thea, vagy erősen meg-főzik azt, fojtós roz' ízű lézen, zorit, fedülést, fő fájást, reketést,

coli-

colicát 's a' t. okoz. (2. Míg a' thea ital után komjúságunk múlik; ételbéli kívánságunk meg-van vagy nevededik, hafunk rendszeren még-
gyen, a' vizellet fok, 's izzadunk, mind ad-
dig ezzel bátran élhetünk; de ha ezekkel el-
lenkező jeleket kezdünk mi magunkban tapasztal-
ni, és ha fájjunk föntelen telik nyállal,
melly a' belső részek erőtlenséginek tsalhatatlan jele, jobb lézen arról egészen le-mondani.
§. CCLIX.

Mivel a' thea ital az egész világon olly közönséges lett, és fokban az e'féle meleg itallal való élést úgy meg-fokták, hogy e' nélkül épen el-nem lehetnek; a' jóféle thea pedig igen drága, sőt ritkán-is lehet kapni, förgalmatoskodnak már régen a' füvek erejét jobban esmérő *Doctorok*, mit lehetne a' nálunk termő füvek közül e' helyet fel-venni. *Cartbeuser* egy *Theuerium* nevű plántátskának, mellyet *veronica spicata*, *chamaedris feminának*-is hívják, leveleit és virágjait; *Hoffmann* a' *veronicát*; *Boerhaave*-is ezt, és a' (*camaedris*) Tser levelű füvet, (*camepytis*) Földi tömjénfüvet (*Haedera terrestris*) Földi borostyánt; *Behrens* és mások a' 'sállyát a' köztünk árult, a' hozzás állás és a' tengeren 's másutt való fok hordozás közben, majd minden erejét ízét és fagját el-vefett theánál minden tulajdonságaikra hafnosabbnak tartanak, tsak épen az Emberek negédes kevélysége, a' mi háza-

inknál,

inknál, úton, út félen termő és mindenütt könnyen találtatható dolgokat olly semmit érőknek ne gondolná.

A' KOFFÉ, KAFFÉ vagy
KÁVÉROL.

§. CCLX.

A' Kávé-fa, melyet az Indúfok *Bon* vagy *Bunnak* neveznek, terem a' napkeleti Indiában mindenütt, Egyiptomban, Perfiában, Arabiában, sőt *Amérikában*-is sok helyeken. Külső formájára és hajára nézve az ifjú Juhar-fához; leveleire, mellyek telbe, nyárba zöldellenek, a' dió-fához hasonlít. A' nedves és árnyékos helyeket szereti. Numero 20, 30, sőt 40. lábnyi magosságra-is, Virágja töltse forma, apró fejtér; gyümöltse az apró hozzukó tserefnyéhez közelit, de húsos külső haja, meg-érvén, el-éarad: ennek magva után az, a' mi *kávé*nak neveztetik. Érik Ektendőben kétféle, *Januarius*ba és *Augustus*ba, vagy mások szerint háromszor: Tavasszal, Nyárba és Őzfél; úgy hogy egyférsimind félig nőtt, fentén erő és egészen meg-ért gyümöltsöket viseljen. A' nevezett időkben azért lepedőkkel bé-teritvén a' fák allyát, azoknak ágait meg-rázogatják, hogy a' meg-ért gyümöltsök le-huljanak: azután a' napfényen meg-éarastják; és hogy külső fekete hajok le-romol-

moljon. holmi gömbölyű fát forgatnak meg rajtok. Így a kávé magot külön válogtván 'sákókra töltik; a' fekete haját pedig magok fámára egybe takarítják. Ezt a magvánál jobbnak tartják; de, minthogy sokáig tartani nem lehet, Európában ritkán hoztatatik.

§. CCLXI.

A' Kávé három féle (1. *Arabiai* vagy *Török kávé*, melly *Levanensis*nek-is mondatik. Ez leg apróbb, barna színű sárga, és leg jobb féle-is. (2. *Indiai*, melly *Jáva* Szigetről; a' hol leg bővebben terem, *Javanensis*nek neveztetik. Ez nagy szemű, feje forma sárga és leg alább való. Minthogy többire a' Hollándusok hozzák és árulják, Európában *Hollandiai* kávénak-is hívattatik. (3. *Amerikai* vagy *Surinami*: melly közép rendű nagyságu, zöldes sárga. A' *Jávánál* valamivel ez-is elébb való. Választani kell minde-nikből, a' melly tömöt belül, nehéz, a' vízben le-mégyen, ha el-harapják, édes de tsipős keferütske ízt hágy a' fájban, jó szagu, kívált mikor pergelik.

§. CCLXII.

Ha a' Kávét nyersen a' *Chemicusok* mestersege kerint vízben erősen meg-főzöd, majd felet holmi vastag, enyves, édes olajból, a' többir pedig földből állani tapasztalod: ha tűz által *destillálod*, valami tsipős savanyú természetű sós *spiritus*-is, melly a' *viola julepet* veres

veres színre változtatja, és az alkalicus sóval fel-forr, hajtható ki jó böven belőle. Ezensós *spiritus*ba vagyon a' kávénak minden ereje, mellyet féltven némellyek, hogy a' pergelés közben el-repül, nyersen örlötték és főzték-meg a' kávé. De bizony rúdjokba nagyon meg-tsalatkoztanak, mert nem tsak igen ízetlen, hanem tellyeséggel haizontalan italt nyertenek. Ugyan-is ezen sós *spiritus* a' tűz által kézfől és szabadul-ki az említett durva enyves olaj és föld közül. E're nézve szükség azt előre addig pergelni, míg egyenlőképen meg-feketül, és fényesül, forgalmatoson forgatván, hogy valamellyik oldala pergeletlen ne maradjon, vagy el ne égjen. Ha a' pergelés olyan *macchiná*ban lézen, mellyből a' gőz ki nem mehet, a' kávénak-is több ereje lézen. Leg alább a' meg-kívántatik, hogy e' pergelés után, míg a' kávé egészen meg-hül, az edény jól bé fedve tartassék. Az így meg-pergelt kávéból-is egyfzer tsak egyfzerre valótt kell meg örleni vagy törni; mert ha lisztül tsak egy nap áll-is, erejének nagy részét el-veéti.

§. CCLXIII.

Az így el-készített kávé lisztből egy lótra töltenek a' Belgák félejtelnymi forró vizet, és egy kevéssé jó meleg helyen vontatván, fintsiákra töltik, és ki magára, ki nád-mézzel, ki téjjel, ki mind a' kettővel együtt meg-édesítve hörpölik. A' Németek az ilyen

vé.

vékony kávét nem ferezik, hanem hogy erősebb és vastagabb legyen, egy lótra tsak fél-fertály forró vizet toltanak, és addig főzik, míg fekete fínt vált, és a' lőt magától az edény fenekire áll. Ha az alatt ki akar futni, egy néhány tsep hideg vizet, vagy egy darabotska nád-mézet csestének belé. Így a' fájnak kedvesebb, de az egészségre a' Belgákénál többet nem használ. Mert a' fokfor meg-nevezett sós *spiritus* a' forró vízben e'féle főzés nélkül-is által költözik, azután pedig a' főzéssel egyebet abból ki nem tsikoráz, hanem holmi durva,enyves pergelt fekete olajt, mellynél a' *melancholicus* vérnek alig lehet egy jobb abrakja.

§ CCLXIV.

A' vékony kávé a' vért épen nem vastagítja, sőt ha ki módjával él vele, mind azokra a' végekre, mellyekre a' theát használni mondtuk, igen fépen használ. De a' vért inkább melegíti; és jobban fel-indítja, a' láthatatlan gőzt, verejtéket és a' vizelle-t erősebben hajtja, 's következésképen a' testet nagyon fázasztja. Innen a' *phlegmaticus*oknak; és a' kiknek a' fok ülésben gyomrok el-gyengült, a' theánál hasznosabb. Kéves mértékben, és téjjel fel-elegyítve a' kis gyermekeknek és el-hidegült termézetű véneknek-is inkább *commendáltatik*; a' mejj fájást és köhögést-is febben enyhíti. Kérdésben forog az-is: vallyon éhomra-é, vagy pedig étel után hasznosabb ezt hörpölni? A'

Törö-

Törökök üres gyomorral kávé innya olly ártalmosnak tartják, hogy ö köztök közmondás legyen; a' ki kávé akar innya, ha egybe nints a' kontyát-is nyéjje-le előre, vagy épen ne igyék. Tapaştalt dolog az-is, hogy a' kik éhomra sok erős kávé isznak, majd egész testekben vízketegséget, nyughatatlanságot, rezketést, fűdülést kezdenek érezni, melyektől addig meg sem szabadulnak, míg jól meg nem izzadhatnak, sőt időre egész testekben elsoványulnak, elerőtlenülnek, és *melancholicus*úlnak. Hasznosabb azért minden rendbéli Embereknek, kiváltképen pedig az egyéb iránt-is véres, forró és száraz testűeknek ezt a' Frantziák módja szerint ebéd után mindjárt, (hogy az étellel egybe elegyedvén az eméltést segítse,) vagy azután mintegy három órával, (hogy az eméltés után fenn maradt enyves taknyos *materiát* el-özlássa, és a' gyomorból ki-hajtsa,) hörpölni. Téjjel mindazáltal és jó vékonyon kézírve, a' hidegebb termékeztűek és a' kik erre régen szoktak, éhomra-is keveset ihatnak. De hogy valamit faljanak reá, ezeknek-is *commendáltatik*. Estve pedig kávé innya, akármi módon kézírve-is, senkinek nem tanátsos; mert az álmat a' theanál is inkább akadállyoztatja, még pedig nagy nyughatatlansággal, és erő fogyatással. Nemelleyek szerint a' *venust*-is lankasztja.

§. CCLXV.

Látjuk ezekből, hogy a' kávé, tsak j
mód

mó dal és rendetlen ilyen valaki véle, közel-
sem olly vézedelemes ital, mint fokban a' Do-
ktorok közül-is álmódóznak. Ki-is hinné-el,
hogy ha ez a' mi természetünkkel annyira el-
lenkeznék, az egész világon ily közonségessé
és betsefé lehetett volna! •Nem lehet mind-
azáltal azt tagadni, hogy a' ki ezzel vízfá él,
még hamarébb és nagyobb károkat tehet ma-
gának, mint a' theával. Ilyen vízfá élés
pedig, ezt igen erőfőn és vastagon főzni;
felettébb böven és gyakran innya. Így bi-
zony fokban nagy forróságot, fo-fájást,
főmnek kaprozását, vakságot, rezketegséget,
tagoknak el-esését, *appetitusnak* el-vezését,
gyomor fájást, szív dobogást, mejjbéli nehéz-
séget, és a' fok 's gyakor izzadás és vízellés
által az egész testnek el-fáradását, a' vérnek
meg-sűrűdését, a' holnapzámnak és süllynek
meg-rekedését, *melancholiát* 's fok fáz ezek-
hez hasonló es ezekböl következő nyavalljá-
kot okozott. Leg-hamarébb meg-esnek pedig
ezen károk azokon. (1. A' kik egyébként-
is forró, fázaz és *melancholicus* természetűek.
(2. A' kik, némelly Afzönyoknak oktalán
fokáfok fěrint, egész nap egyebet kávénal in-
nya nem akarnak. (3. A' kik a' has főrü-
lásra igen hajlandók, kivált ha ez hafokat
nem lágyítja.

§. CCLXVI.

Régen a' Görögök, míg a' kávé és thea
Európában esméretes nem vőlt, újj 'sendülő

Árpából voltak vala e'féle meleg italt készíteni. Meg-mosván t. i. az újj árpát vízben, egy értzaka fázasztják, más nap meg-pergelik és mosárba meg-törlik vala. Ezen lisztet, melyet *Polentának* hívnak vala, kávé módra meg-főzvé, nyárba a' feredés előtt egy, két órával hőrpölik vala. Ma-is az Olofok az újj árpát előre való meg-fázasztás nélkül, némellyek a' tífza fužulykát, vagy babot, meg-pergelvén, örölvén és főzvé, nem kevesebb haszonnal iŕŕák, mint málok a' drága kávé.

A COCOLÁDÁROL vagy TSOKOLÁDÉROL.

§. CCLXVII.

A' *Tsokoládé* pogásakat eleintén, Ámmérikából kézen hozzák vala, ma mindenfelé Európában-is kévítik. Áll ez *Cacao* magból, *Vainiglia* gyümöltsből, és nád-mézből. A' *Caca* fa, melly Ámérikában mind önként, mind mívelés által mindenütt bőven terem, formájára nézve a' Hárs fához, gyümöltsire az ugorkához hasonlít. Ezen gyümöltsbe sok kövér magok vagynak, mellyek formájokra és ízekre nevezve az édes mondolával nagyon meg-egyeznek. A' *Vainiglia*-is ugyan ott Ámérikában terem, de csak *Mexicumban*. Ennek fája olyan mint a' venike, gyümöltse kisdéd, hoz-

hozzúzó, fekete, muskotály ízű és fagu. Ezt midőn meg-ért, le-fedvén a' lakólok, sajtokban egy kevésbé meg - foritják, hogy nyers leve ki-follyon, a' honnan meg-is laposul. Minél kövérebb és fagósabb annál jobb féle.

§. CCLXV.III.

A' VVürtembergai 1754. Eftendőben kü-
lönös főzorgalmatósággal fok tudós *Doctorok* és
Patikáriusok által készített *Pharmacopaea* a'
Tsukoládé pogátsa készitést így adja elő:

Végý fovenybe vagy másként egy ke-
vélsé meg-sütött és hajától meg-tisztított *Cocoa*
magot egy fontot. Ezt kö vagy vas mo'sár-
ba, melly előre annyira meg - melegítetett,
hogy kezéd könnyen el-álhassa, kö vagy fa
törővel törjed és keverjed [vagy egy féles,
horgas, sima, kerektül egymásra két újnyira
meg-borozdázott márvány kö táblán egy laska
firitő forma kövel dörgöld] míg egyenlő hig
kövér téztává válik. Hány ez alatt egy
font, porrá tört *jófele fejer nád-mézes* faka-
fonként belé. Azután tégy hozzá négy igen
apróra tört *vainigliát*; dörgöld így-is, míg a'
vainiglia az egész téztában tökéletesen el-ele-
gyedik. Ekkor, míg meg-hülne, végý ezen
téztából egy egy *lotnit*, tedd olyan forma
lapos fenekű pléh edényetskében, a' mitsoda
formalag akarod kézfíteni, kopogasd az a'fál-
hoz, hogy azokban egyaránt terüljön-el a'
tézta. Így o'fán tedd az edényetskéket hi-
deg helyyre 's a' tézta bennék rövid idő alatt

meg-keménnyedik. Azután fedd-ki a' pogátsátskákat a' formákból, és két vagy három hólnapig, míg t. i. egybe érik, tartsd hideg fázaz helyen, azután mikor tetűk élhetvélek. De jegyezd-meg, hogy egyűzr tsak etendőre valót kell készíteni, mert azon túll többire meg-avasodik, és gyakran holmi apró fejer férgek-is teremnek benne.

Lehet, ha tetűk, a' *vaingigliával* fa hatjat, *szegfűvet*, *Peruviánium balsamumot*, vagy más jó *szagu destillált* olajat-is egy néhány tseppet tenni a' tésztaiban: lehet a' nád-mézet-is fűkebben vagy bővebben tenni: lehet *orleana* magot-is egy *köntingnit*, hogy piros ital legyen belőle, tenni hozzá. Némellyek négy vagy öt *unciáni* Törökbúza lisztet-is elegyítenek a' tészta közti. De mindezeket kár nélkül-is lehet hagyni.

§. CCLXIX.

A' Tsokoládé pogátsákat némellyek magára-is ézik, de rend szerint itálnak szokták készíteni. Meg-rezelve t. i. vagy meg-apritván egy pogátsátskát, felejtetni forró vízben hánynak, abban főzik, 's forgalmatoson keverik, míg derekafon habozni kezd. Ezen tajtékos vagy habos rézt fintsiákba ki-merik, és ha magába nem elég édes, meg-nád-mézelve, *biscotával* mártogatják és hörpölik: a' meg-maradt rézt tovább-is főzik és keverik, míg a' tsokoládé egészen el-fő és hasonló habos *liquorrá* válik. Némellyek, hogy a' tsokolá-

koládé nagy forróságot ne okozhasson, előre egy pohár hideg vizet ököttak innya. Lehet viz helyet ezt tejbe-is, borba-is főzni. Így inkább melegít, úgy bővebben táplál.

§. CCLXX.

Ámérikában a' leg alább való Paraszt Ember-is reggel a' maga házából dologra, míg tsokoládét nem ízlik, ki nem megyen; úgy tartván, hogy ha reggel e' félét ihatik, azon egész nap erősebb és minden munkára fere nyebb lezen. Európában leg először a' múlt százba ama' híres *Cárdinalis*. és *Frantzia Minister Richelius* kezdett ezzel, mint gyomor erősiro és *flatus* ellen való orvossággal élni, és azúlta kedves ízével és szagjával egyben köttetett hasznos tulajdonságaiért a' gazdagabb Uri Emberek előtt mindenféle nagy betsüllet-re kapott. Ez. ha ebéd után ízod és egy pohár jó borral le-nyomtatod, gyenge hideg gyomrodát minden patikai orvosságoknál jobban erősi. E'felett mindenek itélete szerint igen bőven táplál; meleg, de jóféle vékony vért tsinál, az ortzát pirosítja, a' *venus* tüzet gerjeszti, a' lélekzelést könnyebíti, az agyvelőt erősi, a' *spiritusokat* az inakban szaporítja, a' vért fel-indítja, mellyel a' havi vér folyást segéli és az *Affzonyi* méhnek sok nyavallyáit meg-orvasolja. Ha fűszerzámok nélkül készíttik és tejjel főzik, a' száraz betegségben lévőknek, az el-erőtlenedett öregeknek,

melly őket eleintén el-kábitja, ókádratja, foptatós dajkáknak, rsetstől el-választatott és enni nem akaró gyermekeknek igen hasznos.

De minthogy a' tsokoládé a' vért erősen melegíti, faporítja és fel-indítja, önként megtettzik, hogy a' forró természetű és igen véres Embereknek, 's másoknak is a' nyári heves napokban könnyen meg-árthat. Egyéb-kor is egy, két fintsiányit innya ebből elégséges.

Némellyek édes mondolából és *Pistacia* 's fenyő dió magjának bélitől, fa haját, fegfüvet, *ambrát*, nád-mézet tévén hozzá, kévitenek tsokoládé helyett pogácsákat: a' melly ítéletem szerint a' valóságos tsokoládénál nem sokkal alább való.

A' D O H Á N Y R O L vagy T A B Á K R O L.

§. CCLXXI.

A' *Tabák* így neveztetik egy Ámerikai *Tabaci* nevű Szigetről, melly ma *nova valachriának* is mondatik, a' hol ez igen bőven terem. Ennek magvát 1560-dik Eftendőben leg először egy Belga hozta vala az északj Ámerikának *Florida* nevű Tartományából Európába, és adta *Portugalliában* *Nicotius* Jákóbnak a' Frantzia Király II. Ferentz akkor ott mulató követjének, e' pedig onnan
melly

küldötte a' Király Anyjának *Catharinának* a' *Medices*: Ki-is ezt el-ültetvén, a' róla költ füvet nevezte *Nicotianának*. Innen egész Európában rövid idő alatt nem csak el-üzapódott, hanem olly betese is lett, hogy *Herba janctae*, szent fü, *Herba divina*, Isteni fü; *Herba janctae crucis*, szent kereszt füve; *Herba panacea*, mindenre hasznos fü, 's több eféle fényes *titulusokkal*-is kezdett illetetni.

§. CCLXXII.

A' kik a' tabákat *chemiai* mesterség szerint *refináltak*, a' földön kívül találtak abban: {1. Sok kövér keserű olajt, melly minden állatoknak, ha zájokba töltik, halált okoz, érzékenytelenné tévén és örökösön el-alutván őket. {2. Holmi vékony *alkalicus* sós *spiritus*; melly a' fibrákat sebésebb mozgásra, sőt az érzékenyebbekbe erős *convulsio*kra-is indítja, és hányást, has menést, nyál-fojást, prüszögést, köhögést 's a' t. okoz. Ez a' vért-is nagyon fel-háborítja, el-vékonyítja, és fel-melegíti, a' bőrön való ki gőzölgést-is öregbíti, és így az egész testet erősen fűrésztja. Ezen két ellenkező *principiumoktól* függ már a' Tabáknak mind hasznos mind ártalmas ereje; innen vagynak azok, az ellenkező változások-is, mellyeket az előző véle élni kezdőkben és a' hozzá foktakban fokott tsinálni. Élnék a' Tabákkal az egész Világon füstül-is, porul-is, némelylek bé-is rágiák, és ettől meg-keseredett nyálokat forgalmazatosan le-nyelik,

purgálja, és mintha mérget vettek volna, egész testeket tsudaképen fel-háborítja; de időre mind kevesebb kevesebb mértékben tselekezi ezt, és végtére, a' mint mondják, gyomrokat erősíti, az éhséget és éomjúságot óltja, mindennémű fájdalmokat és *spasmusokat* le-tsen-desít. Innen a' 'Sidóknak és az Oloz Karónáknak egész patikájok-is éokott a' dohány lenni. A' por tabáknak haznát és ártalmat másutt illetjük.

Füstöl-is a' kik ezt előér éívní kezdik, fejek el-éédül, fáj, gyomrok émellyeg, hánynak, ételbéli kívánságok el-véz, hafok mégyen, egész testek refket, söt a' gyengébbeket néha a' nyavallya-is ki-töri, vagy igen nehéz álmom nyomja-el. Vagynak kik e' miatt meg-is hóltanak. Az Ámerikai Pogány Pápok midőn valami nagy dologba jóvendőt akarnak vala mondani, előre Tabák füstöt éívnak vala-fel holmi tsőn jó böven, mellytől el-éédülvén, a' földre esnek vala, de majd fel-ébredvén, mint az alatt vett Isteni jelentést úgy mondják vala kéttséges magyarázatu jóvendoléseket elő.

§. CCLXXIII.

De ha mind ezen változások közt-is bá-torkodik az Ember a' füstölést vagy pipázást ottan ottan gyakorolni, úgy hozzá éokik a' természet, és olly kedves *sensatiót* kezd ettől tapasztalni, hogy sokan el-merjek mondani, hogy étel és ital nélkül inkább el-lennének,
mint

mint sem pipa nélkül; és minden *melancholiá-* joknak 's *zomorúságoknak* enyhítésére ezt ragadják elő. E' mellett, mint hogy a' tabák-
 bin levő *narcoticus* vagy álom hozó olaj a'
spasmusokat le-tsendesíti, az *alkalicus* tsipős sós
spiritus pedig a' *fibrákat* serényebb mozgásra,
 a' nedveiségeket sebessebb keringésre indítja:
 mindenféle *excretiokot*, úgy mint, nyalat,
 taknyot, húgyot, ganéjt, láthatatlan gőzt
 's a' t. a' pipázás szemlátomást öregbit. Innen
 fok nyavallyáknak, mellyek az e'féle tiktáta-
 lanságoknak benn rekedéséből erednek, meg-
 orvoslására-is fépen használ. Nevezetesen pe-
 dig akkor, mikor a' hideg sós rakony a' test-
 ben el-őaporodik, és a' főre rohanván, ná-
 hát, tő és fog fájást, füleknek meg dugulá-
 sát, könnyező lágy szemeket, tagoknak el-esé-
 sét, gutta ütést 's a' t. okoz, a' pipázást igen
 hasznosnak mondja *Boerhaave*. A' Pestisnek
 idején-is mind magába, mind másokba ennek
 igen nagy hasznát tapasztalta *Diemerbroek*: és
 írja, hogy egyézer, a' nagy sietség miatt,
 reggel pipázatlan kellettven a' betegekhez há-
 zából ki-indulni, egész nap igen nagy válto-
 zásokat szenvedett. Ugyan-is, a' Pestis el-
 len semmivel jobban nem óltalmazhatja az
 Ember magát, mintha nyálát zorgalmasan
 ki-pökdösi, és a' bőrön ki-takaradó láthatatlan
 gőzt rendes szabadságában és bővségében meg-
 tartja. Már pedig a' pipa mindenikre neve-

zetesen használ. Ugyan ezen erejéért a' roő aërnek és viznek ártalmai ellen - is *commendáltatik*.

§. CCLXXIV.

A' pipázás, mindenek ítélte szerint, éhomra, kivált reggel, leg hasznosabb. Mert ez által a' foben, tüdőkhben, vajnak és toroknak *glandulaiban* értékán által meg-ülepedt és gyülekezett nyálnak és takonynak el-ozlása és ki-hányattatása derekafon segítetik; a' gyomorba egybe verődött enyves takony meg-vékonyítatik és a' belekre le-üzettetik; a' belső rétek meg-enyhülnek és eleveőbb mozgásra serkentetnek, az értékaka kézült és hátra maradt *perspirálandó materiának* ki-hajtására a' természet fel-ségittetik. Vagynak kiknek reggel addig székek sem lehet, míg egy, két pipa dohányt fel nem szívnak. A' hákogós Emberek mindazáltal, a' kiknek t.i. a' taknyos nedveség felettébb való bövséggel fokott torkokra folyani, akár a' természetől, akár a' roő foktatáttól legyen az, étel után is mindjárt hasznoson dohányozhatnak; mert egyéb iránt a' fok takony gyomrokra fálván az eméztéinek nagy akadályára lenne. De a' szárazabb természetű, kevés és vékony nyálu Személyeknek az ebéd után mindjárt való dohányozás igen ártalmas. Mert ha dohány füstös nyálokat le-nyelik, a' fellyebb említett álom hozó olaj a' gyomornak erejét el-vézi; ha ki-pökdőfik, az eméztésre zúkségesképen meg-

meg-ivanható drága *baljám*-tól a' nyáltól gyomrokat meg-fojtják. A' ferezés, theázás, kávézás közben, és után is bárron lehet dohányozni: de a' borozás közben, kivált ré-
fegen, épen nem tanátsos; mert, nem tsak hogy a' fejet jobban el-bolondítja és fájlaltatja, hanem a' tudékö-t is erőssen rontja, és az Embert fulladozásban és fázaz betegségben ejti. Vagynak kik a' réfegen való fok dohányozás miatt minden czecket hirtelen végképen el-vez-tették. Vagynak kik guttá ütést szenvedtenek.

§. CCLXXV.

Tapasztalt dolog lévén, hogy a' dohány füst a' testet erőssen fázasztja, nevelvén t. i. mindenfelé az *excreti*okot; a' vért melegíti és tsipösíti; a' *fibrá*kat lebefebb mozgásra, sőt ha ezek gyengébbek és érzékenyebbek, *convulsi*okra-is indítja; akárki-is meg-ítélheti, hogy a' dohányozás az egyébként-is fázaz, forró természetű, és tsipös verű, közhvényes, *hecticus* vagy fázaz betegségben lévő Személyeknek, nyavallya törös Embereknek, és a' kik a' hányásra és egyéb *convulsi*okra könnyen hajlanak, minéműek többire a' kis gyermekek és az afz-fonyi rend, igen ártalmas. Ugy látzik ugyan első tekintettel, hogy ezeknek nedves és taknyos testekhez a' dohányozás majd fűkségebb volna, mint a' fázazabb és keményebb testű férjfiakéhoz. De jegyezd-meg, hogy a' gyermekeket azért hogy nőheessenek, az
afzfor

afzönyokat pedig fok egyéb végekre önként kéztette a' természet illy lágyon és nedvesen; ezt azért benne a' dohányozás által megváltoztatni, ha a' fellyeb említett okoktól lehetne-is, káros volna. Az *Amurátes* néven IV-dik Török Tsáfár egyfőz olly gondolkodásban éfvén, hogy egyátollyában az ő meleg tartományiban a' fok pipázás a' Férjfiakban a' nemző magot-is fogyatja, és fok afzönyoknak azért kellettik meddön maradniok, azt halálos büntetés alatt meg-tiltotta vala; ne hogy e' miatt a' Török nemzet megfogyna: Ez mások ítélete kerint-is meg-jegyzést érdemel. Tsuda dolgot ír *Behrens* két egy testvér *Hollandus* ifjakról, a' kik vetélkedvén egykor, mellyik évivhatna egymás után több pipa dohányt-fel, midőn egyik 18-ra a' másik 17-re fel-ment volna, mind a' kettőt egyfőzsmind meg-üti a' gutta: egyik azon pillantásban meg-hal, kinek-is feje fel-bontatván, az agyvelőt bé-takaró hárttyák egészen meg-feketeredtek vólt, az agyvelőnek pedig még nyoma sem találtatott: a' másik-is három óra múlva meg-halván és hasonlóképen fel-bontatván, az agyaveleje tsak egy diónyi vólt, mellyet pókháló forma kék hárttyátska borított vala-bé. Orvosi háznái-is felesen vagynak a' dohányynak; de azokról itt főlnunk a' rövidség nem engedi.

Látók pedig elő, a' mennyire a' rövidség engedte, elégségesképen, a' nálunk főkás-

n lévő ételeknek és italoknak majd min-
nemeit; és már rend fzerint a' hátra lévő
nem természeti dolgokra által kellenék
ink. De minekelötte a' lenne, fükség
még az ételnek és itálnak rendiröl és
áról-is közönségesen egy néhány Kér-
zet meg-határoznunk.

**ÉTELEL, ÉS ITALLAL,
OKOSON VALO ÉLÉSRÖL
KÖZÖNSÉGESEN.**

§. CCLXXVI.

I-SÖ K É R D É S.

1Enyit egekéséges egyker enni és innya? Meg-
felel e'rre rövideden Cicero: annyit kell
y mond, mindenkor tsak enni és innya,
y a' testnek ereje az által meg-újjíttasék,
n pedig hogy elnyomattasék. Mennyi lé-
en pedig az, nem kell annak meg-határo-
sára font, vagy egyéb mérték; mert maga
termézet kinek 's mikor mennyi étel és
il kívántasék, leg jobban és hívebben ki-
lenti: tsak épen tessék reá figyelmeznünk.
' nagy testü, vaskos, erős munkát, és sok
mmotiót tévöknek, több étel és ital kíván-
rik, mint sem a' benn ülö, kitsiny testü,
ötlen Személyeknek. A' meg-állapodott
ejüeknek, férjfiaknak, jobb lakáshoz fók-
tak-

taknak, egészségeseknek, fokot vigyázóknak, bort és sert nem ivóknak-is több, mint a' borral és serrel élőknek, fokot aluvóknak, betegeseknek, el-éhezteknek, a'zékonyoknak és gyermekeknek. Mert jóllehet ez utólsók erőssen kívánják az ételt, de gyenge lévén gyomrok, egyzeriben fokot el nem bírhatnak. Jobb azért ezeknek-is napjában többször enni keveset keveset, mint sem egyzer fájok kívánsága zerint gyomrokat meg-tölteni. Tél-be-is több étel és kevesebb ital kívántatik, mint nyárba. A' kemény és nehéz emészthető eledelekből kevesebbet kell enni, mint a' gyenge és könnyű emészthetőkből: a' bővön táplálókól ismét kevesebbet, mint a' mellyekben kevés tápláló erő vagyon.

§. CCLXXVII.

Ellenkezik a' természettel mind az igen fok koplalás, mind a' mindennapi dugtig lakás. *Neque nimia satietas, neque nimia fames, nec alud quicquam, quod naturae modum excedit, bonum.* Így ír Hippocrates, sem az igen megelégedés, sem az igen meg éhezés, egyéb-is, valami a' természet módját meg-haladja, nem jó. Azt mondja ugyan ő máltt, hogy *ha az Ember keveset észik és iszik, semmi nyavallyában nem eszik*; sőt a' koplalást fok nyavallyának nem tsak el-kerülésére, hanem meg-orvoslására-is igen ditséri. De jegyezd - meg, hogy a' *Keves ételen* a' nem telhetetlenkedést érti: a' koplalást vagy éhezést pedig tsak az olyan

nyavallyák ellen *commendallya*, mellyek lehetetlenségből fármaztak vagy fármosok: a' mint e' következő zavaai eléggé világosítják.

Ha úgy mond, *a' nedves testü ifjának* *knyos nyerseségtől* *vagyon nyavallyája*, *ha* *ja-is az ételi*, *hasonlatlan adatik a' neki.* *a' fázaz és forró természetü ifjat a' sok ál-* *omság és munka miatt leli a' hideg*, *hanem* *ja-is az ételt és italt*, *még-is gyakran* *néki mindenekből adni.* *Ha azért*, *hogy* *ssal rövideden mindent ki-mondjak*, *az* *is az egészséges Embereknek hasonlatlan*, *me-* *el hasonlatosabb léken az erőtlenségeknek*, *ival-is inkább a' betegeknek!*

A' Kevés étel bizony a' gyomorba és *kbe meg sem akad.* *Innen rövid idő alatt*, *levén azoknak minn dolgozzanak*, *mitől* *ogattassanak*, *magokat kezdik éméltetni*; *el-* *mulnak*; *el-erőtlenülnek*; *spasmusokkal*, *fél-* *meg-telnek*; *az ő üregjeikben imitt amott* *g-maradt és meg-tsipösült nedvességektől* *ttatnak 's a' t.* *De a' kevés ételből ned-* *ség sem képzülhet annyira való*, *hogy az* *ket illendőképen ki-sezithesse*, *a' vért meg-* *thassa és édesithesse*, *melly miatt az erek* *tudják a' nedvességeket elegendő seb-* *gel mozgatni*, *képzíteni és a' szükséges hely-* *által tenni*; *a' honnan szükségesképen el-* *nem lokára az egész testnek soványodni*; *vérnek magában meg-kell tsipösülni*,
rot-

rothadni 's a' t, *Berberbaave* az énségből következő változásoknak, a' mint t. i. azok egymás után támadnak, ilyen rendet tsinál: „*Fel-bőfögés, hányás-erolterés, el-ájulás, az étel-nek eleintén erős kívánása, de majd végkepen el-vefése, erős komjuzás, belső fázarság, erőtlenség, has tekerés, korrogás, az epének meggyűlése és fel-gyűlése, okádás, el-sóvanyodás, álmodlanság, nyavallya-törés, meg-dubödés, halál.* Ezekből világoson ki-hozza azt-is, hogy az éhség fokkal több és v-fedelmeűbb nyavallyákat kál, mint a' telhetelenség. Közönségesen úgy tartják, hogy hét napok alatt éhel meg-halna az Ember: melly a' jó egészséges, erős munkás, fokot vigyázó, forró és véres természetű, fokot iz-zadó Embereken, a' kis gyermekeken, erőtlen öregeken, foptató dajkákon, és betegségből újjanon fel-gyógyáltakon, a' kik, a' mint fellyebb-is említők, fokkal nehezebben áthatják az éhséget, meg-is eshetnek. De a' betegek, fokot aluvó, kövér, *phlegmaticus, melancholicus* Személyek, mint fők példák bizonyítják, két, három hetekig, hólnapokig, fél, sőt egész Éltendeig-is el-éltenek minden étel és ital nélkül. Mó'ses, Illyés, 's Id-vezítők-is 40. napokig semmit nem ettenek. De ezek mind rendkívül való dolgok. Rend-fzerint azért meg-kívánja a' természet, hogy leg alább egyfzer, kétfzer étellel minden nap meg-elégittesék.

Hogy ha pedig vagy egy, vagy más
októl

kénfzerítettünk néha fokáig nem enni, hasznos. [1. Az alatt, leg alább vizet, ran innya, mivel ez által a' belső ré- en a' nedvességek 's a' vér-is a' tsinős- ol és rothadástól szépen őltalmaztauk : an pedig gyakor, kevés, leves gyenge- ken kezdeni, és úgy lépni több és ke- nyebb eledelre, mert az éhség a' gyom- igen el-fokta gyengíteni. [2. A' munká- és vigyázástól, a' mennyire lehet, ma- kor meg-tartóztatni; mert a' nedvességek- el-vékonyodását, el-apadását, meg-tsipösü- t és rothadá-át mindenik sierteti.

§. CCLXXVIII.

A' fok étel a' gyomrot felettebb ki-se- zén. [1. Azt meg-eröteleníti, és így ma- is az étel csak taknyos, peshedt, etzetes, hadt, durva nedvességgé, nem pedig valósá- : chylussá válhatik, mellyből vérnek is épen onlónak kelletik kézülni. [2. A' körül- vő részeket, úgymint jobb felől a' májat, l felől a' lépét, hátul a' le-menő és fel- vő nagy edényeket, fellyül a' mejj üregit abban a' tüdőket meg-fonitván, a' vérnek bados által folyá-át azokon meg- adállyoztatja. Mellyekből könnyü lézen ag-érteni, miért hogy a' fok ételt olly gyak- n nehéz lehellés, gyomor fájás, has-tekerés, s-menés, okádozás, belső részeknek meg-du- lása, lomhaság, éntelenség, el-foványodás, toba éz, 's több e' félek követik? A' Né-
Y metek

metek közt közmondás hogy a' telbeteitlenség eleitől fogva több Embert ölt-meg, mint a' fegyver és dög halál. Ritka madár bizony a' vendégeskedésen igen kapott őz ember é' világon. Mi az oka hogy a' nagy Urak a' begény embereknél rend szerint rövidebb életűek? a' mindennapi dugtik lakás. Egy Birkának tápláltatására egy kis mező, sok Élőfántoknak egy kis erdő elégseges, az Embert a' tenger 's föld sem tudja bé-tölteni. De vallyon azért é, így ír a' bölts Seneca, mintha a' természet nekünk meg-elégíthetetlen hasat adott volna, midon illy kis teslet adott? Nem. Mert vallymi kevés az a' mi a' természetnek adatik kevéssel meg-elégzik az. Nem-is az éhség áll nekünk olly sokban, mint a' nagyra vágyás. A' Has kevelés-is fokot-is bé-fogad: kemény, de nem alkalmatlan *executor*: fokot kér, de ha nem adhaté kevéssel-is meg-elégzik. *Hieronimus* éava. Tapasztaltuk bizony mindnyájan fok százszor mi magunkba a' gyomor rendkívül való meg-terhelésének ártalmait; tapasztaltuk a' mértékletes életnek szép hasznait: de még-is olly bódogtalanok vagyunk, hogy arról csak teli hással szeretjük *disputálni*, ha pedig ki-üresült gyomrunk e' hasznos *virtusnak* könnyen bútsut adunk, a' mint ezt elmésen megjegyzi *Ambrosius* egy helyt a' böjtről való prédikátziójába. *Galenus* írja magáról, hogy ő gyermek és ifjú korába igen beteges volt: de az orvosi tudománynak tanulására adván magát, észre vette

vette hogy az a' fok ételtől volna; és azután
 fo'ha egészen jól lakva az a'ztaltól fel nem költ,
 mellyel egészsége egészen helyre állott, 's
 állandóképen meg-is maradott. Ezen regulát
 mások-is fokban, mint tsalhatatlant, igen jo-
 vallyák az egészség meg-tartására, 'S igaz-is
 az hogy a' gyenge gyomru, erőtlen, beteges
 Emberek ennek meg-betsülhetetlen hasznát ve-
 hetik. De a' jó erőben lévő egészséges Sze-
 mélyeknek, hogy se a' joblakás, se a' kop-
 lalas, mint fokatlan és fokozor el-kerülhetet-
 len dolog, ne árthasson, fokkal egészségesebb-
 nek tartom Celsussal: „Semmiféle ételnek nemét,
 „mellyel a' Nép él, nem kerülni, most vendég-
 ségben lenni, most onnan ki-maradni, most
 „kelletinél többet, most kevesebbet enni Használó
 tanácsot ad Plutarchus-is „Valamint (úgy mond)
 „a' hajófok tífza időben valamenyre ki-tárgalt-
 „ják a' vitorlákat, ha pedig valami fél-v-éktől
 „félnek, azokat öfvébb húzzák, úgy az egészsé-
 „ges testnek-is a' mértékletes diaetán túl lehet né-
 „ha lépni: ellenben ha valami nyárvallja kezd
 „magát jelengetni, álló okosabban tselekedni.

§. CCLXXIX.

Hogyha pedig valaki maga gondolatla-
 nál gyomrát rendkívül meg terhelte, hasno-
 ron tselekdzi. [1. Ha az ételnek egy rézít-
 ninél hamarébb ki-okádja, követvén ebben a'
 rnézetet, a' melly fok gyenge gyomru Em-
 ereket, főként pedig a' kis gyernekeket, a'
 k ételből és italból követkehezto nyavallyaktól

a' gyakor hányás által fokott meg-tartani. A' hányás után pedig jóvalya *Celsus*, hogy egy darabotskáig az ágyban tsendesen nyugodjék, azután testit laisan kezdje gyakorolni. Ez az oka hogy a' gyakran vendégeskedő és dobzódó régi Romaiaknál olly igen commendáltatott és fokott dolog vala az okádás. [2. Ha a' következendő órákon minden elme és testbéli foglalatosságokat félre tézen. [3. Más nap jól meg-koplaltatja magát, a' gyomrot és beleket a' rož eméztésből gyűlt tisztátalanságtól holmi gyenge *laxativával*, a' vért pedig más nap erőls *commotio* által támaztott izzadáással meg-tisztítja. [4. Étel után három, négy órával két, három finstia *kávé*t, *herbathét*, vagy tizta meleg vizet hörpöl, hogy így, az ételnek meg eméztetett réze hamarébb ki-takarodván a' gyomorból, a' mi hátra marad, azzal könnyebben bírhañson a' gyomor. [5. A' fűzerzámok, jó bor, ro'solis, gyomor erőfitő *spiritusok* és *Tincturák*-is a' hideg és taknyos gyomron valamit segíthetnek; de a' hevesébb természetűeknek rendkívül való forróságot, és fő fájást tsinálnak.

§. CCLXXX.

II. D I K K É R D É S.

VAllyon, a' kiktől ki-telik, egy, két tál ételből jobb léfén-e meg-elégedni, mint sok félét együvé enni? Vagynak, kik a' sokféle ételt egészségesebbnek tartják, úgy ítélvén, hogy egyik

másiknak meg-emeztését segíti . De sokkal
 ban okoskodik *Hippocrates* ; A' külömböző
 méfektű ételek , úgy mond ; a' gyomorba öfve
 orodnak , és midőn azok közül egyik lama-
 b , a' másik későbbre eméktődik-meg , mind együtt
 g-v-fnek . Régen , míg kevés és együgyű etel-
 éltének az Emberek , sokkal erősebbek ,
 észélesebbek és hosszabb életűek vóltanak .
 ma-is , ha a' hegény Embereket , a' pom-
 s a'ztalókat tartó Urakkal egybe- vetjük , vi-
 gofon tapaftraljuk . Efelett , a' sokféle éte-
 közöl ez-is , amaz-is finével , ízevel , faga-
 zat addig tsalogatja a' femet és fájjat , hogy
 g-lehet azokból a' gyomrot rendkívül meg-
 m-terhelni .

§. CCLXXXI.

FII-D I K , K É R D É S .

*Allyon Napjában hányfor enni leg-egésze-
 sebb ?* A' Sidók és Persák napjában két-
 r éznek vala , mint azokról *Tóbiás* , ezek-
 l *Xenophon* irásban hagyták . A' Görögök ,
 mint *Áthaeneus* meg-jegyzi , négyfzer , ötför-s-
 ztalt teritének vala . A' Rómaiak-is , a' *Sue-
 nius* bizonyság terele fzerint , eleinten tsak
 étfzer , de azután , el-merülvén a' dobzódás-
 an , a' Görögök módjak fzerint , reggel-is ,
 elbe-is , dél után-is , estve-is jól laktanak .
 az Anglus , Belga , sőt már ma a' Német
 Irak-is , napjában tsak egyfzer , az az , dél
 tán két , három óra tájban éznek , hogy így

lózan fővel egész napi dolgokat el-végezván, az ebéd utáni időt egészen *recreationra* fordíthatásák. Ebben-is, mint egyéb dolgokban sokat téken a' fokás. De a' gyermekeknek, fogpátós affonyoknak, betegségből újjanon gyógyúltaknak, el-éhezteknek, minthogy teitek több tápláló nedveiséget kíván, gyomrok pedig egyfőer keveset bírhat el, ötzőri, hatzőri étel-is szükséges. A' mezei munkásoknak-is, kikben a' fok izadás miatt a' vér erőssen apad, és a' nagy melegség miatt hamar meg-tsipősül, ez napában háromzör, negyőer-is meg kívánratik. A' kik kevesebb *commot* téznek-is, ha ebédet 12. órakor, vatsorát 8. orakor mértékletesen éznek, sokkal egészségesebb, mintha napjában csak etzőri ételre zoritják magokat. Mert így későre halasztván az ételt, többie nagyon meg-éhezve ülnek a'ztalhoz, mely miatt mind igen mohón éznek, mind feletőbb meg-terhelik gyomrokat. *Inkább meg-terhelődöl (így ír Sanctorius,) ha egyőer nyolcz fontot, mint sem ha kétőer tiz fontot meg-ékel.* Efelet tapasztalta a'zt-is ez említett zemes Oloz Doctor, hogy, kivált a' forróbb természetűek, ha vatsora nélkül fekűfnek-le, harmad része a' bőrön ki-gőzölögni fokott *materia*nak, azon éjtzaka benne reked; mely miatt, nem csak rozzúl aluznak, hanem fejek-is náthával meg-rakódik, zédül; zívek

faj; valk zemek lükög; húlók el-lágyúl; kar-
jaik meg-merevednek; söt vóltnak a' kiket
a' nyavallya-is ki-tört.

§. CCLXXXII.

IV. D I K K É R D É S.

V Alljon ebéden, vagy vatsorán kellett-e jobban
lakni? Ávicenna régi hires Arabs orvos,
az egéznapi eledelt három részre osztván, két
részit ebédre, egy részit vatsorára szabja. Ha-
nos tanáts-is ez mások felett azoknak, kiket
a' nátha, *fluxus*, hideglelés, gyomor fájás
igen tart; úgy a' véneknek, tanuló, heverő,
böven ebédlő Embereknek-is, és a' kik ejtő-
ka utazni vagy valamit dolgozni akarnak,
mivel a' jól lakott Embert hamarébb el-nyom-
ja az álom. Ellenben a' forró és száraz ter-
mészetűek egész nap keményen dolgozók; az
ejtőszakát végig aluvók, 's így foktak, bőveb-
betskén-is bátran vatsorálhatnak. Ezeknek
jóvallya kétség kívül *Galenus*-is az ebédnél
gazdagabb vatsorát. A' Rómaiak közönsége-
sen vatsorán foktak vala jobban lakni, nem is
annyira árthatott e' nekik, mert elein varso-
ráltak, és igen későn mentek le-fekünni.
Másként, ez egyebekben bőlts de a' dobzó-
dásban el-merült Nemzetet az étel és ital kö-
tül való *diætában* nem illő követnünk. Ta-
pattalt dolog ugyan-is, hogy midőn estve
gyomrunkat erősen meg-terheljük, hamar el-
nyom ugyan az álom, de nem sokára fel-
ébre-

ébredünk, és egész éjszakánk nyughatatlan lé-
zen, és az étel gyomrunkban meg-vefzén,
erős bomjuzást, fájnak rof izét, gyomor
fájást, keserü poshadt fel-bőfögést, has te-
kerést, náthát, fobéli nehézséget, el kábúlást
's a t. okoz. A' kiknek hasok rendszerint fo-
gulva fokott lenni, ha estve sok húst vagy
egyéb kemény eledeleket éznek, reggel jó
lékek lézen.

§. CCLXXXIII.

V-D I K K É R D É S.

V Allyon az ételt levesen jobbé kezdeni, vagy
keményebb eledeleken? Némellyek azért,
hogy az éh gyomornak mind *materiája*, mi d
ideje legyen, a' minn dolgozzék; és hogy a'
gyomor öblös fenékin a' leves étel az alatt,
míg fellyül a' kemény étel meg-emeztődne-
tik, meg ne vefzén, kemény eledeleken kez-
deni az ételt hasznosabbnak tartják. De a'
természettel meg egyezőbbképen tselekeznék,
a' kik az ő üres gyomrokat és beleket rágó
erzetes nedveséget és keserü epét valami le-
ves gyenge étellel minél hamarébb igyekezik
el-óltani, és az éhség miatt el-lankadt *spiritu-*
sokat az egész testben, közelebb pedig a' gyo-
mornak és beleknek *fibráiban*, e'féle hamar
chylussá való és a' vér közti által ható eledel-
lel kívánják meg-éleztetni. Meg-egyez ebben
velünk *Hippocrátes*-is, midőn így ír. A' kik-
nek *kapora meg-újítás* kívántatik, azoknak
leves.

leves és nedves ételt kell adni, a' kiknek még ennél-is szaporább, fogokkal kell éleketni, a' kiknek pedig a' meg-újulás későbbre fiúkság, kevény eledelekkel tápláltassanak. Nem-is kell úgy gondolkodni, mintha az ételek, a' mint azokat éveztek, a gyomorba egy máson olly rengeteg állanának, és hogy addig, míg a gyomor mindeniket tökéletlen meg nem emészt, semmi abból ki nem folyyna; mert azok ott szaporán egybe zavarodnak, kivált a' leves étel ellyül kerül, és a' mely rész el-készült, az a' elekre föntelen folydogal alá. Leg több álnát pedig a' leves ételnek az egyébként-is iraz testü és fokat bomjuzó éh Emberek veszik. De az hideg és nedves természetűek, és mások-is akkor, mikor az ebédkori étel még egészen nints meg-emésztetve, vagyha gról fogva így foktattak magokat; leves nélkül el-lehetnek. Az igen könnyű emésztő gyenge és leves étkekkel való hozzáfűst gyomor gyengesége és has forulás fokkövetni.

§. CCLXXXIV.

VI-D I K K É R D É S.

Allyon az ételnek kell-e többnek lenni, vagy az italnak? étel előtt jó-e innya? és közben fokafonként keveset keveset innya? És egesebb-e, mint az ételt sok itallal egyfersen bé-rekeftetni? Mennyi ital kívántatsék azoknak az ételhez képest, azokból a' miket

§. CCXLIII. az itálnak hasznairól közönségesen mondottunk, ki ki könnyen meg-határozhatja. A' mi az étel előtt való italról illeti. A' Görögökről írja *Attheneus*, hogy étel előtt tiz, hűz pohár bort-is meg-ittanak, és *Cleomenes*nek a' *Lacedemon*-béliek Királyának takarékságát ditséri, a' ki vatsora előtt csak egy egy pohár bort szokott vala adatni Vendégeinek. Innen tsúzott-bé talám ama' Közmondás-is: *a potu incipe coenam*. Meg-is lehet ez vatsoran ollykor, mikor az ebédi étel még egészen nints meg-eméztödvé, és a' éomjúság kívánja. De üres gyomorral bort innya nem jó; mert ez a' vér közli mindjárt által falad, és azt nagyon fel-gyújtja, és fő fájást okoz: a' viz pedig a' gyomrot és a' belső rézeket erőssen meg-hűti. Étél közben-is gyakran keveset keveset innya az etkeri vagy kétkeri fok itálnál jobbnak tartom; mert így a' éomjúság-is inkább múlik, a' gyomor és körül fekvő rézek sem érzik-meg annyira az itálnak hidegségét, az étel-is az itallal hamarébb és tökéletesebben egybe elegyedik.

Hát az időközben való és az éjszakai italról mit lehet ítélni? Sokan ezt igen ártalmosnak tartják; és hogy az az Embert vizkorságra, rezketegességre kézítené csak nem hit-rel állatják. *Sanctorius*-is úgy tapasztalta, hogy ez a' böron való láthatatlán ki-gőzölgést akadályoztatóná, melly leg alább annak, hogy a' gyomorbéli eméztés ilyenkor meg-bomlik,

világos jele volna. De *Gorter* azután élt Belga tudós *Doctor* azt írja *de Persp.* hogy ő a *Sanctorius* módja szerint, ottan ottan mérgetvén a' maga 's mások' testit, gyakran próbálgatta, ha volna-e valami különbség a' látogatlan ki-gőzölgesben ha étel után két, három órával egy két pohár vizet, sert vagy éppen bort ivott volna, mintha ételközben, vagy étel után ivott volna annyit. De majd semmi különbséget nem tapasztalt. Mellyből sem ok nélkül, ki-hozza, hogy sem időközben sem éjjel, ha a' éomjúság kívánja, mértékletesen akármit-is innya, nem olly veszedelmes mint közönségesen az Emberek gondolk. A' mértéken túl lépni másként, időközben ártalmasabbnak tartja ő-is, mint mindent étel után. De ha az italoknak természetesen, és a' éomjúzásnak akármi lehető okait fel-fűtük-is, mihől k'vetkezhetnek az időközben való és éjtökai ital miatt az a' képzelt ártalom, én ugyan nem látom. Jobbnak tanám bizony én-is ilyenkor nem éomjuzni, ha éomjúzol akármitol legyen-is az, innya jobbnak tartom, mint belső rézeidet éomjuzással epeztetni.

§. CCLXXXV.

VII-D I K K E R D É S.

Allyon faporán enni-e jobb, vagy pedig fűp tessen? A' ki igen mohón eszik, a' falajtól meg-rágni alig érkezik. Már pedig ha az

az ételt előre fogainkal jól meg nem törjük és vagdaljuk, és fájunkba a' nyállal és aérrel jól egybe nem elegyítjük, a' gyomorba jó *chylus* abból épen nem készülhet, hanem megposhad és rothad az ott a' hozzás mulatás közben, a' mellyből gyomor fájás, fél, puffadság, májnak, lépnek, *glanduláknak* megdugulási, a' vérnek tisztátalansága 's több e'f-félék önként következnek. Innen az Arab-soknál közmondás: hogy a' ki a' falatot jól meg nem rágja, az a' maga Lelkit gyűlöli. De minthogy fog nélkül nehéz a' falatot ilendőkepen meg-rágni; meg-jegyeztetnek ez alkalmatósággal azok-is, kik dió, mogyoró töréssel és egyéb kemény dolgoknak rágásával, hidegnek a' meleg után hirtelen fájokban való vételével, fájoknak nem tisztításával, vagy minden kis fájdalomra való ki-vonatással fogaikot idő nap előtt el-vefztegetik. A' fogak bizony az egészségre olly fűkségeseek, hogy maga az UR ISTEN II. Mós. XXI. 27. törvény zerint parantsolja; ha valaki a' maga szolgájának vagy szolgájának fogát ki-ütendi, tartozzék azt szabadon el-botsátani az ő fogáért. Régen, a' mint Hoffmann Menáviusból írja, a' Törököknél nem volt senkinek szabad a' maga fogát ki-vonatni, hanemha a' Királytól nyert arra engedelmet. Az *Esculapius* Templomában is ön fog-vonót függeztettek vólt fel, jelentvén azzal, hogy addig nem kell a' fogat

ki-húzatni, míg az ónnak nem enged. Más-
ként, ha felettebb való odvoítságok miatt az
ételbe haénokat nem vehetjük, vagy attól
félünk, hogy meg-vezert gyökerekkel az ál-
kaptzákot vagy a' közféd fogakat-is meg-
rontják, nem csak illő, hanem szükség a' roz
fogakat ki-vonatni.

HATODIK RÉSZ.

A' TESTNEK MOZGATÁSÁROL ÉS NYUGTATÁSÁROL.

§. CCLXXXVI.

A' ki ézik, egékségben nem maradhat, ha
nem dolgozik. Azt mondja Hippocrátes.
Iafonlóképen szól Gálénus-is. Az egékség meg-
irtását, úgy mond, dolgozáson kell kezdeni.
Iints bizony, így ír Fr. Hoffmann, az egékség
eg-tartására és a' nyavallyák el-fördítésára egy
ifnosabb és bizonyosabb orvosság, mint a' test-
ek mozgatása és gyakorlása. Ávicenna régi hi-
s Arabs orvos-is úgy íté, hogy ha az Em-
rek magokat annak idejében és módjával
moveálnák. minden orvos és orvosság nél-
l el-lehetnének. Tapasztalt dolog ugyan-is
, hogy a' gyakor commotiót tévő Személ-
eket a' calculus, kökvény. negyednapi hi-
glelés, hypochondriaca nyavallya, sárgaság,
scor-

scorbutus, vizkorság 's több e'ffele hozzás nyavallvák sokkal ritkábban járják, mint a' kik uléssel és heveréssel töltik idejüket. E'ffellett, csak a' felettebb való erőlködéssel el ne rontsák és szárazzák testeket, szebb élniük-is, virgontzabbak, erősebbek, vígabbak, jobban ehernek és alhatnak; minden apróság változását az aérnek és egyéb hibáit a' rendes *diætának* nem olly könnyen érzik-meg; vorulással, vizellet meg-rekedéssel, náthával-is ritkán bajoskodnak, [mellyek a' jó egészségnél tsalhatatlan jelei ö benne;] E' mellett hozzább életük, későbbre vénülnek-meg, 's vénségek-is nyervebb és elevenebb mint a' kényes, túnya, rest Embereknek. A' heverés így ír *Celsus*:)

„a' testet puhává, tongyóvá téti, a' munka meg-erősíti: az hamar meg-vénülést, ez hozzás ifjúságot okoz. De nem tsak a' test egészségének, hanem az elme *virtussainak* öregbítésére-is igen hasznos a' rendes *commotio*.

Tsuda dolog az-is, így szól *Plinius* egyik Leveliben, mennyire meg-újul és fel-ébredkedik az elme, a' testnek mozgatása és gyakorlása által. A' bölts *Seneca*-is, hogy az elme nagy dolgokra fel-emelkedhesék, a' tiszta aérben való gyakor séjrást commendálja. A' közönséges *experientia*-is bizonyítja, hogy a' rendes *commotio*val élők, a' heverő *melancholicusok*nál sokkal tisztább, élesebb, serényebb elméjük; mind befevédekbe, mind írásaikba értelmesebbek, sőt

erköltseikre nézve is elebb valók. A' korhelség vértet fűl.

§. CCLXXXVII.

Okát sem lézen nehéz meg-érteni mind-
ezeknek, ha fel-vézzük, hogy a' nyavallyák
miként eredjenek vagy a' gyomorbéli rof-
témzésből, vagy a' vérnek jól el nem ké-
zülhetéséből, vagy az ebben önként termő tisztá-
talanságoknak ki nem takararodhatásából. Ugyan-
s, (1. Midőn a' *commotio* közben a' gyomor és be-
ek rázódnak, a' gyakrabban és erősebb ki's
e-lehellés alkalmatoiságával a' *diaphragma* a'
alnak *musculussai* által és a' fok ide's tova
aló hajladozás miatt vatskoltatnak; a' körül-
kvő rézek fel-melegeznek, a' nedvességek
indenfelé's következképen a' belső rézek-
is bővebben's melegebben follynak, nem
het a' gyomorbéli eméztésnek faporán's jó
óddal véghez nem menni. (2. Midőn a'
tnek külömbb külömbb rézeit mozgató és
mennyen tartó *musculusok* most fel-puffad-
k, most le-erezkednek vagy meg-lágyúlnak,
köztök el-menő nagy ereket és azoknak
nek el-terjedő ágatskáit mind annyifor ke-
nnyen szorongatják's vatskolják, a' ben-
lévő vérnek és egyéb nedvességeknek
ségesképen sehelebb és erősebb keringésre
etik indítani, és így a' vér gollyóbúfáinak
máshoz és az edények oldalaihoz való
s súrlódások miatt az egész testnek fel-kel-
melegülni; a' nedvességek hideg, taknyos,
eny-

enyves vastagságának szaporán el-kelletik ölni, az az, a *chylus*nak vérré, a' vérnek tápláló és egyéb természeti nedvességekké kelletik válni, és azután illendő bővességgel a' rendelt helyekre által költözni; a' hasonlatlan és meg-vevett részeknek-is magok útjain idejénkorán ki-kelletik hajtani. A' mellyek mig ezen módon a' mi testünkben véghez mehetnek, ahoz mind addig semmiféle nyavalkya nem közelithet.

§. CCLXXXVIII.

Látjuk azért így elég világosan a' rendes *commotioból* következő hűsöknak valóságos *fundamentumát*. De egyézersmind azt is ki-ranúlhatjuk, ugyan ezen *commotio*, ha a' rendes határt gyakran meg-haladja, mi károkat és veszedelmeket okozhaíson mind a' testnek, mind az elmének? El-rontja t. i. ez és meg-erőtleníti a' *musculusokot* és inakot: idő nap előtt meg-fáraáztja és merevíti a' testet. Innen vagygon, hogy ha el-nezed, és a' kényére tartott állatokkal egyben veted a' gyermekségitől fogva kúntelen erőis munkával terheltetett paraít Embert, és a' zegény el-tsigázott barmot, ha *machinának* inkább gondolnatod, mint eleven állatnak. E' felett, a' fok és gyakor izzadás által a' nedvességeket-is meg-sűríti, meg-vastagitja, és enyvesíti; melly miatt az erőis mezei munkával élő Emberek igen lassan mozdulhatókká, késő, durva és ostoni elméjüekké léznek. Továbbá, midőn az erőis

commotio a' vért rendkívül sebes és erős futásra indítja, olly nagy melegséget támaszt abban, hogy e' miatt rövid idő alatt megkelelésék annak tsipősülni és rothadni: olly nagy erővel tsapodnak és tojattatnak a' valtagabb nedvességek az élő-ereknek erősebb ágatskáiban, hogy ott meg-rekedvén vézedelmes *inflammatio*kat vagy kelevényeket, meg-kövesedéseket, rothadásokat 's a' t. tsináljanak; vagy pedig el-faggyatván és ki-hasogatván az ereket; vér-pökéseket, vér-folyásokat, gutta-ütést, és több e'féle romlásokat okozzanak. E' mellett hányzor nem történt a' nagy erő-ödés és fehéngés, miatt az inaknak, *tendók*-ak, *musculus*oknak el-fakadása, tsontoknak i-fitzomodása, meg-görbedése és el-törése, has éregnek vagy más hártyáknak ki-nyúlása, meg-hasadása 's a' t. a' honnan a' fok sérvések, omózások, tökösségek mindenféle igen esmétes vendégek.

§. CCLXXXIX.

De tapasztalt dolog lévén, hogy azon y forma *commotio*-is ennek használ, amannak eddig árt, sőt azon Személlynek is, ha jó óddal nem follytatja, könnyen nagy kárt tet az, a' melly egyébként szépen használt lna; Éükség legyen a' testnek mindennemű akorlásiban e' következendő hat *Regulákra* yelmeznünk.

1. Minél inkább és régebben foktatta va-
i magát ez vagy amaz munkára, ha vén,
Z ha

ha erőtlen, ha beteges-is, sokkal későbbre és nebezebben érthet a' meg néki, ha néha a' határon túl lépik-is, mint a' kik a' munkához nem szoktanak, ha kinté ifjak, erősek és egészségesek-is. Egyéb iránt a' száraz, és forró természetű, vékony és tsipös vérű, vér folyásokra hajlandó, erőtlen, és beteges Embereknek kevesebb és gyengébb *commotio* kívántatik, mint a' jó egészséges, erős, testes, phlegmaticus, a' hízásra és a' vérnek rendkívül való elbővülésére hajlandóknak. Nagyon hibáznak tehát, [1. Az olyan Leányok és Agyonyok, kik majd egész életüket ülésbe kívánják tölteni, holott az ő nedves és sok vért tsináló testeknek a' *commotio* még szükségesebb volna, mint a' keményebb és forróbb természetű Férfiaknak. A' Hólnapi vérfolyás bizony semmitől olly gyakran meg nem reked, és fejjére nem változik, mint a' test gyakorlásának elmulatásától, és semmitől bizonyosabban meg sem gyavúl, mint a' mindennapi jó *commotióktól*. [2. A' viselő Agyonyok, kik felvén hogy magzatjokat elcsúsztatják vagy félzeggé tézik, még mozogni is félénységgel alig bátorkodnak; jóllehet az egész Világ előtt elismeretes dolog az, hogy az ilyen Anyák sokkal gyakrabban szülnék időtlen, és élő magzatok-is többször félzeggé, sokkal gyengébb, kisebb és betegesebb, mint a' kik terhességeknél egész idejét nyugtalan való *commotió* és rabotás munkák közt töltötték-el. [3. Azok az Atyák és Anyák, kik a' természet

rendelése ellen a' magok gyermekeiknek egészségeket meg-tartani gondolják azzal, ha őket még a' szabad aérre való ki-lépéstől-is el-tiltják. [4. A' Éptatós Affonyok, kik hogy több és jobb tejek legyen, a' házban rekedvén semmit nem dolgoznak, nem vévén észre, hogy így sem a' gyomorbéli emésztés, sem a' vér kékülés nem mehetvén jól véghez, sokkal kevesebb és rosszabb tejeknek kell lenni.

§. CCXC.

II-dik. Ki miféle eledellel él, a' commotiúnak-is ahoz alkalmasztatottnak kell lenni, az az, a' kevés és gyenge eledelhez kevés és gyenge commotio, az, sok és kemény eledelhez sok és kemény commotio kívántatik. Ditsekedik Hippocrátes: hogy ezt a' Regulát az Emberi Nemzetnek háznára leg előzőr ő találta fel, és azt mondja, hogy a' ki azt ki-tanulhatta, mennyi és miféle ételhez mennyi és miféle gyakorlása kívántásé a' testnek, az a' maga egészségének épségben való meg-tarthatásának tsalhatatlan fundamentumára reá akad. A' bizonyos, hogy ha az erős munkás paraszt embert olly gyenge és könnyű emészthető eledelre fognád, mellyel a' benn ülő kényes Személyek tápláltnak, ha ő-is dolgozni meg nem fűnnék, rövid idő alatt erejével együtt húsa el-fogyna, és bizonyoson le-betegednék; úgy a' benn ülő kényes ember-is, ha munka nélkül a' parasztnak durva eledelivel kellettnek élnie. A' gyakran vendégeskedő udvarokban-is, a' hol majd aztal

után tántzok vagy egyéb testet gyakorló mulattságok tartatnak, finesebbek, virgoztzabak, egészségebbek az Emberek, mint a' hol étel után ki ide, ki tova dől, hever és aludlik. Az ilyenek többire sárgák, lomhák, *hypochondriacusok*, *melancholicusok*, betegek.

§. CCXCI.

III-dik. Regula. Minél erősebb és fázazabb hideg van, annál több és keményebb legyen a' commotio, minél nagyobb hőtség uralkodik, a' commotio-nak-is annál kevesebbnek és tendesebbnek kell lenni. Oka önként megtettük.

IV-dik. Regula. A' napnak részeire nézve, a' Reggeli commotio leg hasznosabb, mert ekkor az aër hivesebb lévén, nem melegtül és izzad olly hamar meg a' test: az erő-is az álmó által meg-újult: ez eméztés el-végződött, és az éjtzakai nyugalom alatt mind a' gyomorban és belekben, mind félyyel a' testnek egyéb részeiben meg-gyült és főtt takonynak és egyéb tisztátalanságoknak ki-hajtattatások leg szükségesebb, 's könnyebben-is véghez-mehet. Délkor többire meleg van; Estve pedig a' commotio által gerjeztett izzadságot az éjtre bekövetkező hideg az egészségnek nagy kárával könnyen vízfá verheti.

V-dik. Mind igen éh, mind igen tel gyomorral erős commotiot tenni únalmos-is, de ártalmos-is; mivel, ekkor eméztetlen rázódnék ki az étel a' gyomorból, a' nyers vastag chylus-is, erőszakon tojattatván az edények

őrozságiban meg-dugulna: akkor pedig erőnk fintsen, de a' vérben önként támadó tsipőség-is ez által öregbítetnék. *Igen fel melegedet testel se bátorságos mindjárt ételhez fogni*; mert ilyenkor a' gyomornak és beleknek fibrái az őket éleztő *spiritusoktól* meg-fojtattatván, a' nedvességek-is a' külső rézekre vitérvén, a' belső rézek igen erőtlenek; a' *porusok* vagy bé-élvő edények-is igen ki-nyílván lévén, a' *chylus* olly nyersen és vastagon éívnák-bé, hogy az, réz érint hennek rekedne-meg, réz-érint a' vért vétegetné-meg durva és taknyos nyersésséggel. E' pedig mindenik lök, nehéz nyavallyákat húzna maga után. Okoson tselekedik azért, a' kik, ha a' kételenség enged, étel előtt fél órát, étel után pedig egy órát dolog nélkül töltenek.

VI-dik, és utolsó *Regula*. A' *commotiót* másoknak-is, de kivált a' éokatlanoknak *félség* mindenkor *tsendesen kezdeni, és úgy lépni nagyobb nagyobb gráditsra*: Nem-is jó azt tovább nyújtani, az egészségre nézve, hanem csak addig, míg a' test egyenlőképen fel-melegedvén meg-puffad, és azokból ki-jövő gözt verejtek, az ortzának eleven pirotságát halovány fejjerség, az egész testnek vídám sérénységét unalmos lankadság kezdi követni. Ekkor az izadtságot szép tiszta ruhával le-törölvén gyenge hives árnyékba meg-nyúgodni, és a' kinek tétzik egy, két fintsia meleg *theát* törpölni, vagy hideg vizet-is keveset, innya

hasznos legyen. De az izzadó testet, akármilyen légyen az, hirtelen meg hűtteni igen veszélyes. Ha ki a' fok hideg viz italtól magát nem tartóztathatja, a' commotiótól akkor meg ne fűnjék.

§. CCXCII.

A' régi Görögök és Rómaiak, hogy ki ki ö köztök maga *rangja* és ereje szerint egész gyermekségitől fogva magát gyakorolhatta, és a' hadi, és mezői erősi munkákra, hidegnek, melegnek, koplalásnak, álmodatlanságnak ártalom nélkül való el-zenyvedésére szoktathatta, sok játék néző helyeket építettek vala; és a' győzedelmeskedőt szép jutalmokkal tüztelik vala. Vóltanak, kik énekléssel és kiáltással, vóltanak kik futással, lovaglással, fekerezéssel, lökéssel, új-húzással, rojakodással, küzködéssel, verekedéssel, kardoskodással 's több e'félelkel verélkedtenek. Ma ilyen közönséges játékok nintsenek, hanem különösen gyakorolják az Emberek magokat, hajókázás, fekerezés, lovaglás, séjtálás, járás, futás, lökdösés, tánczolás, éneklés, becézés, kiáltozás, loptázás, küzködés, emelés, kártyázás, kotzkázás, biliárdozás 's egyéb e'féle mulattságok által. Minthogy már ezek közzül kinek egyik, kinek a' másik tapasztaltatott jobban használni, lássuk réndel, mellyik mifele változásokat szokott okozni a' testben.

§. CCXCIII.

A' Hajókázás (de nem a' hajó hajtás,)
tsen-

tsendesen folyó vagy álló vizen a' *commotio*-nak leg gyengébb neme; mert ebben semmi tagnak ereje nem kívántatik, hanem csak a' friss fellőnek tsapdosása, és a' hajónak lassu ingása által gyakoroltatik a' test. Innen az igen erőtleneknek, és a' kik akármí okból hamar el-fáradnak, leg alkalmasabb neme volna. De minthogy ez nálunk többire rogz gözt borsátó büdos tókon lehetne, e' helyet, a' kiknek módjok van benne, *függő fekeren fövenyes helyen lassan bordoztatni magokat*, hasznosabb lézen. Ezután van a' *fép síma helyen való tsendes járkálás vagy sétálás*. Ebben ugyan a' tagokat mozgó és merőn tartó *musculusok* dolgoznak, de lassan és minden erőlkedés nélkül; a' belső részek pedig és az agyvelő tsendesen nyugófnak. Innen az ülve dolgozó mester Embereknek, és tanuló házaikban elméjeket fárasztó tudósoknak, ez által labaikat és derekokot ottan ottan gyakorolni, femeiket és egyéb fáradt érzékenységeiket ébrefgetni mások felett szükséges. De hogy ez utolsó háknót-is meg-nyerhesék, nem a' házban kell ennek véghez menni, mert így a' fok keringés fejeket jobban el-éédíti és a' *spiritusoknak* rendes folyását az agyvelőn inkább meg-zavarja, mint vólt az előtt; hanem künn a' várofnak utzáin, vagy a' mezőn, a' hol az *aër*-is frissebb és az érzékenységek-is külömb külömbféle dolgoknak zemlélésével jobban gyönyörködtethetik magokat. Erre nézve

nem-is jó a séjtálást mindenkor csak egyfelé tenni ; mert a' sokszor látott dolgokhoz hozzá szokván a' szem, azokban semmi mulattságot nem kezd találni. De hogy ez alatt az elme-is minden különös gondjait félre tegye, és azoktól pihenést vehessen, nem-is egyedül, hanem valamelly kedves barátunkkal kellestik a' séjtálást gyakorolni. A' *hosszas erős járás* minthogy a' testet igen el-fárasztja, meg-erőtleníti és fárasztja, szükségünk ki-potolására többet tehet, mint az *egészség* fenn-tartására.

A' *Futkározás és Szökédséles* a' gyermekek fiska, könnyen hajló, nedves és lágy testeknek meg-erősítésére a' természetből rendeltetett. A' Tavaszi futkosó és szökédselő játékok-is a' réli hideg és benn ülés miatt a' testben meg-gyült taknyos tisztátalanságnak el-örlötésére, és ki-üzésére, kivált az ifjaknak, igen szükségeselek. De a' *sebes futás* a' vért hirtelen és nagy sebességgel meg-indítja, fel-melegíti és meg-ritkítja. Innen másoknak-is, de főként azoknak, kikben az erek vérről igen teli vagynak, vagy a' vérnek *scorbuticus* tsipős sófsága miatt el-erőtelenültek, annyival inkább ha ki-is rágattattak, úgy azoknak-is, kikben a' vérnek, a' belső rézek meg-dugulása miatt, sabados folyása nintsen, könnyen nagy kárt tehet. Az erős szökédselésben-is a' láboknak és hátgerintzeinek meg-fitzamodása,

tsonttörések, in és ér zákadások, külömb külömb fele *herniák*, az agyvelőnek megrekkenése, a' belső rézeknek megsérülése, 's több e'féle sok ízben történtenek.

§. CCXCIV.

A' nagy erőből tölt Tántz, a' sebes járásnak, futásnak és fökdösésnek ártalmait magában foglalja: mellyeket nevel az egész testnek ide 's tova való erőszakos tekergetése. *De a' lassu és minden erőlködés nélkül való tántznál* nints a' *commotió*nak a' mi természetünkkel febben meg-egyező neme. Mert ez mind a' testnek nehézségit, mind az elmének únalmat egyförsmind tsudálatoson el-vézi, mellyet semmiféle más *commotio* véghez nem vihet. Tsudálkozva szemlélhetjük a' Teremtőnek böltsétségét e' részben-is, a' ki minden nemesebb élő állatoknak testet úgy formálta, hogy aban a' mozgulások bizonyos *tactusok* és *fámok* érint legyenek: és minthogy az e'féle mozgulások a' testnek belső alkotmányából önként, szép rendel és móddal következnek; az elme-is azokban nagy gyönyörűséget találhatson. Az Emberi test pedig mint leg nemesebb és mesterségesebb *machina*, nem tsak abban müllyá fellyül a' több élő állatoknak testit, hogy ezen mozgulásokat könnyebben, mesterségesebben és febb rendel tézi, hanem hogy az ilyen fámérint való mozgulásokra tántz nézés, ének vagy mu'sika fő hallás által-is fel-indíttathatik, mint ezt *Plátó* ékesen

feljegyzette. Minden állat, úgy mond, örö-
miben ugrálni szokott: az Ember pedig, a' fá-
moknak értését is vette, az ének fő a' fámokat
ő bennük fel-indítja; mellyek együvé foglaltatva
az Emberek közt a' tántzot és játékokat
fűlték.

Továbbá megjegyzésre méltó dolog az-is,
valamint az Isteni böltségségnek *tenora* szerint,
minden test alkományának egymástól valamit
külömbözni kellett, éintén úgy külömböznek
ezen fám szerint való leg kedvesebb mozzulá-
sok-is. Innen vagyon, hogy kiből egy, ki-
ből más *notára* geriednek és indulnak fel ha-
marébb ezen mozzulások: sőt gyakran a'
melly *nota* ezt tántzba ugratja, a' másban
nagy ónalmat önt: egy főval, ama' közmon-
dás szerint; minden Embernek van egy különös
kedves *notája*. Ezen dolognak valóságát sem-
miben világosabban nem tapasztalhatjuk, mint
ama' *Neápolisi Tarentula* nevű verhenyő főrés
nagy póktól meg-marattatott emberekben, a'
kik, el-hatván testeket ezen póknak mérge,
minden érzékenységtől és mozzástól meg-fok-
tatva a' földre esnek, és ha magokra hagyat-
tatnak, nem sokára meg-is hálnak. De ha a'
Műsikások hosszú próbálgatás által idején ko-
rán rá akadhatnak az ő természetekkel meg-
egyező *notára*, először újjaikat, azután keze-
iket és lábaikat mozzgatni kezdven, a' föld-
ről fel-ugordanak, és addig tántzolnak, míg

az erősz izvalás által a' póknak halálos ne-
restekből ki-takarodik. Így oftán el-aluván,
midön egy néhány óra múlva fel-serkennek,
a' rajtok történt cologról semmit nem em-
lékeznek.

Neveli a' tántzbéli *emotionnak* ditsére-
tit az-is: hogy [1. Ebben az egész test egy-
fersmind gyakoroltatik, melly más *commotiok*-
ban alig történhetik. [2. Ez az elmének-is
igen tettik; már pedig bizonyos az, hogy
minél kedvesebb valamelly *recreatio* az elmé-
nek, a' testnek-is annál egészségesebb. [3. Ez
a' nehez gondoknak félre tételével és kívána-
tos társoságban való víg mulatozással fokozt
lenni. Ezekre nézve a' bölts *Socrátes*-is a'
tántz mesterséget az egészségre igen hasznos-
nak mondotta; és, a' mint ő róla *Áthaeneus*
meg-jegyzette, ő maga-is azt meg-tanúlni és
ottan ottan gyakorolni méltónak tartotta.

§. CCXCV.

A' régi Pogányok, reménylven, hogy
az ő emberi indulatokkal bíró, ferelmes és
fajtalan életü költött Isteneik a' tántzban igen
gyönyörködnének, majd minden Innepet ezzel
kivántak meg-tisztelni. A' 'Sidók 's régi Ke-
reftýének közt sem vólt a' tántz fokatlan do-
log. Nints-is ebben magába semmi véték,
csak rof végre ne fordítsák. Mert, mint
ama' b. e, Belga kegyes *Theologus*, *Andr.*
Rivetus. Comm. in Exor. ad Praec. vii. böltsen írja.

„A terméket rendelt némelly mozgásokat
 „a' komorúságnak és fájdalomnak, némellyeket
 „az örömnök és vígasságnak ki-jelentésére, mel-
 „lyeket, ha illendöképen és emberségefen mennek
 „véghez, magokban nem lehet kárboztatni, ha-
 „nem, ha mi vétek vagyon benne, az a' ví-
 „kés éléstől vagyon, mivel egyébként azokat a'
 „terméket minden élő állatokba magával hozza.
 „Mint hogy a' mesterség a' terméketet követni és
 „nagyobb tökéletességre fokta vinni, nem lehet
 „vétkes dolog, itt-is a' termékethez adni a' mester-
 „séget, főként, ha a' tántz a' test könnyű sérén-
 „séginek meg-ferzésire, és hogy valaki a' maga
 „bívatála ferint való dolgainak végben vihetése-
 „re ez által alkalmasabbá tétessék, tartatik.

De, a' mint fellyebb az ételekben és
 italokban is fok helyyeken meg-jegyzettük, ol-
 lyan az Embereknek vakmerő bolondsága,
 hogy többire a' leg hasznosabb dolgokkal fo-
 kott leg rútábbul vívza élni. Ugy van, ez
 a' tántzban-is; mert úgy tapasztaljuk, hogy
 ezt gyakrabban vezeti a' kevélység és dobzódás,
 követi a' bűjaság és paráznaság. Innen amaz
 elmés Poëta Horatius-is erről így énekel:

Motus doceri gaudet Fonicos,

Matura virgo, et fingitur artubus.

Jam nunc et incestos amores

De tenero meditatur ungue.

Mox

*Mox juniores quaerit adulteros
Inter mariti vina, neque eligit
Cui donet impermissa raptim
Gaudia, luminibus remotis.*

A' Tántz tanuláson kapdos a' gyenge tűz,
Frissül ezzel teste, 's erőre erőt fűz.

De minden fémérmet majd mekézire el-tűz,
'S lángolni kezd benne a' törvénytelen tűz.

Ezek és több ezekhez hasonló rof *consequen-*
tiák vitték vólt kétség kívül Cicerót-is arra,
hogy *in or. pro Murena* illy főkra fokedna,
Nemo fere saltat sobrius, nisi forte insanit,
az az, Ritka ember tántzol józanon, hanem
ha efit el-vektette: mert ezt magába a' tántz-
ról vakmerőség vólna el-mondani.

§. CCXCVI.

A' *Laptázásban* nagyobb erő ugyan a'
karokon fordul-meg, de az egész test, fém,
tűl, egyfóval minden érzékenségek, maga az
elme-is munkába vagynak. E'rré nézve elei-
től fogva a' háznosabb *commotiok* közű fám-
áltatott ez-is. De minthogy nagy erővel
ár, a' gyengébbeknek nem annyira alkalma-
os. Másoknak-is illő reá vigyázni, hogy az
rös futással, főkéllél, fészengéllél, oktalan
sapásokkal, és hajításokkal magokban, vagy
rásban kárt ne tégyenek. A' *Tekézés, ka-*
ika és Gollyobis ssapás, kiváltképen való módon

a' karokat, a' mejjet és a' derekat gyakorolják, 's követhetéseken erősitik-is. Midőn pedig a' vért és a' *spiritusokat* a' felső részekre húzzák, és ottan fel-melegítik 's sebes folyáfra indítják; a' gyomrot, a' tüdőket és az agyvelőt nagyon keményítik, és a' taknyos nedvességtől lépen tisztítják. De ugyan ez okból a' mejj és vele fájós Személyeknek, kivált ha ez a' *calculustól* vagyon, ártalmosok. ~~Ezzel~~ ezeket a' gyalulásról, fagyásról, *kafálásról*, 's egyéb e'féle kézi munkákról-is.

§. CCXCVII.

A' *Kártya*, *Kotzka*, *Schak*, a' testet kevésbé gyakorolják; hanem kétség kívül mind ezek az elme pihenésére fel-gondolt játékok voltak. De minekután a pénz halázafra kezdtek fordítani, ellenkezővégek lett, akár a' nyerésnek nyughatatlan kívánását, akár a' vallott káron való búsulást és törődést, akár a' fők nyerésből gerjedt nagy örömet, melly az Ember álmát el-vézi, forgassuk szemünk előtt. A' *Biliárd* igen tsinos és minden erőlködés nélkül mind a' testet, mind az elmét fokkal febben újító játék. Mert ebben karjait a' gollyóbisznak kényes tsapdosása, derekát a' gyenge hajladozás, lábait a' tábla körül való rendszeres járkálás fémét, a' gollyóbis útjának előre téjendő le-rajzolóása, elméjét annak a' meg-tsapás után bizonyos *regulák* szerint való rendszeres futása kedvesen gyakorolják és gyö-

örökösnek. Maskeint lints ezzel, mint sok egyéb *commotiókkal*, holmi történhető kár gybe köttetve.

§. CCXCVIII.

Az éneklés, beféllés, kiáltozás, a' vérnek llyását és melegségit, előzér ugyan a' tüdőben, de azután az egész testen, nevezetesen edig a' felső részeken, tapaktalható módon regbitik. Innen vagyon, hogy a' Papok rőss télben-is, midőn prédikálnak, nem csak em fáznak, hanem, főként a' fejeken, izzadnak-is, holott a' halgatókat az alatt majd meg-vézi a' hideg. *Plutarchus* a' tanuló ifiaknak semmi *commotiót* nem rendel; mert úgy mond, a' sok beféd és *disputálódás* nekik minen *commotio* helyet lehet. *Celsus* a' nagyon aló olvasást különösen dicséri, a' gyomor yengesége, és a' késő eméztés ellen: *Hallgassanak gyenge és fájós gyomra vagyon, az nagyon haszonnal, az olvasás után sétáljon, azután pedig pátával, fegyverrel vagy egyébbel mellyel a' felső részek mozgattatnak, gyakorolja magát, így* Lib. I. c. 8. ugyan ott: *használ, úgy mond, a' késő eméztés ellen-is nagyon olvasni, azután sétálni.* *Hippocrátes*-is ezt, kivált vatsoraitán, erősen jóvallyá, mellyeknek okát-is könnyen láthatjuk.

Ugyan-is, a' beféllés, éneklés és kiáltozás közben az egész testben keringő vér, melly a' tüdőkön csak egy óra alatt-is egy kétszer meg-fordul, zúntelen keménnyen vats-

varskoltratván, kétféle hamarébb kézüln és inkább meg-vékonyul, mint ha az alatt a' tüdők tsendesen nyugodtak volna. E'ffelett, midőn a' gyakor és erős ki 's bé-lehellés alkalmarótságával, a' *diaphragma* alá 's fel járván, a' gyomrot és májjat rázogattja; a' hasnak *musculussai* a' beleket szorongatják, nem lehet a' *chylus*nak-is a' bé-vett ételből és italból jobban és szaporábban nem kézülni, a' belekre hamarébb le nem szállani, az epének ott velle bővebben 's jobban öfve nem elegyedni, a' tejes edényeken és azoknak *glanduláin* a' vér közti derekafáiban által nem takarodni. E' mellett a' vérnek-is épen nem lehet a' májból ki-jövö és a' beleken el-terjedö nagy érbe (*vena portarum*,) annyira meggyülni és vastagodni, és a' májban 's lépben olly könnyen meg dugulni: egy szóval nem lehet természet minden munkáinak jobban nem folyni, innen, nem ok nélkül helylyhezteri *Boerhaave* a' Prédikátorok egészséginék és gyakor nyers vénségeknék okát a' mindennapi közönséges *adziókban*; mivel ök egyébként igen kevés *commotiót* szoktak tenni az ételnek és italnak sokságához képest, mellyet naponként magokhoz véznek. Rövideden; a' beféllés és éneklés mindazoknak, kik lábok fája vagy egyéb akadály miatt másféleképen testeket eléggé nem gyakorolhatják, igen szükséges és hasznos dolog.

§. CCXCIX.

De jegyezd-meg, hogy mint egyéb *com-
tiók*; úgy ez-is étel után mindjárt ártalmos.
nagy erőből való hozzás főként a' hegyes
zéd és éneklés, annyival-is inkább a' kiál-
tás, kivált télhe, mikor a' hideg erőssen
g-sűrű és nehezíti az aërt, a' tüdöket
nyenyen meg-ronthatja. De egyéb időkben-
az igen száraz testü, hosszú és vékony
akü, gellyvás, meg-fakadt, és vérrel tel-
es Embereknek igen hamar kárt tehet: fő-
nt a' fő-fájásra, or-vérfolyásra, sükettség-
fül tsengésre, szem fájásra, vér pökésre,
az betegsegre, gutta utésre, torok fájásra,
jj fájásra, hajlandóknak épen vézedelmes;
itt ezeket a' nyavallyákat tsinállyá-is, nevel üs.

§. CCC.

A' *Lovaglásban* lábainkal a' kengyelben
ni, derekunkat és fejünket merön tartani, karja-
al a' lovat igazgatni, szemünkkel és elmén-
a' ló járására és magunkra vigyázni kelle-
; és így ebben az elmével együtt az egész
-is dolgozván mindenik. Épen erősítetik.

kiváltképen való hazna a' lovaglásnak ab-
t vagyon, hogy félig álva kellettven a' nye-
ben ülni, a' belső rézek mind a' mejjbe,
id a' hasba, szabadon függve rázódnak,
ly által azok igen épen erősödnek, a'
vességeknek folyása rajtok és benne ha-
noson segítetik, az edények meg-dugulása
denfelé ki-bontatik. Ide járul az-is, hogy

a' lovaslás többire mezei friss aërbe szokott véghez menni. Ezekre nézve *Oribasius*, *Julianus Róm.* Tsászárnak udvari fő *Doctora*, a' gymornak és a' főbéli érzékenségeknek tisztítására és erősítésére a' lovaslásnál egy hasznosabb orvóságot nem tart. *Sydenhám*-is a' jó vérnek és *spiritus*oknak képzésére minden ő elotte esmérletes czközök felett helyheztetéi ezt. Nevezetesen a' régi *cilicában*, *hypochondriaca* nyavallyában, és fázaz betegségben, még akkor is tsalhatatlan hasznát igéri, midőn többé semmi orvóságok már nem használhatnak, ha t. i. a' beteg, szép lassan, mindennap többet többet, egy néhány hólnapig minden reggel lovagol. Vagynak fókán, kik a' régi hasmenésből-is semmi egyéb által meg nem gyógyulhattanak, hanem az ilyen mindennapi lovaslás által. *Pechlinus*-is azt írja: hogy egy az ő barátai közül midőn a' negyednapig hidegből semmiféle orvóságokkal ki nem szabadulhatott volna, egy néhány reggel, mikor reá akarna jöni a' hideg, holmi datzos patipán négy négy órákig magát hánytatta, és így a' hideglelésből tökéletesen ki gyavúlt. E'ffelet, a' mint már régen *Aristoteles*-is *Probl.* 12. §. iv. meg jegyzette, a' lovaslás *ob continuum partium genitalium incalescentiam et confricationem* a' *venustis* hatalmon ébrezti. De ellenben meg-tartásra méltó dolog az-is; hogy a' hozzás lovaslás, ügetés, nyargalás ló ugratás miatt, fókán a' nemzésre egészen alkalmat-

matlanná lettenek, vér vizelésben, mejj fá-
ásban, vér pökésben, vezédelmes has fõru-
ásban, *colicában* 's több e'féle nyavallyákban
sttenek. A' *Hypochondriacus*oknak mindazáltal
is a' hideglelõsöknek, ha erejek van hozzá,
az ügetés és dõtzõgés hasznos; mert így az õ
belső részeikben meg-sűrödött enyves vér job-
ban meg-mozdítatik és az *obstructiok* inkább
ki-bomolnak.

§. CCCI.

A' *Fritio*, az az, a' bőrnek kézzel
vagy posztóval való dõrgölése és vakarása is a'
est egyik nevezetes gyakorlásának tartatott a'
régieknél. A' Görögök bizony nem tsak az
egészség fenn tartására, hanem majd minden
hozzás nyavallyák meg-orvoslására-is mint leg
bizonyosabb és hathatóbb e'zkozt úgy ditsé-
ik ezt; és kinek kinek a' maga ideje, álla-
mota és nyavallyájához képest miképen kelles-
ék ezt végben vinni, hozzáfõn le-írják. A'
finák és Indusok-is fok nehez nyavallyákat
pen tsak ezzel *curálnak*. Európában ez hasz-
os munka, minthogy egy kevés fáradsággal
s alkalmatlansággal jár, régtol fogva nem
yakoroltatott: mig t i. ama' nagy nevü *Be-
baave* és más böltõ *Doctörök* ezt a' min-
ban újjalag ditsérni és minden felé nagy ha-
onnal *applicálni* kezdenék.

§. CCCII.

Módját ezen dõrgölésnek a' mi illeti:
leзитelen kezekkel vagy fázaz meleg posztóval

magára, vagy gyanta, fenyő, köménymaggal, fahajjal, és más efféle jó szagú materiákkal ottan ottan meg-füstölve, a' bőrt az egész testen rendel, vagy a' melly részen különösen akarják, lép gyengén addig dörögletik, míg jól fel-melegedvén meg-kezd pirosulni. E' szerint e' mint *Celsus* írja, a' gyengébbeket tetétől fogva talpig egymás után 50^{szor}, az erősebbeket pedig 200^{szor}-is végig döröglik vala, a' fönn és derekan gyengébb, a' tagokon keményebb dörögletet tévén. Ezt pedig tseleklőik vala elve, reggel, mikor az eméztés jól véghez ment: és ezen *curát* öt hat hetekig-is el-nyújtják vala. Az ifjú és erős Embereket élesebb poztóval és keményebben a' véneket és gyermekeket lágyabb poztóval és gyengébben döröglik vala: és a' hol 's míg lehetett, ki ki maga dörögli vala magát.

§. CCCIII.

Háznát ezen döröglésnek *Hippócrates*ből rövideden így írja *Celsus*: A' döröglés ha erős-sen léken, a' testet keményíti; ha gyengén; lágyítja; ha hosszason, soványítja; ha kevés ideig hízlatja. Fundamentuma ezen döröglés által való *curának* ez: Ez által a' bőrnek *porusai* vagy a' ki 's bé gőzölgo edényetskéknek bedugult zájjatskái ki-bontatnak: a' bőrben és bőr alatt meg-üledett takony meg-mozdítatik, meg-hígítatik és el-ozlattattatik: a' vérnek belőlrol ki felé út kézzitterik, és annak folyása az egész testben serényebbé tetetik, és így a' *perspiratio*, vagy a' bőrön való ki gőzölgo,

melly nélkül az egészség fenn nem állhat, helyre álltatarik, fenn tartatik és öregbíterik. Innen meg-ítélhetjük, hogy az el-lágyúlt, el-fonnyat tettü és az ízekben meg-puffadt vagy botykóíult gyermekeknek, *phlegmaticus*, náthás, *hypochondriacus*, hideg *fluxussal*, és fejr dagadatokkal vagy puffadozásokkal lábokon és testeknek egyéb részein bajoskodó, vizkorságra hajlandó, erotlen, gyenge embereknek, és az el-hidegült terméketü véneknek, kiknek a' mágok testének gyak orlására egyébként is erejek és módok nimsen, ezen *frictio* vagy dörgölés mások felett meg-betsülhetetlen hasznót tehet. Használ ez így is Hoffmann. a' gyomor gyengesége ellen-is, ha karjaidot és lámaidot napjában kétfer, háromfor gyngén meg-dörgölöd; vagy pedig midőn az emésztés véghez ment, gyomrod környékét és az egész hasadat-is.

§. CCCIV.

A' Feredés előfer az Egyiptusoknál, azután a' Görögöknél és Rómaiaknál annyira szokásban vólt, hogy a' mint Lommius írja; még *varsorálni sem tartották szabadnak, hanem előre meg-mosódva és kenődve*: és kivált a' Rómaiak semmiben a' magok gazdagságokat annyira mütogatni és tsudáltatni nem kívánták, mint a' pompás feredő helyeknek építésében. De minekutánna a' kényefség el-kezdette lágyítani az Embereket, ennek-is, mint egyéb forgalmatofságot és munkát kívánó *exertitiumoknak* bútsut kezdettek adni. Igaz-is, hogy régen,

míg a' játék néző helyyeken az Emberek erőss *commotiót* tettek, olajjal gyakran kenődtek, és a' mint *Romazinus* fel-jegyzi, nem len, hanem főr inget viseltek, kivált azokon az egyébként-is meleg helyyeken, fokkal inkább izzadtanak, és motskosultanak, és így a' feredezésre-is nagyobb szükség volt, mint minékünk. De ugyan csak ma-is a' feredésnek mind az egészség fenn tartására, mind fok nyavalyák elüzésére igen szép hasznai vágnak.

§. CCCV.

A' régiek, mint fíntén mi-is ma, háromféle feredőkkel élnek vala. [1. Száraz feredővel, mellyet *Laconicum balneum*nak neveznek vala, midőn t. i. az Embert meztelen meleg fövénybe takarván, vagy meleg házban, kementzében, vagy e' végre készített ladatskában rekeztvén izzasztják vala. E' helyyet ma némellyek ló ganéjba temetik nyakig az izzasztandó Személyt: mások meleg víz, bor, vagy meg-gyújtott égetbor gőzzel vezik körül. [2. Hideg vízzel. [3. Meleg vízzel. E' két urólsót hol savanyu, vagy más *mineralis* vizekből, hol édes vízből magára, vagy holmi egyéb *materiákat*-is főzven belé, készítik vala. Lássunk röviden rendel minde-nikről.

§. CCCVI.

A' mi a' savanyu és más különös erejű vizeket illeti: tapasztalta Fr. Höffmann, hogy az, a' mi ezeket az édes víztől meg-külömböz-

bőzteti, többire mind forit és erősit. Innen a' hol a' testnek külső fine igen el-lágyult és erőtlenült, az effele vizekből készült feredő a' közönséges vizből készültnél ha'znosabb. De midőn a' feredővel, hogy a' vér tisztuljon, bővebb *perspirationot*, vagy izzadságot akarunk 's kelletik tsinalnunk, ártalmatok, és gyakran mejjbeli forulást, szívdobogást, erős és hosszas hidegleléseket 's a' t. okoznak. Mert a' bőrt, és a' testnek külső finét egybe húzván, azon a' szükséges *excretiot* be-zárják. de erről ma'utt bővebben.

§. CCCVII.

A' hideg viz feredő. [1. A' külső akárminémű okból támadt hévséget enyhíti. *jokfor* (így ír Gálinus) nyelvünk, tarkunk és belső rézeink *fárazsága* miatt egész el-tikkadva, bágjadva és *fomorkodva* *fallunk* a' hideg feredőben, de majd meg-éledvén és nedvesedvén, meg-frisülve és vidámúlva *kelünk-ki* abból. [2. A' bőrt meg sűríti és keményíti, hogy az a'érnek minden kis változását ne érezhesse, és minden apróság *commotióra* ne izzadhasson. [3. Réz-zerint hidegségével, réz-zerint terhével (melly az a'érnél 8o-for nagyobb) foritván a' külső rézeket, a' *spiritusokat* el-o'zlan nem engedi, sőt a' vérrel együtt a' belső rézekre vi'zza nyomván azokat, azt tselekzi, hogy a' belső rézek meg-erősödjenek, és a' benne foilyó nedvességeket *záporábban* *ké-
kítsék*, sebetebb keringésre indítsák, 's követ-
ke-

kezésképen az agyvelőre-is bővebben haitsák, és hogy ott az *animalis spiritusok* bővebben, jobban és hamarébb kézülvén és válván-ki a' vér közül, az egész testben újj erőt és eleveniséget öntsének. Tapasztaljuk-is bizony azt minnen magunkba, hogy mihellyt a' hideg vízbe állunk, mindjárt erősebbek, ferényebbek és vígabbak lézünk, az ételt majd inkább kívánjuk s szaporábban meg-is eméltjük. Ezekből már könnyű lézen meg-érteni okát annak-is; miért jovalák az hideg feredőt fok régi nehéz nyavallyák meg-orvoslására-is olly igen az értelmesebb *Doctörök*.

§. CCCVIII.

De ugyan ezekből egyzersmind által láthatjuk azt-is, hogy a' hideg víz feredő nem mindeneknek légyen egyaránt hasznos. Ártalmos ugyan-is ez. [1. A' hideg és taknyos testű, éntelen és erőtlen gyermeketskének, aféonykáknak és leányoknak. Mert a' mi kevés meleg van-is az ő testekbe, ki-öltja, véreket egybe alutja, az edényeket özve fugo-ritja, az inakot el-eröteleníti; melly érint hideglelést, *spasmusokat*, nyílaldozáfokat, nyavajlya törést, sőt halált-is okozhat. Értsd ezeket a' betegségből újjanon gyógyúlt zemélyekről-is, és a' kik a' hozzás erős munka, éhség, álmodlanság miatt vagy egyéb okból el-erötelenedtenek. [2. A' kik az izzadásra természet érint igen hajlandók. Mert ez többire a' vérnek tsipőlségétől vagyon, a' melly

tsi-

tsipős *inateriát* ha ez uton gyakran ki nem hajthatná a' maga meg-maradása iránt gondos természet, rövid idő alatt az egész testnek legközelebb pedig az inaknak védeleme következnek belőle. [3. A' kikben az edények vérrel igen teli vagynak. Mert a' hidegneke ereje a' belső részekre foritván a' nedvességeket, a' felettebb való ki-fezülés miatt azokban meg-dugulás, *inflammatio*, szakadás, 's több efféle romlások történnének. [4. A' kikben a' belső részek keményen és fok helyeken meg-vagynak dugulva, annyival-is inkább, ha ki-is vagynak febesülve; mert a' külső részekről bé-forult vér nagy sebességgel rohanván, az olyan febes és meg-dugult helyekre, azokat meg-faggatná. [5. Ártalmos ez akkor-is, midőn a' vér akármilyen okból igen fel-forott, a' 3-dik. fám alatt említett okokra nézve. Mindezek pedig, valamelyeket a' hideg feredőnek ártalmiról meg-jegyzénk, a' nevezett fémellyeken annál hamarább meg-eshetnek, minél hidegebb a' víz, tovább múlatnak, és kevesebb *commotiót* téznek abban, hidegebb aérbe kelnek abból-ki, és azután-is későbbre igyekezik magokat meg-melegíteni.

§. CCCIX.

A' meleg víz feredő, a' bőrt meg-lágyítja, és a' mocsoktól, melly a' ki 's bé gőzölésnek nagy akadályára vala, meg-tisztítja, az edényetskéket benne ki-tágasítja, a' *spasmodusokat* le-tsendesíti, a' bőrbe és bőr alatt meg-

üledett és sűrűdött taknyot fel-olvasztja és folyhatóvá teszi, a' vért, részérint a' maga melegével, részérint vizével, (melly a' kitágasult, *absorbens*, az az, bé-ívó vagy gőzölgő edényetskéken ilyenkor nagy mértékbe mégyen a' vér közi,) fel-melegíti, meg-hígítja, vékonyítja, és sebesebb keringésre indítja, az ereknek meg-dugulását ki-áztatja és ki-bontja, az izzasztás által a' vért olly erőssen tisztítja, hogy a' tisztátalanság a' viznek ízét sokszor vastagon el-lepi. *Fr. Hoffmann*, bizony a' vér tisztóságának és egyéb tisztátalanságának el-vételére a' meleg vízben való gyakor ferdezésnél nem tart egy hatalmasabb eszközt: És az ezen előzamlalt okokra nézve mind ő, mind más bölts *Doctörök*, másoknak de kiválva a' *hypochondriacus*, *melancholicus*, *scorbuticus*, *arénás*, közhvényes embereknek; úgy, minden külső és belső *obstrucliókban*, süllynek, vagy hózámnak meg-rekedésében, *colicában*, álmatlanságban, bőrön való fekélyek, fájalmok és *spajmusok* ellen nagyon ditsérik.

§. CCCX.

A' régiek, ha a' meleg feredővel az erős munka és sok izzadtság miatt el-zárodott testet akadják vala nedvesíteni, hogy az egyzer bé-ívuott víz olly hamar ismét ki ne gőzölöghetne, a' feredés után tizta meleg ruhával meg-törölvén a' bőrt, olajjal meg-kenik vala; ha pedig csak a' vala tizeljok, hogy a' vért izzasztás által tisztítsák, akkor többire
csak

tsak gőz feredővel élnek vala: ha a' bőrt a' kövér és 'siros motsoktól akárják vala meg-tisztítani, fappant, hamvat, vagy valami *alkalicus* sőt főznek vala a' feredő vízbe, és bab lisztel dörgölik vála magokat: ha lágyítani és enyhíteni fándékoznak vala, búza korpát, fűk-fű virágot, májvát, len-magot, borsó vagy zab falmát; téfnek vala belé; ha pedig ellenben erősíteni vala kedvek, holmi jó fagu füvekkel, virágokkal és gyökerekkel főzik vala a' feredő vizet. Némellyek a' bőr vízketegségének elűzésére rítta téjből, némellyek az egész testnek bővebb erősítésére borból-is készítenek vala feredőt. De minthogy a' bor feredő a' vért hirtelen erőssen fel-gyűlajtja, a' jó fagu füvekkel főtt víz feredő e' végre inkább *commendáltatik*.

§. CCCXI.

Továbbá a' feredés körül méltó léfén még e' következő dolgokat-is meg-jegye-zenünk. [1. Hogy a' meleg vízben való feredezés, a' hideg és fejer lágy dagadozásra és akárminémü vízkorságra hajlandó testnek, úgy, a' gyenge fejü, náthás, fulladozó, könnyen ájuló, és fázaz betegségben lévő fémellyeknek ártalmas, és nyavallyájokat öreg-bíti; el-lágyitván és vizesítvén jobban-is az ő erőtlen, lágy és takonnyal meg-rakodott testeket. [2. Tiltatik ez pesttinek idején-is; félvén t.i. attól, hogy az aërben ilyenkor uralkodó méregnek a' bőrön a' vér gözi utat ké-

készít. [3. A' fok vérüeknek a' feredés előtt két három nappal er-vágás által véreket meg-apasztani szükséges, ne hogy a' feredőnek melege és vize miatt meg-ritkult és ki-terjedt vér, az edényeket ki-halítsa, vagy *inflammation*ot csináljon. [4. A' feredő annál többet használ, minél jobb féle vízből készült. [5. Soha igen melegen a' feredőbe ne álljunk; mert felettébb való izzadást, bágyatságot, lomjúságot, főfájást, elájulást 's több effele gonoszokat okoz. [6. Teli gyomorral sem bátorságos a' feredőben állani; mert gyomor fájás, puffadság, fél, főbéli nehézség, érzékenségeknek meg-tompulása 's a' t. követik. [7. A' hasat feredés előtt mindenkor vagy önként vagy valami gyenge *laxativa* által ki-üresíteni és tisztítani igen hasznos. [8. Haragtól fel-gyúladva is a' feredőben menni veszedelmes. Irja Fr. Hoffmann, hogy ő tud egy néhány embereket, kikre e' miatt el-záraztó hideglelés, tagoknak meg-orvasolhatatlan fájdalmi, és tellyességgel való elesési következtenek. [9. Se hideg testtel hirtelen meleg feredőben ugrani, se a' meleg feredőből hirtelen hideg a'erre jöni nem bátorságos; mert úgy a' vér hirtelen felettébb meg-háborodik, így *pleuritis* és egyéb belső *inflammatio* következhetik. Okosabban tselekednek tehát, a' kik előzér csak térdig, azután izombig, köldökig és nyakig erezkednek a' feredőben; vagy pedig azt előzér, mikor belé ülnek, gyenge melegen készítik, és faka-

zon-

fönként úgy melegítik azután jobban jobban meg, és a' mint belé ültek vólt, annyira meg-hűlve kelnek-ki abból, és egyenesen meleg ágyba mennek nyugodni. [10. A' feredőben se bort, se hideg vizet innya nem jó, hanem fönjúság óltására gyenge meleg theát, vagy egyéb efféle vizes meleg italt kell hörpölni. [11. A' feredőben való mulatátnak végit némellyek a' verejtéknek, a' homlokokon való ki-ütésében határozzák; de a' testes, kövér, *melancholicus* emberek, és a' kiknek hófzás és bőv izzadás kívántatik, abban tovább is el-ülhetnek, míg t. i. testek bágyadni és elméjek komorodni kezd. Egyéb iránt a' gyakor és hófzás feredés a' testet el-lágyítja, meg-eröteleníti, a' termézetit melegtól megfőztja, és nyers vastag rakonnyal meg-tölti.

§. CCCXII.

Utólyára illő lézen még a' feredés alkalmatosságával a' *Láb mosásnak* különös hasznairól-is holmiket emlitenünk. Szoros egyessége ugyan- is a' láb fázóknak az egész testet be-borító bőrrel, az affzonyi méhvel, és a' belekkel; ezeknek ismét a' mejjel és az agyvelővel: úgy hogy a' láboknak hirtelen való meg-hidegülésére gyakran az egész bőr felborzad és egybe húzódik; a' *perspiratio* be-záródik; a' hózámnak és arany érnek folyása meg-reked; fő fájás, has fozulás, némellyekben pedig has menés, *colica*, hányás-eröltetés 's a' t. támadnak: és ellenben mind ezek tsupán tsak

csak a' lábaknak zűntelen való melengetésére fokozor eltávoznak. Tapaştalt dolog az-is, hogy a' láb feredök az egész testet fel-melegíteni és meg-izzasztani elégségesek: és hogy ezekből-is fok víz fűvődjék által a' vér közli, melly annak hígságát és vékonyságát 's következesképen az egész testben való sebesebb és szabadabb keringesit lépen segíti. Egyfóval azért használhat holmi rézből a' láb feredő-is mindazokra, mellyekre a' meleg feredöt használni mondtuk.

§. CCCXIII.

De kiváltképen való használ a' láb mozgásnak vagy fereztésnek ebben vagyon. [1. Hogy ez által ki-tágasulván a' lában el-terjedő edények, és le-tesendefedvén az alsó részeket zorító *spasmusok*, a' felső részekről a' vér bővebben áll és inkább fier le-felé, és így a' fejet, mejjet, 's gyomrot nem fűzengeti és ostromollya annyira; [2. Így le-ereztkedvén a' vér, az abból ki-takaradandó rész az alsó részekben könnyebben tsinálhat utat magának. Innen vagyon, hogy a' lábaknak minden estvénként jó darab ideig való fereztgetése mindenféle, de kivált a' ékazonként elő forduló fő fájások, fűdülések, álmodlanságok, *phantasiák*, szem, fűl, fog, és torok fájások, mejjbéli zorulások; nehéz lehellések, fűv dobogások, éaraz köhögések, vér pökések, orr-vér-folyások, *colicák*, vizelletnek, hasnak, hófűzűnak, arany érnek meg-rekedési ellen fokozor fokak.

fokoknak tsudaképen használt; sőt némellyeket a' régi hideglelésből-is ki-gyógyított. De jegyezd-meg: hogy ezzel, midőn a' havi vér foly, vagy éintén indulni akar, élni nem bárorságos; mert alább húzván a' vért, ezen folyását fel-akasztja. Hanem az előtt egy néhány napokkal kell ezzel élni: és a' mosás után a' meg-hűléstől a' labaidot forgalmatosan meg-kell oltalmazni. A' láb mosásnak hasznai közzé fámláltathatik még az-is: hogy ez által a' lábnak bőre tisztán és lágyon tartatván, könnyebben *perspirál*hat, és izzadhat. Már pedig tapasztalt dolog az, hogy a' míg a' lábak jól izzadhatnak, nem könnyen törnek-fel és bogosódnak-meg a' járás miatt, közvénytől sem bántatnak.

§. CCCXIV.

Látok eddig elé, melly igen szükséges és hasznos légyen az egészségnek fenn-tartására a' rendes *commotio*. De egyfersmind észrevehetők azt-is, hogy éintén olyan, sőt sokkal szükségesebb e' végre az ottan ottan való *nyűgodalom*-is.

Quod caret alterna requie, durabile non est.

El-fárasztja el-erőtleníti bizony a' hosszas *commotio* az egész testet; meg-tsipösíti, meg-rottaéítja a' nedvességeket: egyézoval, végső romlást okoz rövid idő alatt az minden élőállatnak, ha midőn a' fárattságtól meg-intetlik, akkor nyűgodalomra nem adja magát.

De

De a' kelete korán való Nyugodalom az el-Éradt testét meg-nedvelíti, és meg-hízlalja; annak el-fogyot erejét meg-újítja, tsipös vérit meg-édesíti, és mintegy újjá építi romlásra hanyotló életét. Kiknek? mikor? és mennyi nyugodalom legyen pedig szükséges? mint-hogy azt a' *commotio* rendire fellyebb Éabott hat *regulákból* könnyen ki-tanúlhatni, itt arról Éóllani nem tartom szükségesnek. Ugy azt-is, hogy a' felettébb hosszú nyugodalom mit ártson az egészségnek, ÉántÉándekkel el-hal-gatom; reménlvén, hogy ez-is a' CCCLXXXVII. Éból önként ki-kerekedik. Hanem egy két Éóval a' hosszú ülésnek és állásnak ártalmait meg-említeni el nem múlathatom.

§. CCCXV.

Az *ülésben* kivált a' tanuló és kézi mi-ves emberek és varró áÉzonyok módja Éerint való öÉve görÉedésben, nem lehet, hogy a' hasban helyhezterett réÉek, a' máj, lép, gyomor, belek és ezek által az alsó réÉekre menő nagy erek-is meg ne Éoruljanak. Melly miatt, sem a' gyomor illendőképen nem eméÉt-het, sem az eméÉtet és Éél a' beleken maga rendi Éerint végig nem mehet; a' vér-is a' májon és lépen Éabadon által nem follyhat, sem az alsó réÉekre a' nagy ereken elegendő hövséggel le nem Éálhat; hanem a' belső réÉekben Éükségesképen meg-kell állapodnia, gyűlnie, vastagulnia, enyvesülni, dugulnia,

és veznie. Mellyekből oftán a' gyomor erőtlenség, fül, forulás, *hypocondriaca* és *hystERICA affectio*, *melancholia*, sülly, hónapzámnak meg-rekedése, *calculus*, lábaknak el-erőtlenedése és meg-közhvényesedése önként következnek.

§. CCCXVI.

Az *hóffas állásban* a' vér természeti nehezége szerint a' lábakra rendinél bővebben fálván-le, az edényeket az erős ki-fezítés által el-erőtleníti, azokban meg-üledik, meg-sűrűdik, meg-vész, és rút fertés sümölsöket, láb-dagadásiokot, vizkorságot, füntelen folyó és terjedő fekélyes sebeket, 's a' t. tsinál. A' lábokat és derekat merőn tartó *musculusok*, midőn olly fokáig egy formában ki-fezülve tartatnak, el-erőtlenülnek, és meg-fáradnak, és végtére a' járásban való munkára-is tehetetlenekké léznek. E' mellett, minthogy ez alatt a' vér a' főbre fűkebben és nehezebben hághat, az *animális spiritusok*nak-is fűkebben lehet kezűlni, a' mi kezűlhet-is, a' lábat és derekat merőn tartó *musculusok*ba kellettén állani, mind a' testnek, mind az elmének ereje és serénysége nagyon meg-apad. A' belső részek-is a' hóffas le-függésben elgyengülnek. Vagynak, kik a' fok állásba meg-is tökösiútenek. Böltsen mondja azért *Vedelius*: *Neque vita sedentaria, neque stataria bona.* az az sem az álva, sem az ülve való élés nem jó. De a' kettő között mégis rofzabbnak tartja *Fr. Hoffmann* az állást.

Okosabban tselekezik tehát, a' kik ülve tanulnak és írnak ugyan, de közbe közbe egy egy keveset séjtálnak-is: leg alább az elmélkedést séjtálva téfik.

HETEDIK RÉSZ.

AZ ÁLOMROL ÉS VIGYÁZÁSRÓL.

§. CCCXVII.

E *Tel, Ital, Álom, szükséges ez három, régi igaz magyar mondás. De ez három közt az Álom még-is leg szükségesebb. Mert az éhséget és szomjúságot álommal és nyugodalommal potolhatjuk; de az álmatlanságot semmivel nem. Akarmi jól tápláltsák, akármenyit nyugodjék és heverjen valaki, de ha nem alhatik rövid idő alatt el-vész. Tapasztalhatja bizony azt ki ki magában, hogy tsak két, három éjtaka egymás után ne aludgyék, minden belső részei azonnal elkezdenek lágyulni g yengülni és hidegülni; gyomra nem emészthet; belei féllal meg-telnek, korrognak; vizelletje nyers fínt vált; vére fel-gyúlad, és meg-tsipösül; mint ezt a' testnek nyughatatlan vízketése, azt a' pulsusnak sebesebb és erősebb fel-verése nyilván bizonyítja. Effélet, a' főre-is nagyobb mértékbe kezd a' vér rohanni, (mint ezt-is*

az ortalának meg-tüzesedéséből, az ereknél meg-puffadásából, a' femnek ki-dagadásából és meg-vérmeledéséből észre vehetjük;) és így az az agyvelőt fektetni, tsípni kezdvén nem csak álom nem jöhet többé femcinkre, hanem végtére fokokban maga az agyvelő is *inflammálódván*, veszedelmes hagymáz hideglelésbe esnek. Továbbá, az így meg-vezett vér a' táplálásra sem kezd alkalmas lenni. A' honnan, a' hosszas vigyázás után nem sokára a' piros szín halovány sárgaságra is változik, és a' hús mindenféle el-lágyulván, lekezd az egész testről sorvadni.

§. CCCXVIII.

Mint hogy pedig akkor is, midőn egyéb iránt tökéletes nyugalomba láttatik lenni a' test, ha vigyáz, az *animalis spiritusok*nak a' külső és belső érzékségekre fűntelen munkába kell lenniök; másutt is, a' tagok mozgatója végett, itrá'sát kell állaniök, várván az elmének parantsolatját; ezen munka őket tsudálatoson meg-emélti, semmivé tézi, és nem különben ki-éraztja az inakból, mint a' hévség a' le-kazált fűből, a' nedveséget. Innen, a' vigyázásba femlátomást is fogy a' testnek ereje, lankadnak az érzékségek, nevezetesen a' látás meg-homályosodik, az elmének ferény vidámsága unalmas mordságra változik: egyfóval, minden test és elmébéli munkák annyira meg-bomolnak, hogy az egész ember utolsó romlásra láttatásék hanyotlani.

lani. E' már az, mellynek az egy álmon kívül semmi ellent nem álhat, és orvosságul nem lehet. De a' tsendes álom, el-nyúgtatván minden érzékenségeket, nem tsak azt tselekfi, hogy a' *spiritusok* az alatt ne eméztessenek, hanem hogy az újj *spiritusok*-is záporábban és bővebben kézzillessenek, és az elpusztultaknak helyét minél hamarébb tökéletesen bétölthessék: és így rövid idő alatt mind a' test, mind az elme újj életre, erőre; és vidám serénységre kaphassanak. E'rré nézve a' Régiek az álmot *occultum vitae et virium pabulum*, az élet és erő titkos eledelének-is nevezték. Nem tsuda tehát, hogy az álmotól meg-fosztatott zégény beteg olly ki-mondhatatlan kívánsággal óhajtsa, hogy bártsak fél órát zenderethetnék; és ha azt megnyerheti, láttatik egy ideig majd minden fájdalmiról el-felejtkezni.

§. CCCXIX.

De hogy az álomnak hasznát a' vigyázva való nyugvás felett jobban-is fel-vehessük, jegyezzük meg: [1. Hogy ekkor, nem kívánatván egyébre az *animalis spiritusok*, mind a' belső rézekre takarodnak, és így azoknak erejét nagyon meg-segitik; a' honnan Hippocrátes az álmot *cibum viscerum*, belső rézek ételi-nek-is nevezi. Innen tapasztaljuk-is a. hogy az álmoközben a' gyomor fokkal jobban és tökéletebben meg-emésti a' bétett eledelket: és ha fok, vagy nehéz eméztethető

étel-

étellel és itallal meg-terheljük magunkot, a' bölts természet minőjárást álmra hajt bennünket. De b. látjuk azt-is, hogy a' *pulsus* és a' ki 's bé lehellés az aluvó emberben meg-lassudnak ugyan, de egyfzersmind tellyesebbek, mélyebbek, egyenlőbbek és erősebbek lénnek. Melly világos jele annak, hogy most a' szív, tüdők, és elő-erek újj erőre kap-tanak; és hogy a' gyomorba és belekbe jól el-készült *chylus*ból ök-is jobb vért, a' jó vér-ből jobb és bővebb tápláló nedveséget és *spiritus*okat készíthetnek. [2. Nints az álom által ki-tágatult és el-nyúgott testben többé semmi a' féle külső erőszak, melly a' vigyázókban a' természetnek rendes munkáját hol fierteti, hol meg-gátollya, hol egyébként meg-zavarja. Innen, a' nedveségeknak tsende-febb és szabadabb folyása lévén, az edények oldalait nem kóptatják annyira, még-is az egész testnek minden rézeire febben és bővebben ki-mehetnek; és így annak tápláló és nedvesítő rézei a' magok helyeken jobban meg-ülepedhetnek; a' *spiritus*ok az inakba és *fibrák*-ba egyenlőbbképen el-terjedhetnek. 's a' t. Egy szóval, az álmoközben sokkal bővebben tápláltatik, és inkább újjul a' test, mint a' vigyázva való nyugvás közbe.

§. CCCXX.

A' ki az álomnak mindjárt le-írt munkáját így meg-értette, könnyen meg-ítélheti már azt-is, kiknek legyen az álom mások felett

hasznos? és ellenben, ha rendinél több léfén, az kiknek ártasson leg-hamarább? Szükséges ugyan-is ez mások felett, [1. A' még növésbe lévő gyermekeknek és ifjaknak: [2. A' kikben, a' fibrák érzékeny elevensége miatt, a' nedvességek faporán készülnek ugyan, de a' bőrnek ritkasága, vagy a' ki-gőzölő edényetskének tágas volta miatt, hamar-is féllyel ofolnak a' testből; minéműek az ifjak és többire a' sanguineusok, és az affzonyok, kik ez okból nehezebben-is fényvedhetik az álomlanságot, mint a' keményebb testű férfiak. [3. A' száraz és tsipős forró vérű embereknek. [4. A' kiket akárminémű vér folyás, hányás, has menés, erős purgatio, hófázás erős munka, vagy valami forró nyavallya él-erőtelenített. [5. A' fokot tanuló, elmélkedő, búsongó és kesergő Személyeknek. [6. Az el-fáradt testű erőtlen véneknek, kiknek affzu testeket olly fépen nedvesíti az álom, hogy innen *vita senum*, vénék életének vagy éltető-jének-is hívattasék. [7. A' kiknek egyéb testek felett gyomrok hideg és erőtlen; vagy azt fok, nehéz eméztető étellel és itallal meg-terhelték: Mert a' mint Lister fépen mondja: *Alimentum somni, somnus concoctionis: concoctio perspirationis auctor est*, az az, Az étel álmot, az álom jó eméztést, a' jó eméztés bőrön való ki-gőzölgést okoz. Leg-alább, jóvaltatik az ilyeneknek, hogy ha nem alhatnak-is, reggel, míg az eméztés jól véghez mehet,

he-

heverjenek az ágyba. [8. A' kik akármilyen okból koplalni kényszerítetnek. Mert az aluvó ember fokkal későbbre éheznek-meg; teste sem fáradhat, és vére sem tsipösülhet olly hamar-meg. Innen vagy, hogy az ollyan állatok, mellyek a' téli hideg előtt a' földi rejtetek helyekben el-búvnak, mint a' medve, havasi eger, fűtj, 's a' t. a' természet bölts rendelkezéséből az egész telet alvással tölték el-tölteni. [9. Télbe, és a' nedves esős időben is fülségesebb az álom, mint a' nyári meleg napokban, és a' fázaz tiszta időbe. Mert rész-férint az álmokban való tsendes nyugalom, rész-férint az ágyak melegsége nagyon segíti az aérnek hidegsége és nedvessége miatt meg-kevesült *perspiration*nak meg-bővülését.

§. CCCXXI.

Ellenben, minthogy az álom a' testet erősen nedvesíti, a' fok vizes nedvesség pedig a' fibrákat 's következésképen az egész testet nagyon lágyítja és erőtleníti: a' lágy és erőtlen fibrák, sem a' *chylus*nak, sem a' vérnek el-készítésére, és a' testben mindenféle önként gyűlő tisztátalanságoknak ki-takarítására nem elégségesek; következik, hogy a' rendkívül való fok álom miatt, az egész testnek nyers, hideg takonnyal, és mindenféle tisztátalansággal rövid idő alatt el-kell telnie: az inakban folyó nedvességnek fükebben kell készülnie; a' mi készülhet-is, annak-is vastag taknyosága miatt, az agyvelőn és az inakon

későre és nehezen lehet mozdulnia, és sok helyeken meg-kell dugulnia. Mellyek miatt oétán az egész test nem sokára még jobban is el-erőtlenül, el-lomhul, meg-restül; az érzé-
kensegek meg-tompulnak, és a' magok hiva-
tallyának follyratására elégtelenek léznek; az
elme meg-ostobábul; a' fő el-kábul, el-nehe-
zedik, és náthával meg-rakodik; a' lélekzelés
mind nehezebb nehezebb lézen; az álomság
jobban jobban körül vézen, nevedvén t. i.
az álom által az álomnak oka, az az a' spi-
ritusoknak taknyos vastagsága és meg-fogyat-
kozása; míglen oétán az élet egészen álom-
má, az álom pedig halállá változik. Ugyan-
is, az aluvó ember a' meg-hólttól tsak an-
nyiba különböz, hogy ebben a' élv mozgása-
is egészen meg-éült, amabba pedig még nem.
De ez-is végtére az álom miatt melly kön-
nyen fel-akadhaíson, a' ki az álomba merült
testnek le-írt állapotját el-gondolja, meg-ítél-
heti! Innen, Cicero-is de senect. azt mond-
ja: *Nihil videmus mortis tam simile, quam
somnum.* az az, A' halálhoz semmit olly ha-
sonlót nem látunk, mint az álom. Ovidius
nevezi ezt *sororem mortis*, halál húgának;
Gelidae mortis imaginem, fagyos halál képének.
Ama' jeles Ánglus Poëta Ovvenus-is erről így
énekel:

*Si somnus nihil est, gelidae nisi mortis imago,
Quo plus in vitâ dormio, vivo minus.*

az az, Ha az álom nem egyéb, hanem a' fagyos halál képe, ez életben minél többet aludom, annál kevesebbet élek. Mind ezek pedig hogy a' *phlegmaticum temperamentum*mal bíró embereken leg-könnyebben meg-esheessenek, önként meg-tettzik.

§. CCCXXII.

Hogy azért e' nevezetes dologban botlás nélkül való lábakkal járhatunk, az az, se az igen sok, se az igen kevés álommal magunknak kárt ne tégyünk, hanem inkább abból kellete korán szükséges meg-újulást nyerhesünk, sükség lézen már arról-is tudakozodunk. [1. *Kinek mennyi időt kellesték álomra fekaftani?* [2. *Mit kellesték tselekedni, hol és miképen kellesték fekiinni, hogy az álom által ki ki maga kívánt végét el-érhesse?* A' mi az első illeti: Azt egy valaki így határozza-meg.

Quinque horas dormisse sat est juvenique senique :

Sex mercatori, septem de stemmate natis,

Octo damus pigris.

az az, Mind ifjúnak, mind vénnek öt órát; a' kereskedőnek hatot, az Urnak hetet, a' restnek nyolczat alunni elég. Mások a' gyengébbeknek nyolczat vagy kilentzet, az erősebbeknek pedig csak ötöt engednek. De bizony óra számra számni az álomnak idejét hazontalanság; mert a' mint §. CCCXX. és CCCXXI. világosan meg-mutatók, egy embernek több,

másnak kevesebb, sőt azon egy embernek-is egyféle több, másképp kevesebb álom kívántatik. Legjobb azért e' részben-is a' természet-re vigyázni akárkinek; midőn el-kezdi nyomni az álom, le-fekünni és az álmot addig nyújtani, míg fremeiről az önként el-mégyen, és testét meg-könnnyülve, meg-frícsülve, erejét meg-újúlva; érzékenségeit fel-ébredve és elméjét meg-vidámúlva tapasztalja. Ekkor pedig mindjárt keljen-fel, mert ha csak az ágyba heverész-is, annnyival inkább, ha magát ilmet álomra botosítja, azonnal oda lézen mind a' testnek, mind az elmének előbbi *vigora*, és a' fok álomnak fellyebb le-festet általmi be-kezdenek tsúzni.

§. CCCXXIII.

A' mi a' *Másodikat* illeti: Bizonyos az, hogy minél mélyebb és tsendesebb az álom, annál egészségesebb: és ezt, a' mint óhajtja, csak meg ne akadályoztassuk, a' természet önként úgy véghez-is vízi. De hány ezerféle nem tapasztalta ki ki magába, hogy le-feküvén, vagy tellyeséggel álom nem jött freme-re, vagy ha jött-is, de egész éjféakai álma nyúghatatlan volt, elméje a' fok nehéz álmodozásba egészen el-fáradott, és reggel, akár meddig hevert is ágyába, bágyadva, és mint-ha minden testét meg-verték volna, úgy kellett fel-kelnie! Igen kútság lézen azért ez alkalmatossággal egy kevésé gondofabban kikeresnünk azon okokat, melyek a' természet-

fernek rendes munkáját az alvás dolgába így meg-fokták zavarni: hogy így azokat előre észre vévén, a' mennyire lehet, el-kerülni tudhassuk, és álmunkot tsendeléssé 's meg-újítóvá tehesük.

§. CCCXXIV.

Jöllehet az álmod sok és külömb-külobb féle okok meg-zavarhatják; a' nevezetesebbek mindazáltal e' következendők. [1. Ha fóká-sunk ellen nappal aluttunk. [2. Ha maga idejében, az az, mikor természetünk kívánta, fe-künni nem mentünk. Ollyan ugyan-is az álom, mint amaz éjtfaka itt alatt bojongó tsillagotska (*stella fatua*,) melly a' kergető előtt fut, az előtte futót követi: mint ezt a' tanulásban telhetetlen, vagy egyéb gondok miatt estve sokáig fenn ülő emberek sokszor fájdalommal tapasztalják. [3. Ha üres gyomorral feküdtünk völt-le. Azt írja *Sanctorius* hogy a' ki üres gyomorral mégyn le-fekünni, azon éjtfaka rőfűl alufik, feje el-nehezedik, fődül, vak femei lükögnek, karjai főkülnek, búsa el-lágyul, fíve rágattatik, sőt némellyeket a' nyavallya-is ki-tör. A' mellyek rézfzerint attól esnek, hogy az epe az üres beleket rágja, rézfzerint pedig, hogy a' vér magában meg-tsipösülvén, az ereket, az agyvelőt és az inakat bozfzantja. [4. Ha teli gyomorral mindjárt le-feküdtünk. Mert így, jóllehet hamar el-alufunk, de két, három óra múlva fel-serkenvén, az éjtfakának hátra lévő részét nyug-

nyúghatatlanossággal töltjük el. [5. Tapasztalt dolog az-is, hogy a' kik este csak valami gyenge leves ételt éznek, azon éjtzaka rosszabbul aludnak, mint a' kik hússal, vagy egyéb vastag, de jóféle *chylussá* való eledellekkel jól laktak.

§. CCCXXV.

De [6. semmi az álmod, olly gyakran meg nem zavarja, mint az ételnek a' gyomorba való meg-vezése; és a' sok felet tsináló, vagy a' gyomrot és beleket tsipősségekkel öftönözö eledelek; főként ha vatsorán efszik azokat: Minéműek a' bab, borsó, lentse, fufullyka, répa, káposzta, gomba, hagyma, fokhagyma, ugorka, dinnye, nyers gyümölcs, édes must, jól meg nem forrott bor, fer, 's több e'ffélék. [7. Mind azok, mellyek a' vér tsipősségét és hígságát nevelik, vagy azt sebesebb keringésre indítják, kivált az agyvelőre nagyobb mértékbe rohantatják. Illyenek az igen sós és fűszerfamos ételek, a' harag, hőzús vigyázás, forró hideg, erős *commotio*, nagy hevség, meleg víz, herbathe, kávé, 's a' t. [8. Mellyek a' bőrről való ki-gözülgést, akármí úton módon meg-gátolják; mellyek alább elő fognak bőven élméltatni. *Perspiratio solito minor notem malestam et somnum inquietum pronunciat.* így ír *Sanctorius*. Ezt tselektzi pedig a' többek közt a' hideg nedves aër és lábunknak fázása-is. *Pedibus frigidis et capite calido vi-*
gi-

giliae, et nullus somnus, az az, Hideg láb-
bal és meleg fövel vigyáznod kell és épen
nem alhatol, *Boerhaave* szavai. [9. Az el-
mének erős indulati, mint a' harag, szeretet,
búbánat, félelem, méjjen gondolkodás, sok
gondok 'sa' t. Erre nézve vatsora után nem-
is tanácsos semmi nevezetes dolgot elménk-
re venni. [10. A' vérnek az egész testben való
megbővülése: melly álmosná teszi ugyan az
embert, de tsendes és hosszú almot nem er-
ged. Nevezetesen pedig, el-vézi és igen
nyúghatatlaná teszi az almot, midőn a' vér
a' beleken el-terjedő nagy érbe (*vena porta-
rum*,) meg-gyűl, meg-ülepedik, és meg-vézi,
mint fokozott lenni a' vak süllybe, hozzám-
nak meg-rekedésében, *hypochondriaca* és *melancho-
lica affecti*ókba. [11. Az érzékenségeknek,
zörgetés, zakarlás, kiáltozás, fájdalom által
ottan ottan különbömbféle módon való
érdekeltetése. Külömbömbféle érdekelte-
tést mondok; mert a' füntelen egy forma
sensatio csak hamar nem kezdvén ügyelni az
elme, az alatt pedig egyéb dolgokat is el fe-
lejtven, még hamarébb és jobban el-alu-
zunk mint a' tökéletes tsendességbe; mint ezt a'
két húron járó mu'sikán, éneklésen, prédiká-
tzión, eső kopogáson, talpunk vagy egyéb
részünk hosszú vakargatásán, egyféle dolgok-
ról való hosszú, tsendes és minden indulatok
nélkül való gondolkodásban vagy olvasásban
gyakran tapasztaljuk.

§. CCCXXVI.

Nagyon függ az álomnak tsendesége és nyúghatatlansága. [12. *Az aluvásnak idejétől is.* Mert az éjtékai álom, mind azért, hogy a' böls természet az éjtékát, álomra, a' nappalt pedig munkára rendelte, és kétség kívül a' mi testünköt-is úgy formálta, hogy nappal dolgozzunk, éjtéka pedig aludjunk; mind azért, hgy az éjtékai híves és nedves *aër*be és tsendességbe jobban el-nyúgodhatnak az érzékenségek; sokkal inkább meg-újít, mint a' nappali. Tapasztaljuk azt-is, (így ír *Fr. Hoffman*,) hogy az éjfél előtt való álom mind a' testnek, mind az elmének erejét szebben és hamarébb élelti és frissíti, mint az éjfél után való. Rosszul tselekedik tehát, a' kik a' tanulásra vagy egyéb mulattságra az éjtékának első részét fordítják. A' hajnali álom csak azért olly betses, hogy ertől fogva a' nappalnak terhit könnyebben el-győzhetjük.

§. CCCXXVII.

[13. A' fekvésnek módja-is sokat tézen arra, hogy tsendes, vagy nyúghatatlan álunk legyen. Mert *ha fejünk igen alatt esik*, a' vér, még pedig annak durvább része-is, az agyvelőt igen meg-éltja és el tölti; a' mellyből nehéz álmodozások, főnek nehézsége, az érzékenségeknek meg-tompulása és az egész testnek lankadsága következik. A' *banyák fekvésére* leg-kevesebb erő kívántatik: innaen a' betegek igen szeretik így fekünni, midőn meg-

meg-fogyatkozott erejek: úgy a' retek 's puhák-is. De nem jó; mert a' hasban tétetett rézek a' *diaphragmát* fel-tojván, a' érvet és a' tüdököt a' mejjben meg-szorítják, és a' vérnek szabad folyását rajtok meg-akadályoztatván, nehéz lélekzélést, érv dobogást 's a' t. okoznak. De e'ffelelt, a' hátnak belső réfm le-menő nagy edényeket, a' veséket, és azokból a' vizelletet a' hójagra vivő tsöket (*ureteres,*) a' tejes ereket, a' *ductus chyliferus*-is meg-nyomják; melly miatt a' vér az alsó rézekre éükebben mehervén, a' felsőkbe meggyül, és nehéz lehellést, hortyogást, fel-ijedést, mejjbéli szorulást, meg-nyomattatást, 's több e'ffeléket támazt: E' mellett, a' vizellet sem válhatik-ki szabadon a' vér közül; a' a' *chylus* sem folyhat a' belekből által a' vér közli. Ha hasmánt fekszünk, és hájunkot 's orunkot párnába nyomjuk, jól nem lélekzelhetünk; a' vér-is fêmeinkre erezkedvén azokat kívül megvermesíti; belől a' fém gyökerinek közepin a' fém belső rézeire a' főből ki-jövő élő-eret feltétebb meg-töltvén és ki feztvén, a' körül lévő inakot, mellyeken a' látás szokott lenni, a' tsonthoz szorítja, melly miat a' *spiritusok* az agyvelőre rajtok nem folyhatván a' fém világa néha egy ideig, néha végképen el-is vész. Ha pedig a' hasmánt fekvés alatt fejünköt felre tekerjük, nyakunkban a' félfelől eső inak és *musculusok* a' feztülés miatt fáznak és el-erötelenülnek, a' főre menő és onnan

víg-

viéza jövő edények meg-förülnek, és a' vérnek a' före 's a' föröl viéza a' éivre fabados menetelt nem engednek. Ugyan ezen okokra nézve, az aétalra le-búva alunni-is ártalmos. Leg-haénosabb azért óldalfélt fe-künni: még pedig estve teli gyomorral jobb oldalunkon, hogy a' májnak nyomása a' gyomornak eméztétit és a' *chylus*nak abból való ki-follyását annyival-is inkább meg ne gátolja. De időre hogy ezen oldalunkon a' fekvés alatt egybe förült ereken a' vérnek ismét fabados út engedtesék, éükség lézen baloldalunkra-is fordulni; a' minthogy a' maga megmaradása iránt gondos természet ez okra nézve a' fekvést hirünk nélkül-is gyakran változtatja.

§. CCCXXVIII.

Utólyára [14. tsendessé tehetik 's meg-is zavarhatják az álmot a' *Háló házak*, és az *Ágy*, mellyben fekéünk. Mert a' mint *Sanctorius* meg-jegyzi, tsak éokatlan helyen és ágyban fekénni-is nyúghatatlanná tézi az álmot: annyival inkább, ha az aluvó házban vagy roé göz, vagy igen hideg, vagy igen meleg, vagy rendkívül nedves *aër* van. Okofon tselekék azért, a' kiknek módjok van benne, ha ágyasháznak jó tágas, fenn való, tizta *aëru*, fázaz, gyenge meleg éobát válaétanak, a' mellyhez közel sem ró, sem per-váta, sem egyéb rothatt gözt botsató dolgok nintsenek; és éjtékára az ablakokat bé-zár-

zarják; ne hogy az akkor következő hideg az éltvéli meleg miat könnyű ferrel találván bé-takarva testeket, a' *perspiratiót* meg-rekessze, és így az álmot meg-zavarja; vagy pedig az *aërnek* meg-hülésével fellyülről le-erefkedő mérges gőzök, vagy valami ártalmos állatok az ablakokon bé-mehetnének.

A' mi az *Ágyat illeti*. Ki mitsoda ágyhoz szokott, abban nyugszik leg-tsendesebben. A' nyomoruság és iga alá szokott katona és munkás hegény ember a' kövön-is jól aluszik, midön a' heverő kényes és beteges a' foztott tollu derekajon sem nyughatik. A' ki kemény ágyhoz szokott, a' puhában; a' ki puhához, a' keménybe nem alhatik, sőt ugyan öfve rontsolódik. Egyéb-iránt az igen rövid, fenyes, nedves, bűdös, tetves, balhás, palatzk. férges ágy mindeneknek nem tsak igen alkalmatlan, hanem ártalmos-is. A' takaródzó-is, ha igen nehéz, a' testet el-fáraftja, és a' bőrön való ki-gőzölgést meg-akadállyoztatja; ha igen könnyű és vékony, az *aërnek* éjtzakai változást röllunk el nem fordithatja. Jegyezd-meg, hogy a' fejet egészen bé-takarva alunni sem tanátsos; mert a' testből *perspiráló* rothadt gőzt az *aërrel* együtt bé-kellettven élvni, az a' tüdököt meg-rontja.

§. CCCXXIX.

Minthogy az *álomlátásnak* sokan olly sokat tulajdonítanak; és a' tudatlan babonaság holmi *böförcány*, vagy *lüdértz nyomást*-is erősít;

A a

illő

illő lézen ez alkalmatossággal rövideden azt-is meg-vi'sgálni, mit kellefsék valósággal ezekről itélni? Az Álomlátás kértéle: [1. *Terméket felett, vagy Isteni jelentésből való.* E félé álomlátásokat a' Sz. Írásokba felesen olvasunk. De az én ítéletem szerint a' több tsudatételekkel és a' prófétálással együtt ezek-is meg-fűttenek. Ma azért [2. *minden álomlátások csak terméket szerint léfnek.* Ezek pedig az értelmesebb *Philosophusok* ítélete szerint nem egyébek, hanem a' maga termélete szerint fűntelen munkálkodó elmének ébren gyűjtött *idea*-jiból tövel hegygyel özve-fűzött képzelődései. Azt bizony alhatatosan tapasztaljuk, hogy minél nyúghatatlanabbúl aluszunk, annál több és nehezebb álmokat látunk; midőn pedig tsendesen és méjjen el-alhatunk, csak egy álmunkra-is alig emlékezünk. Hogy pedig egyik Ember többet álmodik, mint a' másik, vagy álmaira jobban reá emlékezik, attól vagy on, hogy ebben jobban el nyúgoznak az aluvás közben a' külső érzékenségek, mint amaban: a' honnan a' keveset álmodó embert az álom jobban-is meg-fokta újjítani. Tapasztaljuk továbbá azt-is, hogy a' melly dologról estve, vagy az előtt erőssen gondolkodtunk, többire álmunkban-is azzal bajlódunk: leg-alább arról bojong-el a' képzelődésnek törvénye szerint az elme egyéb dolgokra, mellyeket az, vagy hasonló alkalma-

rosszággal láttunk, hallottunk vagy tapasztaltunk, mint ezt Claudíanus Poëta-is ékefen éneкли:

Omnia quae sensu voluntur vota diurno,

Pectore sopito reddit amoena quies.

Venator defessa toro cum membra reponit,

Mens tamen ad silvas et sua lustra redit.

Judicibus lites. Aurigae somnia currus,

Vanaque nocturnis meta cavetur equis.

Furto gaudet amans: permutat navita merces:

Et vigil elapsas quaerit avarus opes. 's a' t.

Erre nézett bölts Salamon-is, midön Préd. v. 3, 6. így írt: Az álom a' sok foglalatóságból fokozt következni: és a' sok álomban hiábavalóságok vagynak. Mellyre nézve maga az UR ISTEN Jérem. xxix. tiltja-is a' 'Sidóktól, hogy a' magok álmaira ne figyelmezzenek. A' bölts Sirák pedig R. xxxiv. ̑. 2. azokat, kik az álomlátásba biznak, hasonlóknak mondja azokhoz, a' kik az árnyékhoz kapdósnak és a' felet üzik. Ama' Pogány, de másfelől bölts Cato-is így ír:

Somnia ne cures, cum non sint signa malorum.

az az, Az álomlátást fámba se vedd, mert azok semmi roé dolgot nem jelentenek.

§. CCCXXX.

Meg-esik ugyan néha, hogy mikor még az érzékségek jól el nem nyugodtak, aluvás közben vévén valamit észre, arról kezd álmodni az elme, és így olyan dolgokra is mégyen, melyekről nappal ingyen sem gondolkodott. Meg-esik az-is, hogy az éjtzakai tsendességben, midon minden érzékségek tökéletesen és hozzáfón el-nyugodtanak, és így semmitől meg nem zavartatik az elme, a' képzelődésnek *regulái* szerint hozzás okoskodás által úgy ki-tsinálja az előtt való dolgainak ki-menetelit, hogy valósággal úgy-is mennek azok azután-is véghez. De ezeket, a' ki az elmének természetit, és a' képzelődésnek 's józan okoskodásnak törvényeit avagy tsak valamenyire érti, Isteni jelentésnek nem tartja. Gyakrabban meg-esik, hogy történetből holni olyan dolog adván elő magát, mellynek az álommal valami hasonlatossága vagyon, a' babonát ézeretöktől álom bé-telésinek tartatik. Továbbá, bizonyos dolog az-is, hogy sokszor az álmok tsupán tsak az álmodónak *temperamentum*ából következnek. p. o. A *sanguineus* gyakran van vendégeskedésbe, musika ézők, szép asszonyok és minden vigságok között, gyakran látja magát az *aër*be repülni, melly a' *spiritusok* könnyűségét és a' vérnek az agyvelőn való szabados folyását bizonyítja: a' *plethoricusnak* vagy vérrel igen bővölködőnek gyakran foly álmaiba extra vére, fok-

fokszor lát vert, és egyéb veres dolgokat: a' *phlegmaticus* fehér dolgokkal bibelődik, elvettettet szolgai állapotba vagy, vízbe úsz, fertőben kevereg; mellyek a' *perffiration*nak meg-rekedését-is követik: a' *cholericus* tűzzel, sárga dolgokkal álmodik, ítélő széken ül, hadba vagy, *commendéroz*, veszekedik 's a' t. A' *melancholicus* sötétbe bojorg, fok fekete dolgokat, késérteteket ördögöket lát, magát felakasztani fő-vételre sentertziáztatni, vagy egyéb életének végét vető veszedelemben forgani álmodja. Ugy a' ki egybe sűrűsödve aluszik, álmában nem futhat, a' ki el-nyújtózva, jól szaladhat: a' kinek hús vagy valami egyéb akadt foga közi, nagy hosszú dolgokat tép ki foga húsából; ha holmi *fluxusotska* száljameg foga töveit, fogait ki-hullani vagy kiromolni látja 's több effélék. Mellyekből ha ki valami valóságot akarna előre meg-határozni, nagyon meg-tsalatkoznék.

§. CCCXXXI.

A' mi az éjtékai meg-nyomattatást, vagy inkább mejjhéli szorulást illeti: Ezt régen, míg a' természeti dolgoknak fémesebb és forgalmatosabb vizsgálása az Emberek elméjét a' babonától meg nem tisztította vala, magok a' *Medicusok*-is sokan, mint szintén ma a' tudatlan emberek, valóságos bozorkány, vagy lüderetz nyomásnak tartották. Vagy, olyan lüderetz a' melly fellyül fekszik az emberre, vagy a' melly alája veti valakinek magát; a' honnan

az *incubus*nak, ez *succubus*nak-is szokott deákul neveztetni. Ez a' Éérjfiakat, amaz a' Leányokat és Aézonyokat szokta gyötreni. A' 'Sidó *Doctörök*, mint az efféle költeményeknek nagy mesterei, azt bezzélik; hogy az ISTEN a' teremtésnek harodik napján estve akart még az Embernél holmi tökéletesebb állatokat-is teremteni; de ott érvén a' szombat, el nem végezhetette, 's ezekből lettenek volna oétán az ilyen házi ördögök, kíséttetek, *incubusok* és *succubusok*. A' Pogányok-is a' magok *Faunuss*aikat, Erdei Isteneiket efféléknek gondolják vala, kik az olyan személyekkel, a' kiket szereznek, vígan játszódnak; az olyanokat pedig, a' kiket gyűlölnék, meg-gyömörlik, szorongatják és tsípdesik, és azok a' kékségek, mellyek néha reggel imitt amott a' testen láttatnak, és a' tudatlan aézonykáktól bozorkány szívásnak mondattatnak, ettől volnának. Azokat a' nagy fejü (*Rachiticus*) gyermekeket-is, kiket a' tudatlan Község váltott gyermekeknek hív, az ilyen *incubusok*tól szarmazni gondolják vala. A' Keresztények közzül-is ezen *incubusok*ot és *succubusok*ot sokan tiszta képzelődésnek, sokan pedig valóságos dolognak tartják. Nem is tsalatkozik egyik rész-is meg a' maga ítéletiben; mert néha ugyan az efféle meg-nyomatratott személyek fel-ébredvén semmit nem látnak, de néha megint a' szemes Gazda re-

ménytelen az ágyon lépven a' jó *incubust*,
Bíró vagy Borbély kézre keríti.

§. CCCXXXII.

De valósággal, ha az ilyen meg-nyo-
mattatásba elő főduló jeleket, és ennek meg-
orvoslásának módját meg-tekintjük, semmi
nem egyéb ez: hanem vagy a' vérnek sok-
sága, sűrű enyvesége, vagy a' hanyott vagy
igen le-ereftett fővel való fekvés; vagy a'
gyomornak sok és nehéz emészthető eledel-
kel való meg-terhelése, féltől való meg-puf-
fadása, vagy a' szívbeli vagy szív körül való
polypusok, *spasmusok* 's több e'féle okok mi-
att, a' vérnek a' főben, kiváltképen pedig
és leg gyakrabban, a' tüdőben lőtt meg-du-
gulása. A' honnan, vízeke kelletvén a' vér-
nek a' szívre tojulni, ott meg-gyűl; melly
azonnal nagy mejjbeli szorulást, el-fulladás-
's következéskepen az egész test erejének hirt-
len való el-éakadását okozza. Ez ha (a' mint
a' *sanguineus*, bőv vérű, szerelmes és bűjja fe-
mélyekben könnyen meg-eshetik,) valami
bűjja álomnak alkalmatosságával talál történni,
egybe foglalván a' meg-nevezett babonát hívő
tudatlan elme a' két *sensatiot*, *incubust*, vagy
succubust képzel magának, vagy lődértztől
gondollya magát gyötrettetni, nem tudván
egyéb okát a' rajta történt változásnak. Né-
hapedig mind ezek tsupán csak a' *melancholiába*
meg-háborodott elmének *phantasiái* és a' testben
nints semmi ezeknek meg-felelő változás.

Hogy az ilyen meg-nyomattatás csak e'fféle mejjbéli forulás; nem pedig valóságos bozorkány vagy lűdértz nyomás legyen, világosabban meg-tettzik még ez abból, hogy ha a' mindjárt említett okok illendő eszközök által el-háritatnak, a' nyavallya-is egészen meg-űnik.

§. CCCXXXIII.

Utóllýára, lássunk egy szóval ama' nevezetes kérdésről-is: *Vallyon t. i. a' déli álom egészséges-e, vagy ártalmos?* Ezt többire a' *Salernitána Scolával* ártalmosnak tartják a' *Doctörök*; és azt mondják, hogy az éjtékai hasznos álmodt nyúghatatlanná teszi; az inakot meg-eröteleníti; a' testet el-lomhavitja; a' fejet meg-náthásítja; az érzékenségeket meg-tompítja 's a' t. Sőt hoznak olly példákat is elő, hogy ez fő fájást, fulladozást, viz-korságot, fázaz betegséget 's több e'fféle nyavallyákat okozott. Innen ha valakinek a' déli álomra el-múlhatatlan fűksége volna is, azt étel előtt inkább *commendállýák*, mint sem étel után. Azt írja *Boerhaave* hogy a' *Bádenfis* Hertzeg egykor sok *Medicusokkal* lévén együtt, kérdésben tette, mit ítélnének a' déli álomról? a' többi mind ártalmosnak mondották, hanem egy *Felix Pláterus* nevű öreg *Doctör* a' maga példájával ellenkezőt próbált; mert én, (úgy mond) a' 70. éftendőt meg-haladtam, és a' mennyiben emlékezem, soha beteg nem voltam, jöllehet egy

egy napot sem töltöttem úgy el, hogy ebéd után egy egy keveset ne aluttam volna. Ezen példából, és hogy maga a' bölts természet-is érel után minden élő állatokat álomra szokott hajtani, és minden egyéb munkára alkalmatlanná tenni, úgy ítélt *Boerhaave* hogy délbe egy fertály órátskát fenderedni, meg pedig étel után, nem olly ártalmas, mint közönségesen az emberek gondolják, sőt, a' mennyiben ez a' dél után való munkára is meg-újítja mind a' testnek, mind az elemének erejét; másoknak-is, de kivált a' sokat éjtékázó, tanuló, erős munka miatt el-fáradt, fáraz és forró természetű, beteges, vagy növényben lévő és így szokott, zemellyeknek, orvosság gyanánt lehet. A' melegebb tartományokban, 's málutt-is a' hozzéu és heves *caniculai* napokban, ez fépen haznál. Innen az Olokok ritkán-is málutják-el ezt. De jegyezd-meg, hogy a' déli álomnak leg fellyebb-is fél óránál többet nem kell tartani. Nem is kell e' végre le-fekünni, vagy ha le-fekfel-is, mint egy félig ülve legyen az, és nyakadot egyenesen tartva. Mert ha igen alá ereztett, le-hajtott fővel, vagy áztalra búva aluszol; fejed zemlátomást el-nehezedik, mejjed meg-forul, 's a' t.,
lásd §. CCCXXVII.

NYÓLTZADIK RÉSZ.

AZOKROL A' DOLGOKROL MELLYEK-
NEK, HOGY AZ EGÉSZSÉG ÉPSÉG-
BEN FENN-ALHASSON, SZÜKSÉG A' MI
TESTÜNKBE MEG-MARADNI VAGY
ABBOL KI-TAKARODNI.

§. CCCXXXIV.

Hogy a' mi testünk illendő nagyságra ne-
vekedhessék, és azután-is el ne apadjon,
vagy romollyon, arra az étel és az ital fűk-
ségesképen meg-kívántatik. De nints sem
étel, sem ital e' Világon olyan, melly a'
mi természeti nedvelségeinké egészen által vál-
tozhassék. A' Magzat anyja méhében az ő
anyja vérinek leg tökéletesebben el-készült ré-
zeivel tápláltatik, még-is mihellyt e' világra
küldetik, azonnal fok orsmányság takarodik-ki
belőle. Annyival-is inkább tehát a' külső
durva eledelbe mennyi legyen olyan rész,
melly a' mi testünk táplálására, vagy termé-
ket érint nem alkalmas, vagy az alatt,
míg azokból *chylus*, a' *chylus*ból vér, a' vér-
ből tápláló inakban folyó és egyéb fűkséges
nedvelségek készülhetnek, önként meg-véz,
vagy ha meg nem véz-is, fűkségünk reá
nem lett volna; akárki könnyen meg-ítélheti.

A'

Az e'féle hazontalan, meg-vezett és fűkség-
telen révek már azok mellyeket bizonyos idő-
ben külömb külömb úton ki szokott a' ma-
ga meg maradása iránt gondos Terméket a'
mi testünkben takarítani. Hogy ha már vagy
ezen ártalmas révek bennünk rekednének,
vagy ezekkel együtt a' táplálásra és a' test
egyéb munkáinak folytatására fűkséges ré-
vek-is belőlünk ki-takarodnának, lehetetlen
vólna az egésznek, sőt az életnek-is el nem
romolni. Ellenben, ha a' benn maradnivaló
révek benn maradnak, a' ki-takarodnivalók
magok idejekben ki-takarodnak, nem képes
le' a' mi testünkhöz semmi belső okból zár-
mozni szokott nyavallyáknak közelíteni. In-
nen Fr. Hoffmann-is op. T. r. p. 117. így ír:
Totius vitae ac sanitatis fundamentum perpetuis
ingestionibus et egestionibus superstruendum est, az
az, Az életnek és egésznek egész funda-
mentuma a' kiintelen való hozzá adáson
és ki-vetésen épült. Hippocrátes-is; az e-
gész Orvosi Tudományt csak az okoson
való hozzá adásba és el-vévésbe állani tartot-
ta: és azt mondotta hogy a' ki ki-tanulta,
hol, mikor, mennyi és miféle *materiát* kel-
le'sék ki-üresíteni a' testből, vagy hozzá adni
ahoz, az a' *Doctóri* mesterségnek leg felsőbb
pontját elérte. Illő azért hogy mi-is, ezen
részben, e' nevezetes és farkalatos dolgokról
egy kevésé jobb móddal értekeződnünk.

§. CCCXXV.

A' testből ki-üresítendő *materiák* ezek

a' Ganéj, Szél, Hígy, Láthatatlan gőz, Verejték, Nyál, Takony, Fül-sár, Nemző mag, 's gyakran a' Jó Vérnek-is egy része. A' Ganéj vagy árnyékfékre vetendő seprőlék, nagyobb részén a' bé vett eledeleknek fonkollyos, durvább és a' táplálásra nem alkalmas része, melly vastagsága miatt a' tejes edényekben bé nem férkezhetvén, mint a' fúró malom 'sákján a' korpa, a' beleken végig hajtattatik, és alól ki-vetterik. De ezzel együtt az epéből-is, melly az emésztés kedvéért a' májból a' belekre föntelen fúvárog, úgy a' beleknek belső rézeit természet szerint bé-fedni fokott mucusból-is sok takarodik ki ezen az úton. Mi kárt teheszen azért az egészségben mind a' felettébb való forulás, mind a' rendkívül való has-menés, könnyen ki-tanúlhatjuk; 's következőképen a' székek közép módon való járásának hasznos és szükséges voltát-is észre vehetjük.

§. CCCXXXVI.

Ugyan-is: ha igen hígon mégyn a' has, bizonyos jele, hogy sem a' gyomor nem emészthette jól meg az eledeleket, sem a' meg-emésztődött rész vagy *chylus* nem válhatott a' seprőléktől külön, és nem folyhatott a' tejes edényeken által a' vér közli. Melly miatt, nem lévén a' vérnek mivel újjíttasék, sem a' testnek mivel tápláltasék, rövid idő alatt el-kellettik a' testnek erőtlennülni, lágyulni, föntelennülni, hitvánkozni; egyfóval mind-
azok-

azoknak a' romlásoknak, melyeket fellyebb §. CCLXXVII. az éhségről meg-jegyzettünk, bé kelletik következnie. Minél higabb pedik a' has, és az eledelek hamarébb 's kevefebbé meg-eméztetve follynak által a' beleken, annal sierőbb lábakkal jönnek elő a' megnevezett ve'zedelmek-is. Ellenben, a' *forulásban* ugyan minél keményebbek és ritkábbak a' é'ek, annál inkább ki-éivódik az eledelekből minden tápláló nedveség, de másfelől, a' hozz'as belső melegség miatt, a' hátra maradt seprőlék, kiváltképen pedig az epe, meg-rothad és meg-tsipösül; és rothadt gözivel a' gyomrot és beleket el-töltvén, rágya, é'éllel fel-puffasztja; mejjbéli forulást, nehéz lehellést, é'ív dobogást, é'ív fájást, belső ré'ekben való nyílaldozást, keményebb forulást, ve'zedelmes *colikát* 's a' t. tsinál. Sőt a' gyomornak és beleknek a' fővel való foros egye'sége miatt, fő é'édelgést, fő zúgást, é'em világnak el-ve'zésit vagy kaprozását-is sokszor okoz. *Nihil est quod perinde caput afficiat ac vertiginosis affectibus occasionem praebeat, ac foeces in intestinis diutius retentae*, így ír *Mercurialis*. E' mellett a' Ganéjnak tsipös rothadt göze által mégyen a' vér köz-i-is, és azt nagyon fel-gyúla'stja, meg-tsipösíti, és rothadásra ké'zíti. A' honnan, a' hozz'as kemény forulást fő fájások, é'emnek verme'sége, egé'z testben való nyúghatatlanság, vizke'tegség, nyílallások, fájdalmok, forró hideg-

deglelések, és fók egyéb veszedelmes nyavalyák-is fokták követni.

§. CCCXXXVII.

Hogy azért sem a' hasmenés, sem a' fozulás a' mi egészségünkben kárt ne teheszen, lássuk, *mitsoda* ezeközök által lehetessen a' *kisnak* járását jól mérsekelni. De mint hogy mind a' hasmenést, mind a' fozulást *külöb* okok *külömb* *külömb* félek; sőt néha egymással-is ellenkezők, hogy t. i. a' mi egyfőrt 's egy *femellybe* fozit, mázfőrt és a' másba a' hasat meg-lágyítja, illő lézen előfő ezen okokról értekezödnünk. Hogy így éfőre véven, kiben, mikor, *mellyik* okozta légyen a' fozulást, vagy hasmenést, annak el-hárítására annál alkalmatofabb *efközöket* válaftassunk. A' fozulásnak *közönségesebb* okai ezek. {1. Az *epének* a' belekre való nem folyása, akár a' meg-dugulás, akár az el nem *kézfölhetés* miatt légyen az. Ez a' *phlegmaticusok*ban, sokat *vezteg* *ülőkben*, savanyu vagy erőf etze-tes étellel és itallal gyakran bövön élőkben 's a' t. leg *közönségesebb* oka a' fozulásnak. {2. A' belek *fibráinak* el-lágyulása és gyengülése; *melly* többire a' beleket belől be-fedező és a' *tsipettetéftől* óltalmazó *mucusnak* vagy *zakonynak* meg-gyűlésétől vagyon. Ez-is a' mindjárt nevezett *femellyeket*, főként *pedig* az *afznyi* rendet és a' gyermekeket *fokta* inkább tartani. Haftál mindenik ellen a' *gyakor* és erőf *commotio*, *fűzfőzamos* és sós éte-

telek, sült-hús, méz, nádméz, minden kefe-
ri vagy hamar meg-keferező *materiák*, a'
korpás kenyér, répa, retek, torma, káposzta,
mustár. A' Patikából-is minden *alkalinus* és
közép természetű sók, *Falappa*, *Rhabarbarum*
's a' t. mellyek sok vizet hajtanak-ki, ezzel a'
beleket fépen tisztítják és erősítik.

§. CCCXXXVIII.

[3. A' beleknek természeti érzékenyte-
len szárazsága, vagy sokféle tekervényes hajla-
dozása-is, a' tejcs és más bé élő ereknek
rágasztásával együtt. Ezen ok miatt sokaknak
egész életükben kemény hasok vagyon, és két,
három napon-is alig vagyon egy székek, ege-
ségeknek majd minden változása nélkül; sőt
némelyeknek két három hétben vagyon egy
egy székek. Ezeknek árt az mind, a' mi a'
két első rendbélieknek használ: Használ pedig
mind, a' mi a' rothadásnak ellent áll, és a'
testet nedvesíti 's lágyítja; minéműiek a' falá-
ta, endívia, *spináchia*, paréj, *cichoria*, tészla
és egyéb zöldségek, gyengén savanyu gyü-
mölcsök, mind nyersen, mind aszalva, tej,
savó, újj méhser, édes must, apró malósa
föllő, ifjú állatoknak húsa, kivált főve és jó
kövéren, kövér hus lével főtt árpakása vagy
riskása, vaj, híg tojás, a' lentse és borsó is jól
meg-sírozva; a' sok viz ital, a' napjában
kétzeri jól lakás, főként leves ételekkel. A'
Patikából pedig a' *Manna*, *Kassia*, *Tamarindus*
ezek számára leg alkalmasabbak.

§. CCCXXXIX.

§. CCCXXXIX.

[4. A' forulásnak okai közé szám'altatik az igen bőv *perspiratio* és gyakor izzadás-is. *Alvi laxitas*, *cutis densitas*; *cutis laxitas*, *alvi densitas*, régi közmondás a' *Doctoroknál*. Innen vagyon, hogy az erőssen dolgozó para'stok többire forulásban vagynak: az árnyékban heverőknek pedig, ha egyéb akadályok nintsen, hígot mégyen a' hasok. Vagynak, kiknek semmi egyéb gyomrokat meg nem indíthatja, hanem ha reggel mezítelen lábakkal a hideg földön teglás vagy márvány keves *pavimentumon* fél fél órát séjtálgatnak. Mellynek semmi egyéb okát ki-gondolni nem lehet, hanem hogy a' lábaknak meg-hűlése miatt az egész bőr özeve húzódván, a' *perspiratio* meg-reked, és az itt ki-takarodandó nedvességek a' száraz belső rézekre fordulván, azokat meg-fikítyák es nedvesítik. Ebből következik az-is, a' mit *Hippocrátes aph. 83. §. iv.* meg-jegyzett, hogy t. i. a' kik éjtzaka fokot vizzellenek, jóllehet az előtt való nap fokot nem ittak vólt, kemény és kevés székek vagyon. Mert a' fok vizellés-is a' belső rézeket meg-szárazítja és soványítja.

§. CCCXL.

Has-forulást tsinálnak [5. A' száraz, sovány, erős, savanyu, fojtós ízű ételek és italok-is. [6. A' kevés étel és ital. Mert nints miből készülni efféle seprőléknek, 's ha mi kevés készült-is, a' belek illendőképen meg-fogni

fogni és magokon végig hajtani azt nem tudják. Ettől vagyon az-is a' mit ír *Celsus* L. 1. c. 3. hogy a' kik tsak utóllýára éoktak áztalnál innya, többire éorulásban vagynak; a' kik ellenben étel közben gyakran íznak, hatók éabadabb éokott lenni. Ez annak-is az oka, hogy az ételtől el-éakadott betegek éekre olly ritkán kelnek-fel; és ha öket ilyenkor *laxativákkal* erőltetnéd erejeket még jobban el-fogyatnád, és nyavallyájokat nevelnéd. [7. Azt-is írja *Celsus* a' *n b.* *kütség* még azt-is tudni; hogy a' hányás a' hasnak menését meg-álitja, meg-állását vagy éorulását meg-indítja. Meg-állítja, a' melly mindjárt étel után léfen, meg-indítja a' melly azután későre következik. Oka pedig ennek ez: mert ha ki-hányod, a' mit ettél, nints mi éáljon-le a' beleken, ha pedig már az étel meéze le-éállott vólt a' beleken, midőn a' hányás közben rázódik, alá felé inkább siet. Másként a' gyakor hányás akármikor légyen-is éorulást tsinál; mert a' belek *fibráiban* rendszerint lefelé járó mozgást, felfelé fordítja, és így az étel nem éálhot-le azokon. [8. Az étel után való hófzás nyúgodalmot-is éorítani mondja *Celsus*. Mert így az eledelek tovább hevervén a' gyomorba, és tsendesebben éálván-le a' beleken, jobban meg-eméztődhetnek, és inkább ki-éívódhatik azokból minden nedveség: melly éerint a' meg-maradt kevés éáraz seprőlék ké-

söbbre és nehezebben vettethetik-ki. Ha-
nál mind ezek ellen az ellenkező *diæta*.

§. CCCXLI.

A' *Has-menésnek* majd ellenkező okai
vagyunk. Mert ha az epe az epe hójagban
igen meg-gyül, és meg-rothad, mint a' nyári
fáraz hévségeken, forró hideglelésekben, nagy
haragban 's a' t. fokozor meg-ezik, midőn vala-
mi okról fel-háborítatván, az a' belekbe kiom-
lik, nagy rágással és hányással járó hasmenést csinál.
A' nyári, kivált az édes kedvű és könnyen
rothadó gyümölcsök; az ételben és italban va-
ló telhetetlenség; édes must; forrásba lévő
bor és ser; meg-vefett tojás; rendkívül 'si-
ros ételek; a' *perspiration*nak vagy izzadság-
nak benn rekedése; a' hőzés keletése; a'
beleknek belső síksága, rövideége és egyenes
útja-is ennek igen elméretes és közönséges
okai voltak lenni. Ez utolsó természetze-
rint vagyon némelyeken, és soha meg sem
orvosoltathatik. A' melly a' hőzés keleté-
sét követi, annak-is, a' *Baglivius* íté-
lete szerint, többire halál a' vége. Néha,
kivált a' forró nyavallyákba, a' has-menés va-
lamelly belső résznek meg-keletésétől és rothadá-
sától vagyon. Ez is igen veszedelmes.

§. CCCXLII.

Egyéb iránt meg jegyzésre méltó dolog
az, hogy a' has-menés, ha szinte nagy erő-
tetéssel és vérrel vagyon-is, gyakorta a' ter-
mézetnek fegyvere sok nehéz nyavalláknak el-
űzé-

tüzésére: ki-tisztítván t. i. ez uton a' testben ferteféllyel meg-vezett *materiákat*, melyek rövid időn jobban-is meg-vezvén és el-éaporodván bizonyoson nyavallyát okoztak volna. Nints-is az egész testben semmi rész, mellyről a' *materia* a' belekre nem vitettethetnék és ott ki nem takaríthatatnék. Mellyre nézve, azt ilyenkor meg-állítani igen vezedelmes dolog volna; sőt inkább valami gyenge *laxativával* illő lézen e' hasznos munkában a' természetet segíteni. Az ilyen egészségre vezető has-menést meg-ésméihedd. [1. Ha ez alatt erőd nem fogy, sőt tested könnyülni és elméd vidúlni lattatik. [2. Ha az ételbéli kívánság jó, és a' gyomorbéli emésztés jól véghéz mehet.

§. CCCXLIII.

De ha ezekkel ellenkező jeleket kezdünk tapasztalni; sükség azt minél hamarébb meg-állítani. Hirtelen mindazáltal erősen forító orvosságokkal meg-fojtani soha nem bátorságos. Az epének fel-gyulladását és ki-onlását szépen mérsékli a' tiztrom lév, bor-kő, zabbal, árpával, farvas farval, és egy néhány fém-éilvával főtt viz, és egyéb gyenge savanyu ételek és italok. A' melly a' gyümölköknek, vagy egyéb ételeknek a' gyomorba lőtt meg-vezésétől vagy on, előtér azon meg-vezett *materiát* egy kevés *rabbar-barbarummal*, Ángliai sóval magokra, vagy rák fém-mel-is meg-elegyítve ki-tisztítani jó

lében. Azután holmi savanyúság óltó porotskákkal, minémü: a' rák fém, veres klári's tojás haj, farvas farv el-kéztve kréta, fuzat, *bolus armena*, 's a' t. áni's-maggal, fa hajjal, feretsen dióval 's a' t. meg-elegyítve eítve reggel, sőt ha a dolog kívánja, gyakrabban-is élegetni, hogy az elgyengült belső részek újra meg-erősödjenek, nagy haszonnal lehet. A' jó ó bor, terjék, birs-alma sülvé, főve, vagy *lictarium*nak kéztve, a' gyömbér, *cascarilla*, bé kéztett tztrom és narants haj, 's több effélék, melyek az erősítés közbe egy kevésé forítanak-is; ilyenkor hasznosok. A' *perspiration*nak meg-rekedése többire a' belső részeknek el-gyengülésével és a' gyomornak meg-vezésével együtt vagyon: A' meg-nevezett olvoiságok azért ebben-is *commendat*ratnak. De kívülről a' gyakran *commotio*, lovaglás, meleg feredők, a' bőrnek dörgölése; és az egész testnek, kiváltképen pedig a' lábaknak jó melegben való tartása, sokat segítenek: úgy egyéb házi és patikai orvoiságok-is, melyek a' *perspiration*ot nevelni és a' testet gyengén izzasztani szokták. Ha főllő, vagy édes must tsapta el haladat, ezt a' jó ó bor és égetbor ital leg jobban meg-állítja. Ha a' has menés nagy tekeréssel vagyon, és sok enyves fejer takony forma *materia* vagy vér-is takaradott ki, mint-hogy ilyenkor a' belek meg-fóztatván az őket védelmező *mucustól*, mintegy ki-sebesülve vagynak, leg több vígaftalást várhatunk az ollyan

ezköz kt 1, mellyekben efféle ízetlen eny-
 vesség bőven vagyon, minéműek, az édes
 mondola, len mag, mák és fris fa olajok,
 az új híg tojás; kotsonnya; az árpakásának
 és riskásának vastag leve, főként ha egy ke-
 vés áni's, vagy kemény magot-is főztenek
 beléjük; a' májvának akármi részével, vad-
 naknak vagy fűkfünek virágával főtt vizek;
 egy rész tej és két rész víz együtt meg-foral-
 va. De jegyezd-meg: hogy ilyenkor min-
 denféle ételnek és itálnak gyenge melegnek
 kell lenni. Lehet illendő kristéllyel és külső
 körökkel-is segíteni. De mint hogy ezek
 inkább tartoznak a' *praxisra*, mint sem a' *di-
 aetetikára*, itt féantféandékkal el-halgtatjuk. Ha
 mindezek semmit nem használnak, lehet oáz-
 tán keményebben forító ezközőkhöz-is fol-
 lyamodni; vagy pedig harmad, negyednap-
 ba valami gyenge hánytatóval élni. [7. A'
 kiken a' hasmenés természet szerint vagyon,
 azoknak a' meleg feredőkön és jó gyomor erő-
 fitőkon kívül, a' főz inget, gyakor lovaglást,
 és fekerezést nagyon *commendalliyák* az értel-
 melebb *Doctorok*.

§. CCCXLIV.

A' mi *finét* és *flagját* illeri a' ganéjnak, jól-
 lehet ezekből a' femesebb Orvosok a' nya-
 vallyának okairól sokszor sokat tanulhatnak De
 mind ezek az egészséges emberekben-is, az
 ételnek és itálnak minéműségére, a' termé-
 zetnek külömbségére, a' benn mulatásnak ide-

jére, 's több efféle környül álló dolgokra nézve annyira különböznek és olly könnyen változnak, hogy az egészség mivóltában ezekből valamit meg-határozni alig lehesse. Az etzet, bor-viz, vaspor és egyéb savanyúságok feketén, a' faláta 's más zöltségek zölden festik azt, a' téztás kövér és 'siros ételek után fejéren mégyen-el 's a' t. A' kenyertől, viztől, és kerti zöltségektől semmi ízja nints; a' fok hús, hal, és tojás ételtől pedig igen bűdös.

§. CCCXLV.

Szél nélkül, minthogy mindenféle ételek és italok *aër*rel tellyesék, a' belek soha nintsenek. De hogy az egyben bővebben gyűl, mint a' másban, oka [1. A' gyomornak gyengesége, melly miatt az eledelek jól 's hamar meg nem eméztödvén, a' gyomorba és belekbe meg-forranak, poshadnak és rothadnak; és így fok *elasticus* gözt vagy felet botsátanak-ki magokból. oka [2. Az ollyan ételekkel és italokkal való hőv élés mellyekben természet szerint több *aër* lakik, 's egyszerűsmind a' meg-keléfre, meg-forráfra, és az el-rothadáfra igen hajlandók. A' minéműek a' nyers és száraz belü gyümölcsök, gyökeres és hüvellyes vetemények, keletlen tézta műek, jól meg nem forrott és tiéztult ferek és borok, állott vastag vizek 's a' t. fok felet tsinálnak. [3. azok-is, mellyek a' gyomrot elgyengítik, mint a' fok meleg viz ital, 'siros kövér

kövér ételek és levelek, fok álm, heverés 's a' t úgy [4. a' mellyek forítanak. Mert a' mint fellyeb-is meg-jegyzök, a' benn forult rothadt eméztet fok *elasticus* göze bortsát magából.

§. CCCXLVI.

A' fél, ha maga idejében a' belekből ki-mehet, az egészségnék semmi kárt nem téfen. De ha benn reked, has korrogást, puffadságot, álmodlanságot, nehéz lehellest, mejjbéli forúlást, fív fogást és dobogást, fő fedelgést, fül zúgást, ifonyu belső nyúghatatlanságot (melly miá most el-pirul, most el-sárgul, most izzad, most fázik, igazat nem lát, sőt el-is ájul az ember :) kínoskolikát, nyílalláfokat, lép és vesék dagadását, hazudó tsomokot és fájdalmokot, eméztetere való tehetetlenséget, tagoknak elesését, vízkorságot, 's több ezekhez hasonló 's ezekből következő vezedelmes nyavallyákat, sőt hirtelen való halált-is, fül és okoz: a' mint mindenikre, ha a' rövidség engedné, példakat-is mondhatnánk.

Nem bátorságos tehát, ha életét fere-ri, e' vezedelmes Tyrannust senkinek magában fokáig fenyedni; hanem valami kín alatt, akár hol-is el-kell bortsítani. *Claudius* Római Tsáfár, látván egykor hogy egy betsületes Tanáts Ur a' Tanáts gyűlésben, ettől finte meg-halna, helybe Törvényt írt és adott ki arról, hogy az napságtól fovga, akárm

közönséges helyen a' élelet magától minden ember szabadon borsáthassa. Nints-is bizony ebben, ha a' dolgot jól fel-vézzük, közele-is annyi gyalázót mint mi magunkban képzeljük. A' honnan a' pallérozottabb Nemzetek ezt igen kitsiny dolognak-is tartják. De mint-hogy fokzör, ha akarnók-is, el-botsátani a' élelet, nem lehet. Tanácsosb kivált azoknak kiker a' fél inkább jár, az olyanoktól mellyek élelet tsinálnak, a' mennyiben lehet, meg tartózkodni, 's azonközbe gyenge gyomrokat illendő ezközökkel ottan ottan gyámolgatni.

§. CCCXLVII.

A' *Vizellet* vagy magyarofabban *Húgy*, részérint az ételnek és italnak szükségtelen része, részérint a' vérnek a' nagy meleg és rontsolódás miatt meg-poshadt, el-rothadt, és el-vékonyult vize, sava, olajja, és földé. *Viz* abban az, a' mi a' többit folyharóvá teszi, *Só* a' mitől fagja és tsipőssége vagyon, *Olaj* a' mi sárgán, vagy a' forróságban vereisen festi azt, *Föld* és az olajnak fonkollyosabb része a' miből seprőlékje lézen. Ezt a' vér közül válaftják és fűrik-ki az e' vegre tsudálatos mesterséggel kézült vesék, és két tsön leereftik a' vizellő hójagban. A' hol midőn ez annyira gyűl hogy terhével, fektetésével és tsipősségével a' hójagnak alkalmatlanságára kezd lenni, a' hójag keményen egybe húzodik, és a' rendes úton azt magából ki-hajtja:

§. CCCXLVIII.

§. CCCXLVIII.

Hogy ha márezen ha ventalan és meg-vefett
máteriák a' ver közel a' vizellés által kinem
tisztulhatnának, akarki által latja hogy [1. a'
viz a' testben úgy meg-győne, hogy vizkor-
ságnak kén lenni belőle. [2. A' ver úgy
meg-tsipösülne és rothadsággal úgy el-telnék,
hogy az edenyeket is, kíván, a' hol gyen-
gebbek, mint a' többek közt, az agyvelőben,
ki-rágná és meg-eméltene. Innen nagyon,
hogy ha lokáig nem vizellünk, nagy nyúgha-
tatlanság, bágyadság, siv rárás, fő fájás, ál-
motlanság vézen körül; utóhára pedig, a'
mint a' példák tanítják, nyavallya töres, mély
álom, gutta ütes, és így, legtovábbhúf napok alatt,
halál követne bennünket. Ha pedig a' hó-
jagban vagy az ide főlgáló tsőben rekedne-
meg a' vizellet. [1. Annak seprőlékje egy-
be verődvén árénává, kövé válnek: [2. Ma-
gában továbbra-is annyira meg tsipösülne és
rothadna, hogy *inflammálná*, ki-rágná a' ne-
vezet rézeket: [3. Terhével és feűtésével
a' hójagot úgy el-gyengítené, hogy az ezt
azután magából ki-nyomni és hajtani nem
vólna elégséges. Innen a' vizellet' hozzás
tartóztatála után igen nehezen, és tsak ke-
veset vizelhetünk. Sőt [4 az a' hójagot ki-
is hasítaná, mint a' többek közt, ezt ama'
híres Astronomus *Tycho de Brahe* példája bizo-
nyítja. A' ki Rudolf Tsáfárral, és több
nagy Utakkal 's Uri Afzonyokkal Prágába

egy Ur ástalanál lévén, midőn a' pohározás sokáig tartana, ki-menni fégyenlette, és a' vizeletje úgy egymásra gyűlt, hogy a' hójagját ki hasította, a' melly miá meg-is holt.

De ellenben, a' vizeletnek rendkívül való bőv menése-is romlására van az egészségnek. Mert ez által a' vér közül a' víz igen ki-takarodik, és így a' vér úgy meg-sűrűdik, hogy a' erősebb ereken nem folyhat, meg-dugul. E' mellett, a' belső rétek-is igen meg-záradnak, és belső égés, erős bomlás, nem emészthetés 's több e'félék támadnak az emberben. Meg-kívántatik azért az egészségre, hogy a' vizelet mindenkor szabadon járjon, de ellenben igen bőv se légyen.

§. CCCXLIX.

Hogy ezeket véghez vihesük szükség lézen előre meg-tudnunk mitsoda okok zokták a' vizeletet vagy fel-akasztani, vagy rendkívül bőven hajtani? Fel-akasztják és benn rekeztik a' vérben a' vizeletet. [1. A' sok izzadás: mert annak vékonyabb része ezen az úton ki-takarodván, a' vastaga oztán ki nem szűrődhetik. [2. A' sok fázaz étel, és igen kevés ital. Mert így nints mi ki-mossa a' vér közül a' húgynak materiáját. [3. A' vérnek kövér, vagy taknyos nyúlósága. Mert ettől a' vesék-is meg-dugulnak, de a' víz sem válhatik ki belőlle. Innen vagyon, hogy a' vastag borok, jól meg nem forrot ferek, poshadt

hadt vizek, téztás eledelek, gesztenye, dió, mogyoro, lentse, borsó, a' fok álm, heverés, a' vizelletet fokzór fel-áztadják. Fel-áztadják a' vizelletet [4. A' vizelletnek hófás tartóztatása. [5. A' vérnek rendkívül való meg-bővülése, és forrósága. [6. A' veséket, a' hójagra folgáló tsökött, vagy a' hójag fájat megforító spaszmusok, vagy bé záró kövek.

Rendkívül bőven hajtják a' vizelletet. [1. A' bőrön való láthatatlan göznek benni rekedése, jóllehet ez magában kárt nem téten. [2. A' fok meleg lév thea kívül hőrpölés, mellyek a' veséket el-áztadják és táskásítják; ugyan ez okból, a' hófás hanyot fekvés és heverés-is ugyan meg-bővíti a' vizelletet. [3. Rend kívül hajtják azt az olyan ételek és italok-is mellyekben vért vékonyító, és a' veséket különösen ösztönözö erő vagyon; mint a' baratzk, filva, tserefnye, és fenyő magvak, a' répa, retek, peter sellyem, káposzta, hagyma, torma, tsallyán, spárga, és komló jövések, a' só, éget bor, terpentina olaj 'sa' t. hófás és bőv éléssel. Igen bőven mégyen az [4. Ha a' vér egybe sült és meg-sűrűdött: mint a' melancholiában és fok forró nyavallyákban láthatni. Mert így az ital jól a' vér közé nem elegyedhetvén, mihellyt a' vesékre kerül, ott azonnal ki-sűrűdik. [5. A' belső rézeket forongató spaszmusok-is igen bőven hajtják ezt, nagy erővel és bővséggel tojván a' vért a' vesékre; mint a' hysterica és hypochon-

hondriaca nyavallyákban fokott. L. n. i. Midőn a' vérnek rendkívül való tsipős s' szága, a' *scorbutus*ban, a' vesékben az ereket ki-rágja, vagy a' száraz betegségben a' vér mint egy el-olvad, akkor-is igen sok vizelletr takarodik-ki; úgy, mikor a forró nyavallyákban a' a' vért fel-gyúlaftó materiát, ezen az úton takarítja-ki a' természet. De ezek a' *praxist* inkább illetik mint a' *diaetát*, azért mi-is itt ezekről többet nem szólunk.

A' *gyakran* való kevés vizellés, ha tiŕta a' vizellet, a' hójag fáját bé-kötő *musculus*-nak erőtlenségitől vagyton.; ha veres és erősfen fágos az, a' húgynak erős tsipősége, vagy a' belső forróság annak oka: ha lók takony forma materia áll abból-le az edény fenekire, a' hójagban termet körül kell gondolkodni.

§. CCCL.

A' mi a' vizeletnek színét, fágját, vékonyságát, és zavarosságát illeti; tartsuk-meg, hogy az éhomra lévő egészséges emberben természet szerint, a' vizellet fálma fín, éles húgy fagu, tiŕta, vékony; de ha áll, holmi pillye forma seprőlékje lézen, melly hol a' vizellet közepében áll, hol az edény fenekére fáll: étel után egy két óra alatt olyan mint a' viz, és semmi fágja és seprőlékje nem lézen, ha sokáig áll-is: az éh emberben pedig láng fín, meleg, és erőffen fágos! A' nyavallyákban pedig ezen minémüségai' vizelletnek,

a' nyavallyák okainoz képest, fokképen foktak változni: a' mellyekből fok belső nyavallyáknak okát és természetét, az értelmesebb Orvosok fokkor képen ki-tanúlhatják 's meghatározhatják. De másfelől igaz az-is, hogy mind zine, mind tagja, mind tisztasága és vékonysága, mind vastagsága és seprőlelje, olly hamar és kitsiny okból meg-változik a' vizelletnek, mind az egészségben mind a' betegségben, hogy ha tsak ebből akar valamit meghatározni, a' leg kemesebb *Doctor*-is fokkor meg-tsalatkozik. A' honnan már régen közmondás-is lett: *Urina est meretrix et mendax*, az az, a' vizellet hazug és kurva. Annnyival-is inkább tehát, nevettségre méltók azok a' tsátsó emberek, a' kik azt sem tudják, mi a' vizellet, még-is bátorkodnak abból meghatározni, minémü belső nyavallyája legyen valakinek, meg-él é vagy meg-hal? vilélős é vagy sem? fia lézen é vagy leánya? 's a' t. ha kinte az embert soha nem látták, és ennél egyebet arról nem tudnak-is.

§. CCCLI.

A' *Perspirációt* vagy a' *Bőrön ki-jövő lat-batatlan gözt* a' Régiek nem tudták. Hanem a' múlt háznak elein egy *Sanctorius* nevű Olof *Doctor* vette ezt leg előker évre. Látván t.i. *Sanctorius* hogy az emberek sokkal többet éznek és isznak mint a' mi látható formában belőlök ki-takarodik, még-is nagyságokra és nehézségekre nevezve majd semmit nem

nő-

nőnek, gyanúságban esett, hogy valaminek láthatatlan gőz formában kell a' testből ki-takarodni. Hogy ebben bizonyosabb lehetne, a' maga ételét, italát, nyálát, taknyát, vizelletit ganéjját 's a' t. forgalmatofon meg-fon-tolta. E' mellett egy font forma feket-is tsináltatott, mellyben a' maga testinek nehézségét ottan ottan meg-mérhetné. Ezt, har-mintz éftendőeknek el-follyása alatt, minden-nap nagy patientiával véghez vitte: a' melly-ből nem tsak az gyanított láthatatlan gőznek bizonyos létét, hanem annak mennyiségét, faporító és apasztó okait, 's e' kerint az egész-ség körül lévő változásokot-is, fépen ki-tanulta. Ez időtől fogva már az említett láthatatlan gőznek léte az egész világ előtt kétség kívül tétetett dolognak tartatik.

§. CCCLII.

Honnan jöjjön? miből álljon, mennyi legyen? ez a' láthatatlan gőz, és mi házna legyen ennek az egészség fenn állásáról? lás-fuk miis egy két fővel. *Fő* ez az élő ereknek a' testnek külső belső részein mindenütt fornyú sűrűséggel ki-nyúló végetskéiből, a' bőrnek sirt tartó kriptátskáiból, és az inakból. Mert a' mint *J. Gorter* Belga Doctor, (a' ki-is ezen láthatatlan gőzről igen tudós könyvet írt,) fépen okoskodik, épen nem hihető, hogy a' főből az inakon fűntelen mindeféle folyó *spiritusok*, mint a' vér az ereken, más rendbéli inakon megint vízfőz kerülnének a' főre,

ha-

hanem kétség kívül azoknak nagy része a' bőrnek fűnén ki-gőzölög. Mert egyéb iránt, azok el nem fogyhatnának, meg sem vehetnének, már pedig bizonyos az, hogy ha az étel, ital, álm, nyűgodalom által ezek mindennap nem újítatnak és fapóritatnak, el-is fogynak és haszontalanná lésznek. *Materiája* ezen gőznek, azt mondja *Sanctorius*, hogy a' *harmadik főzésnek excrementuma*. Az az, Valamint az első főzésnek a' gyomorban és belekben marad holmi fonkollyos, haszontalan meg-vehető része, melly a' Ganéj; és a' *második főzésnek*-is az az, a' vér kézülének az erekben melly a' vizellet; fűntén úgy maradni kell a' harmadik főzésnek-is, az az midőn a' vérből tápláló és az inakon folyó finum nedvesség kézü, melly ez a' *láthatatlan gőz*. De hihető az-is, hogy a' tiszta és hasznos nedvességekből-is, minekutánna a' magok hivatalkot a' mi testünkben el-végezték, felesen gőzölög így ki mi belölünk. De hogy ezen gőz materiájának jobban-is végére mehetne *Leeuwenhoek*, a' fél karját egy ahoz kézütetett üvegbe ereztve viselte jó darabig. Így azon karjának gőze az üvegben meg-gyűlvén, és öfve folyván, fűnere, fagjára, ízere nézve viznek láttatott lenni: hanem azután *chemia* mesterséggel jobban-is *examinálván* azt, holmi *volatilis* sőt és földet-is talált abban.

§. CCCLIII.

Menyire mennyen 24. órák alatt ez a' látha-

láthatatlan gőz, igyekeztek a tudósok azt is meg-határozni. De az aérnek különböző melegsége, az ember testinek temperamen-tuma, az ételnek, italnak 's egyéb *diaetának* minémüségéhez képest, ezt hol többnek hol kevesebbnek találták. De ugyan tsak, töb-bire úgy tapasztalták, hogy e' többire ment mint a' vizellel. A' meleg éráz időben több ez mint a' hideg és nedves időben: a' Férfiakban-is mint az Affonyokban; a' nagy emberekben-is mint a' gyermekekben, az ifjakban-is mint a' vénekben, a' *cholericusok*ban-is mint a' *sanguineusok*ban, *sanguineusok*ban, illet több mint a' *phlegmaticusok*ban; a' *melancholicusok*ban pedig leg kevesebb. De azon egy emberben-is ennek mértéke hol több hol kevesebb.

§. CCCLIV.

Hafnát e' láthatatlan gőznek illy főkkal írja-le Gorter. A' jó és illendő mértékkel lévő láthatatlan gőz, az egészséget fenn tartja, az erőt neveli, a' testnek bafontalan terhit el-vé-ki, az embert sérénnyé és vidámmá téfi, a' nyavallyákat el-üzi: egy főval, hosszú életet és nyers vénséget okoz: úgy hogy, ha véghez tud-nók vinni hogy ez mindenkor jól járjon, az ember soha meg nem betegednék, sőt a' mi na-gyobb, ha valami külső erő életit el nem ronta-ná, soha meg sem halna. Nagy dolog ez! de még-is igaz. Ugyan-is, ha az ember gyom-ra mindent jól meg-emészthetne, a' vére soha sem igen meg nem gyűlne, sem meg nem ve-
vél-

vezne, a' nyavallyának oka benne nem volna: De hogy mind ezek így véghez men-
tenek, a' jó *perspiratio* tsalhatatlan jele. Mert
kérttség kívül tetetett igazság a' *Doktorok* előtt,
hogy az *első*, az az gyomorbéli *eméktésnek*
hibáját, a' *második eméktés*, az az edényekben
lejendő vér kékülés *soba helybe nem bozza*,
sem pedig a' *vér kékülésben esett hibát*, a' *har-*
madik eméktés, az az, midőn a' vérből táp-
láló és az inakban folyó nedvesség kékül,
meg nem igazíthatja. Azért igaz az-is, hogy
ha ez utolsó eméktés jó, a' két elsőnek-is jó-
nak kell lenni; hogy pedig e' jó, tsalhatatlan
jele a' jó *perspiratio*.

E' mellett, ha azokat a' *jeleket*, mel-
lyek kívülről mutatják hogy ez a' láthatatlan
gőz jól és illendő mértékben vagyon, meg-
tekintjük, épen azok mellyeket fellyebb §.
VIII. a' tökéletes jó egészségnek jeléül tet-
tünk vala. Ellenben, midőn ez a' láthatat-
lan gőz, valami okból meg kezd apadni, épen
azon jelei vagynak, a' mellyekkel a' nyaval-
lyák foktak kezdődni: úgymint, a' testnek
el-nehezéde, el-lomhulása, és erőtlenedése,
az elmének únalma és mord kedve, a' nyúg-
hatatlan álm, az *appetitusnak* el-vevése, a'
beleknék féllal való meg-telése és korrogása,
nyers vízzel 's a' t. Ezekből azért még vi-
lágosabban ki kerekedik az, hogy ez a' látha-
tatlan gőz, olyanféle dolog, hogy ez az
egészséget mint egy bé fejezi és tökéletes-
C c ség-

ségre vízi. De másfelől ha benn talál rekedni a' nyavallyáknak sints ennél egy hatalmasabb oka. Nints egy belső nyavallya-is melly ezen ne kezdődnek. És minél inkább meg van e' rekedve, a' nyavallya-is annál nagyobb: 's valamíg a' betegben ez helyyre nem kezd állani, minden jó jelek hiaban valók. Innen, ha betegnek száraz éles bőre, lágyulni és nedvesülni kezd, mintha megkenték volna, igen örülnek azon az értelmesebb Orvosok. Különösen, a' náthák, *fluxusok*, *spasmusok*, nyílallások, tsontbéli fájdalmok, mindenféle közhvények, belső hévségek, forró hideglelések, tüzes orbántzok, kelevények, ruh és egyéb bőrön lévő fekélyek, hideg dagadozások, vizkorság 's a' t. egyenesen ezen benn rekedt láthatatlan gőznek materiájától léznek. Az őszel 's tavasszal kegyetlenkedő nyavallyáknak-is közelebb való oka, a' *perspiration*nak gyakor meg-rekedése fokott lenni. No tehát, ha életünket és egészségünket szeretjük, minden mesterségünket meg-veszünk, hogy ez a' gőz bennünk ne rekedjen, hanem mindenkor szabadon és illendő bővségben tarakodhassék ki.

§. CCCLV.

De hogy lehetne ezt véghez vinni? Egy átallyában úgy ha azokat a' dolgokat mellyek ezt meg-rekesztik, el-kerülnők, és csak azokkal élénk, mellyek ezt fenn tartják és öregbítik. De óh fájdalom! olly fámosok bizony

bizony ezen gőznek szabadon való járását akadályoztató okok, hogy azokat mind csak kitanúlni-is annyival inkább el-kerülni emberierő felett vagyon. *Gorter* azoknak számát 12345-re fel-vízi: és meg-mutatja, hogy azokat mind, a' leg-femesebb ember sem kerülheti-el csak egy óráig-is. Ez az oka, hogy az embernek változás nélkül való egészsége csak egy óráig-is egész életben alig lehet. Az előtünk ejméretes okok közt a' nevezetesbek ezek. [1. Az *aër*nek hidegsége és nedvessége, a' mellyek minél nagyobb mértékben vagynak annál roészábbul *perspirálunk*. Nevezetesen a' hideg fél, ha csak egy kis nyílalláson éri-is valamely rezünköt mellyet a' hideghez nem fók-tattunk, az egész bőrünk mindjárást öfve sugorodik; és bé-záródnak a' *perspiráló* utak. [2. A' köntöfnek, és ágy leplnek hidegsége, nedvessége, és zennyves motskofsága. [3. A' heverés. [4. A' fók alvás. [5. A' rendinél kevesebb alvás, és az ágyban ide s'tova való gyakor forgás. Ez, oka-is jele-is a' *perspiratio* megakadásának. Minél tsendefebben aluszol, és kevesebbet álmodol, annál jobban takarodik testedből ez a' lathatatlan gőz, minél többet hánykódoz, és gyakrabban ébredé-fel, annál inkább meg-akadott e' te benned; mellyet tested' bágyadtságáról, femed ki-tsipázásáról, és vizelleted nyereségéről, reggel még világosabban észre vehet. [6. Akadályoztatja ezen gőzt a' gyomornak akár étellel akár

itallal való meg-terhelése. Mert, a' mint felvehetjük is mondán, ha a' gyomor az ételt és italt jól meg nem emésztheti, vastag, poshadt materia válik azokból, melly hogy ki-gőzölöghessen azután-is olly tökéletességre nem mehet. Más-ként-is, az újj *chylus* mindenkor meg-taknyosítja és vastagítja a' vért, és így mint egy meg-köti abban a' ki gőzölni vá-ló vékony materiát, valamig maga vérré vál-hatik. E' pedig, midőn gyomrodát étellel erőssen meg-töltöttesd, addig míg újra ismét enned kell, véghez nem mehet. Ugyan ez okból, az időközben való étel-is apaştani fok-ta a' *perspiratiót*. De mindenek felett apaşt-ják ezt. [7. Az ollyan ételek és italok mel-lyekből természet szerint nyúlós vastag *chylus* lézen vagy egyébként meg-nyúlósítják és taknyosítják a' vért. A' mellyek közt e' követ-kezendőket nevezetesen meg-jegyzette *Sancto-rius* a' lentsét, borsót, ugorkát, dinnyét, gombát, föllőt, diénó húst, rétze húst, lúd húst, erős étetést, az álló vizeket, zavaros újj borokat, és jól meg nem forrott sereket. [8. A' hányás, has menés, fok vizelés, nagy vér folyás, gyakor *venus*, fok pökdösés. úgy [9. Az únalom, fomorúság, félelem, fájdalom-is, ennek nagy akadállyára vagynak. [10. A' hóld fogytára-is, fokak *observatioja* szerint, mindenkor kevesebb a' *perspiratio* mind hóld töltire, innen a' mi testünk, két három fon-tal minden újságon többet nyom mint mikor a'

a' hõld teli van : másként-is el-bádgadunk , *appetitusunk* el-vész , és únalommal tele vagyunk , mellyek a' *perspiratio* meg-akadásának bizonyos jelei . És ezt , hogy nyavallyát ne okozzon , két három napi nem éhetés , éjt-fakai izzadás , fok zavaros vizellés , arany er , vagy havi vér folyás által szokta a' böls Ter-mézet mincanyizor el-hárítani .

§. CCCLVI .

Segítik és oregbitik ezen láthatatlan gőz-nek ki-takarodását mindazok a' mellyek a' mindiánt le-írt akadályokkal ellenkező tulaj-doságaik . Ugy mint , a meleg , száraz aër , tiszta , száraz , meleg és könnyü öltözet és taka-ó izok : a' mezei vadaknak és madaraknak poronyó hufa , kivált sültve , a' tiszta , arany színü vékony ó bor , ró-sólis , thea , kávé , tüszervá-mok , mértékletes éléssel , a' reggeli ásitózás , és nyújtózódás , a' *commotionak* minden ne-mei ; a' ritka *venus* , a' maga forsával való meg elégedés , a' reménység , öröm , kimeret , 's több effélék .

§. CCCLVII .

A' Verejték vagy izzadás-is azon hel-lyekről jö a' honnan a' láthatatlan gőz ; ha-nem hogy ez azokon a' réviken a' hol fõr terem leg hamarébb ki-üti magát , azután pedig homlokunkot és orrunk környékit tartja inkább . Nem-is szokott ez termézet fzerint soha támadni , mint az . És így az egészségre , csak annyiban tartozik ez , a' mennyiben

a' mennyiben a' *diatában* ejtett nevezetes hibákat, fokozó még nagy nyavallyát csinálnának, el-fokra hárítani. Közmondás a' Doktoroknál *Ubi sudor ibi morbus*. az az, A' hol izzadás van, nyavallya van ott. Valamikor izzadunk, vagy a' vér folyása sebesült úgy-meg hogy a' láthatatlan gőzt borsátó foros útakat erőszakoson félllyel fektetvén, azokon a' vérnek vastag *seruma* vagy savós és vizes réze, sőt néha, mint az erős *commotiokban* láttatott, maga a' piros vér-is, a' bőr énére ki-follyaíson; vagy a' bőr úgy el-nem lágyult és táskásult, hogy a' vastagabb nedveségeket-is önként által fűrje; mint az erős hévségekben, meleg feredőkben és ágyakban láthatni, vagy a' vér úgy el nem hígult vagy olvadt hogy a' erősebb útakon-is ki-éí-vároghaíson, mint a' hófás hideglelésben, *scorbutusban*, és *hecticában* fokozó meg-efik. Mindezek az állapotok, a' mint akárki-is könnyen fel-vehetj, a' jó egészséggel együtt nem lehetnek. Kivált ez utolsó magában-is nagy nyavallya. De a' két első-is, ha fokáig tart és nagy mértékben vagyon, el-fogyatja és el-erőteleníti az embert, meg-fektvén a' testet mind a' tápláló mind az inakot elevenítő jó nedveségektől. Mellyre nézve jó ezekben-is a' természetet úgy igazgatni, hogy a' tzeíon túl ne lépják: Mellyet az idején korán való nyugvással, híves helyyeken való mulatással, hideg vízben való feredezéíssel, hívesítő ita-

italokkal és ételekkel 's a' t. véghez vihetni. Hirtelen mindazáltal az efféle izzadságot sem bátorságos főha vízfá verni. Mert, ha fínte nem az egészség hozta legyen-is azokat magával, és terhére esék-is ez a' természetnek, de a' hirtelen lévő változást romlás nélkül el nem ényvedheti. Másként-is, tapasztalt dolog az, hogy az ilyen izzadás által, fokozor olyan meg-vezett materia takarodik ki a' mi vérünkől, hogy ha a' benn rekedne, igen nagy nyavallyát érezne. Illyenkor azért nem csak benn rekeztetni nem volna ezt tanácsos, sőt e' háznos munkára minden úton módon segíteni kell a' természetet.

§. CCCLVIII.

Illyen állapotban van a' test. [1. Ha a' láthatatlan gőz akármí okból bennünk meg-rekedt vólt. Ez az oka hogy őfőzel és tavazfál éjtőakánként gyakran izzadunk. [2. Ha igen bőven tápláló, kevésé *perspiráló*, és a' vért gyúlaftó ételekkel és italokkal élünk. Illyenkor, akármí kis *commotio* és külső meleg, nagy belső hévséget fómjúságot és bágyadtságot fokott okozni. De ha azon közben jól meg-izzadhatunk, egészen meg-frífsülünk és meg-hívesülnek belső rézeink. A' melly bizonyos jele, hogy az izzadás itt igen háznos vólt és épen ér-vágotás gyanánt esett. [3. A' hófőzas fozulásban, vizelletnek, hó fámnak, fűlés után való tisztuláinak, folyó súllynek meg-rekedésében-is a' bőv

izzadás igen fokot haénál. De 4. Némelly egyéb iránt fris egészséges embereket olly puha és rosta forma bőrrel borított-bé a' Termézetnek Mestere, hogy minden kitsiny ok-ra omlik-ki belőlök a' verejték. Ezekben-is, minthogy egyéb testek-is úgy van kézülvé hogy a' verejtéknek igen fok materiája kézülvön ö benne, az izzadás semmit nem árt. Sőt ha nem izzadhatnak attól vagynak rozzul. Segíthetjük az izzadást a' *dieta*nak rendiben, mindazokkal, mellyeket folyebb a' láthatatlan gőz segítségére meg-nevezünk vala. Valamíg az izzadás könnyíti és eleveníti a' testet, leg alább nem bágyasztja és fogyatja azt, mind addig nints az ártalmára az embernek.

§. CCCLIX.

A' Nyál vízből, sóból és egy kevés fém földből kézült nedvesség. Választják ezt a' vér közül ki tsuda mesterséggel a' fülön elől az állkaptzák végénél lévő, és bizonyos tsötskén két felől a' felső második záp fogak táján a' fájba ki-nyíló két nagy *glandulák*, más két hasonló nagy *glandulákkal*, mellyek az első és második pár záp fogaknál belől az állkaptzához vagynak ragadva, és a' nyelv alatt lévő dombotskán láttzó két kis lyukon nyílnak-ki a' fájban. Más apró *glandulákból* is a' nyelv alatt, és az ínyek 's ajakak belső oldalaiból, ez holmivel faporitatik. Nyúlós-

sága pedig vagyon azon híg takonytól, melyet a' nyelv tsapja és a' lepedegek fívár-ganak.

§. CCCLX.

Hafna a' *Nyálnak* különösen az, hogy a' fájnak belső részit nedvesen tartsa; a fomságot óltsa, az étel ízét érezhesse, az étel-béli kívánságot ébrezesse; az eméztést segélye. A' honnan, ez a' gyomor természet-i *balsamumának*-is neveztetik sokaktól. A' *Takony* pedig a' fájnak és toroknak belső részeit oltalmazza és síkítja, hogy nyelvünköt fabadabban forgathassuk a' nyelést könnyebben tehessük, és a' tsipős, 's éles váraz falatoktól is torkunk meg ne sértettecsék. Nagyon ok-talanul tselekeznék tehát a' kik ezt el-pökdö-fik és ki-hákogják. Sok példáink vagynak, hogy a' gyakor pökdösés miatt, nem ehettek, nem emézhettek, meg-melancholicusultak és el-fáradtak az emberek. Nem-is kén azért a' nyálat, igáság fzerint, a' ki-tisztulandó vefett materiák rendiben tennünk. De mint-hogy néha olly bővséggel foly ez fájunkba, hogy ha mind el-nyelnők rendkívül el-áztatná és el-gyengítené a' gyomrunkat és beleinket: kivált a' takony, az eméztésnek nagy akadál-lyára lenne. Ollyankor azért egy részét ki-kell annak pökni; és ennyiben itt meg-emlí-tethetik. Illyen bővséget okoz már a' nyál-nak. [1. A' rof fokás. Mert minél gyak-rabban fívja és pökdöfi valaki a' nyálat,

annál inkább bővül az, mind jobban jobban oda szállván a' nedvességek. Mint ezt fok pipázó emberekben láthatni. [2. Midőn a' belső részek erőtleneek, és a' tejes erek a' bellekben meg-dugultak, akkor-is igen foly a' nyálunk; a' mellyet közönségesen, de helytelenül, gelezta hugygyozásnak hívnak. Megbővíti a' nyálat, [3. a' láthatatlan gőznek benn rekedése-is: úgy [4. Az éhség-is, a' mikor igen tsípös-is a' nyál, úgy hogy ha el-nyelnéd, gyomor rágást okozna. Ettől vagon, hogy a' kívánatos ízű és szagu ételkre-is nagyon fokott fojni a' nyálunk. Továbbá minthogy a' meg-döglött mérges gőzök igen kereklik a' nyálat, a' Pestisben, 's egyébkor-is mikor efféle meg-bűzhött helyen járunk, nem tanátsos a' nyálat el-nyelni, a' mint erre maga a' Termézet-is tanít bennünket. Felettébb való el-bővülése ellen a' nyálnak orvosság gyanánt lefnek mind azok a' mellyek a' gyomrot erősítik, és a' *perspiratiót* öregbítik.

§. CCCLXI.

Az *Orrtakony* a' Nyállal egy féle materiájú. A' Regiek ezt egyensén, egy bizonyos lyukon, az agyvelőből gondolják valaki-fojni. De ma már tudjuk hogy ez az orrnak belső tekervényes nagy üregit befedő lagy bőrből szivárog-ki; hanem, a' mennyiben az ezt szivárgó erek és inak az agyvelőről jönnek, lehet mondani, hogy a' takony az agyvelő-

lőről jő, es annak mint egy *excrementuma*, tisztulása. E'főlett a' szemről-is a' könyvek nagy része az orrba fokott le-erekskedni; úgy, a' fül dombján belől lévő üregből-is áll ide valami materia. Ugy hogy, a' takony által egyfzersmind minden főbéli érzékenységek tisztulnak. Ez, mikor a' vérnek illendő hűg-sága és melegsége van, gőzbe fokott men-ni; ha pedig valami okból a' vér meg-kezd hűlni és taknyosulni, meg-vastagodik és egy-másra gyűl; mellyet hogy föntelen ki ne fívárogon, az orr lyukakban termő főörök tartóztatnak.

§. CCCLXII.

Hafnai az oritakonynak ezek. [1. Hogy az igen érzékeny inakból kezült szagló hárttyát lágyon, nyersen tartsa, az a'érnek surlásától óltalmazza, és holmi férgeknek, bogaraknak az orrunkban búni ne engedje, ha mi oda ment azt-is onnan ki-mossa. [2. Hogy az agyveket és főbéli érzékenységeket tisztítsa. Ez az oka, hogy ha ez valami okból vagy az agyvelőben vagy azonkívül meg-reked, igen fok, és nehéz főbéli nyavallyák követik az embert. Meg-reked pedig, ha vagy a' vér igen el-hűl és el-taknyosodik, vagy az ezt fívárgó hárttyát a' hideg öfve húzza, a' pi-fók, por tabák vagy egyéb valami, annak lyukait bétapaftja. Ez utólsónak elhárítására ren-delte a' Termézetnek bölts Mestere a' *Prüfkeu-tést*. A' mellyre, különös fedülést tapaftalván fe-

fejekben az emberek, eleitől fogva sokképen is igyekeztek erre serkengetni a' funnyadozó természetet: úgy mint, a' nap fényével, tolluval, orrok före tépegetésével, és külömb külömb féle prüföztető porokkal. Ma e' végre többire *por tabákkal* élünk, a' melly, ha jól készítetik, a' több prüföztető poroknál hasznosabb-is bátorságosabb-is.

De olyan az emberek természete, hogy ha valaminek egyzer kétszer nevezetes hasznát tapasztalták, azzal mindjárt vizéba kezdenek élni. A' *Por tabákkal*-is, úgy látjuk, hogy már ma mint tsemegével úgy élnek; a' kinek kell-is a' kinek nem-is, a' mikor kell-is a' mikor nem-is, úton út félen, tsak nem minden *minutában* hányják ezt bé orrak lyukaiban; és mint igen igen kedves portéká-jokkal, udvarolni egymásnak ezzel igen ferezik; alig lévén valaki, a' ki ennek eredeti hasznára valami ügyet vetne. Mit nyernek véle? azt, hogy időre a' leg jobb por tabáktól sem prüfözenhetnek; sőt, hogy orrok még jobban bé-dugul, és éaglásbéli érzékenységeket-is fokban él-veztik. Mert a' fok tabáktól a' taknyot zivárgó edények bé-dugulnak, és a' taknyoknak tsak vékonya jöhet ki, a' vastaga pedig benn reked, és özve éarad: a' éagló inak-is meg-keményednek; és így az az érzékeny hártya mint a' botskor bőr olyyanná lézen. Efflelet, a' tabák tsípésére, és az orrnak gyakor fuvaklására, a' nyál-is
ide

ide szokik, a' gyomorbéli eméztésnek igen nagy kárával. Mindezekből pedig leg inkább tarthatnak azok, a' kik egyébként-is száraz természetűek. Sokán, nem érezvén utóllýára a' rendszerint való tabáknak semmi erejét, *száraz, list forma, erős por tabákot ívnak*. A' melly oda-is fel-hatván a' hová a' vastagabb 's nyirkosabb tabák el nem érkezhettek, egy darabig jól szolgált; de nem sokára, hasonlóképen meg-dugván 's el-száraztván ez-is az eddig élő épségben maradt részét a' szagló és taknyot fúvargó hártjának, az el-kezdődött kárt bé-fejezi. Azonközben, a' bé-leheller aérrel le-mégyen ez a' tüdökre-is; és köhö-gést, tikátsolást, fulladozást, okádozást, a' tüdöknek *inflammatio*ját, meg-kövesedését, vagy meg-keelését, 's következésképen száraz betegséget-is sokaknak okoz. Mások megint, holmi erős rágó materiákat, fehér hamvat, egér és galamb ganéjt, szegfüvet, borsot, zázpát 's a' t. elegyitenek por tabákjok közé. A' mellytől ugyan inkább prüszkölnek, de az orrok-is fokozó rutul ki-sebesül és meg-büdösül. Vagy-nak olyan példák-is, hogy az ilyen erős por tabákra való kemény prüszkögésben a' főre sebesen tsapódó vértől, meg-süketültek, meg-vakultak, meg-bolondultak, holtig való ál-moságban és gutta ütésben-is estenek az emberek. A' mellyek másokon-is, de kivált a' gyermekeken, a'zónyokon és a' *hypochondriac*us férfiakon, a' kikben a' vér egyébként-is

a' főre igen liet, és a' *spasmusok*, *convulsiók* nagyon uralkodnak, igen könnyen meg-es-hetnek. Mindezekre a' por tabákos embe-
reknek illő volna egy kevésé, a' mint *zok-*
tak, jobban vigyázni.

§. CCCLXIII.

Nem lézen talám únalmára az Olvasó-
nak, ha ez alkalmatossággal a' *Prüfzentésre*
való jó kívánságnak eredetiről is holmikat meg-
emlírünk. Ez a' *zokás*, a' mint egy *Bal-*
lerini nevű Tudós Olof írja, nem tsak Eu-
rópában, hanem Ámerikában, Ásiában is tsak
nem eleitől meg-volt. A' 'Sidó Rabbínusok
azt mondják, hogy az Isten Világ teremtetése
után hét tsudakat tett; mellynek egyike e'
volt, hogy midőn az emberek mind prüfzentés ál-
tal múltának ki e' világból, azt a' Jakab Pát-
riárka könyörgésére meg-változtatta, hogy a'
prüfzentés neki, 's ő utánna másoknak is,
nem halált, hanem inkább meg-gyógyulható
nyavallyát jelentsen: 's ezért kell ma a'
prüfzentésre jót kívánni. A' Pogányok pedig
Prometheusról azt írják, hogy az ő általa föld-
ből formáltatott emberek, a' meg-elevenedés-
nek jelét prüfzentés által adták: 's e' volna
az oka a' prüfzentők közöntésinek. *Tucydi-*
des régi Görög Hístórikus azt írja, hogy az
ő idejében Áthénás Várofsában olyan pestis
vált, hogy a' kik abban prüfzögni kezdettek,
azok hirtelen mind meg-hóltanak. Innen,
midőn valaki prüfzenteni talált, mindjárt az
Iste-

Isteneket hívták annak segítségére. Sokan ezt tartják a' prüzfentésre való jó kívánás legelső eredetinek. De hogy ez már az előtt is fokkal meglett legyen a' *Homerus* és *Herodotus* írásaikból meg-tettzik. A' Kerefityének közi; a' *Vergilius* ítélete szerint, ez 590 diki Ezen-dőben az I. Gergelly Pápa idejében tsúfzott-bé, a' mikor-is Rómában hasonló pestis vólt a' mindjárt említett Áthénás városbéli pestis-hez. Vagynak a' kik, ezen fokaának régiségetől és közönséges voltától indítván, ennek eredetét a' természet titkai közt keresik. De *Ballerini*, ezt a' babonázást szerető tudatlanságnak helyyefebben tulajdonítja. Közönséges vóltát pedig a' Tudósok és tudatlanok közt, onnan magyarázza, hogy e' dologban is, mint ház egyébfélékben, a' kevés hámból álló értelmes emberek, a' tudatlanok sokságát követni, jobbnak tartották eleitől fogva, mint sem Vallástalan embereknek tartatni, és másokkal magokat gyűlöltetni. Innen vagyom, hogy ma-is minél tudatlanabbak az emberek, erre annál nagyobb hálálkodást ténnek. A' Törökök a' prüzfentésre jót nem kívánni, fentség töréinek tartják: az Anglusok ellenben erre keveset ügyelnek.

§. CCCLXIV.

A' Fül Sár-is a' Fül külső üregit beborító hártyából úgy fivárog-ki, mint a' takony az orrban. *Materiája*, mikor ki-jön, az édes mondola olajhoz hasonlít, hanem az állas-

állásban meg-ízarad és meg-kefereedik mint Eín-tén az epe. *Hafna*, hogy a' fül üregit és dob hártváját legyen, nyersen, síkon tartsa; a' kopáitól, és sérüléltől oltalmazza: a' férgeket és bogarakat belé bűni ne engedje. Hibáznak azért a' kik fülököt minden órában vájják, és mofsák; még pedig, vagy kis újjokkal, a' melly az erős fezengetéssel a' fül portzogóit könnyen meg-fitzomtatja, vagy fával, a' melly éálkát borsáthat a' bőrben, vagy gombos tövel, a' mellynek gombját, ha benn marad, ki-venni igen nehéz lézen. De ellenben, a' fület soha ki nem tisztítani is nem tanátsos. Mert ha a' fül sár igen meg-gyűl, meg-tsípösül, és öfve fárad, nehéz hallást, fül zúgást és fájást fog okozni.

§. CCCLXV.

Hogy a' *Jó vér*-is az egészséges testben rendinél bővebben meg-gyűlheslén, a' gyermekeken, ifjakon, férfiakon, asszonyokon, gyakran a' testnek egész meg-újjulásával eső vér folyások és ér-vágatások, és ezeknek elmulatásából és meg-rekedéséből következő nehéz nyavallyák, világosan tanítják. *Oka* pedig a' vér illetén bővségének, a' kevés *com-motio*, és azonközben a' könnyü emészthető és bőven tápláló ételekkel és italokkal való gazdag élet; a' kevés *perspiratio*, és kevés vizelés, a' hasnak hólyas fozulásával vagy keménységével együtt. *Külső jelei*. [1. Az elő fámlált okoknak meg-elozése. [2. A' *Sing-vinc-*

*vineusok*ban, az álmoság, az ábrázatnak megtelése, fezülése, és fokatlan pirosága: a' *cholericusok*ban és *melancholicusok*ban, az ereknek nevezetes ki-dagadája és keménysége, a' nyughatarlan álommal és nehéz álmodozásokkal együtt. [3. Az egész testnek bágyadsága és nehezsége. [4. Az elmének nyughatarlan hánykodása, és dolog tételhez való kedvetlensége. [5. Minden kis *commotiora* való elfáradás, piheles, és szív dobogás. [6. A' főnek nehézséggel járó meleg fájdalma. [7. A' vérnek e' vagy amaz úton ottan ottan való megindulása, a' testnek megújulásával.

§. CCCLXVI.

Igy meg-száporodván a' vér, az edényeket, melyeken keringeni szokott, rendkívül megtölti, ki-fejti, és el-erőteleníti; a' megpuftadt ágak, a' köztök és rajtok el-terjedő apró ágatskákat meg-érintik, a' vérnek folyását rajtok el-fogják. Melly érint a' vérnek egyenlő keringése a' testben nagyon megbomlik, sok helyeken meg-akad, és meg-állapodik: mellyből a' lesz, hogy a' vér mintegy meg-kezd alunni, nyúlófuni, vastagulni, 's következőképen veszni; semmi tisztátalanság abból ki nem gőzölöghet, sőt a' vizellet is gyakran benn reked. A' honnan oztán, el kell lomhulni, nehezedni, zintelenülni jobban-is az embernek: a' *melancholia*, sfilly, közhvény, *calculus*, nátha, külömb külömbféle hideglelések, körül kezdik azt venni. Ha

mézetü Nedvelség ez. Mert mihellyt ez kezülni kezd az ifjakban; testeknek fok réze, favok, magok viselése igen nagyot változik: és midőn ez egy kevéssé egymásra gyűlt; nem tudom mitsoda öftönözés által, a' vért annyira fel-gyúlaztja, olly nyúghatatlanságot ferez mind a' testben, mind az elmében, és a' párosodásnak vagy *venus*nak kívánására annyira fel-indítja mindenik félt, hogy foka azért betsülleteket, világi érentséjeket, sőt életeket-is kotzkára vetni semminek tartják: némellyek ettől tsak nem meg-dühödnek. De mihellyt, tzelokot el-érvén; ezen néhány tsep takony forma nedvelséget magokból ki-erézt-hetik; azok az ifonyu változások ő benne egészen, mintegy pillantatban, le-tsendesül-nek. Ezeket a' több *excretiókban* nem tapasztaljuk. Mi végre rendelte legyen pedig ebben a' Termézet bölts Auctora így, könnyü meg-érteni. Ugyan-is; ez által kellett-vén az Emberi Nemzetnek éapóroddni, éük-ség vala a' gyermek viselésnek, éülésnek, és fel-nevelésnek únalmas el-képzelését, a' *venus*nak illy ki-mondhatatlan kívánásával, avagy tsak egy ideig; az emberek fejiből ki-tör-teni. De azonközben nem lehetett el-kerül-ni azt-is, hogy ez a' nagy *momentum*u dol-log, az egészség dolgiban-is nagyon bé ne tsúzna, kivált mi bennünk Emberekben, a' kikben ez a' kívánság nem köttetett bizonyos időkhöz, mint az oktalan állatokban.

§. CCCLXVIII.

Mennyire tsúzhafon bé a' *Venus* az egészség dolgában? és mitsoda fundamentumon, azt ugyan előre-is láthatjuk, de a' példákból leg világosabban észre vehetjük. Erre pedig kétféle példáink vagynak: *egyik* az, mikor az el-kézült, és ottan ottan gyúladozó Nemző mag erőszakoson benn tartatik, a' melly-is, a' mint *Galenus* mondja, végtére méreggá válik: a' *másik*, mikor az rendnél bővebben el-fetsételterik.

Az *első* rendbéliekben, el-fozott rothadni a' nemző mag; és annak rothadt gőze, mint valóságos méreg, a' vér közti vízzel vívódik. A' mellytől az egész testben keringő vér, nevezetesen pedig a' tápláló és inakot elevenítő nedvességek, meg-undokítatnak; a' *perspiratio* meg-reked, el-bádogyad, únalommal el-telik mind a' test, mind az elme; az álm, ételbéli kívánság el-vész; el-fárad és el-füntelenül az ember, gyomra fáj, feje fédeleg; fulladoz, szíve meg-fozrul, a' hideg tsak nem füntelen leli, fomorkodik, *melancholizál*, hafonralan képzelődéseket vézen az észire, meg-tébollyodik, nyavallya törésben esik, mellyet a' tudatlanok Lüdériz gyötrésnek tartanak. Ezen kívül, a' Férfiakban, a' *testiculusok* ettől gyakran meg-dagadnak, és meg-kelekednek; az Áfzonymokban, az Áfzonymi rézek rendkívül égnek, vizketnek, fel-gyúladnak, az *ovariumok* meg-kövesülnek, meg-

meg-vizkorságoúlnak, és a' fogadásra alkal-
matlanok léznek. Mind ezek és több ezekhez ha-
sonló 's ezekből következő nyavallyák, annál
hamarébb meg-környékezhettek akárkit-is, mi-
nél gyakrabban és nagyobb mértékben éokott
benne gyúladozni a' *venus* tüze; és magát
a' *verus*ra inkább reá éoktatta vólt. Innen,
a' forró és véres testuekben ezeket gyakrab-
ban tapasztaljuk, mint a' *melancholicus* és
phlegmaticus véruekben; a' gazdagon és ké-
nyesen élökben ímet gyakrabban mint a' fok
rabortával és gondal élökben, az öztövérek-
ben mint a' kövérekben, a' törpékben mint
a' magotakban, a' haragosakban mint a' tse-
des elméjuekben, a' katonásokban mint a'
jámborokban, az ázfonyokban mint a' férjfi-
akban. Azoknak pedig a' kik a' *venust* íoha
nem próbálták, efféléktől ritkán van éenyve-
délek. Mert ezekben a' nemző mag sem ké-
züil olly böven; a' mi kevés kézüil, az-is tö-
kéletesebben el-lévén kézüilve, nem véé olly
hamar-meg, de vízfá-is éívódhatik idejénko-
rán a' vér közí.

§. CCCLXIX.

Ezekből én úgy ítélek, hogy a' *venus*-
nak rendes gyakorlása az egélségre nem tsak
nem ártolmos, sőt, fokakban, éükséges-is.
Tapasztalta *Sanctorius*, hogy a' bújják, erős-
sek, és ifjak, ettől könnyebbek és melegeb-
bek léznek. Kivált az Ázfonyokban igen
gyakran meg-éíik, hogy a' kik Leánykorokban

Éintelenek, betegések vóltanak, a' havi tisztulásnak meg.rekedésével bajoskodtanak; férjhez menvén, néki töltének, jó egészségesek, piros p'isgás eleven ábrázatuak lettenek, a' hófám.is rajtok meg-indult, és természeti folyását azután rendesen követte. Sőt mint a' példák mutatják, fókán az Afzonyok közül, ezt a' telheretlenségig-is követték, mint a' régi Historiák *Sémirámis*, *Kleopátra*, és *Mefsálina* Királynékról, a' többek közt, megjegyzettek, egészségeknek minden meg.sértődése nélkül. Oka ez: mert az ő nemző magvok igen kevés *spiritussal* bir, nem-is vér, úgy el mint a' férfiaké; sőt, hihető, hogy a' férfi magnak *spiritussal* gazdag vékony gőzitől, az ő vérek mindannyiszor éleltetik, és melegítetik. De ugyan csak, hogy a' felettébb való el-merülés a' *venusban*, nekik-is kárt tehesen, leg alább magtalanságot, idétlen fűlést, dühött érelmet 's a' t. okozhasson a' mindennapi példákól világos.

§. CCCLXX.

De a' Férfiakban, fokkal nemesebb materiából lévén a' Nemző mag készülve, annak el-fetsételése házszor többet árt mint az Afzonyokban. Nints ugyan-is ennél, az egy inakban folyó *spiritusokon* kívül, tökéletesebben el-készült nedvesség mi bennünk: sőt nagy része ennek afféle *spiritusokból* fog állani. Mert nyilván tapasztaljuk, hogy mihellyt a' nemző mag az ifjakban készülni kezd, fokkal melegeb-

gebbek, erősebbek, bátrabbnak, kevélyebbek, elmésebbek kezdenek lenni, melly a' *spiritusok* ö benne lött nevezetes bővülésének világos jele. Innen vagyon az-is, hogy a' Férjfiak az Azzonyoknál, heréletlen állatok a' herélteknél, a' tiszta életü nőtelenek a' házafoknál, a' házafok köztis a' magokat jól mérséklők a' *venus* rabjainál, jóval bátrabb férfiek, erősebbek, elevenebbek, és eszelebbek szoktak lenni. Egy erős vaskos Katonának, a' golyóbis mint két golyólit egybe el-fakasztja: a' melly sebből ugyan ö fépen meg-gyógyult, az erő is a' tagjaiban jó rendin megmaradott, de a' fakállá mind el-hullott, a' fava-is azzonyi módra el-gyengült. Ezen példából, *Haller. comm. ad Inst. 23.* úgy ítélt, tsalhatatlanul meg-tettzik. [1. Hogy a' Nemző magnak a' Férjfiakban különös természetü, igeu nemes, és *spiritusokkal* gazdag materiának kell lenni: mert ebben a' Katonában esett változást egyébbnek nem lehet tulajdonítani, hanem hogy az ö nemző magot képzítő golyói oda lettenek: [2. Hogy a' golyókat másod rendbéli agyvelőnek nem ok nélkül lehetne mondani. Régi közmondás az Orvosoknál: *Egy tsep nemző magnak el-follyája, inkább erőtlenné a' testet és az elmét, mint sem hűf tsep vérnek el-vefzése.* Ennek igazsága az okoskodásból-is, a' példák-ból-is nyilván vagyon. Mert mind a' testnek mind az elmének ereje az inakban folyó *spiritusok* bővse-

gétől vagyon: már pedig, egyenesebben semmi azokat az inakból ki nem hívhatja mint a' *venus*, annyiban-is, a' mennyiben azoknak egyik kút fejét ki-apaítja, de annyiban-is a' mennyiben a' vért a' főről el-húzza, hogy ott-is elegendendő materiája az agyvelőnek ne lehessen, melyből *spiritus*okat képezthessen. Tapasztalt dolog ugyan-is az, hogy minél bővebben takarodik ki valamelly úton a' mi testünkben a' nedvesség, a' vér annál inkább fűt oda, és így az utak-is oda annál inkább ki-tágasulnak. De a' példákból még világosabban meg-tet-
 rzik azon mondásnak igazsága. Mert a' vérből egész ejtel-is el-follyhat egyfűzeriben, úgy hogy semmi bágyadtságot maga után nem hágy; de 30, 40. tsep magnak ki-ereztése majd minden állatokat el-bágyaszt és el-fomorit két három óráig-is. Ha pedig ezt valaki igen gyakran és bőven fűtséti, leg elő-
 zőr-is a' gyomorra el-gyengül, az ételt nem kívánja, nem emészthet, fűme allya meg-puffad, és meg-kékűl, látása meg-homályosodik, a' fűme el-fárad, és meg-rántzozul, sőt végtére egészen meg-vakul. Tapasztalta ugyan-is *Sanctorius*, hogy a' gyakor *venus*, a' gyomor után, leg inkább és hamarébb a' fűmnek árt. Továbbá, lélekzetje-is meg-nehezedik, hűfa el-lágyul, ábrázatja el-sárgul és meg-fűennyesül, a' háta fáj, és el-erőtelenül, lábai meg-higgadnak, dagadoznak és meg-kőfűennyesülnek. *Lehetetlen dolog* ugyan-is, így ír *Baglivius*, igen értelmes Ólóz Doctor, hogy

a' Bacchusnak és Venusnak a' meg-elégedésig foglalkálnak a' kökövénytől és a' calculusiától meg-meg-nekedjenek. Effélet, téste-is lassan lassan mintha száraz betegségben volna, el-fárad, vére meg-vész és tsipösül, mely miá gyomrok és fizek környéket, és ts njaiknak velejét füntelen való hévség és rágó fájdalom emélti, fokakat a' nyavallya-is ki tör, és a' gurta meg-üt. Emilit Etzmüller olyan példát-is, hogy az ifjúnak agyavelejét a' venus úgy el-lágyította és apaftotta, hogy az a' koponyájában ide tova koryogot. Hogy itt a' magtalanságot, gollyókuak meg-dugulását és *inflammatio*ját, 's több efféle gonofokat, melyeket a' mértékletlen *venus* fokott okozni, elő ne hozzam: az efféle bújja Személlyek közt igen közönséges, utálatos és vezédelmes Frantzunak el-ragadását, és kínos *symptomáit*-is egészen el-halgaflam. Ezekből meg-tettrzik, hogy nem ok nélkül mondotta légyen a' Poëta-is:

Crebra venus nervos, animi vim, lumina, corpus

Debilitat, mollit, surripit, orbat, edit.

Ha venus mezején gyakran tsatát tétefz,
Erőtlen, ostoba, vak, 's beteges létefz.

A' bölts Salamon-is Péld. vii. 27. a' kurvák után való járást helyyefen nevezi koporsóra vezető útnak, és a' balálnak fenekére fálító ösvénynek.

Mind ezek pedig, azoknak a' kik vagy idejekre nézve, vagy természetek szerint, vagy az éhezés, vér folyás, fok izzadás, vagy valami nyavallya miatt erőtelenek, vagy már meg-vénültek, leg-hamarább meg-eshetnek. fokak bizony a' példák, hogy az ilyenek csak nem a' *venus*ba holtanak, nyavallya törés vagy gutta ütés érvén hirtelen őket.

§. CCCLXXI.

Illy káros lévén azért a' *venus* dolgában is mind a' jobbra mind a' balra való el-tántorodás; annál szükségesebb lézen ebben is jó tanáttal járni, minél nehezebb a' lábra kapás ha egyzer jól el-tántorodtál, és minél könnyebb az el-tántorodás, ha kemefen magadra nem vigyázz.

Leg előzer is azért azoknak a' kik még Házaság kívül élnek, és sem fentségeket, sem egészségeket meg sérteni nem akarják, hasznos lézen, [1. Magokat a' *venus*ra nem kaptatni. Mert a' mint fellyebb is mondtam, a' fűzekben olly szorolják a' nemző magot képző utak, hogy alig képzülhet azok által annyi mag melly az egészséget meg-sérthetné: a' mi képzül, a' pedig úgy ki pallerőződik, hogy a' bé élő ereken a' vér közi, nagy hasonnal, ismét könnyen vívza élvődik. Másként is, ama' mondás szerint *ignati nulla cupido*, a' ki a' *venust* soha nem próbálta, közt sem gyúladoz attól annyira mint a' ki abban már belé elegyedett. [2. Meg-kíváztatik az-

az-is, hogy a' hivatkozást, réfegeskedést, vendégeskedést, a' vért gyúlasto és a' *venus*-ra különösen-is ösztönözö etelket és italokat, mellyeket fellyebb meg-neveztiuk, bűjja képeknek szemlélését, és az efféle könyveknek olvasását, szerelem énekeknek halgatását, a' bűjja kompániákat, és az olyan személyekkel való nyájaskodást, a' kik a' *Kupidó* nyálait könnyen szívébe lőthetnek, forgalmatoson el-kerülje. Ellenben, a' dolog tételben ne restelkedjék, sokat ne aludgyék, igen puha meleg ágyba, kivált hanyott, sokáig ne heverjen, mert ez által-is tapasztalhatóképen szaporodik a' nemző nedvelség. Étele és itala nagyobbára olyanokból álljon, mellyek a' vért hivesítik, vizefitik, és annak sótságát és töpöségét óltják, mint a' saláta, ugorka, tej, víz, 's a' te' keveset egyék, 's ha e' sem elég, gyakran böjtöljön-is. Mert a' ki a' maga Tisztét szűkön táplálja, a' mellett pedig az erős munkával ottan ottan izzasztja, elméjét a' tanulással, elmélkedéssel, és könnyörgéssel éjjel nappal gyakorolja, és az éjtfakat végig kényesen nem aluszta, alig gyűlhetnek abban annyira meg a' *spiritusok*, hogy azokat a' *venus* magának abrakul fordithassa. Mindezekre pedig, kiváltképen való módon az *Aészonyi* rendnek szűkség vigyázni. Mert a' mint fellyebb-is meg-jegyzém, a' *venustól* való meg-tartózkodás nekik sokkal hamarébb

meg-árt, ha egyébként azt kívánnák, mint Férjfiaknak.

§. CCCLXXII.

A' kik pedig Házaságban élnek, e' következő punctumokat azoknak-is jó lézen elméjekben tartani.

(1.) Mind az igen ifjú, mind az idős embereknek életüket a' gyakor *venus* meg-rövidíti. Az erőtlen, beteges embereknek ez védeelmére vagyon.

(2.) Minél erősebb, húsofabb, véresebb, és egészségesebb valaki, a' *venus* foglalatjára-is annál alkalmasabb, és az ő egészsége az annál inkább meg-kívántatik. Ezek azért, a' *venus*on felettebb ugyan ne kapjanak, de attól ne-is igen iktózzanak.

(3.) Ártalmát vagy háznát a' *venus*-nak, nem annak fámából, hanem az embernek erejéből és természetiből kell meg-határozni. Mert ugyan azon fám, gyakran a' jó erős őz embert eleveníti, az erőtlen ifjat pedig el-lankaítja.

(4.) A' kellerlen, kéntelen, és külső eszközökkel gerjesztetett *venus* soha nem háznos. Az önként támadó kívánság után pedig az, többire jól háznál. Még pedig minél régibb és erősebb kívánság előzte azt meg, és kedveltebb féméllyel vagyon, annál háznosabb az egészségre. Mert a' mennyi *spiritus* el-vész egyfelől, másfelől a' nagy öröm megint annyit tsinál.

(5.) Nem

(5.) Nem jó ezt sem megelőzni, sem követni vagy a' Test, vagy az Elme erős munkájának, hanem víg mulatsággal, és tsendes álommal váltani fel ezt igen hasznos.

(6.) Nem jó ez sem igen üres gyomortal, sem igen jól lakva. Mert akkor az erőt nagyon el-fogyatná, ekkor pedig az eméztést meg-akadályoztatná. Ugyan ez okból, a' *venus* után sokáig éhezni, vagy hirtelen sokat enni sem tanácsos.

(7.) Minél inkább el-éleztette a' meleg a' testnek erejét, a' *venus* annak annál ártalmosabb. Innen Tavaszzal egészségesebb a' mint Télben, Télben mint Őzkel, Őzkel mint Nyárban, Éjfékka mint Nappal, Éjfék után mint Estve, Dél előtt mint Dél után.

(8.) Hogy egészségedre szolgált legyen a' *venus*, leg alább nem ártott, észre vehedd, ha attól semmi lankadságod nem érzed; a' vizelleted reggel tiztrom haj éin; tested könnyü, elméd vidám, lélekzelésed szabados 's a' t. Meg-esik ugyan az; hogy a' felet-tébb való *venus* után sem érzik az emberek hamar bádgyadtságokat: de az minthogy, mint a' valóságos hagymázban, a' vérnek rendkívül való fel-gyulladásátol vagyon, igen félelmes, mert majd az erőnek fürnyü el-akadása követi.

(9.) Mikor a' Nemző magot a' vén-ség ki-kezdi fázasztani, azt a' könnyü emézt-hető, bővön tápláló, és gyengén melegítő ételek

ételek és italok, a' nyugalom, álom, vig kedv, valamit ugyan segíthetik, de régi állapotjára semmiféle külső eszközök többé vízf. za nem vihetik. Vagynak ugyan olyanok, mellyek erős tsípő öztönök, és a' vért gyúlaftó erejek által láttarnak egy ideig segíteni; de majd, mikor a' testből el oztottak, tízfért nagyobb lankadtságot hagynak magok után, és ha gyakran újítatnak, az életet-is bizonyosan elrontják.

KILENTZEDIK RÉSZ.

AZ ELMÉNEK INDULATAIROL,

az Egészségre nézve.

§. CCCLXXIII.

MI légyen az Elme? és mik légyenek annak Indulatjai? azokat itt meg-magyarázni a' mi tzelunkra nem tartozik. Lehes. fené helyye a' Bölts Emberben az Indulatoknak, azt sem disputállyuk. Elég nekünk az, hogy e' világi emberek között minden Indulatok nélkül való embert alig vagy talán nem-is találhatni. Annyira-is belé vagynak az Indulatok minden mi dolgainkban elegyedve, hogy, a' mint a' példák tanítják, ezek nélkül, nem tsak hogy semmi nevezetes dolgot nem tselekedhetünk, de egészségben, sőt élet-

életben sem maradhatunk. Innen egy tudós Ember az Indulatok nélkül való embert, igen elmésen, hasonlítja a' méjj Tengeren vitorla és kormány nélkül levegő hajóhoz, a' terh, vagy rúgó nélkül való órához, a' fél vagy víz nélkül való malomhoz. *Sanctorius*-is, a' kit eddig elő egy néhány ízben meg-ditsértünk, az Egészségre tartozó dolgoknak gondos vizsgálásáért, azt írja, *Corpus marcesceret et otio periret sine animi motu.* az az: El-fenyvedne, es a' heverés miatt el-vezne a' Test, ha az elme Indulatai nem volnának. Nem is szükség tehát nekünk azon mesterkednünk, hogy az Indulatokat magunkból egészen ki-űzzük; hanem csak azon kell lennünk, hogy azokat okoson és böltsen kormányozzuk, a' melly-is a' leg főbb virtus. Valamelly háznőfőök ugyan-is az indulatok, jól mérsékelve, mind magának az Elmének, mind a' Testnek, szinten olyan ártalmosok mind a' két résznek, ha azokat zabola nélkül ereztjük. Sokkal többen vesznek-el így ír *Baglivius*, azokban a' nyavallyákban mellyeket az Elmének indulatai csinálnak, mint a' mellyek külső okokból fármoznak.

§. CCCLXXIV.

Igy lévén a' dolog, igen szükséges legyen tehát mindeneknek előtte végére men-
nünk, mitsoda indulatoknak mitsoda erejek és munkájok van a' mi Testünkben? és a' szerint azok közül mindenik mit használhat 's mit árt-

árthat az egészségnek? így oétán, értekezöd-jünk az iránt-is, hogy kellefsék az indulatokat úgy mérsekeln, hogy azok a' mi egész-ségünkben kárt ne rehesfennek, hanem kívánatos hasznót hajthassanak?

Vaíamint magában az Elmében az Indulatok két ellenkező kút fejekből föllynak, úgymint a' jó kedvöl és únalomból, úgy tapasztaljuk, hogy a' érint a' Testben-is két féle, egy náísal ellenkező változásokot okoznak. A' reménség, bizodalom, feretet, öröm, gyönyörködés, mind nagyobb nagyobb jó kedvel járnak, e' érint a' vert-is és az inakban lakó *spiritus*okat mind nagyobb nagyobb mértékben fel-indítják: még pedig úgy, hogy azoknak az egész testben szabadabb, vígabb járások légyen, és a' belső rézekről a' külsőkre siessenek. Hogy ez így lévén, világos jele az ábrázatnak ilyenkor lött meg-telése, mosollygó pirofsága, a' szemeknek eleven ferénysége, és fényessége, a' *pulsus*nak nagy tellyes, egyenlő, tsendes járása, az egész testnek meg-könnyülése, és ferényedése, úgy hogy, egy helyben is alig lehesfenne ülnie vagy állania, és sokszor egy néhány órákig el-dolgozik vagy útaí az ember, 's fárattságot alig érez.

Az utálás, irigykedés, gyűlölet, féltés, *komorkodás*, keísergés, kétséíghen esés, 's a' t. a' nagy únalomból jönnek, hasonloképen meg-zavarják a' vérnek és *spiritus*oknak rendes járá-

járását, de az elsőekkel épen ellenkező módon. El-hűtik, és mintegy meg-fagylalják vagy óltják ezek az inakban a' *spiritusokat*, és így az inakot öfve fugorítják, el-erőtelennítik, *spasmusokkal* az edényeket fok helyeken, kiváltképen pedig a' külső rézeken meg-főzoritják, a' vérnek szabados keringését meg-gátolják, és azt a' külső rézekről a' bel-sőkre nyom ák. Hogy ez -is így légyen, ké tség kívül helyheztetik, az ábrázatban, fémekben, *pulsusban*, és a' testnek külső maga viélézésében, eső ellenkező el-változások, a' gyo nornak és az érzékenységeknek el-erőtlenedése, a' fok nehéz és rettentő álmodozások, a' fívnek el fogódása, nehéz lélekze-lés, keserves óhajtások és könnyhullatások 's a' t. mellyek az únalommal, bé-tölt vagy meg-fomorodott fémelvényekben rapakaltatnak.

§. CCCLXXV.

Ezekből könnyű lézen már ki-nyomozni azt is, *mi kárt és mi hasznot tehessenek az egészségben az Indulatok? A' jó kedv és az öröm, spiritusokat bőviti, az inakot, és így a' gyomrot 's a' fívet erősíti, az ételnek meg-emész-tetését, és a' vérnek hamar való jól el-készülését segíti, a' tiérátalanságoknak, nevezetesen a' láthatatlan gőznek ki-takarodását könnyíti és öregbíti. Semmi a' láthatatlan ki-gőzölgést annyira nem neveli, így ír Sanctorius, mint az elmének vígassága. Másutt ismét azt mondja: Ha kinek ok nélkül jó kedve indult, bizonyos*

jele hogy akkor az ő teste jól gőzölög. Már pedig, a' mint fellyebb meg-mítatók, ez a' láthatatlan gőz, egész farka a' jó egészségnek. Tapaftalt dolog az-is, hogy a' Pestisben és más járvány mérges nyavallvákban-is azok, a' kik, ISTEN akaratjára bízván életeket, mindenkor jó kedvet járnak, sokkal ritkábban halnak-meg, mint a' kik előre meg-ijektvén magokat, búval és somorúsággal töltik idejüket. Egyfóval tehát, a' Jó kedv jó egészséget csinál, meg-finefíti meg-hízlalja a' testet, és velővel meg-tölti a' tsontokat. Erre nézett kétség kívül a' bölts Salamon-is, midőn Pél. xvii. ψ. 22. így szólott. *A' vidám elme jó orvosságot csinál, az az, jó orvosság helyet vagyon, a' somoru lélek pedig meg-éaraftja a' tsontokat.* Hasonlóképen ítélt a' bölts Sírak is Préd. xxx. 25. *Az öröm (egy mond) élete az embernek, és az örvendezés meg-nyújtja a' férjfinak idejét.* De nem csak a' testnek, hanem az elmének is olly hasznosok ezen indulatok, hogy e' Világon drágább kintset ezeknél a' sem érezhet. Sőt a' Szent Írálok bizonyosság tétele szerint, ama kíváncsatos mennyei boldogság-is föntelen való örömmel, ézeretennél és gyönyörködénnél nem egyéb lézen.

§. CCCLXXVI.

Meg-jegyzésre méltó dolog mindazáltal, hogy jól lehet a' víg kedv illy szükséges és hasznos *balſamum* legyen az egészségre; de ha

hi a' telt meg-haladja, ez-is méreggé válik. Mert a' mint meg-jegyzi *Sanctorius*, a' hozzás nagy öröm az álmod el-űzi, és annyira ki-nyitja a' *perspiráló* utakat, hogy azokon az inakból a' *spiritusok*, a' vérből a' vékonyabb nedvességek rendkívül bőven takarodjanak-ki; a' honnan rövid idő alatt erősenül az egész test, meg-sűrűdnek és enyvesülnek minden nedvességek; és az örömet komor kedv és terhes *melancholia* váltja-fel. Azt írja *L. B. Van Swieten Ur Comm. T. III. p. 468.* Hogy midőn az Anglusokat és Belgákat 1720-dik Éztendőben a' hirtelen való meg-gazdagulásnak bolond kívánása elfogta volna, sokkal többen estenek *melancholia*ba olyanok, kiket a' vak szerentse hirtelen meg-gazdagított, mint a' kiket e' végre házon-talan tölt költségek és fáradtságok utolsó szegénységre juttatott. Mellyet a' nagy örömnél egyéb nékik nem okozhatott. Ezekből vehetjük észre, hogy ama' közönséges jóvendülés is: *Ha kinek ok nélkül rendkívül jó kedve van, nem érzi jóvát, nintsen minden fundamentum nélkül.*

§. CCCLXXVII.

Leg hamarébb pedig és leg gyakrabban szokott tartani az olyan nagy öröm, a' melly reménytelen és hirtelen támad. Vagynak bizony példák, kik e' miatt hirtelen el-vezte-nek. *Aristoteles* írja egy *Polycrates* nevű *Poëtaról*, hogy midőn vénkorában verseinek

szépségével vetélkedő tárlait reménsége kívül
 meg-győzte volna, örömében főrnnyü halált
 holt. *Chilon* Lacedemoni híres Görög *Phi-*
losophus midőn vénségébe három fiait az *Olym-*
piai játékokból győzedelmeskedve koronákba
 egyfzersmind jőni látná, le-esívén örömébe
 azonnal meg-holt. *Plin. Lib. viii. c. 53.*
Zeuxis egy utálatos vén kofát festvén-le,
 midőn az egész munkát el-végezvén látná,
 melly pontba találta, örömében hahotára fo-
 kadván hirtelen meg-hala, *Val. Max. Lib.*
ix. Egy erőös és soha nyavallyát nem pró-
 bált Katona, midőn egy régtől fogva titkon
 kedvelt Leányzót reménytelen kezére kapott
 volna, örömében azon pillantatba meg-fulla-
 da, *v. Suviet. T. iii. p. 467.* Egy híres
 Frantzia tolvaj véletlen a' Tomlörzből ki-fa-
 badulván, haza mégyen, és midőn feleségit
 és gyermekeit meg-látja, le-esik és meg-hal.
Behrens sel. diaet. §. vi. c. 5. Egy Aézony
 az ő Indiákra ment kedves urát bizonyoson
 meg-hólnak gondolván, midőn haza érkezni
 látja, meg-ölelvén és tsokolván azt, főrnnyü
 halált hal. *Idem ibid.* Ilyen példákat ha a'
 rövidség engedné, többeket fámlálhatnánk
 elő. Az efféle szerentsétlenség pedig, mint
 az elő fámlált példák-ból-is meg-rettzik,
 leg hamarébb meg-eshetik az olyanokon,
 kikben a' vénség, régi főmorúság, vagy
 egyéb okok bé-zárták volt a' *perspiráló* úra-
 kat; a' vért meg-vastagították, taknyosították
 és

és enyvenitettek volt; vagy a' belső rézekben az erek meg-dugultak, hogy e' miatt a' vérnek szabados folyása sok helyeken nem lehet, vagy pedig, a' betegség, vagy egyéb okok a' testet igen el-eiőtlenítették. Mert midőn az öröm a' szívben és szív körül a' vért hirtelen fel-forallja és meg-ritkítja, az annyira ki-fevéri és fel-fújja a' szívet és tüdőt, (nem lévén szabados útja a' külső rézekre, hogy ott el-ozolhasson,) hogy azok a' vérnek mozgására többé nem elégségesek; sőt neha mint a' rostán a' vér rajtok ki-is tűrődik, vagy egészen ki-is hafadnak. A' honnan azon pillanatba meg-kelletik az ilyeneknek fulladniok. Tapasztalljuk azt bizony mi is mindnyájan mi magunkban, hogy midőn hirtelen valami nagy öröm ér, ki-fevül, dobog és ugyan fáj a' szívünk, fel-fúvódik mejjünk, pihegünk, fulladozunk. Sokakban pedig, rendkívül való bővséggel és sebefséggel rohanván ilyen alkalmatósággal a' vér az agyvelőre, gutta ütést-is okoz.

§. CCCLXXVIII.

Az *útállás*, *félelem*, *gyűlölség*, *irigység*, *fomorúság*, 's több ezekkel egy kút-főből származó indulatok, néha ugyan, a' mennyiben a' felettébb való örömet mérséklék, az egészségre valamit használhatnak; de magokban azzal egészen ellenkeznek. Ugyan-is, a' mint minden nap fájdalommal éreztjük, el-árasztják ezek a' testet, meg-erőtlenítik az inakat,

ki-ívják a' tsontoknak velejét: a' májját és lépet meg-dagadoztatják, a' hófámat, és arany ért meg-rckeftik, sárgaságot, idétlen fülést, *hypochondriaca* nyavallyát, *melancholiát*, *colicát*, *scorbutust*, *calculust*, köves tsomózáfokat, forró és negyednapí vezedelmes hidegleléseket, nyavallya törést, fázaz betegséget, vérbéli *polypusokat*, fulladozást, vízkorságot, gutta ütést, bőrön való vizketegséget és fekélyeket, meg-gyógyulhatatlan rothadó sebeket, fémfájásokat 's a' t. húznak tsalhatatlanul magok után. Egyfóval, mint a' fú féreg a' fát, a' ro'sda a' vasat, úgy meg-eméftik ezek az embernek életét, és időnap előtt koporsóban állítják, a' kiket magok rabjaikká tehetnek. Emlit *Pechlinus Obs. Lib. III.* olyan példákat-is, hogy húz ektendős ifjakot a' főrnyü félelem és keserűség negyed nap alatt egészen meg-öfített. Vagynak, kik, a' *kétttségben esés* miatt, meghasadván fívek, főrnyü halált hóltanak. Ártanak pedig ezen indulatok mások felett és leg hamarébb a' *phlegmaticus* és *melancholicus* féméllyeknek, és a' kik az említett nyavallyákra természet fzerint hajlandók; annyival is inkább, ha már benne-is vagynak. Mert nyavallyájokat nevelik 's meg-gyógyulhatatlanná tézik.

§. CCCLXXIX.

A' Szégyenlés hirtelen meg-piritja az ortzát, és mindjárt ismét hólt sárgává tézi azt.
Melly

Melly jele, hogy a' vérnek folyása e' miatt hirtelen ellenkező változást szenvedett: melly mint egyéb hirtelen való változások-is, elenire van a' természetnek. Leg alább elgyengíti, rendkívül érzékennyé teszi, rendetlen mozgásokra és *spasmusokra* *disponálja* azokat: küntelen való felelmet, és nyughatatlanságot önt az elmében: és éjtékaikiszendes álmától az embert gyakran meg-fosztja. Innen bódogoknak-is szoktuk azokat mondani, kiknek *egy kevésbé vastag az ortalók bőre*. A' rendes vérmérmetség tükta, tökéletes és minden *virtusokra* *élesztett* elmét mutat; a' vakmerő ortalatlanság pedig baromi és igen alávaló, elmének jele.

§. CCCLXXX.

A' *Harag* mindenkor hirtelen való erős meg-fomorodáson kezdődik: innen egy pillantásban víkka-is veri a' vért a' belső rézekre. De ott, mintha puska port gyűjtanak-fel benne, olly förnnyen fel-buzditja, és olly izonya sebességgel rohantatja azt azon pillantásban a' külső rézekre, nevezetesen pedig a' főre, melly miatt a' *spiritusok-is* ott öze zavarodván, minden rend és törvény élkül tsapodnak mindenfelé. A' honnan, mind a' testben, mind az elmében mindenek el-háborodnak és öze keverednek. Megaffad és ugyan fel-gyúl az ábrázat; lángolnak, el-fordulnak és vérbe borulnak a' rézek, el-kékülnek, meg-dagadnak és rezketnek.

az ajakak; egybe kaptsolódnak, tsikorognak, rágnak, harapnak mindent a' fogak; zavar, habar, nem fölhat a' nyelv; agyarog, tájékozik a' fáj, fel-borzadnak minden zörök; tekereg, fatsarog derekai, hánnya veti karjait; özve forítja újjait, refketteti és veri a' földhöz lábait; nem álhat, nem ülhet, nem nyughatik, fúv, piheg, fekül mejje, vér keménnyen fíve; nem lát, nem hall, nem érez, ha ütik vágják-is testét; nem ért, nem ügyel, nem hajt sem mire; üt, vér, vág, mond minden rend és értelem nélkül, és akármi nagy védeelmet-is semmibe hajt. Innen *Horátius* a' haragot rövid meg-dühödésnek, *Ennius* pedig meg-bolondulás kezdetinek, és a' nyavallya törés egyik nemének nevezik.

§. CCCLXXXI.

Illy zörnyü fel-háborodása a' vérnek, hogy az egészségnek véghetetlen károkat, sőt végső romlást-is könnyen ne okozhasson, nem kétlem, hogy senki kétségben hozza. Tapasztaljuk bizony azt, [1. Hogy midőn a' vér így fel-gyúl, nem csak bővebben készül az epe, és inkább meg-kefередik 's tsípösül; hanem az epe hójagból, mint valami korsóból, sokszor a' belekbe a' belső rézeket zorongató *spasmusok* azt ki-is öntik: a' mellynek egy réze a' gyomorba fel-tojulván, ha ételt talál ott, azt meg-rothasztja, az *appetitust* eltörli, gyomr rágást, keferü fel-bőfögést és okádozást csinál: más réze a' belekre le-

le-eresszkedven korrogást, has-tekerést, *colicát*, a' végbelet égető has menest 's több effeleket okoz. Ha ezen rothadt epe a' vér közti által mégyen, ott vagy sárgaságot hágy maga után, vagy jobban-is fel-gyúlván a' nedvelségeket, forró hidegleleket, tüzes orbántzokat 's a' t. kérez, tükent az olyan testben, mellyben a' *perispermatio* igen kevés. [2. Midőn a' vér az edényeket felettet ki-fesíti, az inak-is mindenfélé igen meg-nyílnak: a' honnan az erős haragot mindenkör nagy bágyattság, és mintha az egész testet meg-verték volna, olyan fájdalom fokta követni. [3. Midőn a' fel-gyúladott vér nagy sebességgel és rendeletlenül rohan a' testnek minden részeire, nyavallya törést, gutta ütést, vakságot, külömb külömbféle véredelmes vér folyásokot, *inflammatio*kat, idétlen fülést 's több effele 'es ezekb l következő nehéz nyavallyákat is könnyen okozhat 's okoz-is fá-ma nélkül.

§. CCCLXXXII.

Leg hamarébb pedig és leg inkább árt a' harag, azoknak [1. A' kiknek egyébként-is száraz és forró természetek van, vérrek igen sok, májjok vagy egyéb belső részek meg-lugult, vagy a' *scorbutus* miatt mintegy re-zesedni kezdett; minthogy ezekben az erek minden kitsiny erőre el-zakadoznak. [2. A' ik azt magokban sokáig titkon lappongtat-ik; mint sokan *politiának* kine alatt magok

véfedelmére, kivált e' mái időben, fókta-
tselekedni. Hogy az Affzonyok, kikben
(az inaknak érzékenyebb volta és az okos-
ságnak fűkebb mértéke miatt,) az indula-
tok, kiváltképen pedig a' harag, sokkal in-
kább uralkodnak, mint a' Férfiakban, attól
kevesebbet fényvednek, nem egyéb bizony
az oka, hanem hogy ők fájokkal fókta in-
kább, mint fűvekkel haragudni; és ha jól ki-
nyelvelhetik magokat, haragjoknak-is azonnal
vége lézen. Étél után mindjárt-is inkább árt
a' harag, mint mikor az eméztés véghez
ment. Innen haragoson-is vagy harag után
hamar enni nem tanácsos.

§. CCCLXXXIII.

A' Búja fereget fűntelen való félelem-
mel, éjjeli nappali nyúghatatlansággal, terhes
gondokkal és álmodatlansággal jár. Most rzel-
jártól való elesésén gyötrődik; a' ferelem kö-
teleben keveredett fégeny ember, most a'
véle együtt feregre mérgeledik és irigykedik;
majd rút tselekedetin fégyenlkedik és agyó-
dik. Ezen közben, a' főrnyü kívánság mi-
att, most hevül, most fázik; most néki pi-
rossul, majd el-sárgul ábrázatja, piheg, óhajt,
refket, fázul és fáj fűve, nem leli helyét,
sem étel, sem ital nem kell, nem alhatik;
ég, el-erőtlenül és el-fárad teste, mintha
ugyan fázaz betegség eméztene ötet, vagy
mérget vett volna be, (a' honnan a' fere-
tök közt a' meg-étetésről való gyanúság
gyak-

gyakran-is hallatik,) és csak nem halálra betegzik. Nem használ itt semmit a' *Doctores* patikája, hiában kelnek a' éivet előtűtő *tincturák*, nem efféle *antidotum* kívánratván a' *Cupido* éivet sebhető nyílának mérge ellen. *Ammon* *Thamárért* halálra betegzik, és núc meg nem fertéztetheti, addig meg sem gyógyul. II. Sám. XIII. *Antiochus*, *Seleucus* *Syriai* Királynak Fia *Stratonice*, a' maga mostoha Anyját, titkon szeretvén, már halo felben vala; midőn *Erasistratus Alexandriai Doctor* a' Király parantsolatjára a' beteg ágya előtt, a' nyavallyának esméretlen okáról gondolkodván, észre vévé, hogy az ifjat nem egyéb, hanem mostoha anyja szerelmének tüze emélti. Látja t. i. *Erasistratus*, hogy valahánykor *Stratonice* a' beteg fejei előtt meg-fordul, mindannyiszor meg-tsillámlanak az ifjúnak hécsete fejei, meg-gyúlnak el-sárgult ortzái, és méjj óhajtalok támadnak el-fogódott mejjében: mellyek a' titkolt szerelem iránt ötteméltó gyanúságban ejtnek. Fel-fogattatván azért a' kesergő öreg Attyával, hogy akármily legyen, az mellyel egyetlen egy küllöttének életét a' haláltól meg-menthetné, azt ő tölle meg nem tartaná; ki-jelenti az ifjúnak baját; és így *Stratonice* feleségül által adatván a' Királlyal a' haldokló ifjúnak, azt mind a' haláltól, mind minden nyavallyától tökéletesen meg-fabadítja.

De nem csak a' testet, hanem az elmét-is el-rontja a' bűjja szeretet. Nem lát, nem ért a' szerelemtől el-ragattatott ember semmi körülötte forgó vezedelmet: az egy szeretésen kívül minden dolga bolondság; sőt fokozor valósággal meg-is tébollyodik. Nincs pedig meg-orvafolthatatlanabb bolondság, mint a' melly a' szeretetből léven. Effelett, hány ezeren nem vezettek-el a' szeretett miat magokat mind tulajdon kezeikkel, mind vezedelmes próbára vetvén fejeket. Mind ezekre nézve, midőn *Apollónius Ródiust Alexandriai* híres *Poétát* és *Orátort* kérdené az Egyiptomi Király, mivel kellene az *Eunchust* a' Királyné szeretőjét meg-büntetni; azt feleli: *sine illum amare*, az az, Engedd néki szeretni: fel-tévén, hogy a' szeretés maga magának elég büntetés.

§. CCCLXXXIV.

Az erős képzelődés-is minémű változásokot tehesen az emberek testiben, ha a' véghetetlen példák nem mutatnák, alig lehetne el-hinni. Hány ezereket nem ölt-meg tsupán csak a' képző vélekedés: ugyan ez hány ezereket nem gyógyított-meg mindennémű vezedelmes nyavallyákból! Ez hasában ki-gyót, békát lakni, fejiben prütsköt költeni; az magát Lüdértztől gyötretetni, *amaz* a' leg ártatlanabb *materiát*-is halálos méregnek tartván, vagy holmi kis változását meg-orvafolthatatlan nyavallyának gondolván, el-vez-

veštenek. Váltak, kik holmi ábrázott változtató tükörbe tekintvén, magokat hasonlónak képzeltek és halálra betegedtenek 's a' t. Egy nemes elméjű fép Kis-afőzony megértvén, hogy a' fönféd háznál himlőznek, ijedtibben azonnal meg-himlőzik és petetsbe meg-is hal. *Pechl. Obs. Med. Bartholinus* Dánia i *Archiater. hist. paralyt. N. T.* azt írja, hogy ő sok parafitokat esmér, a' kik holmi rzikornyás figurákkal meg-jegyzett rzedulákat nyelvén-le, a' hi-jeglelésből, nyavallya törésből, tagaiknak el-eséséből 's több ezekhez hasonló nyavallyákból meg-gyógyultanak. *Pechlinus*-is emlitt olyan fémellyt, kinek tsak tizta kenyérbélből gombollyított pilulákat adván-bé a' *Doctör purgatio* gyanánt, keményen purgáltatott. Vólt egy ravaf *Doctör*, a' ki tizta 'semlye liztből kéfítvén pilulákat, azokat mint igen nagy erejű és mindenféle nyavallyák ellen tsalharatlanul hafnáló *arcanum*ot úgy árulta; mellytől fámptalan nehéz betegek fépen meg-is gyógyultak. Ki nem látja, hogy mindezeknek tsak a' tizta képzelődésből kellett következni! És én el-mérem mondani, hogy nagyobb része a' több arany hegyeket igérő *arcanum*oknakis, ha hafnálának, épen tsak ez okból hafnálának a' könnyen hívő embereknek. Nem külömben a' sok babonás orvoslások, nyakba függefett vagy másfutt viselt *amuletum*ok, *sympatheticus* vagy távulról munkálódó orvofságok-is, ditséret, és

és hit nélkül keveset tehetnek. Sokszor meg-
esik bizony az-is, hogy a' beteget majd csak
a' körülötte forgolódo *Doctor*ba vetett bizo-
dalom gyavítja-meg, sokszor ellenben, a'
Doctor tudománya iránt való kételkedés, a'
leg jobb orvosságot is házontalanná teszi.

§. CCCLXXXV.

De leg inkább a' képzelődésnek ereje a'
viselős affzonyokon tettezik-meg. Ugyan-is
a' fok meg-kívánás, meg-tsudálás, magzatok-
nak meg-béllyegezése, tsuda állatoknak zülé-
se's a' t. Sokak ítélete szerint mind az effé-
le erős képzelődésből léznek. Meg-történik
a' viselős affzonyokon az-is hogy ez vagy
amaz férjfiat erőssen meg-nézvén ahoz hason-
ló magzatot hozzanak e' világra: mellyel há-
zasághéli tisztaságokat gyanus férje előtt sok-
szor kétségben-is hozzák. *Plutarchus* írja,
hogy egy Európai fehér Affzony holmi fere-
tsennek képét fokáig nézvén, fekete bőrű fi-
at zült; más szeretsen Affzony pedig az Eu-
rópai fehér ember képének gyakor zemlélése
után fehér magzatot hozott e' világra. A'
Sinák, hogy az ő feleségeiknek szép gyerme-
kek legyen, viselős korokban igen szép képe-
ket zoktak zemnek eleikben függeszteni. A'
IV-dik Károly Római Tsászár Felesége, so-
káig zemlélvén az *Evangeliumi* históriák szerint
teve zör köntösbe le-feltve a' Kereztelő Já-
nos képét, egy zörös borzos Hertzeg kis-
affzonyt zült e' világra. Egy más Uri az zony
pe-

edig holni rántzó medvé el-tsudálkozván,
 mint a' medve, olly erős borzos fiat fült.
 Más, egy meg-nyúzott nyúlnek irtózva való
 ézése miatt, bőr nélkül hozta magzatját e'
 világra. Vólt olyan-is, a' kinek egy nyúl
 jaku koldustól meg-irtóztván, rút nyúl ajaku
 a lett. Azt írja *Boerhaave*, hogy midőn
 Belgiumnak *Bruxella* nevű városában, *Alba-*
us Spanyol kegyetlen *Gubernator*, ama' ne-
 ezetes Egmondai és Hornai Grófoknak fe-
 ket el-üttette, a' több nézők közt vólt egy
 ifelős asszony-is, a' ki azután fő nélkül, és
 nég véres nyakkal fülte magzatját e' világ-
 a. Ugyan ő írja, hogy maga zemeivel
 áttá, midőn egy bölts ifju Uri asszonynak,
 olmi felderj fa alatt ülven, egy felderj gyü-
 mölts reménytelen a' fáról az orra hegyire
 sik; mellytől az meg-irtóztván, épen azon a'
 mellyen, mellyen magát érte vala a' felderj
 gyümölts, és akkora, 's ollyan forma bél-
 yeggel, mint vólt azon felderj gyümölts,
 neg-béllyegezve fülte méhében lévő mag-
 zatját e' világra; melly azon egész életében
 neg-is maradt, és, a' melly tsudálatosabb,
 minden ezentudóben, a' mikor és a' mint a'
 felderj gyümölts ért, ez-is sárgából veresre,
 veresből feketére változott, és midőn a' fe-
 derj el hullott, ez-is ismét meg-sárgodott.
 neg-esik az-is, hogy az anya az erős kívá-
 nással-is meg-béllyegezi a' maga magzatját;
 még pedig, némelylek *observatioja* kerint,
 azon

azon a' helyen a' hová a' maga testin akkor történetből kezit le-tézi. Sokan úgy gondolkoznak, hogy az efféle meg-tsudálás és meg-hélyyegezés tsak a' tizta erős gondolkodás vagy közelölés miatt lézen, és hogy ez tsak a' negyedik hólnapig eshetnék-meg. De *Boerhaave* úgy tartja, hogy a' képzelődés magára semmit nem tehet, hanem ahoz mindenkor holmi reménytelen meg-rettenésnek kell járulni, és valamint ez a' vilőlősegeknek akárméjik napján meg-eshetik, úgy a' meg-tsudálás vagy béjegezés-is. Módját-is, miként mennyenek ezek végben, fokban fokféleképen találgtják. De ő ezt-is az emberi testnek eddig elő esméreres alkotmányából meg-magyarázni lehetetlennek tartja. *Lásd. Comm. ad inst. Med. §. 694.*

§. CCCLXXXVI.

A' tiztetséges Tudományoknak forgalmatos tanulása, és az ezekre tartozó dolgoknak éjjeli nap-pali vizsgálása-is valamelly hasznos és szükséges az elmének meg-boldogittatására, kintén olyan ártalmas az, test erejének és egészségének el-rontására. Menyorfág volna bizony a' tanulást szerető embernek élete, ha ezzel magára olly fok nyavallyákat nem húzna. Ugyan-is, (hogy a' fok ülésnek, gyertyázásnak és álmodlanságnak ártalmait ne említsem,) midőn az erős gondolkodás az *animalis spiritus*okat mindeitől az agyvelőre vonza, és ott, mint fellyebb a' vígyázásról-

megjegyzök, azokat meg-eméztí, lehetet-
 n dolog a' test egyéb részeinek el nem erő-
 lenedni. *Certum est*, így ír *L. B. van Swie-*
n Ur, *Philosophum profundis meditationibus*
immersum plus debilitari, quam si per idem
tempus valido labore corpus exercuisset. Bizo-
 yos dolog, hogy a' méjj gondolkodásba me-
 lt *Philosophus* inkább erőtlennül, mintha az
 att testit erős munkával gyakorlotta volna.
 hogy az erős gondolkodás ekképen el-húzza
 tagokról az őket erősítő és elevenítő *spiri-*
sokat, meg-rettzik csak abból-is, hogy ha
 jtálás közben valami nagy dologról akarunk
 állani, az alatt meg-kelletik állapodnunk;
 midőn erőssen gondolkodunk, séjtálni sem
 het, sőt, a' lélekzelés, és a' mi nagyobb,
 külső érzékenységek-is egy ideig fel-akad-
 nk. E' vala az oka, hogy *Archimedes*-is,
 időn *Marcellus* Római *Consul Syracusa* vá-
 rsát ostrommal meg-vette, és a' lakosokat
 enne kardra hányatta, holmi *mathematica*
uráról, mellyet a' maga háza földinek po-
 ba írt vala, méjjen gondolkodván, a' lár-
 át észre nem vette: sőt midőn, a' *Mar-*
cellus parantsolatjából (hogy olly derék em-
 er, mint ő volna, a' több néppel el ne
 érne,) az ő házában bé rohanó vitéztől
 rdetnék, ha ő volna-e *Archimedes*? azt
 n értette-meg, hanem csak újjával intet-
 ki, hogy a' *lineákat* meg ne tapodná: melly-
 a' mérges vitéz, nem *Archimedes*nek, hanem

egy eztelen bolondnak gondolván lenni ötet, fejét el-is ütötte. Sokan úgy gondolkodnak, talám nem-is minden *fundamentum* nélkül, hogy a' tudományok Isten azzónya-is *Minerva Minervának*, a *minutione nervorum* az inak erejének fogyatásáról neveztetett volna.

§. CCCLXXXVII.

Midőn azért a' hozzás méjj gondolkozás a' testet, kiváltképen pedig a' belső részeket, a' *spiritusok*ról így meg-fosztja, és el-erőtleníti, a' gyomor sem lézen elégséges a' bé vett eledeleket, főként ha azok éjjasabb és durvább természetűek, jól meg-eméztetni: a' honnan azok meg-veznek, meg-poshadnak, vastagon és nyersen maradnak a' gyomorban, és féllal 's tsípös takonnyal meg-töltik a' beleket, a' fodor hájnak *glanduláiban*, a' májban, lépben, 's más helyeken meg-dugulnak; a' vért el-vastagítják, meg-nyúlósítják, és tsípösítik. Innen vagyon, hogy a' tanulásban el-merült kemények többire éintelenek, meg-vezett vértük, *scorbuticusok*, *hypochondriacusok*, *melancholicusok*, és a' vizkorságra, *calculusra* 's a' t. igen hajlandók. Leg hamarébb meg-árt pedig a' méj gondolkozás, ha az egy dologban feneklett-meg. Boldogabbak tehát, kiket e' világi forgalmatosságok kényszerítenek a' könyveket ottan ottan félretenni. Mert jóllehet; ekkor se légyen üres az elme a' gondoktól; de a' sokféle dolgok körül való foglalatoskodás tsudálatoson újjítja és

neve-

neveli mind a' testnek, mind az elmének erejét és sérénységét. Ezekből annak okát sem lézen nehéz meg-érteni: Miért hogy az igen elmés gyermekek többire még ifjú korokban el-halnak; a' durva, késő elméjü és tanulást nem kedvellő emberek pedig erősek, egészségesek és hosszú életüek fognak lenni.

§. CCCLXXXVIII.

Igy meg-értvén mind a' jól mérséklett Indulatoknak hasznait, mind a' zabolátlanoknak ártalmait hátra vagyon hogy tudakozódjunk már arról-is, *Miképen lebeessen az indulatokat böltsen kormányozni?* Laetantius hasonlítja az elmét a' Királyhoz, a' ki, ha okos és felid, békeféségben tartja és meg-építi a' maga Országát, tudván azt, hogy az ő Királyi dítsősége az ország által vagyon: ha pedig bolond, feles, és vakmerő, fel-forgatja és elpusztítja azt, és így azzal együtt magát-is el-veéti. Így a' bölts és tsendes Elme-is, a' maga testének nevelését és táplálását legfőbb gondjának tartja, jól értvén, hogy ha a' test romlani és erőtlenedni kezd, néki fáj az; és a' böltseséget, mellyben van az ő böltdogsága, ez által ő többé nem keresheti: de ha bolond és vakmerő, ezekre semmit nem hajt, hanem tör, ront, és sok kínok közt az életnek-is nem fokára véget vét.

§. CCCLXXXIX.

Hogy azért az illetén böltdogtalan

Elmér valamit igazithatunk, láthatunk, *honnán* származzanak ő benne a' fellyebb meg-nevezett vakmerő és káros Indulatok. Ezek részérint magától az Elmétől, részérint a' testnek Temperamentumától vagynak. Az Elmében ennek, az eredeti romlottságon kívül, két két fejeit találjuk: egyik a' rosz szokás, másik a' tudatlanság.

A' mi az elsőt illeti: Ollyan az ember elméje, mint a' viaz, mellyben a' míg lágy, szép, rút figurát egyaránt könnyen belé nyomhatz; de minekutánna meg-keményült, nem könnyen töröd-ki belőlle. Így a' gyermekeket is jóra, roszra könnyen szoktathad; de ha meg-vénült, nehezen irtod a' roszkat-ki az ő elméjéből. Látjuk bizony a' mindennapi példákból azt, hogy a' minémű indulatokkal biró emberek közt nevedednek vagy múlatnak sokáig az ifjak, magok is olyanokká léznek. Az erdőn, a' vadak közt nevededett emberek minden okosság és értelem nélkül maradván, kegyetlen fene természetűekké lettenek; a' parasztok közt neveltettek paraszt erköltsűekké, a' Nemesek közt nemes indulatuakká, a' haragosok közt haragosokká, a' vígak közt vígakká, szerelmesek közt szerelmesekké, az irigyek közt irigyekké, a' mord kedvűek közt zomoruakká s a' t. léznek, akár mint fületrek légyen-is e' világra. Erre nézve, igen szükséges, a' gyermekeket és ifjakot, [1. A' rosz társaságtól el-

el-fogni. [2. Az egészséggel ellenkező indulatokra, minémű a' félelem, fomorúság, kesergés, ijedezés, rendkívül való fémérmetesség, harag, irigység, bűjja szeretet, egy végriben egy dologtól való méj és terhes gondolkodás 's a' t. őket nem fokratni. Feltebb hibáznak tehát az olyan Atyák 's Anyák.

[α. A' kik a' magok Gyermkeiket feltebb keménnyen tartják; és ha mindent nagy emberi okofsággal és *moderatio*val nem fólnak és tselekefnek, mindjárt, akárki előtt is, riogatják, fídják, fenyegetik, verik, rongálják azokat; és így fűntelen való félelmek és fomorúságok közt töltetik vélek az időt: vagy ellenben, azokat egészen a' magok kényéré borsátják, nyalánságra, kevélységre, káromkodásra tanítják, haragra ingerlik, bofű állásra, verekedésre öfönözik, másokat vélek meg nem betsülternek, mikor ok nélkül mérgelődnek, vagy valamiben meg-átalkodnak. fűlök mellett le nem ütnek. Bizony hogy fókak olly tsuda természetűek, haragosok és rigollyáfok léfnek, nem egyéb az oka, hanem a' gyermek korokban való rűt kényeztetés.

[β. A' kik a' Gyermkek előtt ördögöt, boforkányt, lűdértzet, és egyéb efféle irtózáros dolgokat befélnek; ötet babosfal, koldufal, késértettel 's a' t. ijektgetik. Mera

ezzel félénkségre, ijedezésre, képzelődésre oktatják őket.

[7. Ugy azok-is, a' kik gyermekeiknek mihellyt születnek, szeretöt válaftanak, azt nekik ottan ottan nevezik, mütogatják, búja fajtalan dolgokat beféllenek és tselekednek előttök; 's tselekedtetnek vélek-is; leg alább befélni és tselekedni meg-engedik: és így a' búja szeretetett még anyjok tejével zíveikben öntik.

[8. Hibáznak utólyára azok-is, a' kik a' kis gyermekeket a' tanulással rendkívül terhelik, és méj gondolkodással járó Tudományokra fogják időnap előtt. Jó ugyan őket midőn annyira nevededtek, a' tisztességes tudományoknak, vagy egyéb tisztességes kézi mesterségeknek tanulására fogni; és erejekhezképest nevelni foglalatosságokat-is, hogy a' rof társolkodásra és hívalkodásra, melly a' fátánynak párnája, és minden vétkeknek abrakja, idejek és módjok tellyességgel ne leheffen: De rendkívül meg-eröltetni soha nem kell.

§. CCCXC.

Második kútfeje a' zabolátlan és ártalmos Indulatoknak a' Tudatlanság. A' régi Philosophusoknál közmondás vala, hogy csak a' Bőltsek legyenek Urak és szabadok, a' tudatlanok pedig mind rabok és folgák. Rabja, folgája bizony a' tudatlan ember a' maga fene indulatának. Mert [1. Nem lévén az ő elmé

elméjének mivel múlása magát, föntelen e' világi és testi tövisszes dolgok körül kell bibe-
lődni: most az vagy amaz dologban ejthe-
tő nyereségen törekszik: most rzéljától való
el-esésén aggodik: most, törvénytelenül má-
fok dolgában elegyítván magát fégyenkedik:
most ettől vagy amattól lött meg-bántódá-
sát hánytorgatván, mérgeződik; vagy másnak
bóldogabb világi szerentséjét vi'sgálván, irigy-
kedik: majd e' vagy ama' személynék szépsé-
gét és jeles maga vi'selését forgatván maga
előtt annak szerelmétől eméztetik 's a' t. E'
mellett, a' dolgoknak valóságos okait, ter-
mézetit, módját, és egyben körtetéket
nem értvén, 's fel venni nem tudván, vagy
magok főllanak és tselekezőnek olyanokat,
mellyeknek reménytelen ki-menetelin hirtelen
és felettébb meg-kelletik indulniok; vagy má-
fok tselekedetit magyarázzák magoknak felet-
tébb való károkra és bo'fzuságokra; a' hon-
nan, fok'or minden igaz ok nélkül, mago-
kot rendkívül el-ijeztik, fomorgatják, fel-ha-
ragitják. Ide járul az-is, hogy az ők indu-
latok böltsen való kormányozásának sem haf-
nát, sem módját nem értik; sem pedig azt
előre által látni, minemü károkat teheszenek
a' zabolátlan indulatok mind elméjekben, mind
egészségekben, mind világi szerentséjekben,
nem alkalmazatosok; innen azoktól nem-is igen
tartózkodnak.

§. CCCXCI.

De a' tiszteletes Tudományokkal fel-
 ékesült Elme, illy alávaló dolgokra le nem
 erefkedik; hanem ha mi időt e' világi for-
 galmatosságoktól meg-nyerhet, azt a' szép és
 tudós könyveknek olvasására, irogatására és
 elmélkedésre fordítja: és így, a' maga in-
 dulatait naponként mind jobban zabolára fok-
 tatja. Bizony, ha a' józan és tiszta *Moralis*
Philosophiából úgy tanultad a' magad boldog-
 ságát és hasznát munkálodni, hogy azonköz-
 ben senkit meg nem bántasz, sőt kinek kinek
 a' magáját meg-adod, a' veszekedések, ha-
 ragnak, irigységnek, gyűlölségnek 's a' t.
 okait jó rendin el-kerülheted. Ha a' *Phyfi-*
cát és *Metaphisicát* jól érted, elmédet a' babo-
 na, haszontalan képzelődés, és a' természet-
 ben esni szokott jelektől, késerte:ektől, bo-
 forkányoktól, ördögöktől való félelem és
 rettegés ritkábban emélti. A' *Historiák* nem
 csak az olvasásra édesítik az elmét, és így
 el-húzzák a' hívalkodástól, hanem a' sok szép
 példák által bírják 's formálják-is azt minden
virtusokra. A' *Musikának*-is olly nagy ereje
 van az indulatok meg-hódítására és hajtoga-
 tására; hogy *Virgilius* akarván ezt ki-fejezni
 azt mondja: *Carmina vel lunam possent de-*
ducere coelo. az az, Az ékes éneklés a'
 hódlat-is le-tsalhatná az égről. *Oiphéus*-ról-is
 azt írja *Pindarus*, hogy ő a' maga tüziterájá-
 val az erdőköt maga után húzta, folyó
 vize-

izeket meg-álitotta, a' köveket meg-lágyította, a' vad oroflánokat meg-felidherte, a' pokolbéli mérges ördögöket meg-hódította, és özzülök kedves feleségét *Euridicét* ki-hozta, az az, valamelly halálos nyavallyájából meg-gyógyította. Tapasztaljuk bizony azt na-is, hogy a' szép versek, éneklések, és *musikák* a' leg fenébb, és csak nem dühösödő embert-is csak hamar le-tsendesítik és levetésre fokaftják. Lehet ezek által egyarában az örömet fomorúságra, a' fomorúságot viszont örömmre változtatni. Imen a' égienél, minthogy az elmének indulati a' mint fellyebb bőven látók, fok nyavallyát csinálhatnak, 's gyógyíthatnak-is meg, az *Incantatio* vagy éneklés által való gyógyítás igen közönséges volt. Nevezetesen ama' *colicát*, *carmenek* éneklések által fokák vala le-tsendesíteni: a' honnan a' felelő-őrlató orvosságok máig-is *carminans* nevet viselnek. Ezekből meg-tettzik az-is, hogy a' *cholericusoknak* *tragoediákat*, a' *sanguineusoknak* bújja és szerelmes *comoediákat*, a' *melancholicusoknak* halotti és egyéb keserves énekeket olvasni, vagy halgatni nem tanácsos, mivel ők az ezek által gerjedni fokott indutokra természet szerint-is igen hajlandók. Ellenben ezek a' víg *comoediákat*, azok a' *tragoediákat*, *amazok* a' halotti és egyéb fomorú verseket hasznoson olvashatják és halgathatják.

§. CCCXCII.

A' *Pictura* vagy Kép-írás-is, mit teheszen az indulatokban §. CCCLXXVI. a' *Zenxis* példájában látók. Ez a' Festőnek elméjét egyéb dolgokról el-húzza és képen mutatja: véle a' maga indulatait a' képnek ábrázatjában és egyéb teste állásában ki-jelentendő indulatok szerint formáltatja. De tapasztaljuk azt-is, hogy a' meisterségesen festett képek a' nézőnek elméjében-is komorú, haragos, mosollygó vagy agyarkodó ábrázatokkal hasonló indulatokat gerjesztenek. Erre nézve a' házakban-is ékes, vidám ábrázatu, szép *moderatiot*, okos és bátor elmét mutató képeket tartani nem haszontalan. De az útálatos, rút, fene, agyarkodó, petyergő, komor, bújjaságra, vagy gyilkosságra gerjesztő képeket, ördögököt, késérteteket, vagy egyéb irtóztató tsudákat jelentő képeket gyakran nézegetni, igen káros, hanemha valamely ezekből ki-néző éktelen indulatot akarunk benne és általok meg-útáltatni. Így, egy bölts Orvos midőn az ő főrnnyü mérges Fejedelem Aëzonyát, ezen vezedelmes indulatról semmiképen el nem szoktathatná, ama' pokolbéli dühösködő *Megaerát*, a' mint annak formáját és magaviseletét *Seneca* és *Plutarchus* le-irták, ki-festeti, mellynek útálatos el-fordult haragos ábrázatját el-nézhén, úgy meg-irtózik tőle, a' Fejedelem Aëzony, hogy az órától fogva magát egész igyekezzettel igye-

gyekezte felidül vifelni. Vagynak olyan példák-is, hogy az emberek haragos ábrázatoknak utálatos voltát a' tükörbe meg-látván, haragudni azután nem mertenek.

§. CCCXCIII.

De mindezek felett, és valamiket e' végre ki-lehet gondolni, a' tiizta *Theologia* vagy az *ISTE* Nről való igaz tudomány és a' *Izents Írásoknak olvasása* leg hasznosabb az indulatok mérséklésére és böltsen való kormányozására. Ugyan-is, a' ki hiszi az ISTENnek létét, és meg-élméri, hogy mindenek ő ölle és ő általa legyenek, Nehém. ix. 6. el-nézi az ő bölts rendelkezéseit, és el-hiteti nagával, hogy semmi e' világon történetből és szerentsétlenségből nem esik, hanem az JRNak hájából jó mind a' jó, mind a' gonosz. Siral. iii. 37. ő aláz, ő magasztal; ő ebesít, ő gyógyít. Jóh. v. 18. ő fegényít, ő gazdagít. 1Sám. ii. 7. maga előtt forgatja az ő véghetetlen hatalmával. Sólt. ciii. 19. egyben köttetterett meg-mérhetetlen jószágát minden teremtetéshez, nevezetesen pedig az emberekhez; a' kiknek, mint Idvezítőnk mondja, Mát. x. 30. még fejeknek haja fála is ő előtté mind fámán vagynak; nelly f'erint UR ugyan ő, és mindenekkel azt tselekedheti, a' mi néki tettzik. Sólt. xxxvi. 5, 6. még-is azoknak, a' kik őtet f'eretik; mindeneket, ha f'inte ők azt által nem lathatják-is, tulajdon hasznokra kíván tsele-

tselekedni. Róm. viii. 28. Sid. xii. 10. 11. mind-
ezeket, mondom, a' ki meg-tanulta, az e' vi-
lági *forgalmatosságokkal rendkívül magát nem emé-
sz:* világi jovaiban fényvedett kárain felettébb *nem*
búsul, nem kesereg; mások bódog állapotját *nem*
irigyl; a' maga szerentséjének *felettébb nem*
örül, tudván, hogy ezekben valóságos böl-
dőség nintsen, és egy órában mint az ár-
nyék el-múlhatnak; a' mástól fényvett boz-
suságétt *nem mérgelődik,* az URra bízván a'
bozsu állást, a' ki meg-fizet kinek kinek a'
mint érdemli. Róm. xii. 19. Egy főval,
magát az URnak akaratjára bízván, az ő
mindentudóságában, mindenhatóságában, vég-
hetetlen jóságában, és meg-másolhatatlan igé-
retiben vetett *erős bizodalommal* a' leg ked-
vetlenebb dolgok közt-is *füntelen tellyes,* és
az ISTEN bölts munkáinak és féntséges
igazgatásinak *fémlélésében örvendezve gyönyör-
ködik.*

E' felett, midőn látja a' Szent Írások-
ban a' sok fént embereknek; nevezetesen
pedig édes Idvezítőnknek bölts félıdséggel és
tízra kegyességgel ründöklő életit; halja az ő
életinek követésére hívogató édesféges befé-
deit, és féveket meg-indító féntséges paran-
tsolatait; lehetetlen, hogy a' fene és rende-
letlen indulatoknak rút vólrát éfre ne vé-
gye, azoknak vég bútsut ne adjon, és ma-
gát egész igyekezettel e' drága példának,
mellyhez a' haragnak, dühösködésnek, irigy-
ség-

gnek, bújja férelemnek 's a' t. még csak
nyéka sem közelíthet, követésére ne
ja.

Továbbá midőn égre vési a' Szent
isból a' maga bűnös állapotját, látja az
TENnek bűne nem nézhető fenségit,
lja bűn ellen gerjedező rettenetes haragját,
zörnyü, 's örökké tartó kínos büntetéssel
ló fenyegetőzését; nem lehet hogy a' bűn
eltől, 's következképen az indulatoknak
bola nélkül való botsátásától-is, melly a'
ennek kút feje, a' mennyiben leherne tar-
zkodjék. De ha bűnben esik-is, ijedtiben
ttségben nem esik, a' félelemmel és kefe-
séggel, szívét nem epeéti; tudván azt, hogy az
TENnek egyetlen egy fülött Fia, az Atya
eg-égyezéséből, a' bűnösökért emberi test-
n öltözvén azokért meg-is ölettetett; és
gy azoknak, kik ő benne igazán hisznek,
az ő halálának érdemét buzgó indulattal
vánják és kérik, azt által adhafla 's bünte-
stől őket meg-fabadíthafla; harmadnapra fel-is
madott; a' mennyégbe fel-ment, a' hol most-
él, és fűntelen esedezik érte. Így azért,
időn az igaz Hitnek, a' Szent Írásba le-
ttatott jeleit, úgymint, a' bizonyos bizo-
lomot, a' könyörgésben és a' kegyességnek
nyéb munkáiban belső gyönyörködéssel való
aga gyakorlást, az ellene vétőknek meg-
tsátásra való készséget, sőt ellenségeinek fe-
tésére-is önként való hajlást, 's a' t. ma-
gá-

gában tapasztalja, nem fél többé a' pokoltól, nem retteg az ördögtől és kárhozattól, nem irtózik a' haláltól: nem tsüggedd-el, sőt inkább örül a' leg terheőbb nyomorúságok közt-is, bizonynyal tudván, hogy e' világi nyomorúságoknak egy fempillantásig tartó könnyüisége, a' ditsőségnek felette igen örökké való állandóságát kerzi önéki. 2Kór. iv. 17.

§. CCCXCIV.

Ezekből, ítéletem szerint, világosan észre lehet venni, melly fükségesek légyenek a' tisztességes tudományok, nevezetesen pedig a' tiszta Theologia az indulatoknak meg-zabálására, 's következtetésképen az egészségnek fenn tartására-is. Szerelmes fiam, így ír a' bölts Salamon Péld. iiii. 1, 2. az én tudományomról el ne felejtkezzél, - - - - mert napoknak hosszú voltát és sok éftendő életet békefsséggel egyetemben hoznak ezek tenéked. Hasonlóképen szól R. x. ψ. 27. Az URnak félelme hosszúabitja-meg a' napokat; az Istenteleneknek pedig éftendeik meg-rövidülnek. Az Apostól Sz. Pál-is 1Tim. ii. 2. a' kegyességet mindenre, és így az egészségre és hosszú életre-is, hasznosnak mondja. Mindezekre pedig még gyengé korokba kell szoktatni az ifjakot, hogy a' mértéktelen indulatok és a' kegyesség ugyan természeté váljanak ő benne. Mert ha meg-állapodot idejekbe, kivált ha vénsegekre fogják magokat ezeknek tanulására, ha a' dolgot jól meg-tanulják-is.

de *praxisra* nehezen vehetik, vagy el-felejt-
vén mint egy magokat, ottan ottan *recidi-
vóznak*.

§. CCCXCV.

Utóllýára jegyezzük-meg még azt-is:
hogy egyik indulatot a' mással fokéor *fépen*
lehet zabolázni. Így a' haragosokat ottan
ortan gyenge *éomorúsággal* illetni; a' dühös-
ködöket meg-ijeéteni; a' *éomorú éíviúeket*,
félénkeket, és meg-ijedteket biztatni; a' *éé-
mérmetéseket* dítserni, a' *kevélyeket* kap-
tázni 's'a't. igen hasznos. De mindenkor
illő reá vigyázni, hogy ebben a' *tzélon túl*
ne lépjünk. Mert a' haragosoknak az erős
meg-*éomorodás melancholiát* vagy *furiát*, az
igen *vígaknak kétsésgben* esést, *gutta ütést*,
és *belső inflammatiót*, a' *éomorúaknak* a'
nagy öröm meg-fulladást, a' *kevélyeknek* a'
fok kaptázás tsúnya *tongyóságot*, vagy dű-
dösködő haragot könnyen okozhat.

§. CCCXCVI.

Eddig az ártalmos indulatoknak kútfe-
jeiről és meg-orvoslásiról az elmére nézve.
Láfluk már azt-is, mennyibe fügjenek azok
a' *Testnek Temperamentumától*. Már fellyebb
a' III-dik Rézben a' XXXVIII-dik §-tól
fogva a' LIV-dikig, midőn a' négy *Tempe-
ramentumoknak fundamentumát* ki-kereztük va-
la, meg-mútogattuk vala azt-is, hogy azok
éerint az Elmének Indulatai-is miként? és
miért különbözzenek? itt azért újra mind-
azo-

azokat elő fámlálni nem lézen szükség. Hanem e' mi mostani tzelunkra elég lézen e' következendöket rövideden emliteni. A' *cholericus*okban, minden külsö és belsö jelek szerint, az Elme a' véreknek, 's következésképen minden ebböl kézülo nedvességeknék 's *Spiritus*oknak híg, forró, és tsipös volta miatt, és az egész testben, 's így az agyvelön-is való sebes folyások miatt, züntelen való ünalmos nyúghatatlanságok közü lévén tétetve, a' *haragra* akármi kitsiny okból-is könnyen fel-indul. A' *sanguineus*okban a' vér piros, híg, könnyü, sák, édeszokott lenni. Innen a' testnek minden részein, 's az agyvelön-is bőven, szabadon foly; az edényeket és az inakat nem tsipi, nem rágja, hanem kedvesen simitván, gyönyörködterü az elmét. E' mellett midön tapasztalja az elme, hogy a' testben mindenek igen jól, könnyen, és önként véghez mennek a' maga böldög állapotján örül, és a' nagy örömré, *büija fere-tetre*, 's a' t. igen hajlandó. És minthogy magán-kivül egyebekre nem igen ügyel, a' maga ítélete szerint-is könnyen hibázhat, a' honnan *hamar meg-is fégyenli magát*. A' *melancholicus*okban a' durva, nehéz, föld természetü, fekete, enyves vér a' testet el-nehezíti, az edényeken, főként pedig az agyvelönök foros útain, késön és nehezen foly; sok helyeken meg-rekedvén, az utakat maga előtt bé-zárja; kevés, hideg, durva, és eny-

enyves *spiritus*okat tsinál: innen az elme-is magát igen alávaló, tehetetlen állapotba gondolván, a' testet-is mintegy vezendő félben lenni látván, únalommal fűntelen tellyes, és a' komorúságra, kétségben esésre könnyen hajol.

§. CCCXCVII.

Ezekből azért önként megtéttzik hogy a' *haragos*ságot nevelhetik, valamellyek a' vérnek melegségét, tsípőtségét és sebes folyását öregbitik: mint a' bor, égetbor, kávé, fűzetzámok, sült húrok, meleg *aër*, erős *commotiok*, álmodlanság, éhség, gyakor *haragoskodás* 's a' t. *olthatják* pedig, mellyek a' vért hívesítik, tsendesítik, és édesítik; mint a' viz, tej, *szag* nélkül való zöltségek, kerti vetemények, gyümöltsök, főként a' mellyek kedves savanyúsággal-is birnak; a' nyúgodalom, álmom, jól lakás, híves *aër* 's a' t. De jegyezd-meg, minthogy a' haragnak idején a' belső rézekben *zörnyüképen* fel-van buzdulva a' vér, és a' *spasmusok* öfve húzták, tekerték a' belső rézeket, akármit-is enni vagy innya akkor kivált hidegen, igen ártalmas: annyival-is inkább bort, égetbort, kávért, vagy egyebet, a' mi a' vért buzdithatja vagy meg-aluthatja, és a' *spasmusok*at nevelheti, épen vezedelmes volna. Tanátsofább ilyenkor félre menvén, ülve vagy fektűve nyúgodni: sőt, ha lehet, jó lef egy keveset alunni-is. Ha *zomjúhozol*, majd, tsendeledevén a' harag

valamit, egy, két fintsia meleg *herbathét* hörpölni, vagy hideg vízzel a' vájadat öblögetni és nedvesíteni: és azután holmi gyenge *commotio*hoz kezdeni, vagy más emberek közimenvén, beféddel és játékkal magadot mulatni, hogy a' haragnak okát annál hamarább el-felejtthesd jó lézen. Ha a' vér ugyan tsak nem akarna tsendefedni. Végy meg-tisztított borkövet, salétromot, rákfemet, jóféle *Rhabbarumot*, mindenikből egy *drachmát*: törd porrá, és három részre osztván, rendel, két két óra múlva, vedd-bé. Ez a' vér-is tsendefíti, a' belekbe ki-omolt epa sárt-is ki-hajtja. A' tök, dinnye, ugorka, fejer, vagy ha a' nints, fekete mák magvakból, árpával 's farvas farval főtt vízzel kézült téjből-is magára, vagy meg-nádmézelve, gyenge hidegen egy, két fintsiányit innya, ottan ottan, a' vér tsendefítésére és édesítésére lép-pen használ. A' beleket és vizellő hójagot is mindennémü erős indulatok után, minél hamarább lehet, önként, vagy valami *Rhabbarumból*, *Senna* levélből, *Cremortartariból*, *Tartarus vitriolatusból* és mannából kézült gyenge *laxativátskával*, ki-tisztítani igen hasznos. De a' hányrató, erőssen *purgáló* és izzasztó orvosságok, ilyenkor méreg gyanánt vólnának. Ha mindezekre-is a' vér forrósága múlni nem akarna, a' véreiebbekben lehet eret-is vágni.

Mind-

Mindezek, az ervagatáson kívül a' rend-
kívül való nagy örömben-is hasznosok.

§. CCCXCVIII.

Az únalmot, *fomorúságot*, *félelmet*, *keserűséget* 's a' t. nevelik mind azok, mellyek a' *perspiratiót* meg-rekeztik; tűzik, mellyek a' *perspiratiót* segítik. Lásd. §. CCCLV. Ezek közt pedig leg nevezetesebb a' bor, a' melly, a' Sz. Dávid bizonyság tétele szerint is, 'Sólt. civ. meg-vidámitja az embernek szívét. Innen a' bölts Salamon-is Péld. xxxi. így ír: *Adjatok rekegítő italt az el-vefzendőnek, és bort a' keseredett szívű embernek. Igyék, hogy felejtkezzék az ő fegénységiről és az ő nyavallyájáról ne emlékezzék-meg többé.* De jegyezd-meg, hogy értjük itt a' mértékletes bor italt; mert a' ki rézségségre iŕŕza a' bort, attól ugyan egy ideig meg-vidul, de nem sokára a' rendkívül bőv *perspiratio*val félllyel oŕŕolván a' *spiritusok* testiből, és a' vér-is meg-vaftagodván, sokkal méjebb únalmot tapasztal magán. A' jó ŕagu füvekből, virágokból, gyökerekből, magvakból, vízzel vagy borral ŕŕzült *infusumok*, *tinktúrák*, *olajak*, *balsamumok*, *vizek*, *spiritusok*-is, mind belől venni, mind kívül ŕaglani hasznosok. *Boerhaave* a' méh füvet és sáfránt; *Hoffmann* az *ambrát*; *volatilis oleosus* sókat, vagy *spiritusokot* inkább ditsérík: A' jól kézült Terjék és kermes-is itt nem meg-vetendők. A' *Dia-*ban pedig *commendáltatnak* a' könnyű

emézhető, vékony, meleg vért csináló ételek; friss tiszta aërben való mulatozás; gyakor és minden elme fárasztás nélkül való *recreatiok*; *fritziok*, meleg feredők; rendszeres álom 's' a' t.

§. CCCXCIX.

A' kik pedig testeknek gyengesége, és az inaknak felettebb való érzékenysége miatt foktak hamar ' erőssen rettegni, fégyetleni, tsudálni, utálni, szeretni, kívánni, mint iokan az afzönyok és a' gyermekek között; szükség hogy gyakor *commotiok* és dolgozás által a' magok teiteket jobban erősítsék-meg. Az árnyékban kényesen nőt gyenge leányka tsak egy levél zördülésre-is meg-retten, és tsak nem kétséghen csik: az erős vaskos paraft ember, ha az ég egybe szakadna is, alig ijedne-meg. Nem azért pedig, mint-ha ő olly erős fívi és bátor volna, hanem az ő testében lévő *fibráknak* száraz keménysége és az inakban járó *spiritusoknak* vastag sűrűsége miatt.

T Ó L D A L É K.

A' TESTNEK KÜLSŐ TISZTASÁGÁROL

A' mennyibe t. i. ez-is az Egészségre
meg - kívántatik.

CCCC.

HOgy a' bőrnek színére rakodott motsok a' láthatatlan gőzt az egészségnek nagy kárával benn ne rekefje, 's másként-is útálatossá az embert ne tégye, a' tiszta vízzel és szappannal való mosódás igen szükséges. A' rest és motsokba 's fenyebe merült Személyek bizony lomhák, büdösök, tervezek, ruhások, fekélyesek és betegesek szoktak lenni. A' kis gyermekek-is, hogy fokozor úgy el-érintelenednek, fokadékosulnak és betegesülnek, többire a' dajkák segítségül vagyoni, kik őket gyakran ferefteni, mosogatni, tiszta öltözetben és ágyba tartani nem igyekeznek. Mert az ő lágy bőrből sok taknyos enyves *materia* fivárog-ki, melly a' bőrön, ha ottan ottan le nem mosattatik és töröltetik, egybe fázad, és azt a' sok tisztátalanságot, mellynek ki-kell vala az ő vérekből gőzölni, benn rekefíti; a' honnan lehetetlen, hogy egészségbe maradhasanak. A' Szappan a' testnek 'síros motskát, mellyet a' víz magára

jól fel nem áztathat, febben le-vízi. Innen a' mosódásban azzal-is élni sokszor meg-kívántatik. A' *Láb mosások* a' lábokat a' fel-töréstől, meg-bogosodástól, és közvényesedéstől, midőn a' motskot és egybe verődött 's keménnyült bőrt meg-lágyítván és le-tíztítván, a' ki-gőzölgést és izzadást segítik, nagyon óltalmozzák. Azért ezt másoknak-is, de kivált az utazóknak haazonnal lehet gyakorolni.

§. CCCGI.

A' *kezeknek és ortzáknak tiszta hideg vízzel való gyakor meg-mosását* a' tisztaság-is, de az egészség-is kívánja. Ugyan-is, a' víznek hidegsége illendő keménységet érezvén bőrinek, azt a' fokadékok, semmergek, rántzos-ságok ellen meg-tartja; és annak eleven piros-ságot érez. Kiváltképen pedig haznál ez a' *femnek*; mert a' *fem* hajak alatt éjtéaka meg-tsipösült könyvet és egybe ázott tsipát-is ki-mossa; a' ki tágasult ereket-is egyben húzza, és így a' *femnek* vérmeiségit el-űzi, 's következképen a' *femet* nagyon erősíti, és a' látást fépen élesíti, mint ezeket ki ki magában, midőn reggel ágyából fel-kél és meg-mosódik, világoson tapasztalhatja. De jegyezd-meg, hogy az olyan víznek, mellyel *femedet* mosod, mindenkor fép tisztának, és jó hidegnek kell lenni; mert a' *fem* semmi meleget és motskot nem fényvedhet. Erre nézve, a' tiszta forrás vizek, vagy a' *mellyek* a' folyó vizekből reggel, midőn

a' nappal beléjek hányt gaz , a' viz fenekére le-állott, merítenek, főként ha *destillatio* által meg-tisztítottak , a' szemnek jóval hasznosabbak . Bizony az Euphrasia, ró'sa és más *destillált* szem vizek-is nagyobbára csak tisztaságokkal és hívelségekkel használnak.

§. CCCCII.

A' főnek mosása, hajnak gyöker fűsülése és tisztán való tartása-is sok főbéli nyavallyákat el-fordít. Ugyan-is á' mi bőrünk mindenütt, kiváltképen pedig a' hol előr terem, holmi *cryptátskákkal* vagy üregetskékkel, (mellyekben a' vér közül holmi meg-vehető peshedt szagu sós 'sír tétetik-le, hogy onnan oztán ki-űvárogon,) rakva vagyon. Ezen *crypták* a' fő bőrbelen többek és nagyobbak; a' honnan bővebb és vastagabb 'sír-is fokott belőlök ki-űvárgani: a' melly, enyvelése miatt, sokszor nem repülhetvén-el, a' fő bőrön egybe szarad, és *korpanak* neveztetik; vagy a' haj közü állott porral egybe elegyedvén, motsokká válik. Ezt ha párlúggal, vagy szappanos meleg vízzel ottan ottan le nem mossuk, és fűsüvel le nem vakarjuk, 's a' haj közül ki nem tisztítjuk, egybe tseplestí a' haját, és a' *cryptáknak* lyukait bé-zárja; és az említett sós olajnak ki-jövetelt nem enged. Innen, az ott meg-gyűl, magába meg-rothad és tsípösül; és bőrben lévő fájdalmot, orbántzot, túrt, vart, tetveket, főnek, szemnek, fülnek, fájdalmait 's a' t.

okoz. Minél tömöttebb és vastagabb a' haj, mind ezek annál hamarébb meg-eshetnek. Innen a' mosás, tisztogatás-is annal inkább meg-kívántatik. Sőt ilyenkor a' haját megnyírni, ritkítani 's néha egészen el-beretváltatni-is szükséges. Erre kívált a' gyermekekben igen illő vigyázni.

§. CCCCIII.

A' *Haj por*, ha tiszta fő bőre hintetik, fel-iván és mintegy ki-éírván azon sós olajat, a' főnek mindjárt említett nyavallyáji ellen fépen használ. De ha tisztátalan és a' korpától 's mocsoktól meg nem tisztított főre hinted azt, mind azokat a' gonofokat neveli.

A' vajjal, fa olajjal és egyéb kövérséggel való kentefitélése-is a' hajnak, mint magában utálatos, úgy az egészségnek-is ártalmas. Mert az említett *crypták* lyukait ezek is bé-dugják.

§. CCCCIV.

A' *szájnak és fogaknak gyakor tisztítása* mind a' lehelletnek büdösége, mind a' fog húsnak évődése és el-lágyulása, mind a' fogaknak meg-vezése ellen fokot tehet. Erre nézve étel után a' szájat hideg vízzel ki-öblíteni, és a' fogakról az ételt le-mosni jóvaltatik. De a' meleg étel és ital után hirtelen nem kell a' szájba hideg vizet venni; mert a' melegtől ki-terjedt fogat ha hirtelen hideg éri, el-hasadoz és ki-romol. A' fogak
közi

közi akadt húst-is valami vékony tsontal, toluval, vagy falma fálial mig ott meg-rothadna, fűkség ki-tisztítani. A' fából a' foghúsba könnyen fálka mehet; a' vas és egyéb értznem meg-sértheti, sőt ki-is törheti a' fogat: másként-is ha a' kemény éles fog azokból valamit el-rezel, az a' nyáltól meg-emész-tetvén, a' fognak nagy ártalmára léken.

§. CCCC.V.

A' feketeségnek és iznek a' fogakról való le-törlésére, némellyek gálitzkő, vagy falétrom *spiritust commendálnak*, de igen oktalanul; mert ha ezzel fogaidot bé-kened, igaz hogy fépen meg-fejérül; de nem sokára ki-is romlik. Hasznosabb azért e' végre, kenyér haját vagy tsontot, erőssen meg-égetvén apró porrá törni; ezzel vagy magára, vagy, ha fogad húsa-is el-gombásult, egy kevés égetett timsót, keretsen diót, fa haját, myrrhát, *gummi laccaet*, gallest, vagy egyebet effélét, a' melly forit és a' fényvedésnek ellent áll, elegyítvén hozzá, a' fogak töveit, újjaidra, etsetetskére, vagy posztóra vévén, dörgölgetni; de okoson, hogy az erős dörgeléssel fogad húsát jobban-is el ne rontsold. Allen a' dohánynak hamvát, ha nem igen tsínos *materia*-is, de igen hasznosnak mondja a' fogaknak dörgölésére, hogy meg-fejéredjenek. A' fog húsnak rothadása és a' fájának bűdössége ellen pedig nem tart jobbat mintegy árpa fémert nyomó dohány level et

ratskálni egy egy fertály óráig mindennap egyfézer. *Fr. Hoffmann* e' következendő *tin-cturát* igen dítseri: végy *Mastixot*, *Myrrhát*, *Gummi elemi* fél fél lótot: Ezer jó füvet, vad és kerti 'Sállyát, *Myrrhus-fa* levelet, mindenikből a' mennyit öt újjaid között jó bővön fel-vehetű: veres Ró'sát, másfél annyit, mint volt a' 'sállya: Égetett timsót egy *quintinget*. Törd és vagdald egybe ezeket; és együvé elegyítvén tedd üveg edénybe; tölts fel ejtelnyi veres bort, és két ló kámforos égetbort reá, tartsd gyenge meleg helyt, míg jól meg-festődik és vastagul a' bor. Ebből ha mindennap egy egy keveset a' fogad húsára vész, és egy darabig rajta tartod, nem lehet, így ír *Hoffm.* ki-mondani, melly fépen örzi a' fog húst a' tovább való rothadástól, és a' mi abból meg-eméztődött volt, melly hamar ki neveli, és a' fogakat melly derekason tisztítja és erősíti. A' Szegényeknek e' helyet azt *commendállya*, hogy a' 'sállyára öntsének forró bort vagy etzetet, és egy darabig vontatván, reggelenként, mossák a' fájokat vele. Az úti fűnek leve-
is sokat használhat.

§. CCCCVI.

A' mi a' *Szájnak büdösségét* illeti, szükség mindenekelőtt végére menni, mitől legyen az. Mert a' mindjárt említett orvos-ságok csak akkor használhatnak, ha az ínynek rothadásától és a' fogaknak e' miatt való
évvő.

evődésétől vagyon. De ha a' bűdöség az ételnek a' gyomorba lévő meg-rothadásától vagyon, melyet többire okoz az epének oda való vízfe follyása, ezek semmit sem tehetnek. Meg-esmérhedd pedig ezt, ha bőfedezéssel jö-tel a' keserű íz és bűdös szag; ha egyéb okoknak semmi nyoma nintsen, és akár mint ki-mossád és tisztítsád szájadat, a' bűdöség csak meg-marad. Ekkor több hasznót remélhetél abból, ha gyomrodat gyenge hánytatóval és *laxatívával* ottan ottan ki-tisztítod; és azonközben mértékletes sós, savanyutska, és rothadást nem könnyen szenvedhető, könnyű emészthető ételekkel, italokkal, és orvosságokkal élj. Nevezetesen a' sült Birsalma és Körtvélly dísérterik. Időközben pedig, hogy szájad rózsaszínűt verje, bé-készített Tzitrom hajat, Örmény vagy Angelica gyökeret, Ánizs magot, Fahajat, Szegfűvet, Myrrhát 's a' t. hasznoson rátskálhatd.

Ha a' bűdöség valamelly fognak odavas rothadtságától vagyon, húzsd-ki azt, vagy töltsd-meg az odvát ónnal, vízzel vagy szerszen dióval.

§. CCCCVII.

A' Kőrmök, a' lábaknak-is, de kivált a' kezeknek ujjain, [1. A' tapasztalásbéli érzékenység kedvéért alattok az ujjak begyeire jövő inaknak a' külső erőtől való óltalmozások végett vagynak; [2. Hogy azokkal az apró dolgokat-is meg-tsíphessük, és vakaródhasunk. Az Indusok közt sok helyeken egyik

ékeségnek azt tartják a' Dámák, ha a' körmeiket kezek újjain igen hozzán, fel, sőt egy egész singre-is meg-nevelhetik. Innen hogy el ne kopják vagy törjék, egyébkor nád alá kötve tartják, hanem csak akkor bontják-ki, mikor közönséges helyekre mennek. Mi ezeknek feketéjét vagy ki-nőtt végét, hogy a' motsok alájok ne rakodhassék, ottan ottan el-vágni febbnek 's jobbnak tartjuk. De a' kik azt töből füntelen ki-nyírik és újjok begyit egészen meg-mezítelenítik, a' természet tzelja ellen tselekezőnek. A' fejér, piros, síma, lágy körmök-is a' kéznek nagy ékeségére vagynak; a' vastag, kemény, hoportsos vagy vak körmök pedig azt nagyon meg-díztelenítik. Innen éükség léfzen azon okoktól, mellyek miatt azok megvakulhatnak, óltalmazni: minéműek a' meg-ütés, erős forítás, fok vakargatás, meleg vízben vagy igen tsípös nedvességben való gyakor kutulás 'sa' t.

§. CCCCVIII.

A' feplők, fakadékok, semergek, sümöltsök, feketeség, haloványsárgaság, főnek kopaszsága, vagy fokatlan helyeken főrbe való borulása, fejér vagy veres femöldök-is 'sa' t. nagyon meg-díztelenítik az ábrázott. Ellenben a' tizta, eleven, fejér piros bőr, piros ajakak, fekete haj, és fekete femöldök igen kedvessé tétik azt. Innen eleitől fogva sokféle módon-is próbálgatták azo embe-

emberek a' természetnek nevezett hibáit magokról el-hárítani. De minthogy sokan ezt csak a' végre kívánnák tselekedni, hogy a' bűjjaságnak piatzán ki-tettzöbhek legyenek; kérdésben forog, vallyon szabad volt-e ezt tselekedni? annyival-is inkább az efféle vétkekre vezető útnak fel-találásában magától-is igen elmés természet fántzándékkal erre tanítani, nem vétkes dolog é? Jól-lehet, mint egyéb jó dolgokkal, úgy ezen külső fínt ékesítő eszközökkel-is az emberek rof' végre fámultan fokzör éljenek; de magokba ezekben mi vétek legyen, én nem láthatom. Mert ha a' mostoha Természetnek egyéb hibáit mind a' testben, mind az elmében. Mesterség által igazítani vagy palástolni nem csak nem vétek, hanem tartoznunk-is belső-képen öztönöztetvén mindnyájan a' magunk tökéletességének minden lehetséges módon való öregbitésére, miért nem lehetne az ábrázatnak hibáit? én ugyan nem értem. Az ékes és tiszta öltözetet bizony senki azért tiltalmosnak nem tartja, hogy sokan ezt bűjjaságra viselik. Ugy a' böltsefséget is azért, hogy az elmét fel-fűjja, senki nem kárhoztatja. Igaz dolog ugyan, hogy a' testnek efféle külső ékesgetése a' Férjfiakban affzonyi puhaságnak, és igen tsekélly elmének jele. Mert az ő szépségek az erős test, bátor fív, mefíve látó okos elme, nem pedig efféle külső tisztosoma fokott lenni. De az Affzonyok dol-

ga másképen van; mert nékik az ISTENnek rendeléséből, mint az Apostól-is tanítja, a' magok Éme Férjek gyönyörűséginek kell lenniük, mellyre a' külső szépségis nagyon megkívántatik. A' bölts Salamon-is az Énekek-énekiben, a' maga Mátkájának csak külső szépségiben gyönyörködik, a' mennyiben t. i. az egészen fejér, annak ortaljai épek, és semmi széplő nints azokon, ajakai pirosflak, mint a' veres tzerina, fogai épek, tömöttek és fejeerek, haja fodor és fekete 's a' t. Az Affzonyoknak azért, csak a' magok Férjeknek; nem pedig más idegennek kedvéért tselekedjék azt, a' magok ortalját, ha a' természet e' részben mostoha volt ő hozzájuk, illendő eszközök által tisztességesen ékesgetni, vétkes dolognak épen nem tartom.

§. CCCCIX.

A' nagy *Mogol* birodalomba, a' hol többire mezítelen járnak az emberek, a' kényesebb Uri Affzonyok egész testeket olly tziifrán meg-festik, hogy lép virágos *Kartonnak* gondolnád. A' Törökök és Egyiptombéliek-is kezeiket és lábaikat sárga vagy veres színre gyakran meg-festik. Vagynak sok más Tartományok-is Napkeletre, a' hol az Affzonyoknak festetlen hajjal és körmökkel járni rút dolognak tartatik. Európában-is bizony a' test külső színének tsinosgatása minden pallerozottab Nemzetek közt minden vétek iránt való gyanúság nélkül gyakoroltatik. Azért

zért ha én-is a' tsinosabb Añzonyok ked-
 éért azok kozzul, mellyekkel más Nem-
 zetek e' végre élni szoktak, némellyeket meg-
 mlíttek, vétkül nékem senki nem tulajdonithatja.

CCCCX.

A' Fekete fűint, úgy a' feplőköt-is,
 mellyek természet szerint vagynak, vagy ve-
 tünk fölettettek, semmi el nem törölheti.
 De a' mellyet azután a' napnak vagy tűz-
 nek erős melege, a' tavaszi szárazító felek
 vagy betegségek tsináltak, (minthogy e' nem
 egyébtől vagyon, hanem az *epidermis* vagy
 bőrnek külső fűnét bé-borító vékony hártya
 alatt lévő *mucus*nak egyben sülésétől;) az
 effélék, mellyek az *epidermist* újra meg-lá-
 gyíthatják, az alatta egybe sült *mucust* fel-
 olvaszthatják és ki-gőzölöghetővé vagy a' vér
 közü vízfűa mehetővé tehetik, el-tűzhetik. Il-
 lyenek pedig a' *Martiusi* hó viz, melly ti-
 ta vékonysága miatt, lágy melegen, az *epi-
 dermisen* könnyen által hat; a' babnak, fejer
 lilomnak, vízi töknek, ökörfark kórónak,
 Salamon petsenyéjének, fal fűnek, borjú or-
 ru fűnek virágjáról, fejer málna levélről, édes
 gyökéröl, fűgéröl, malo'sa föllöröl, sárga
 dinnyének béliröl, béka nyálról 's más e'ffé-
 le lágyító *materiákról* *destillált* vizek, ha lágy
 melegen gyakran mosdak véllek. Ugy az is,
 a' mellyet a' patikákban *Aqua omnium florum*,
 Minden virágok vizének neveznek. Ugyan
 e' végre a' töknek, sárga és görög dinnyéknek-

ki-fa

ki-fatsart levével mosdani, vagy belekkel lágy melegen az ortzát ottan ottan jól meg-dör-gölni-is hasznosnak mondják. Némellyek ezek helyett a' tzitromnak vagy narantsnak lágy bélivel élnek. Sokan, hogy a' mindjárt em-lített vizek annál hathatósabbak legyenek, ve-lentzei zappant olvaſtanak-el előre benne, és egy néhány tsep *oleum tartari perdeliqui-um*ot-is tseppentenek beléjük, valahányſzor mosdani akarnak. A' *sperma ceti*-is, bab virág vízbe meg-áztatva, fépen lágyit, fejerit és fényesit: Nem külömben ha egy néhányſzor erőſſen *calcinált* vagy meg-égetett *Boraxra* és *Talcumra* fejer lilium virág vizet töltöz, és egy néhány napokig rajta tartván mosdaz velle.

§. CCCCXI.

E' következendő *Tinctura*-is a' bőrnek fejerítésére, lágyítására és fényesítésére igen ditsérterik. Vedd a' Bikának, vagy ha azt nem kaphatſz, a' Marhának, epéjében termert követ, ha ezt sem kaphatſz, magát az epét, gyenge melegen fázazd-meg; töltöſtán erős ſeprő égethört reá; tartsd így jól bé-dugott üvegbe gyenge meleg helyyen, míg a' kő, vagy fázaz epe egészen el-olvad: ekkor mosdjal velle. Mások a' híg bika epé-be hozzás áztatás által timsót, konyha sót, nádmézet, *boraxot*, kámfort olvaſtanak-el, és magára vagy gyöngy virágról *deſtillált* erős *ſpiritussal* fel-ereztvén, kenik ortzájokat velle.

Ugyan

Ugyan e' végre, végy négy igen jó fagu szép páris almákat meg-törve: jól meg-ért föllöböl újjanon ki-nyomott mustot, és ró'sa vizet, négy négy lótót; sótalán és még meg nem mosott fris író's vaját fél fontot: sárga viazzát nyóltz lótót; ezeket együvé elegyítvén gyenge tűznél főzzed, a' habját fűntelen le-fedvén, míg habzani meg-fűnik: ekkor melegen fűtán fűrd által: 's hadd meg-hűlni: azután ismét gyenge tűznél, fűntelen kevervén, olvazd-meg, de reá vigyázz hogy fel ne főjön. Ezen kendőből végy estvénként a' menyit akarék, és kend-bé ortzádat, 's ha szükség, kezedet-is velle éjtszakára, és reggel a' fellyebb említett vizek között valamellyikkel mosd-le. Egy Német Uri Aázony, az árnyékkék fedőre fel-jövő Ember ganéjnak gözivel dörgölvén minden nap kezét és ortzáját, tsudára méltó gyengeséget és fejérséget tsinált ezen rézeinek *Act. Erud. Lips.*

§. CCCCXVII.

Mindezek a' seplős, semerges, és fel-tse-repezett bőrnek meg-tisztítására-is használnak. Ezeken kívül pedig, hogy egyfőrsmind gyenge pirosságod-is legyen, az etzettel magára, vagy holmi jó fagu virágokat áztatván sokáig benne, savóval, bűdös kövel főtt vízzel, méz vízzel, melly valami jó fagu virágokról destillált vízzel készült, vagy pedig, holmi

egészséges gyermeknek vizeivelivel-is hasznoson mosdhatol. Jó a' tzitrom belet is meg-sózni, és azzal az ertzát gyakran jól meg-dörögni. Vagy ha inkább tetzik, végy fél lótkámfort, törd-meg mo'sárba, két lótni tzitrom levét töltvén az alatt apronként reá: azután önts fél ejtelni fehér bort-is reá: fürd-meg; töltsd üvegbe, és a' meg-maradt kámfort ruhában kötven erezd belé: mosdjal este reggel belőlle. A' *Benzoe tinctura*-is, és a' mit a' Patikakhan *Lac virginis*, éntz leány tejnek neveznek, ezen végekre dtsérterik. Ezzel lehet magára-is élni, amabból pedig tíz tsepnyit, két lótni mosó vízben foktak tseppenteni. De jegyezd-meg, hogy ezek között egyikkel sem bátorságos egy végriben sokáig élni; mert az ertzát meg-rántzostják, és, kivált a' *Lac virginis*, mejőeli nehéz nyavallyákat, sőt fázaz betegséget-is könnyen okozhar. A' *Mercuriussal* vagy kén-esővel kézült mosdó vizek-is igen hathatófok, de védelemesek. Előker a' fogakot meg-feketítik, azután ki-rontják, a' fájat meg-büdösítik, a' testet el-fáraztják és refketegessé tézik.

§. CCCCXVIII.

Ha fekete, vagy keplös bőrödnek hirtelen akarsz fehér kint adni. Végy *Bismuthumot*; önts válastó vizet reá, melly azt el-rágja vagy el-olvasztja, azután tölts egy kevés tiszta vizet közibe, és a' *bismuthum* igen vékony
fehér

fejér por formába az edény fenekire áll; ~~é~~ford-le a' vizet mind a' porról, és egy néhány versben egymás után tölts ismét tiszta vizet a' porra, ottan ottan le-~~é~~rtvén, míg t. i. a' pornak leg kisebb tsípősege sem ~~é~~zen; mert egyéb iránt igen nagy rágást tsinál a' bőrön. Így oétán ~~é~~arazd meg, és mikor ~~é~~ükséged van reá, keverd frís híg pomádiba és kend-meg ortzádat, nyakadat 's mejjedet velle. Mások rövidebben a' *bismuthum*-nak igen apróra tört porát bab virág vizben elegyítvén erőssen egybe rázzák, és hirtelen úgy mosdanak-meg velle, e' reá ~~é~~aradván a' bőrre, míg le-moósák, annak ~~é~~ép fejér ~~é~~intád, és a' ~~é~~leplöket, ~~é~~semtergeket, feketeséget nagyon el-takarja.

§. CCCCXIX.

Sokan, nem tudom mi okból a' *halovány fejér ~~é~~int* igen *fépnek képzelve*n, hogy ortzájoknak pisgás pirofságát el-veékrétát, *fu*vatot, *é*enet, bőrt rágnak, vagy tsak nem meg-ölik éhel magokat. Okosabban tselekeé-nek bizony azok, kik inkább *halovány sárga ~~é~~íneket igyekezik pirofsá tenni*. A' halovány sárga ~~é~~ín ugyan némelleyeken természet ~~é~~erint vagyon; de többire okozza ezt [1. A' *phlegmaticum temperamentum*, mellyben a' vér-is igen taknyosón, vastagon és fejéren marad, ki sem hathat a' bőrben el-terjedő edényekben,

hogyan onnan, mint a *sanguineusok*ban fokozott piros színe az *epidermisen* által sugározhatnék; vagy pedig [2. A' vérben meggyült epe, melly a' vérnek *serumát*, vagy fejez vékony rézét sárgán festi, a' sárgaságbeu tapasztaljuk. Ez, minthogy többire a' májnak megdugulásából vagy, (mellyet ismét vagy a' májnak edényeit megfőztő *spasmusok*, vagy a' vérnek enyves vastagsága okoz,) használtanak elűzésére minden, valami a' *spasmusokat* letsendetíti, a' vért vékonyítja, és a' fibrákat erősíti. Midőn pedig a' *phlegmaticum temperamentumtól*, vagy a' *chylust* és vért készítő, eszközöknek erőtlenségtől vagy az efféle halovány fejez színe, azokon kívül, mellyeket mindjárt említünk, sokat segitenek a' gyakor *commotiok*, *fRICTIOk*, könnyű emészthető vadaknak és madaraknak húsa, kivált sültve, a' fűszerfűvek, jó bor, kevés álm, vidám kedv 's a' t.

§. CCCCXX.

Hogy ha pedig csak egy ideig külsőképen akarod ortzádat és ajakidat hirtelen megpirosítani. Végy *myrbát*, *storaxot*, *benzoét*, egy egy lótot; kék lilium gyökeret fél lótot; *boraxot* egy *quintinget*, törd porrá és tölts egy néhány ízben jól megtisztált erős seprő égetbort reájok; tartsd gyenge meleg helyen egy néhány nap. Ezen *Tincturával* kend-meg ortzádat, a' hol akarod, és szép pirossá teszi azt. A' *Frantziák* és *Olofok*, holmi *coccionellával*,
ker.

kermes maggal, vagy *heliotropium tricoccum* nevű fűnek levivel festet ruhával, vagy kamellóttal, melyetők *Bezertának* vagy *Pezetzának* hívnak, közták ortzaikat és ajakaikat dörgölni; mellyről a festeknek apró veres pora a bőrnek *porussaiban* és rántzotskaiban verődven, piros fínt csinál. Mások e' mellyet holmi papirossal, melyet *chraria d' Hispania* nével neveznek, élnek. Sokan *Ancusa alkóna* vagy *onofma* nevű fűnek gyökereit, meny kívül igen szép veres, vontatnak-meg egy étfaka ró'sa vizben, vagy égetporba, es reggel evel mosdanak. A' tsipos és veres szagu *spiritusok*-is ki-festik és meg-pirolítják a bőrt: de egyfersmind a' gyakor éléssel el-karaktják és meg-iscerepezteek a' bőrnek életét.

§. CCCXXI.

Ha *femölködöt* akarsz feketíteni Véggy *Artimoniumot*, *Gallest*, a' menyit lefűtik; törd igen apró porrá, tedd ezen porra tserép vagy réz edénybe; süss ahoz való hæv valatskát belé, és ez holmi fekete nedveséget húz-ki azon porból, mellyel a' mint akarsz *femölköd* meg-festhedd.

§. CCCCXXII.

A' *förnek* vagy *bajnak* nevelésére, *Fuller*, és *Bateus*, Angliai híres *Doktorok*, a' többek közt e' következendő mosót és kenőt igen ditsérik. Véggy Isten fája levelét egy marokkal. *Gummi ladanumot* két lótot, medve lájat hat lótot; főzd-meg ezeket együtt jó édes

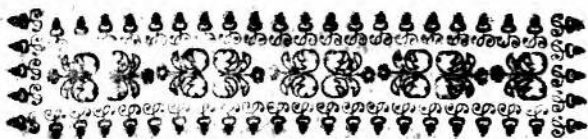
borba, míg a' bornak harmada el-apad: a' főzésnek vége felé régy két lóteretsen diót, egy lóteretsen dió virágot, egy *quinting* ékfűvet hozzá; főzd így-is egy keveset: azután főrd-meg; és a' hol főrt akarj nevelni, melegen mossad gyakran, és áztassad napjában kétféle egy egy óráig velle. Azután pedig kend-meg e' következendő kenővel. Végy méh hamvat, egér farr egy egy lóteret; *Peruvianum balsamumot* fél lóteret; éim mézet, a' mennyi elég, hogy kenő legyen belőle. Egyéb iránt, minthogy a' kopaszság néha a' nedvességeknek felettébb való tsipőtségétől vagy, melly a' főrnek gyökerét el-rágja, mint a' frantzuban és egyéb hozzás főbéli nyavallyákban tapasztaljuk: néha a' főbörnek felettébb való lágyságától és nedvességétől, melly miatt abban a' haj, mint a' vizes földbe a' plánták, nem táplálhatik, és meg sem tartattathatik, néha ellenben a' főbörnek rendkívül való vékonyságától és szárazságától, nem lévén abban a' hajnak táplálására elegendő *materia*, a' honnan a' hajnak-is lassan lassan el-kelletik vékonyulni, száradni, fódodni, és mintegy ki-kelletik romlani; erre nézeve mondom, a' kopaszság ellen való orvosságoknak is különb különb féleknek kell lenni. De nekünk a' rövidség itt azokra ki-terjedkedni nem engedi. Ebben a' főbört lágyítani és nedvesíteni, abban száraztani és erősíteni, amabban a' nedvességeket tisztítani és édesíteni kívántatik.

§. CCCCXXIII.

El-vefésére , vagy el-koptatására a' tör-
nek, végy óltatlan mezet egy lótot, Auripig-
mentumot három lótot; kék lilium gyökeret
két lótot, büdös követ egy lótot: főzd eze-
ket edyütt erős párlúgba, míg kendő forma-
társága lézen: ekkor tseppents 20. tsepp fekete
fü olajat belé: redd-el hasonra, és a' mikor
kell, kend-meg azon helyet velle, a' honnan
a' főrt el-akarod vezetni. Mások csak óltat-
lan mezet és auripigmentumot törnek együtt
porrá, és ebből, mikor tetűk, vízzel vagy
nyállal téztát tsinálván, kenik-bé hasonló ha-
szonnal a' főrs helyet. Némellyek a' ku-
tya tej nevű fűnek tejével-is koppasztják a'
főrt; de ez igen rágós és a' bőrt könnyen
ki-sebesíti. A' két első-is a' bőrnek terméke-
ti fűnét nem sokára el-vefűti. Másként vala-
mint nevelni, úgy tökéletesen, hogy t. i.
többé ki ne nőjön, el-vefűteni-is a'
főrt, bajos dolog.

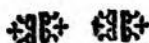
V É G E A Z E L S Ő
D A R A B N A K.

*A Nyomatásban esett terheesebb hibákat
így kell meg igazítani.*

- Levél. 17. Rend. 6. alkalmatofság. olvasd. alkalmatlanság*
 l. 19. r. 2. *Panareus. olv. Pancreas. r. 25. olv. ezen ré-*
 l. 28. r. 47. *annyna olv. felette igen (Éeknek.*
 l. 29. r. 7. *mellyen. olv. melly. r. 9. folly. olv. mégyen*
 l. 30. r. 14. *Ember. add-hozzá. füle.*
 l. 31. r. 13. *ki-kéfiti olv. ki-feziti*
 l. 42. r. 24. *folyto. ola. folyo.*
 l. 46. r. 21. *olv. §. XXXV. l. 52. r. 21. olv. §. XL.*
 XLI. l. 65. r. 15. olv. §. IX.
 l. 100. r. 29. *ne állly. addh. erős hideg víz be*
 l. 105. r. 20. *kedvesebb. olv. kevesebb. l. 112. r. 19.*
 l. 114. r. 15. *Igy - is olv. Igaz - is. (olv. §. LXXXVII.*
 l. 117. r. 5. *olv. a' szabad aërben sütek a' bé-federt*
 tepsiben süteknél
 l. 118. r. 6. *meg-ritkult aërnek. addh. ki terjedésétől*
 meg dagad, úgy
 l. 120. r. 15. *haénoson. olv. haénosnak*
 l. 127. r. 29. *φαστοól olv. φαρματοól. érést. olv. evést*
 l. 134. r. 4. *tiétságát. olv. tiétátalanságát*
 l. 135. r. 15. *Ha olv. Ma.*
 l. 136. r. 2. *A' Tejes. 's a' t. olv. A' Fejes Kápozták*
 jóval keményebb természetűek
 - - - r. 6. *tó éli olv. többeli*
 l. 143. r. 23. *egyenként olv. egyébként*
 l. 146. r. 19. *pneumantblia, olv. pneumatica anthlia*
 - - - r. 30. *annál olv. de valamivel annál.*
 l. 147. r. 16. *kútfejeken olv. kutfejeket*
 l. 152. r. 14. *hasu olv. haju*
 l. 155. r. 24. *levesebb addb. 's kedvesebb*
 l. 156. r. 27. *hárazon addb. fokozor kézütnék. Aéal-*
 - - va valamivel. l. 158.

- l. 158. r. 8. formájokra. *addb.* úgy természetekre 's
háznokra nézve-is egymástól keveset
- l. 159. r. 7. *Chiurban olv.* chinában
- l. 161. r. 7. a' többek közt. *addb.* Törvényül írta
vólt azt-is, hogy a' Menyasszony a' Völegénnyel
- l. 170. r. 6. *Pratenfis 's a' t. olv.* *pratenfisbus optima*
Fungis Natura est: aliis male creditur
- - - r. 31. tsuklyást. *olv.* tsuklást.
- l. 174. r. 1. ba *olv.* magokba
- l. 178. r. 5. még *olv.* míg rothadni *addb.* kezd.
- l. 180. r. 14. ételiben *olv.* életiben
- l. 181. r. 15. bésozatott *olv.* a' melly bésozatott
- l. 190. r. 12. Egyiptombélieknek *olv.* Egyiptombéliekről
- l. 201. r. 14. mivel *olv.* minél.
- l. 202. r. 15. mint. *ezt hadd-el és olv.* De ezek közt-is
- l. 206. r. 18. Indiának. 's a' t. *olv.* Perfiában *Carmaui-*
ának egyik fejeletében
- - - r. 21. nyáinak *olv.* nyalánk
- l. 210. r. 5. tellyes *olv.* tejes
- l. 213. r. 3. savanyubb *olv.* soványabb
- - - r. 18. ki - vézi *olv.* ki - vési
- l. 217. r. 21. savanyu fajt. *olv.* sovány fajt
- l. 219. r. 21. a' vízben *olv.* a' vérben
- l. 220. r. 27. az egézségre nem. *olv.* az egézségre nézve
- l. 223. r. 15. kedves *addb.* éagu
- l. 224. r. 18. kárnélkül-is lehet *olv.* Kárnélkül el-is lehet
- l. 225. r. 28. mindazáltal. *olv.* tödbire mindazáltal.
- l. 226. r. 17. elébb *olv.* egyéb. r. 23. ha *olv.* noha
- l. 234. r. 2. a' részben *olv.* a' vérben
- - - r. 21. Ki-hajtván *olv.* Ki-hajtatván
- l. 241. r. 20. tellyes *olv.* tejes
- l. 242. r. 9. *vincia olv.* *Provincia*
- l. 282. r. 7. bátorságot *olv.* barátságot
- l. 283. r. 5. keferüség. *ezt hadd-el.* r. 7. unalom *addb.*
- l. 286. r. 11. a' testi *olv.* a' test ki (keferüség)
- l. 316. r. 13. *Numero olv.* *Nov*
- l. 326. r. 1. *ezt egészen hadd-el, és tedd által a' kö-*
vetkezendő 328. levél' eleire

- l. 332. r. 30. pedig elő, olv. eddig elő
 l. 353. r. 26. legyen olv. légyen
 l. 385. r. 18. 2^a föbbre olv. e^a före
 l. 424. r. 15. ugyan, ezt badd-el.
 l. 430. r. 20. fenn állásától olv. fennállására
 l. 434. r. 7. többire olv. többre
 l. 441. r. 6. erezhesse. olv. ereztefse
 l. 443. r. 2. Könyvek. olv. Könyvnek
 - - - r. 30. fédülést olv. könnyebbülést
 l. 446. r. 15. Jakab olv. Jákob
 l. 450. r. 7. Ez olv. És
 l. 456. r. 32. hogy addh. a^a kik.
 l. 464. r. 18. lévén olv. légyen
 l. 466. r. 11. hizlalj olv. hizlalja
 l. 472. r. 5. derekai olv. dereka
 l. 477. r. 1. ábtázatot olv. ábrázatot
 l. 478. r. 17. férje olv. férjek
 l. 490. r. 16. útálato olv. útálatos
 l. 492. r. 10. bofékuságétt olv. bofékuságért
 l. 496. r. utolsó. maa olv. maga
 l. 508. r. utolsó azt olv. az
 l. 509. r. 17. tartoznunk olv. tartozunk
 - - r. 8. termékét olv. terméketet
 l. 510. r. 3. feme férjek olv. férjek feme^a
 - - - r. 11. AÉÉonyoknak olv. AÉÉonyok
 l. 516. r. 4. sárgaságbeu olv. sárgaságban
 - - - r. 10. haénáltanak olv. haénál cínnek
 l. 517. r. 8. chrárta olv. charita
 l. 518. r. 30. nedvfiteni olv. nedvesíteni

MUTATO TÁBLA.

A

Levél

Ablakot nyitni éjféliakára mi- ért nem jó - - -	400.
Ábrázat ékesítés - - -	508.
Aer v. Élterő ég nélkül élni miért nem lehet - - -	72.
- - - hogy változik - - -	72.
Egészséget, Nyavallyákat hogy érez 'a' - - -	74.
- - - mikől undokittatik-meg - - -	82.
- - - mitsoda helyeken ti- - - - tálanabb - - -	83.
- - - a' hol fokáig meg-reked- ve állott, miért öli-meg az embert - - -	85.
- - - hol leg tisztább, és egé- ségesebb - - -	92.
- - - változtatásnak haéna - - -	102.
Afonya gyümöls - - -	154.
Ágy - - -	
Agyvelő miből leé - - -	32.
- - - emi jőé - - -	175.
Alakor - - -	119.
Allásnak árralma - - -	385.
Alma - - -	157.
Álom miért szükséges az élet- re - - -	387.
- - - mit haénál az egé- sége - - -	388.
- - - kiknek szükségesebb - - -	389.

- - - ha igen fok mit árt - - -	391.
- - - mennyi elég - - -	393.
- - - tsendésége mikől za- vartatik-meg - - -	395.
Álom látás - - -	401.
Ánis mag - - -	358.
Árpa - - -	119.
Ártitsóka - - -	339.
Austriga - - -	206.

B

Bab - - -	127.
Bádián - - -	257.
Bányáé helyek egé- sége - - -	87.
Bárany hús - - -	182.
Baratzk - - -	157.
Báj fü mag - - -	249.
Béka hús - - -	206.
Belek alkotmánya és ha- éna - - -	22.
Belső rétek helyei - - -	18.
Betegség mi - - -	17.
- - - miért olly terhes' - - -	3.
- - - miből leé - - -	6.
Betegséget hogy lehetne el- kerülni - - -	412. 432.
Bezéllés haéna - - -	267.
Bíhal hús - - -	479.
Biliárd játék haéna - - -	366.
Birs alma - - -	460.
Bor' matériája - - -	275.
- - - külömbiségei - - -	276.
haéna	

MUTATO TÁBLA.

haena	282.	<i>Diaeta</i> miből áll	7.
ártalma	285.	Dinnye	165.
kiknek árt hamarébb	287.	Dió	167.
Nyárta miféle egézsé-		Dízno hús	180.
gelebb	276.	<i>Doctor</i> és orvosság nélkül	
Bort a' Törökök miért		hogy lehetnének-el	6. 349.
nem isznak	285.	Dohány részei	327.
forró nyavallyában ihat-		haena	329.
nié	289.	ártalma	331.
Bors	247.	E	
Borsó	229.	Édes ételek és italok	148.
Borjú hús	179.	Édes bor	278.
Börnek haena a' mi restün-		Edények mik a' restben	29.
kön	20.	Egészség mi	13. 45.
Bör enni jóé	175.	miért olly kedves	3.
Búfulás ártalma	469.	fundamentoma	432.
Bújja éteret ártalma	474.	határai	15.
Búvár madár hús	198.	miktől tartatik, 's ron-	
C		tatik-el	7.
<i>Chylus</i> mi	24.	Egészsége jó erős kinek	
hogy 's hol mégyen a'		van	15.
vér közi	24.	rökéletes leheré valaki-	
<i>Chymus</i> mi	25.	nek	14.
Celler v. Zeiler	140.	miért nem	14. 58. 435.
<i>Cichorea</i>	133.	a' kiknek gyenge van,	
<i>Commotio</i> lásd Test' gya-		miért élnek gyakran fo-	
korlása		káig	7.
Csákar madár hús	193.	Égetbor	296.
Cserekenye	155.	Éhezés mi	28.
Csokoládé v. <i>Cosoládé</i> mi-		mit árt	335.
ből 's hogy kézüil	323.	mikor haenál	334.
mikor jött előker Eu-		Éhezőknek mit kell csinál-	
rópába	325.	ni	337.
Czitrom	158.	Élet mi	11. 45.
D		Élet ere, v. Élő ér mi	29.
Daru hús	195.	Életünket meg-tartani miért	
Déli álom	408.	kell	1. 2.
<i>Diapbragma</i> mi	18.	Élni kiknek lehetne sokáig	15.

MUTATO TÁBLA.

- örökké hogy lehetne 432.	hagymáz miért tartja an-
Elmének indulatai hogy vál-	nyira Magyarországot 78.
toztatják az egészséget 464.	Fekünni hogy jobb 398.
- - nagyon fügnek a' test-	Élelem ártalma - 469.
ből - - 48.	Feredés savanyu vízben 374.
Első útnak mik nevezet-	- - hideg vízben - 375.
nek mi bennünk - 24.	- - kiknek árt - 376.
Éltető Ég lásd Aer	- - meleg vízben - 377.
Eméktés hogy mégyen vég-	Feredésben tartandó regu-
hez a' Gyomorba - 24.	lák - 379.
Endivia - - 133.	Ferske hús. - 191.
Éneklés hazna - 367.	Fige - 159.
Enni napjában hányfor e-	Filosofia haznál az egé-
géségségsébb - 341.	ségre - 488.
- - Éaporán jóé - 347.	Fog kivonatas - 448.
Epének hazna - 26.	- - tisztítás - 504.
Eper - - 352.	Fog hús évödése - 505.
Erek - - 29. 34.	Fogoly madár hús 192.
Éretlen gyümöltsök 147.	Fokhagyma - 143.
Eső viz - - 266.	Folyó viz innya - 268.
Esős idő - - 79.	Forrás viz innya - 267.
Ézakon miért Éaporodnak in-	Forratlan bor - 278.
kább az emberek - 55.	Fő mosás fésülés 503.
Étel miért Éükséges 103.	Friccio v. Bör dörgölés hogy
- miféle egéségségsébb 105.	leé - 372.
- - ha sok, árt - 337.	- - igen haños az egé-
- - ha sokféle árt - 340.	ségre - 272.
Erzet miből leé - 237.	Futkározás hazna - 360.
- - mit haznál - 238.	Fül tisztítás - 447.
- - mit árt - 239.	Fürj hús - 194.
F	Fűszerek 245.
Fahaj fűszér - 251.	G
Fa olaj miből leé - 243.	Gálamb hús - 189.
- - haña , ártalma 224.	Gálambbegy falata 133.
Fái eper v. Szederj 153.	Gém hús - 198.
Fűzulyka - 129.	Geztenye - 168.
Fázán madár hús - 193.	Gerlütze hús - 190.
Febris Hungarica v. Bolond	Glandulának v. mókálorom

MUTATO TÁBLA.

apró fejér tsomóknak ha-	Hideg bor	295.
na	Hideg víz italnak ha-	295.
Gombák	271.	
Gondolkodás	- ártalmai	272.
Gyomor hafna	Hóldnak cseje e' földre	87.
Gyömbér	Hó víz	266.
Gyülölség ártalma	Húros madár hús.	192.
Gyümölcsök	Húst enni hafnosé	174.
H	- - etteneké az első embe-	
Hagyma	rek	171.
Halak	- - nyersen enni miért nem	
- - mellyek egészségeseb-	jó	176.
Bek	Húsai az állatoknak mit	
Háló Házak	külömböznék	175.
Halottakat nem jó hamar	Húfok közt az idő és ké-	
eltemetni	éítés mi különbséget té-	
Harag ártalma	ken	178.
- hafna 494. orvósága	I	
Haritska	<i>Indofintrafa</i> vagy különös	
Hartsa	Terméket	65.
Hasmenésnek okai és ártal-	Ikrája a' Halaknak	204.
mai 418. orvóságai 419.	Inak eredete, alkormánya	
- - forulátnak okai, ártal-	és hafna	39.
mai és orvóságai 414.	<i>Incubusok</i> mik	406.
Hattyu hús	Indulatok mellyek ha-	
Házak hálni 400. nyárra 100.	fok az egészségre	465.
- - igen újjak v. újjanon	- - mellyek károsok	469.
mezfeltettek ártalma 84.	- - mitsoda károkat tén-	
Haj por	nek	463.
Herbathee <i>Ida</i> Thea	- - mitől léznek ilyen ká-	
Hideg Aer mit árt	rosokká	483.
- - mit hafnál	- - hogy kellene ezeket el-	
- - mitsoda részeknek árt	távoztatni	483.
hamarább	Innya mennyit egészséges	261.
- - ha a' meleg után ha-	- - időközben árté	346.
mar lesz, mit és miért	Ital miért szükséges	260.
árt annyira	- miféle legegéségesebb	262.
Hideg ellen való <i>Recipek</i> 95.	Ká-	

MUTATO TÁBLA.

K		Lentse	
Káposzta	134.	Lépet enni jóé	175.
Kappan hús	282.	Leves ételek	344.
Kapornya	162.	Limonia	158.
Kártya, Kotzka	366.	Loptázás	365.
Kardamomum	250.	Lovaglás	369.
Kávét hol's min terem	316.	Löre	296.
- - melyik jobb féle	318.	Lúd hús	196.
- - hogy jobb készíteni	318.	Lüderitz gyötrés	405.
- mit haznál	319.	M	
- mit árt	321.	Madarak húsa	186.
Kegyeiségnék hazna az		Magyaró	168.
egészségre	494.	Mák	130.
Keletlen téhta művek által-		Malatz hús	181.
ma	110.	Málna	153.
Kender mag	130.	Malofa	162.
Kenyér hányféle	111.	Manna	226.
- - miféle, kinék egésze-		Matskákka nyájaskodni árt	85.
gefebb	112.	Májnak hazna	26.
- - melegen enni árt	113.	Máj enni jóé	175. 183.
- - főkat. éve árt	118.	Meggy	156.
Képek haználak az egész-		Meggyes bor	294.
ségre	490.	Méh fer	34.
Kézelődésnek ereje	446.	Méleg aer hazna	47.
Ketske hús	182.	- - általma	47.
Kialtrozás	361.	- - hogy hivesitethetik	99.
Komló jövés	134.	Méreg nem ártott	68.
Köles	222.	Méz miből lez	222.
Kömény mag	258.	mit haznál	224.
Köntöst tavaál hamar		mit árt	225.
változtatni árt	97.	- - jeler ha jóé	223.
Köröm vágás	507.	Méz harmat	225.
Kövérségnek hazna a test-		Mondola	166.
ben	20.	Mosódás	501.
Kövérség enni jóé	176.	Murok	139.
Kubéba	248.	Musculusok mik	20.
Kút viz	269.	Musika fő hazna az egész-	488.
L		segre	
Lábmosásnak hazna	381.	Must	

MUTATO TÁBLA.

Must	-	280.	Pár hagyma	-	146.
Mustár mag	-	258.	Patsirta hús	-	194.
N					
Nádméz hogy 's miből ké-			Páva hús	-	188.
kül	-	227.	<i>Pericardium</i> mi 's mit ha-		
- - mit használ	-	230.	nál	-	29.
- - mit árt	-	231.	<i>Perspiratio</i> v. Lárhatatlan		
Nap és Éj meg-egyezésének			ki-gözőlgést, hogy 's mi		
ereje	-	87.	kor vették előzér éke.		429.
Napnak ereje	-	87.	- - miből áll	-	430.
Narancs	-	138.	- - fundamentoma az egék-		
<i>Nectar</i> mi volt	-	295.	ségnek	-	433.
Nedves idő ártalma	79.		- - ha meg-reked mitsoda		
- - ágy és öltözet ártalma		435.	nyavallyákat kül		434.
<i>Nem Terméketi dolgoknak</i>			- - hogy meg ne rekedjen		
mik hivattatnak	-	9.	mit kell tsinálni		435.
Nemző Mag az emberben			<i>Pestis</i> miből lez	-	80.
mi	-	451.	<i>Pestis</i> ben mit kell tsinálni		101.
- - árt ha meg-véz		452.	<i>Peterfellyem</i>	-	139.
Nyálnak haéna	-	440.	Pintzek jósága	-	292.
Nyárba mitsoda <i>dieta</i> haé-			Pipázás	-	328.
nos	-	99.	Pogácsa árt	-	109.
Nyári nyavallyák	-	92.	<i>Polenta</i> kávé helyet való		
Nyúgodalom haéna	383.		ital	-	322.
Nyúl hús	-	184.	Pomagránát	-	158.
O					
O Bor	-	282.	Por tabák	-	444.
Orda	-	218.	Portzogók haéna a' testben		20.
Ort takony tisztulása	442.		Prédikátorok miért élnek so-		
Őzi nyavallyák	-	92.	kái	-	368.
Öröm haéna	-	462.	Prüzzentés haéna		443.
- - árt néha	-	467.	Prüzzentésre való jó kivá-		
Öz hús	-	184.	nás eredete	-	446.
P					
<i>Pancrás</i> haéna	19.	29.	<i>Pulsus</i> mi? és mit jelent		36.
Paréj	-	133.	Pujka hús	-	187.
			<i>Pythagorás</i> miért tiltotta		
			a' hús ételt	-	173.
					Rák

MUTATO TÁBLA

R

Rák	-	204.
Rántás 'sírba árt	-	117.
Répa	-	137.
Rézség ártalma	-	286.
Retek	-	141.
Rérze hús	-	197.
Ros kenyér	-	118.
Rósolis	-	229.

S

Sáfrány	-	255.
Saláta	-	131.
Sajt	-	217.
Savanyuk	-	240.
Savó	-	215.
Ser miféle jobb	-	300.
Serz miből főznek	-	302.
- - miért oly nehéz jól főzni	-	301.
Sernek hagna	-	300.
- - ártalma	-	304.
Seregély hús	-	194.
Sétálás hagna	-	359.
Sifer v. Édes murek	-	140.
Snef hús	-	195.
Só vízből hogy főztetik	-	232.
- - a' föld hol terem	-	233.
- - mit hagnál	-	234.
- - mit árt	-	236.
Sódor	-	181.
Som	-	156.
Sóska	-	133.
Spárga jövés	-	135.
Spiritusok mik az inakban	-	40.
Sült húsnak hagna	-	178.
Systole mi	-	35.

Szalonka hús	-	195.
Szalonna	-	181.
Szárnyas állatok húsa	-	186.
Szártsa hús	-	198.
Szarvas hús	-	187.
Szájnak büdösége ellen	-	506.
Szederj gyümölcs	-	153.
Szegfű	-	248.
Szégyenlés ártalma	-	471.
Szekerben járás hagna	-	359.
Szelek hagna	-	90.
- - mellyek egészségek	-	88.
- - ártalmafok	-	89.
Szél a' belken miből lesz	-	422.
- mit árt	-	423.
Szemöldök festés	-	517.
Szent Irátnak olvasása hagna	-	491.
Szennynak ártalma	-	85. 435.
Szilva	-	156.
Szív alkotmánya és hagna	-	30.
- - enni jó	-	175.
Szokásnak ereje a' testben	-	66.
- - az elmében	-	484.
Szöllő	-	161.
Szöllőt télre hogy tartanak	-	162.
a' Törökök	-	155.
Szöllő apró veres	-	469.
Szomorúság ártalma	-	28.
Szomjuzás mi	-	517.
Ször vezetés és nevelés	-	

T

Tabák lásd Dohány	-	
Táncz	-	351.
Tatárka v. Tatár köles	-	122.
Tava	-	

MUTATO TÁBLA

Tavaí nyavallyák	92.	móddal kell lenni	353.
Tehén hús	179.	Testünknek tisztulás miatt	
Téli nyavallyák	92.	kell	410.
Temperamentum mi és hány		- hányféle tisztulási vagy-	
féle	49.	nak	412.
- - cholericum, okai	49.	Tésta művek	116.
- - jelei	50.	Téj miből lesz	208.
- - munkái	50.	- mit háznál	209.
- - diatája	52.	- mit árt	210.
Temp. phlegmaticum okai	52.	- kiknek éokott ártani	
- - jelei	53.		210.
- - munkái	53.	- - Aészony emberből	212.
- - diatája	54.	- Júhól, Tehénből, Kers-	
Temp. sanguineum okai	56.	kéből, Kantzából, Sza-	
- - jelei	58.	márból	113.
- - munkái	57.	Téj curának hazna és mód-	
- - diatája	59.	ja	214.
Temp. melancholicum okai		Téj-fel	217.
- - jelei	60.	Thea minn 's hol terem	
- - munkái	61.		307.
- - diatája	62.	- - ha jó, jelei	311.
Temperamentumok meg-ele-		- - mit háznál	313.
gyedése	63.	- - mit árt	314.
Templomokban miért rof		- - helyet mivel lehetne	
az aer	85.	élni	315.
- - tömjénezni jó	101.	Torma levél	137.
Termézer mi bennünk, mi		- - gyökér	147.
46.		Tojás	218.
- - külömböz	48.	Tó-víz	269.
- - majd minden emberben		Tsallyán jövés	137.
különös	64.	Tsipke gyümölts	155.
Testnek a' gyakorlás v.		Tsiga	205.
Commotio mit háznál		Tudatlanság árt az egék-	
	351.	ségnek	486.
- - mit árt ha fok és ke-		Túró	218.
mény	352.	Túzok hús	195.
Test gyakorlásának mitsoda		Tüdöknek helye	18.
		- - hazna	30.
			Tyúk

MUTATO TÁBLA.

Tyúk hús	187.	élni	460.
U		Vér miből lez	41.
Ugorka	163.	- mitől foly az edénye-	
Unalom ártalma	462.	ken	37.
Urak miért rövidebb éle-		- mitsoda sebességgel	
tüek a Szegényeknél	338.	folly	38.
Uj bor	280.	- mit haznál	44.
ülés ártalma	384.	- ha igen fok mit árt	
ürge hús	185.	-	449.
ürmös bor	294.	- mitől lez fok	448.
Z		- hogy fok, miről esmér-	
Zöldségek hazna	130.	- hetni-meg	448.
V		- mitől fogy	450.
Vadak húfai	183.	Veres bor	277.
Vampyrus mi?	13.	Verejték hazna	439.
- - valósággal meg-hólt, és		- - ártalma	438.
nem jár-ki a' sírból	12.	Vesék hazna	424.
Városok mellyek egéksé-		- - enni jóké	175.
telenek	83.	Vetemények hazna	125.
Vetserát enni jó és men-		Viz innya miféle egéksé-	
Vaj	216.	gesebb	265.
nyit jó	347.	- - leg haznosabb ital	263.
Venus hazna	453.	Víznek ha jóé, jelei	265.
- - ártalma	454.	Víznek a' vérben hazna	44.
kiknek árt inkább	458.	Vízes bor	393.
Venustól-hogy lehet tartóz-		Vízbe hóltat leheté fel-tá-	
kodni	458.	maítani	12.
Venussal hogy kell okoson		Vizellet	427.
		Vízi madarak húsa	196.

V

E

G

E.

Österreichische Nationalbibliothek

+Z185444108

